

Profesor Arben Hajrullahu, kao intelektualac, građanin i pobornik arhitekture dugoročnog i stabilnog mira, u ovoj knjizi analizira i skicira način kako se može doći do mira u problematičnom regionu zapadnog Balkana kroz integracije u EU, a time i da zaživi idealna prilika za prevazilaženje sukoba Srbija-Kosovo.

Johannes D. Rey,
Fondacija-Konrad-Adenauer

Zameniti policajce UN-a policajcima EU i nekolicinom međunarodnih sudija i tužilaca prosto neće biti dovoljno. Štaviše, važno je da briselska birokratija konačno počne da „shvata” problematiku, da ne samo na Kosovu, već i u svim zemljama zapadnog Balkana nije stvar samo u transformaciji i „normalnom” proširenju EU, tokom kojeg se očekuje samo prosto preduzimanje primene *acquis communautaire*, nego je potrebno da se pre svega stvore osnovni preduslovi za „good governance”, dakle i svesti političke zajednice koja prevazilazi razmišljanje samo unutar etničke pripadnosti i lojalnosti i time omogućava mnogostruke identitete, uključujući u ovom slučaju i jedan evropski identitet. Autor ove knjige takođe zastupa stvaranje „političke nacije Kosovaca” koja obuhvata i Srbe i Albance sa Kosova, što je do sada jedinstven primer u celokupnoj literaturi o kosovskom konfliktu koju sam do sada upoznao.

Joseph Marko,
Universitet u Gracu

Autor sa pravom upozorava naspram svake nade za „integracionim automatizmom”, u vezi sa uticajem evropskih integracija koje bi osigurale mir i rešile sukobe, preporučujući da se ovaj proces integracija fundamentalno razmotri u svetlu posebnih složenih realnosti koje se dokazuju na Balkanu.

Alice Engl,
Evropska akademija u Bolzanu / Bozen (EURAC)

Centralni deo knjige je višedimenzionalni model integracija [...] sve zavisi od (ne)uspešne integracije navedenih država. Ukoliko uopšte ne dođe do integracija ili one budu delimične, nasilje će biti konstantno ili u najmanju ruku će postojati potencijal za nasilje, a čak se mogu očekivati i trke među nacijama u formiranju velikih nacionalnih država, kao i budući ratovi. Čak i ukoliko projekat integracija u EU bude uspešan, neće postojati održiva stabilnost; ona je moguća samo ukoliko zemlje u regionu smatraju jedna drugu ravnopravnom. U suprotnom, i dalje se može nastaviti nesigurnost, nestabilnost, kao i teroristička delovanja.

Henriette Riegler,
Austrijski institut za međunarodna pitanja, Beč

Dugoročni mir na Balkanu kroz integracije u EU

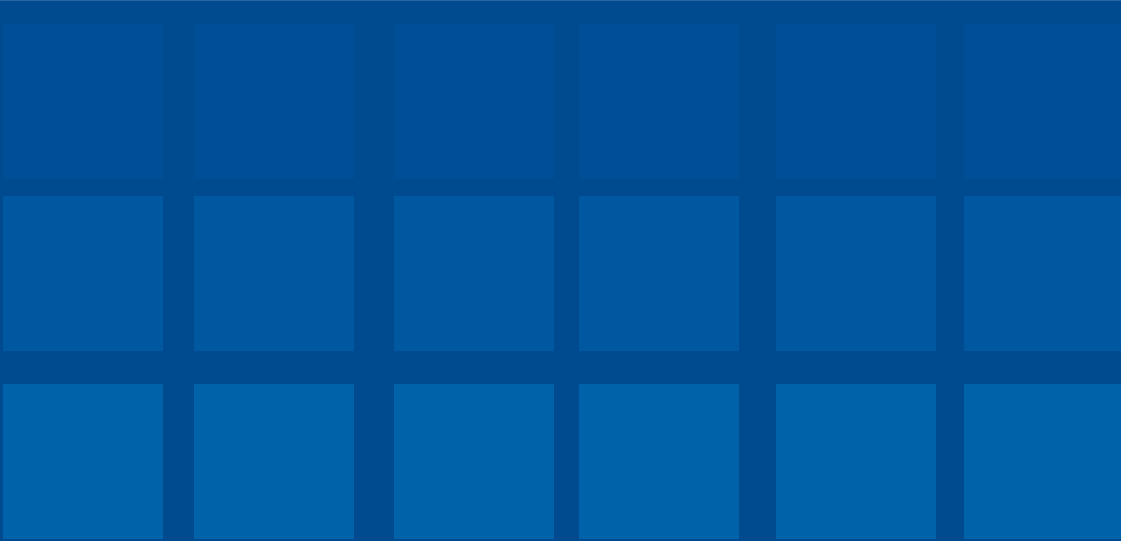
Arben Hajrullahu

Arben Hajrullahu

Dugoročni mir na Balkanu kroz integracije u EU

Proces integracija u EU kao mogućnost za prevazilaženje srpsko-kosovskog sukoba

Naslov: Dugoročni mir na Balkanu kroz integracije u EU

Proces integracija u EU kao mogućnost za prevazilaženje srpsko-kosovskog sukoba

Naslov originala: Langfristiger Frieden am Westbalkan durch EU-Integration

Der EU-Integrationsprozess als Chance für die Überwindung des serbisch-kosovarischen Konfliktes

EURAC Research

EUROPÄISCHE AKADEMIE / ACCADEMIA EUROPEA / EUROPEAN ACADEMY

BOZEN - BOLZANO

Schriftenreihe der Europäischen Akademie Bozen

Bereich „Minderheiten und Autonomien“

Herausgegeben von Joseph Marko und Francesco Palermo

Band 9

1. Auflage 2007

ISBN 978-3-8329-2975-6

Autor: Arben Hajrullahu

Prevod sa nemačkog na srpski: Dejan Stanojević – (Translation Centre)

Lektor izdanja na srpski: Nenad Jovanović

Koordinator: Granit Tërnav

Izdavač: Fondacija-Konrad-Adenauer, Kosovo

Štampanje i dizajn: Štamparija A1

Tiraž: 500 primeraka

Publikacija se može preuzeti besplatno na: www.kas.de/kosovo

Objavljeno u Prištini, 2016. godine

ISBN 978-9951-8871-4-4

Napomena: Stavovi izneti u ovoj knjizi su lični stavovi autora i ne predstavljaju izričito stavove Fondacije Konrad Adenauer.

Katalogimi në botim – (CIP) / Katalogizacija izdanja – (CIP)

Biblioteka Kombëtare e Kosovës „Pjetër ogdani” / Nacionalna biblioteka Kosova „Pjetër Bogdani”

327(497:4/9)

Hajrullahu, Arben

Dugoročni mir na Balkanu kroz integracije u EU : proces integracija u EU kao mogućnost za prevazilaženje srpsko-kosovskog sukoba / Arben Hajrullahu ; prevodilac Dejan Stanojević. – Priština : Fondacija-Konrad-Adenauer, 2016. – 301 f. : ilustr. ; 23 cm.

1. Stanojević, Dejan

ISBN 978-9951-8871-4-4

Poštovani čitaoci,

izgradnja dugoročnog mira je cilj većine strana uključenih u događanja na zapadnom Balkanu. Mogućnost postizanja dugoročnog mira je i dalje važna tema diskusije i analize u regionu i šire. Međuetnički i međudržavni odnosi u regionu zapadnog Balkana su i dalje krhki dok se znaci održivog i dugoročnog mira još ne mogu primetiti jasno na horizontu.

Kao i mnoge druge strane, i Fondacija Konrad Adenauer je tokom osam godina funkcionisanja na Kosovu imala za cilj da preko raznih aktivnosti da svoj skroman doprinos u poboljšanju međuetničkih i međudržavnih odnosa, posebno se usredsređujući na odnose između Albanaca i Srba, i između države Kosovo i države Srbije. Međutim, šira obrada ove teme se sprovodi dubljim pretraživanjem i u politikološkom, pravnom i istorijskom aspektu ovog sukoba. Knjiga koju imate pred sobom, koju je napisao politikolog Arben Hajrullahu (Hajrulahu), profesor na Odseku za političke nauke na Univerzitetu u Prištini, nudi jedno takvo pretraživanje. Profesor Arben Hajrullahu kao intelektualac, građanin i pobornik arhitekture dugoročnog i stabilnog mira, u ovoj knjizi analizira i skicira način kako se može doći do mira u problematičnom regionu zapadnog Balkana kroz integracije u EU, a time i zaživeti idealna prilika za prevazilaženje sukoba Srbija-Kosovo.

Fondacija-Konrad-Adenauer je sa velikim zadovoljstvom prihvatila predlog da podrži prevod ove knjige sa nemačkog na albanski i srpski jezik. Autor je izdanjima na albanskom i srpskom jeziku dodao još jedno poglavlje, u kojem razmatra ključne događaje u sukobu između Srbije i Kosova u periodu nakon prvog izdanja knjige na nemačkom jeziku, dakle u periodu 2007 – 2014. U ovom poglavlju autor pokušava da ponudi aktuelnu analizu kao dodatni istraživački doprinos za prevazilaženje duge istorije konfliktnih odnosa između Srbije i Kosova. Zapadni Balkan, kao integralni deo Evrope, i sa težnjama da se pridruži EU, zaslužuje bolju budućnost u odnosu na svoju prošlost. Fondacija-Konrad-Adenauer će nastaviti da nudi podršku u oblastima promovisanja demokratije, evropskih integracija ali i onih koje se odnose na oblast međuetničkog pomirenja u regionu. Ova knjiga predstavlja upravo jedan takav doprinos i Fondacija-Konrad-Adenauer vam želi ugodno čitanje.

Priština, septembar 2015. godine

Johannes D. Rey, zvanični predstavnik

Granit Ternava, menadžer programa

Fondacija-Konrad-Adenauer, Kancelarija na Kosovu

Predgovor za albansko i srpsko izdanje

Ova knjiga je rezultat analize i reflektovanja o mogućnostima i potencijalima koje evropske integracije imaju u stvaranju održivog mira između Srbije i Kosova. Knjiga koja je pred vama na albanskom i srpskom jeziku, je u početku objavljena na nemačkom jeziku (Langfristiger Frieden am Westbalkan durch EU-Integration, NOMOS, Baden-Baden, 2007). Izdanjima na albanskom i srpskom jeziku je dodat po još jedan sažet deo (Poglavlje VIII), u kojem su predstavljena neka od najvažnijih dešavanja koja su okarakterisala period od jeseni 2007. do kraja 2014. u odnosima i razvoju odnosa između Srbije i Kosova. Istovremeno, u delu priloga je dopunjena lista sa glavnim dešavanjima tokom ovog perioda.

U početku, a i imajući u vidu eventualnu jezičku mnogostrukost i raznovrsnost shvatanja određenih izraza za čitaoce na albanskom i one na srpskom jeziku, želim sebi da razjasnim sledeće: izraz *politička nacija* treba razumeti samo i samo kao sinonim nezavisne i suverene države a ne neophodno i u etničkom, kulturnom, jezičkom i dr. smislu. Dakle, u celom tekstu ovaj izraz treba razumeti prema definiciji koju uzimaju za osnovu Ujedinjene nacije (United Nations), dakle, „nation”, u smislu političke nacije, kao što je priznato i u međunarodnom pravu i na engleskom jeziku.

Da je do sada u potpunosti postignut održiv mir između Srbije i Kosova, možda bi prevod ove knjige na albanski i srpski bio manje potreban. Činjenica da sredinom druge decenije XXI veka, 16 godina nakon rata na i oko Kosova, prevod jedne ovakve knjige se i dalje smatra neophodnim i aktuelnim, može se razumeti i kao indikator nedovoljnog napretka u prevazilaženju predugog sukoba između Srbije i Kosova. Ipak kako god, nadam se da će objavljivanje ove knjige na ovim jezicima doprineti da se odnosi Srbija – Kosovo razumeju u svetlu nove paradigmatičke perspektive – evropskih integracija – i u okviru ove perspektive se pronađe i potencijal za prevazilaženje sukoba i normalizacije ovih odnosa.

Nakon objavljivanja ove knjige na nemačkom i kritike koju je primila od istraživača odgovarajućih oblasti, kao i tokom rada sa studentima na Odseku za političke nauke na Univerzitetu u Prištini, stvorio sam utisak da bi bilo korisno da se knjiga prevede. Stoga, čak 2009. godine sam poslao zahtev Ministarstvu obrazovanja, nauke i tehnologije Republike Kosovo za podržavanje prevoda iste. Nikada nisam dobio odgovor niti objašnjenje na moj zahtev. Ipak, osam godina nakon objavljivanja na nemačkom jeziku, knjiga se sada objavljuje i na albanskom i srpskom jeziku samo zahvaljujući se podršci koju je ponudilo Konrad-Adenauer-Stiftung, institucija kojoj želim da izrazim moju duboku zahvalnost i poštovanje. Štaviše, želim da se zahvalim i prevodiocima knjige, svim saradnicima koji su me tokom ovih godina ohrabivali i s velikim strpljenjem slušali diskusije o pisanju i objavljivanju knjige. Posebnu zahvalnost upućujem mojoj porodici, bez čijeg razumevanja i strpljenja teško da bih bio u stanju da prikupim snagu da oživim objavljivanje i na albanskom i srpskom. Svima sam veoma zahvalan.

Priština, jun 2015. godine

Arben Hajrullahu

Predgovor

Konačni raspad komunističke Jugoslavije 1991. godine zatekao je zemlje članice Evropske unije potpuno nespremne. Pravo stanje stvari postalo je vidljivo tek sa svrgavanjem komunističkih republičkih i pokrajinskih rukovodstava u Crnoj Gori, Vojvodini i na Kosovu, koje je ličilo na državni udar, kao i njihovim zamenjivanjem poslušničkim Miloševićevim marionetama krajem 1989. i početkom 1990. godine, kao i potpunim ukidanjem autonomije Kosova i uspostavljanjem policijskog državnog režima počevši od 1990. godine. Na početku napadačkih ratova protiv Hrvatske 1991. godine i Bosne 1992. godine, koje je povela „Jugoslovenska” narodna armija koja je bila pod vođstvom Srbije, zajednička spoljna i bezbednosna politika EU zatečena je potpuno nespremna za aktivno upravljanje krizom, pa je stoga u potpunosti zakazala. Tek je pod američkim vođstvom intervencija NATO-a 1995. godine mogla da stavi tačku na svakodnevna masovna ubijanja i da primora zaraćene strane u Bosni na postizanje „negativnog” mira. Međutim, kosovsko pitanje je tokom dejtonskih (Dejton – Dayton, SAD) pregovora bilo isključeno na nedopustiv način, tako da je trebalo da se istorija ponovi. Nakon intenziviranja oružanih sukoba 1998. godine, tek je na proleće 1999. godine intervencija NATO-a uspela da zaustavi masovna etnička proterivanja albanskog stanovništva i masovna ubistva, nakon čega je uvedena međunarodna uprava pod vođstvom UN-a, takozvani UNMIK. Čini se da smo danas opet dospeli do jedne prelomne tačke koja bi, nakon dugih pregovora o statusu – sa ili bez saglasnosti Rusije u Savetu bezbednosti – mogla da pređe u državnu, iako „uslovljenu” ili „nadgledanu”, nezavisnost.

Dosta je vremena prošlo od mantre „Standardi pre statusa” koju je proglasila međunarodna administracija. Da li će to sada – nakon što UNMIK nije uspeo da stabilizuje demokratiju i državno-pravni poredak, a ni da dovede do oporavka privrede ili makar pomirenja srpskog i albanskog stanovništva na Kosovu – jednostavno biti zamenjeno geslom „Nezavisnost bez standarda”? Da li je EU, koja treba da preuzme veći deo nadzorne aktivnosti, podobnija za rešavanje problema na Kosovu koje ima etnički duboko podeljeno društvo, ekonomsko-demografsku tempiranu bombu sa stopom nezaposlenosti od skoro 70% i većim delom stanovništva koje je veoma mlado, kao i potrebu za izgradnjom efikasnih državnih struktura? Puka zamena policajaca UN-a policajcima EU i imenovanje nekolicine međunarodnih sudija i tužilaca neće ni izdaleka biti dovoljno. Ono od čega će sve u velikoj meri zavisiti jeste da birokratija u Briselu uopšte počne da „razume” dotičnu problematiku da se ne samo na Kosovu, već i u ostalim zemljama zapadnog Balkana, ovde ne radi o jednoj „normalnoj” transformaciji i proširenju EU koje podrazumeva samo preuzimanje i sprovođenje *acquis communautaire*, već da se radi o tome da prvo treba stvoriti osnovni uslov za „dobro upravljanje”, naime svest jedne političke

zajednice koja prevazilazi razmišljanje isključivo u granicama etničke pripadnosti i lojalnosti i koja na taj način omogućava postojanje višestrukih identiteta – uključujući i jedan evropski identitet. Autor ove knjige takođe zastupa stvaranje „političke nacije Kosovaca” koja obuhvata i Srbe i Albance sa Kosova, što je do sada jedinstven primer u celokupnoj literaturi o kosovskom konfliktu koju sam do sada upoznao. Svojom dubokom analizom aktera, institucija i smernica na osnovu transformacionih i demokratsko-teoretskih pristupa i sa tim „verovanjem” u neophodnost ozbiljnog shvatanja stvaranja države i nacije u civilnom smislu i njegovim aktivnim podržavanjem od strane Brisela, autoru treba poželeti širok odziv ne samo na relaciji između Prištine i Brisela, već i na relaciji između Vašingtona i Moskve.

Sarajevo, 18. jun 2007.

Joseph Marko

Predgovor

Godinama se bavim idejom uspostavljanja dugoročnog mira na Balkanu putem integracije u EU. Politička budućnost ovog regiona u eri punoj izazova, ali istovremeno i šansi za integraciju i globalizaciju, predstavlja lajtmotiv ove knjige i istovremeno objašnjava i moje interesovanje za ovu tematiku. Moj cilj je da pružim svoj doprinos razjašnjenju srpsko-kosovskog konflikta koji se često smatra nerešivim.

Ovaj rad ne treba shvatiti u smislu obrade „tragične prošlosti jednog naroda”, već suprotno od toga, jer on treba da rasvetli mitove i objasni stereotipe i da pruži doprinos obezbeđivanju i uspostavljanju dugoročnog mira u ovom regionu. Na kraju, u mom fokusu ne stoje prošlost i obračunavanje, već budućnost i izgradnja.

Samo zahvaljujući podršci velikog broja osoba bilo mi je omogućeno da završim ovaj rad: profesor Otmar Höll (Hel) sa Univerziteta u Beču mi je svojim dragocenim primedbama ulio hrabrost i slobodu da napišem ovaj rad. Profesor Joseph (Jozef) Marko sa Univerziteta u Gracu je svojim učenjem i maštovitom kritikom ostavio duboke tragove u mojoj „naučnoj socijalizaciji”. Gospođa dr. Henriette (Henrijeta) Rigler uvek me je podržavala u mom naučnom radu kroz predmetne diskusije. Svima njima izražavam svoju duboku zahvalnost.

Na kraju, želim da se takođe od srca zahvalim i svom krugu prijatelja, a posebno mojoj porodici, koji su me sa puno strpljenja podržavali u svim situacijama moje dosadašnje karijere.

Čepel Hil, 20. avgust 2007.

Arben Hajrullahu

Sadržaj

Spisak ilustracija	19
Spisak skraćenica	20
Uvod	23

Deo I

Odeljak I: Teoretski okvir kosovskog konflikta	31
A. Tipološki pristupi kosovskom konfliktu	31
B. Trougla šema komunikacije „Kosovo – Srbija/Jugoslavija – međunarodna zajednica”	33
C. Viđenje Kosova od strane aktera u kosovskom konfliktu	35
I. Sopstveno viđenje od strane aktera <i>Kosova</i> (Ugao A trougle šeme komunikacije)	35
II. Strano viđenje od strane aktera <i>Srbije/Jugoslavije</i> (Ugao B trougle šeme komunikacije)	36
III. Strano viđenje od strane aktera <i>međunarodna zajednica</i> (Ugao C trougle šeme komunikacije)	36
Odeljak II: Istorijski i pravni aspekti kosovskog konflikta	39
A. Mitologizacija istorijskih događaja na Kosovu i poreklo velikosrpske politike	39
I. Konstrukcija „istorijskog prava” na Kosovo, zemlju sa „dve istorije”	40
II. Mitologizovani Boj na Kosovu	41
III. Velikosrpska politika kao uzrok konflikta između Kosova i Srbije	42
B. Posledice Berlinskog kongresa i Konferencije ambasadora u Londonu po kosovski konflikt	44

I. Pozadina i događaji oko Berlinskog kongresa	44
II. Pozadina i događaji oko Konferencije ambasadora u Londonu	46
III. Opsada Kosova 1912. godine	47
IV. Granice Albanije na Konferenciji ambasadora u Londonu 1913.	48
V. Protezanje granica na Balkanu u oblastima nastanjenim Albancima	50
C. Kosovo u međuratnom periodu i tokom Drugog svetskog rata	52
I. Kosovo pod vladavinom Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca	52
II. Kosovo tokom Drugog svetskog rata	53
D. Kosovo nakon Drugog svetskog rata	56
I. Iznudeni ostanak Kosova u komunističkoj Srbiji, odnosno Jugoslaviji	56
II. Od statusa autonomne oblasti do statusa jedne <i>tako reći</i> -republike po Ustavu iz 1974.	58
1. Kosovo kao autonomna oblast	58
2. Poslednji Ustav SFRJ od 21. februara 1974.	59
E. Od zahteva do proglašenja Republike Kosovo	61
I. Masovni nemiri u <i>najgore zanemarivanom delu</i> Jugoslavije, Kosovu 1981.	62
1. Jugoslovenski privredni model „samoupravljanja”	64
2. Pregled privrednog i društvenog razvoja Kosova tokom 1980-ih godina	65
II. Početak kraja SFRJ	69
III. Događaji na Kosovu tokom prelomne 1989. godine	70

Odeljak III: Unutrašnji i spoljni akteri u kosovskoj politici tokom 90-ih godina	73
A. Od sistema paralelne državnosti do uprave pod UNMIK-om	73
I. Konstituisanje Republike Kosovo u sistemu paralelne državnosti	73
II. Državno-pravni i međunarodno-pravni položaj Kosova tokom sistema paralelne državnosti	76
III. Unutarkosovski stavovi tokom sistema paralelne državnosti	78
B. Ponašanje međunarodnih aktera tokom konflikta 1989 – 1999.	80
I. Obmanjujući i pragmatični stav međunarodne zajednice	80
1. Konferencija o Jugoslaviji i Dejtonski sporazum	81
2. Države EU i Evropski parlament	83
3. KEBS/OEBS	85
4. Sjedinjene Američke Države	86
II. Kratki pregled međunarodno-pravnih aspekata rata na Kosovu 1999.	88
1. Međunarodno-pravno tumačenje prava na secesiju i humanitarne intervencije	89
2. Stav Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija i operacije NATO-a „Ujedinjena sila”	90
2.1. Stav Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija	90
2.1.1. Rezolucija SB 1160 (1998.) od 31. marta 1998.	91
2.1.2. Rezolucija SB 1199 (1998.) od 23. septembra 1998.	91
2.1.3. Rezolucija SB 1203 (1998.) od 24. oktobra 1998.	91
2.2. NATO-operacija „Ujedinjena sila”	92
2.2.1. Događaji koji su prethodili NATO-operaciji „Ujedinjena sila”	92
2.2.2. Komentari o zakonitosti i opravdanosti NATO-operacije „Ujedinjena sila”	95
III. Uspostavljanje administracije UNMIK-a na Kosovu 1999.	97

Deo II

Odeljak IV: Višedimenzionalni integracioni model za Kosovo i države u susedstvu	103
A. Akteri procesa integracije u EU	108
B. Proces integracije u EU	108
I. Procesi denacionalizacije i supranacionalizacije (Tačka a)	108
II. Razvoj komunikacionih mreža (Tačka b)	110
III. Stvaranje procesa saradnje (Tačka c)	110
C. Rezultat: Završetak EU integracije u regionu zapadnog Balkana	111
Odeljak V: Procesi demokratizacije i integracije na zapadnom Balkanu između globalizacije i nacionalizma	113
A. Relevantnost pristupa teorija transformacije i demokratizacije za region zapadnog Balkana	113
I. Društveno-politički preduslovi za proces demokratizacije	113
II. Budućnost suverenosti i konkordacijske (usklađene) demokratije zapadnog u regionu Balkana	122
B. Zemlje zapadnog Balkana između nacionalizma i integracije u EU	125
I. Mobilizacija radi stvaranja nacionalnih država	125
II. Nacionalizam i patriotizam u doba globalizacije	129
III. Koncept kulturne i državne nacije u kontekstu procesa integracije u EU u regionu zapadnog Balkana	136
IV. Napomene u vezi sa pristupom integraciji u EU za zemlje zapadnog Balkana	140
C. Demokratizacija regiona zapadnog Balkana i njegova integracija u EU, teška, ali ne i nemoguća	147

Odeljak VI: Procesi integracije u EU kao instrument za uspostavljanje i obezbeđivanje mira u regionu zapadnog Balkana	152
A. Regionalne inicijative saradnje	157
I. Pakt stabilnosti za jugoistočnu Evropu	160
1. Koncept Pakta stabilnosti za jugoistočnu Evropu	161
2. Ocena Pakta stabilnosti za jugoistočnu Evropu	164
II. Regionalne strategije EU za zapadni Balkan	168
B. Proces integracije u EU na Kosovu	171
I. Integracija Kosova u EU između utopije i realnosti	172
1. Kosovska zapažanja u vezi sa ekspertizom EU	176
2. Strategije i politike EU na Kosovu	177
II. Granice ustupaka od strane Kosova tokom procesa integracije u EU	179
C. Pitanje statusa Kosova u kontekstu procesa integracije u EU	188
I. Uvodni pregled 'Kosovskog pitanja'	188
II. <i>Uključivanje</i> nasuprot <i>isključivanju</i> – Dva suprotstavljena pristupa pitanju statusa Kosova	197
1. Kratak pregled ustavno-pravnog položaja Kosova pod međunarodnom upravom	201
2. Kosovska zapažanja u vezi sa pristupom „ <i>Standardi pre statusa</i> ”	202
3. Privredni aspekti srpsko-kosovskog konflikta	206
4. Zaključak u vezi sa pitanjem statusa Kosova	210
III. Raskorak između ustavnog prava i ustavne stvarnosti: Položaj etničkih grupa na Kosovu	211
1. Prava etničkih grupa koja su ugrađena u Ustav i Institucija zaštitnika građana	213
2. Političko učešće etničkih grupa	214
3. Rasprava o međuetničkim odnosima na Kosovu	215
IV. Između iluzije i realnosti: 'Proces pomirenja' u srpsko-kosovskom konfliktu	217
Odeljak VII: Zaključci i pogled u budućnost: Izjava o evropskoj budućnosti regiona zapadnog Balkana	223
Pogovor	232

Odeljak VIII: Pretpostavka evropskih integracija i nastavak srpsko-kosovskog sukoba	234
A. Sukob koji se nastavlja	234
B. Ponašanje strana u sukobu	235
C. Izazovi i kontekst evropskih integracija	240
D. Perspektiva prevazilaženja sukoba	245
Spisak izvora	249
Prilog	289
I. Osnovni podaci o kosovskom konfliktu 1912 – 2014	289
II. Pokušaj tipizacije političkih snaga na Kosovu posle 1989.	293
III. Dokumenti	295
1. Zahtev premijera Kosova upućen predsedavajućem Konferencije o Jugoslaviji i ministrima inostranih poslova zemalja EZ za priznavanje Kosova kao suverene i nezavisne države, od 21. decembra 1991. godine	295
2. Politička deklaracija Koordinacionog saveta albanskih političkih partija u Jugoslaviji od 22. decembra 1991. godine	299

Spisak ilustracija

Ilustracija br. 1: Kosovski konflikt	34
Ilustracija br. 2: Integracioni model za Kosovo i zemlje u susedstvu: Akteri i procesi	107
Ilustracija br. 3: Scenariji procesa integracije Kosova i zemalja u njegovom susedstvu u EU	229

Spisak skraćenica

AAK	Aleanca për Ardhmërinë e Kosovës (Alijansa za budućnost Kosova)
AII	Jadransko-jonska Inicijativa
AVNOJ	Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije
BDP	Bruto domaći proizvod
BJRM	Bivša Jugoslovenska Republika Makedonija
BSEC	Crnomorska ekonomska saradnja
CARDS	Pomoć zajednicama za obnovu, razvoj i stabilizaciju
CEFTA	Sporazum o slobodnoj trgovini u centralnoj Evropi
CEI	Centralnoevropska inicijativa
CIA	Centralna obaveštajna agencija
cit.	citirano
Čl.	Član
CSEE	Konferencija o dobrosusedskim odnosima, stabilnosti, bezbednosti i saradnji u jugoistočnoj Evropi
DCP	Proces saradnje podunavskih zemalja
Država SHS	Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca
ESI	Inicijativa za stabilnost u Evropi
EU	Evropska unija
EULEX	European Union Rule of Law Mission in Kosovo (Misija za EU vladavinu zakona na Kosovu)
EZ	Evropska zajednica
God.	Godište
i dr.	i drugi
ICTY	Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju
IDEA	Međunarodni institut za demokratiju i pomoć u izborima
ILM	Međunarodni pravni materijali
IPA	Instrument za pred-pristupnu pomoć
ISPA	Instrument za strukturne politike za pred-pristupanje
itd.	i tako dalje
Izd.	Izdavač

KEBS	Konferencija o evropskoj bezbednosti i saradnji
KFOR	Međunarodna vojna mirovna misija na Kosovu
KPJ	Komunistička partija Jugoslavije
KVM	Kosovska verifikaciona misija
KZK	Kosovski zaštitni korpus
LDK	Lidhja Demokratike e Kosovës (Demokratski savez Kosova)
LKÇK	Lëvizja Kombëtare për Çlirimin e Kosovës (Nacionalni pokret za oslobođenje Kosova)
LPK	Lëvizja Popullore e Kosovës (Narodni pokret Kosova)
MKG	Međunarodna krizna grupa
MMF	Međunarodni monetarni fond
MPS	Mehanizam za praćenje stabilizacije
MSP	International Court of Justice (Međunarodnog suda pravde)
n. d. m.	Na datom mestu
NATO	Organizacija Severnoatlantskog pakta
npr.	na primer
ODIHR	Kancelarija za demokratske institucije i ljudska prava
OEBIS	Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju
ÖMZ	Austrijski vojni časopis
PDK	Partia Demokratike e Kosovës (Demokratska partija Kosova)
PHARE	Pomoć Poljske i Mađarske za obnovu privrede
PIS	Privremene institucije samouprave
Pogl.	Poglavlje
PSP	Proces stabilizacije i pridruživanja za jugoistočnu Evropu
Rez. SB	Rezolucija Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija
SAPARD	Specijalni pristupni program za razvoj poljoprivrede i ruralni razvoj
SBUN	Savet bezbednosti Ujedinjenih nacija
SECI	Inicijativa za saradnju u jugoistočnoj Evropi
SEECF	Proces saradnje u jugoistočnoj Evropi
SFRJ	Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija
Sl.	Službeni list
SPGS	Specijalni predstavnik Generalnog sekretara Ujedinjenih nacija
SRJ	Savezna Republika Jugoslavija

SSP	Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju
St.	Stav
SU	Savezni Ustav
TINA	Procena potreba u vezi sa transportnom infrastrukturom
tj.	to jest
Tm.	Tom
UÇK (OVK)	Ushtria Çlirimtare e Kosovës (Oslobodilačka vojska Kosova)
UN / OUN	Ujedinjene nacije (Organizacija Ujedinjenih nacija)
UNESCO	Organizacija Ujedinjenih nacija za obrazovanje, nauku i kulturu
UNHCR	Visoki komesar Ujedinjenih nacija za izbeglice
UNMIK	Misija privremene uprave Ujedinjenih nacija na Kosovu
up.	uporedi
ur.	Urednik
USIP	Institut Sjedinjenih Država za mir
v.	Vek
ZPAS	Zajednička privremena administrativna struktura

Uvod

Još od kraja komunističkih diktatura početkom 90-tih godina dvadesetog veka region zapadnog Balkana¹ pojavio se još jednom u istoriji „varvarizacije politike”² svakodnevno pred očima etabliranih demokratija. Događaji na Balkanu su posle 1989. godine sve više odavali utisak da je došao kraj politike koja osigurava i uspostavlja mir, a ne kraj istorije³ kao što je najavljivao politikolog Frensis FUKUJAMA. Austrijske dnevne novine *Die Presse* su, izvlačeći bilans ratnih sukoba deset godina nakon njihovog završetka, deset godina nakon početka raspada Jugoslavije, opisale događaje na sledeći način:

„Etničko čišćenje: Ovaj pojam, više nego bilo koji drugi, opisuje rat tokom kojeg se raspala stara Titova Jugoslavija, a koji je počeo pre deset godina i još nije okončan. Regularna vojska otvara artiljerijsku vatru na sela i varoši i izaziva strah među stanovništvom. Zatim nastupaju pešadijske snage, uglavnom profiteri, ubice, lopovi, siledžije i pljačkaši. Oni sateruju viđenije građane na seoski trg gde ih ubijaju, a zatim kreću od kuće do kuće, isteruju stanovnike na ulice, uzimaju šta im se sviđa i pale zgrade. Reke izbeglica

1 Veštački pojam „zapadni Balkan” je relativno nov i u prvom redu se koristi od strane EU za bivšu Jugoslaviju sa izuzetkom Slovenije, ali taj pojam obuhvata i Albaniju. Zemlje zapadnog Balkana, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Srbija, Crna Gora, Kosovo, Makedonija i Albanija leže, geografski gledano, zapadno od drugih balkanskih zemalja kao što su Rumunija, Bugarska, Turska, Grčka, odn. na zapadu balkanskog planinskog venca u Bugarskoj. One inače ne pokazuju bilo kakve druge geografske ili ekonomske karakteristike da bi bile jedan poseban region unutar Balkana. Međutim, gledano iz jedne novije istorijske, političke i bezbednosno-političke perspektive, zemlje koje su obuhvaćene pojmom zapadni Balkan su tek 1989. godine doživele jednu zajedničku sudbinu koju karakteriše razbuktavanje takozvanih „nacionalnih pitanja” kroz ratne sukobe i ekonomski raspad. Meurs s pravom naziva pojam zapadni Balkan koji je EU uvela 1998. godine jednom imaginarnom linijom razdvajanja koja pravi razliku između Rumunije i Bugarske i kriznog regiona na Balkanu. Uporediti sa: Wim van Meurs: *Integrisati Balkan*. Evropska perspektiva regiona nakon 2004. godine, u: *Iz politike i istorije*. Prilog nedeljnom listu *Das Parlament*, 10.-11./3. mart 2003. godine, str. 37. Između ostalog, po meni pojam zapadni Balkan zvuči semantički pozitivnije, jer opis zapad za razliku od istoka sve do danas predstavlja nešto što ima veću vrednost. I u drugim post-komunističkim regionima bilo je, odnosno još uvek ima, poteškoća sa imenovanjem toponima. Up. npr. Jerzy Maćków: *Preduslovi za demokratski razvoj u centralnoj, severoistočnoj, jugoistočnoj i istočnoj Evropi*, u: *Iz politike i istorije*, Prilog nedeljnom časopisu *Das Parlament*, 3-4/15. januar 1999. godine, str. 3-17, a s tim u vezi posebno str. 4-7 ili u vezi sa pojmom Balkan, Wolfgang Libal, Christine von Kohl: *Balkan. Stabilnost ili kaos u Evropi*, Hamburg, Beč 2000., str. 50 ff.

2 Dieter Senghaas: *Kuda ide ovaj svet?*, Frankfurt na Majni 1994., str. 88.

3 Vidi Francis Fukuyama: *Kraj istorije i poslednji čovek*, London 1992. godine.

spotiču se kroz zemlju. Međunarodne organizacije pružaju humanitarnu pomoć, a ponekad su i već spremne i pre nego što je proterivanje u potpunosti završeno.”⁴

Od *preokreta* na prostoru bivše Jugoslavije, Kosovo⁵ predstavlja jedno centralno pitanje za koje izgleda još uvek nema odgovora koji bi mogao da garantuje mir u regionu.

Prilikom analize istorijskih i pravnih aspekata u daljem tekstu ove knjige predstavljeni su istorijski koreni konflikta između Kosova i Srbije koji su takođe relevantni i za noviju prošlost. Pri tome su razlozi za raspad Jugoslavije ležali unutar same zemlje, a ne u inostranstvu, pri čemu protivustavno ukidanje autonomije Kosova (1989. godine), „*kršenje ugovora*”, treba posmatrati kao presudnu polaznu tačku. Dosadašnji pravni i politički razvoj događaja u odnosu između aktera uključenih u konflikt (*Kosovo – Srbija/Jugoslavija – međunarodna zajednica*)⁶ treba da posluži kao nauk za uspostavljanje i obezbeđivanje dugoročnog mira na Kosovu i oko njega.

Što se tiče budućnosti, radi se o tome da mir na Kosovu i oko njega unutar zajedničke kuće koja se zove Evropa treba načiniti „nesalomivim”. To, međutim, može da uspe samo ako se strane u konfliktu – a naročito Srbija i Kosovo – svesno i odgovorno razračunaju sa prošlošću i ako postojeći ljudski potencijal bude uključen u učestvovanje u procesima demokratizacije društva i pokretanja privrede. Pri tome će odlučujući korak predstavljati jedna u budućnosti jača veza, a kasnije i potpuna integracija u Evropsku uniju (u daljem tekstu: EU), koja međutim može da bude realna samo ako se Srbija i Kosovo međusobno priznaju kao ravnopravne države. U suprotnom bi političari obeju strana sa miroljubivim nazorima stalno gubili na terenu, dok bi etničko-nacionalističke snage predstavljale stalnu opasnost za pokrenute procese demokratizacije i stabilizacije i ne bi mogle da se kontrolišu. Suprotno tome, pomirenje koje bi nastupilo nakon međusobnog priznavanja Kosova i Srbije kao ravnopravnih država načinilo bi procese demokratizacije nepovratnim, a

4 Irene Miller: 10 godina raspada Jugoslavije. Mi se ne bojimo. Idemo u svaku borbu ..., u: Die Presse, 23. jun 2001. godine, str. 6.

5 Kosovo se prostire na površini od preko 10.887 km². Na njegovoj teritoriji živi oko 2 miliona Kosovaca. Od toga je oko 90 % albanskog porekla i oko 10 % Srba, Crnogoraca, Muslimana, Bošnjaka, Hrvata, Roma i dr. Glavni grad Kosova je Priština, a drugi veći gradovi su Prizren, Mitrovica, Peć, Đakovica, Gnjilane i Uroševac. Kosovo se na zapadu graniči sa Albanijom, na severu i severoistoku sa Srbijom, na severozapadu sa Crnom Gorom i na jugu sa Makedonijom.

6 Pod pojmom „međunarodna zajednica“ u ovom radu se podrazumevaju pre svega države i međunarodne organizacije, kao što su Ujedinjene nacije (u daljem tekstu: UN), Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju (u daljem tekstu: OEBS), Organizacija severnoatlantskog pakta (u daljem tekstu: NATO), koje su posredno ili neposredno uključene u politička i vojna dešavanja na zapadnom Balkanu, odn. oko regiona zapadnog Balkana.

takođe bi oslabilo ekstremističke i nacionalističke snage i dovelo bi do osetnog poboljšanja stanja etničkih manjina u obe zemlje.

Nakon raspada komunističkog režima u regionu zapadnog Balkana čini se da isključivo nada u brzu buduću integraciju⁷ regiona zapadnog Balkana u EU može da dovede do okončanja stalne političke i ekonomske nestabilnosti. U regionu zapadnog Balkana društveno-politički fenomeni nacionalizma i integracije povezani su na jedan poseban način. Ova povezanost objašnjava zašto se u ovoj knjizi mora obratiti pažnja na oba fenomena. Polje napetosti koje vlada između demokratije, pravne države, nacionalizma i integracije stoga predstavlja centralnu dimenziju ovog rada.

Trenutno moramo napraviti razliku između dva osnovna pristupa kroz koje na suprotstavljene načine ocenjujemo šanse za budućnost balkanskog prostora u procesu transformacije i demokratizacije: Zastupnici *optimističkog pristupa* vide jedinstvene šanse za *evropeizaciju* balkanskog prostora koje ranije nikad nisu postojale. Tako na primer, publicistkinja Elizabet POND, kada piše: „Nikada ranije Balkan nije imao tako dobre izglede za pravu integraciju u Evropu.”⁸ Slično se može pročitati i u izveštaju Instituta Sjedinjenih Američkih Država za mir (u daljem tekstu: USIP):

„Po prvi put su skoro sve vlade na Balkanu izabrane na demokratski način i iskazuju želju da jednom i za sva vremena okončaju konflikte koji su počeli početkom 90-tih godina [...] Stabilnost na Balkanu postala je dugoročna misija za NATO i EU.”⁹

Za razliku od pristalica *optimističkog pristupa*, zastupnici *pesimističkog pristupa* jednostrano zamišljaju „albansku opasnost” i ne vide bilo kakve dobre šanse za stabilizaciju balkanskog prostora, čak ni u narednim godinama ovog veka. Tako, na primer, Antonija ŽELJAZKOVA, koja se bavi proučavanjem jugoistočne Evrope, proriče:

„Sve u svemu, politički izgledi za Balkan mogu se opisati samo kao mračni. Srbija, Crna Gora i Makedonija, i možda i Grčka, kao i sve ostale balkanske

7 Pojam „integracija”, kao i njegova funkcija u ovoj knjizi, treba da bude shvaćen u smislu sledećeg citata: „*Integracija* uopšteno gledano podrazumeva uspostavljanje celine kroz konstitutivno uključivanje relevantnih elemenata i spoljnih i unutrašnjih elemenata [...]. Rezultat integracije je, ili bi trebalo da bude, izgradnja kolektivnog identiteta.” Gerhard Göhler: Konflikt i integracija, u: Beate Kohler-Koch (Izd.): Država i demokratija u Evropi, Opladen, 1992. godina, str. 141.

8 Elizabeth Pond: Da li je moguć mir na Balkanu?, u: Međunarodna politika – Arhiv Evrope 5/2002, str. 4.

9 Institut Sjedinjenih Američkih Država za mir (USIP), Specijalni izveštaj, Albanci na Balkanu, Vašington DC, novembar 2001. godine, str. 11 (dostupno na Internet stranici: www.usip.org).

države, biće u prvoj deceniji 21. veka uvek ispočetka destabilizovane zbog procesa izgradnje nacije i ujedinjenja Albanaca.”¹⁰

Da li će pobornici *optimističkog* ili *pesimističkog pristupa* dobiti za pravo u velikoj meri zavisi od toga na koji će način i koliko brzo biti pronađeno trajno rešenje za kosovsko pitanje¹¹ koje predstavlja polaznu tačku raspada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (u daljem tekstu: SFRJ) i naknadnih konflikata koji su usledili na njenoj teritoriji.

Uzimajući ovo u obzir može se zaključiti da niti jedan od ova dva pristupa ne uzima u obzir jedan deo realnosti: dok kod *optimističkog pristupa* potencijalne opasnosti bivaju ignorisane, dakle da dobri izgledi ne moraju u svakoj konstelaciji da dovedu do integracije i trajnog uspostavljanja i obezbeđivanja mira, *pesimistički pristup* odbacuje šanse za uspostavljanje ideje o evropskoj integraciji i ideje o pravnoj državi.

U svojoj osnovnoj hipotezi polazim od stanovišta da integracija u EU predstavlja instrument za rešavanje konflikata i obezbeđivanje mira, pri čemu smatram da je ipak neophodno da se izvrši diferencijacija okolnosti i uslova pod kojima integracija u EU zaista može da dovede do stvaranja održivog mira na zapadnom Balkanu, a pre svega u slučaju konflikta između Srbije i Kosova.

Motiv i cilj ovog rada je da se pruži doprinos boljoj i mirnijoj budućnosti u regionu zapadnog Balkana, sa nadom da nehumani događaji u ovom delu Evrope na pragu 21. veka predstavljaju kraj jednog procesa, a ne prelaz u novi vek.

Ovaj rad i rezultati koji iz njega proističu treba, iako u malom obimu, da doprinesu procesima integracije zemalja zapadnog Balkana u EU. Taj proces integracije shvatam u smislu teoretičara integracije Karla V. DOJČA, koji je na sledeći način dao jedan sveobuhvatni opis glavnih funkcija integracije:

„Glavni zadaci integracije mogu se obuhvatiti u četiri tačke: 1. Očuvanje mira, 2. Postizanje jednog većeg višenamenskog potencijala, 3. Rešavanje jednog specifičnog zadatka, i 4. Dobijanje jednog novog samo-razumevanja i novog identiteta uloge.”¹²

Za razliku od postojeće literature o zapadnom Balkanu, kognitivni napredak ovog rada sastoji se između ostalog od izrade jedne *trougle šeme komunikacije* aktera

10 Antonina Zhelyazkova: Etničke manjine u Srbiji i Crnoj Gori. Strah balkanskih zemalja od separatizma, u: Međunarodna politika – Arhiv Evrope 5/2002, str. 13.

11 Polazeći od ove pretpostavke, ja ću se u narednom (ovom?) radu uglavnom ograničiti na Kosovo.

12 Karl W. Deutsch: Mir i problematika političkog stvaranja zajednica međunarodnom nivou, u: Dieter Senghaas (Izd.): Razmišljati miroljubivo, *Si vi pacem, para pacem*, Frankfurt na Majni, 1995. godine, str. 363.

uključenih u kosovski konflikt, a pre svega od koncepcije jednog *višedimenzionalnog integracionog modela* za region zapadnog Balkana i primene tog modela na sadašnje političke, pravne i ekonomske strukture. Koliko je meni poznato, hipoteze koje sam postavio putem ovih zamišljenih modela, još nisu u obrađene postojećoj literaturi o zapadnom Balkanu u tom obliku i kontekstu.

Ova knjiga uzima u obzir politikološke, pravne i ekonomske aspekte i takođe prati jedan interdisciplinarni pristup. Ove aspekte biram sasvim svesno pošto oni uopšteno gledano imaju uticaj na integraciju manjih jedinica na većim prostorima i zato što su tesno povezani sa procesom uspostavljanja pravne države u liberalno-demokratskom smislu. Ovaj pristup koji sam izabrao se osim toga nadovezuje i na tematski relevantne teorije o integraciji, transformaciji, proučavanju konflikata i demokratije i uzima u obzir rezultate naučnih istraživanja iz oblasti politike bezbednosti, kao i ustavnog prava, a posebno *ustavnog inženjeringa*.

Metoda istraživanja treba da se oslanja na empirijsko-analitički i hermneutski pristup. Moje bavljenje društveno-političkim temama regiona zapadnog Balkana zasniva se na pretpostavci da procesi saznavanja i istraživanja sami po sebi nisu oslobođeni preduslova. Stoga će u ovoj naučno-kritičnoj raspravi biti obuhvaćena moja lična iskustva iz socijalizacije na prostoru zapadnog Balkana, ali i moja sposobnost za empatiju, uzimajući u obzir mentalitet i političku kulturu u post-totalitarnim i autoritarnim društvima, a posebno u zemljama zapadnog Balkana.

Lajtmotiv ovog rada predstavlja prikaz jednog mogućeg puta za uspostavljanje i obezbeđivanje trajnog mira u procesu integracije u EU uz obuhvatanje istorijske, pravne, kao i politikološke dimenzije kosovskog konflikta.

Na kraju sledi jedan kratak pregled obrađenih pitanja koji čitaocima treba da posluži kao putokaz za čitanje teksta ovog rada.

Ova knjiga je podeljena na dva dela sa ukupno sedam odeljaka. Izdanjima na albanskom i srpskom jeziku je dodato i osmo poglavlje, u kojem je navedeno nekoliko ključnih događaja koji su karakterizovali period jesen 2007 – kraj 2014. U prvom delu objašnjen je istorijat srpsko-kosovskog konflikta. U drugom delu je perspektiva integracije u EU predstavljena kao jedna realna šansa za prevazilaženje tog konflikta.

Centralna „osovina objašnjenja” u prvom odeljku koji obrađuje teoretski okvir kosovskog konflikta jeste jedna *trougla šema komunikacije* između aktera koji učestvuju u kosovskom konfliktu, a koju sam ja razvio. Osim toga, u tom prvom odeljku nalazi se i jedan pokušaj tipizacije kosovskog konflikta koji obuhvata različite vrste tipizacije. Ovu šemu u drugom odeljku primenjujem u jednom *istorijskom, empirijsko-analitičkom pristupu* na analizu istorijskih, pravnih i politikoloških aspekata kosovskog konflikta, kao i u trećem odeljku pri analizi sadašnje, odnosno buduće perspektive.

Četvrti odeljak predstavlja početak drugog dela u kojem je predstavljen višedimenzionalni integracioni model koji sam razvio, a pod naslovom: *Integracioni*

model za Kosovo i susedne države: akteri i procesi. Ovaj model čini okvir drugog dela ove knjige. Polazeći od konflikta između Srbije i Kosova potrebno je pokazati jedan mogući način na koji posledice totalitarizama i autoritarizama u dvadesetom veku u regionu zapadnog Balkana mogu da budu prevaziđene putem uspostavljanja *pravne države*. Za mene, pravna država predstavlja kako *idealni tip* državnog uređenja, tako i jednu *nezaobilaznu alternativu* za region zapadnog Balkana.

U petom odeljku sledi obrazloženje teoretskog okvira drugog dela koji se oslanja kako na teorije istorijsko-tipološke rekonstrukcije društvene realnosti, tako i na pozitivističku tradiciju modeliranja stvarnosti. Ovaj odeljak treba da omogući jednu teoretsku raspravu na predloženu temu relevantnih procesa demokratizacije, transformacije i integracije u EU, kao i da stvori osnovu za operacionalizaciju tih procesa u šestom odeljku ove knjige.

U šestom delu je prvo dat jedan pregled o inicijativama za kooperaciju i integraciju u regionu zapadnog Balkana koji je praćen jednom empirijskom analizom procesa integracije u EU na Kosovu. Na kraju sledi jedan primer slučaja u vezi sa nerešenim pitanjem statusa Kosova koji objašnjava prepreke i uslove za stvaranje jednog „pozitivnog mira”¹³ između Srbije i Kosova u kontekstu procesa integracije u EU.

Sedmi i završni odeljak (poslednji u izdanju na nemačkom) sadrži formulaciju konačnih zaključaka u vidu jedne izjave za priznavanje i integraciju regiona zapadnog Balkana, izjave koja je ilustrovana pozitivnim i negativnim scenarijima.

Na kraju knjige sledi jedan kratak pogovor o najnovijem razvoju događaja oko pitanja statusa Kosova. Dalje sledi jedan prilog ovoj knjizi koji obuhvata sledeće: Osnovne podatke o kosovskom konfliktu (1912 – 2014.); Pokušaj tipizacije političkih snaga na Kosovu posle 1989. godine, kao i dva relevantna dokumenta koji treba da doprinesu boljem razumevanju ovde obrađene tematike, konkretno *Zahtev premijera Kosova upućen predsedavajućem Konferencije u Jugoslaviji i ministrima inostranih poslova zemalja EZ za priznavanje Kosova kao suverene i nezavisne države od 21. decembra 1991.* i *Političku deklaraciju Koordinacionog saveta albanskih političkih saveta u Jugoslaviji od 22. decembra 1991.*

13 U D. Nohlen-ovom *Leksikonu politike* dato je sledeće objašnjenje razlike između „pozitivnog” i „negativnog” mira: „Pod negativno određenim pojmom mira podrazumeva se odsustvo rata, dok se pod pozitivno određenim pojmom mira podrazumeva ili uopšteno izražava veoma varijabilno tumačiva realizacija društvene pravde i ravnopravnosti, političkih i ličnih sloboda i razvijanje ljudskih sposobnosti i svega što se tu podrazumeva: odsustvo sistemskog ili ličnog nasilja.” Egbert Jahn: *Mir*, u: Andreas Boeckh (Izd.): *Međunarodni opisi*, Tom 6 (Leksikon politike, Izd. Dieter Nohlen), Minhen 1994. godine, str. 156.

Deo I

Odeljak I: Teoretski okvir kosovskog konflikta

A. Tipološki pristupi kosovskom konfliktu

Kosovski konflikt nema samo etničku, već takođe i teritorijalnu, ekonomsku, i posebno političku dimenziju, što će biti jasno iz narednih pristupa tipizaciji. Uopšteno gledano, statistike pokazuju da u Evropi „međuetničko nasilje još uvek predstavlja izuzetak, [a] ne pravilo”.¹⁴ Iako se u slučaju bivše Jugoslavije radi o različitim konfliktima koji su se međusobno prelivali, kosovski konflikt, za razliku od drugih konflikata na tom prostoru, pokazuje jednu istaknutiju etničku karakteristiku.

Uopšteno posmatrano, geografski položaj jugoistočne Evrope, odnosno Balkana između Zapada i Istoka dovodio je do toga da su velike sile i velika carstva vekovima u tom regionu isprobavala svoje snage i slabosti i da zbog toga skoro i da nije bilo šansi za njegovo srastanje sa zapadnom Evropom. Nepristupačan, a samim tim i teren koji je „nepovoljan za komunikaciju”, doprineo je krhkosti političkih tvorevina u tom regionu.

Nakon Drugog svetskog rata pokušalo se da se putem komunizma u okviru jedne ideologije reše problemi nacionalnosti koji su nasleđeni iz vremena feudalne vladavine u višenacionalnoj „Kraljevini” Jugoslaviji putem stvaranja jedne „supranacionalnosti” odn. – da se na osnovu primera „sovjetske” nacije – stvori i jedna „jugoslovenska” nacija. Ti pokušaji stvaranja jednog „jugoslovenskog” identiteta dostigli su svoj vrhunac tokom 60-tih i 70-tih godina XX veka. Pri tome je komunistički režim, koji je predstavljao „naučnu elitu” i nosioca rasprave, imao za cilj stvaranje jednog osećaja pripadnosti zajedničkoj kulturi, koji vuče svoje korene iz prošlosti, kao i stvaranje društvene integracije u vidu zajedništva. Sećanje iz kulturnog pamćenja bilo je prilagođeno tadašnjem kontekstu pri čemu je naglasak, umesto na naglašeno „suprotstavljena” istorijska sećanja, stavljan na ona istorijska sećanja koja su iz prošlosti obrazlagala integraciju „Jugoslovena” i koja su ih činila opravdanim za sadašnjost i budućnost.¹⁵ Na primer, mit o Kosovskom boju je na federalnom nivou bio ocenjen kao beznačajan događaj. Njegovo mesto je zauzeo, na primer, heroizam „neodoljive partizanske borbe”. Tek sa praktičnim neuspehom komunističke ideologije došlo je i do neuspeha konstrukcije „supranacionalnosti”.

14 Stephan Kux: Uzroci i pristupi rešavanju balkanskog konflikta: Zaključci o Dejtonskom sporazumu, Evropski institut pri Univerzitetu u Bazelu br.16/1996, str. 6.

15 Up. Jan Assmann: Kulturno pamćenje. Pismo, sećanje i politički identitet u ranijim visokim kulturama, Minhen 1999. godine.

Albanci, koji su, kako pre tako i nakon Drugog svetskog rata, u Jugoslaviji bili smatrani „stranim telom”¹⁶, nisu bili dotaknuti fenomenom „jugoslovenstva” odn. „pripadnosti eliti”. Neuspeh supranacionalnosti se na osnovu potiskivanja i ignorisanja različitih etniciteta može sagledati i kao jedan od razloga za jaku renesansu nacionalizma koja je usledila nakon komunizma, a samim tim i indirektno i kao doprinos etnizaciji kosovskog konflikta.

Ipak se konflikt između Srbije i Kosova odn. između slovenskih naroda, a posebno Srba, i albanskog stanovništva u jugoslovenskoj federaciji, bez obzira na karakter sukoba, *ne može samo* tumačiti kao „konflikt nacionalnosti”. U istoriji Kosova i zapadnog Balkana u celini međusobni suživot naroda i život naroda jednih pored drugih bio je tokom jednog znatnog vremenskog perioda „uobičajena” pojava. U stvarnosti su tenzije imale mnogo češće socijalne, nego etničke ili čak verske motive, a što su sve do današnjeg dana despoti svesno zataškivali i koristili za manipulisanje.

Politikolog Mir A. FERDOVSI vidi etničku dimenziju kosovskog konflikta jedino u vezi sa „odbranom od stranaca” i „odbranom od asimilacije” manjina od stvarne ili prividne nadmoći neke druge grupe.¹⁷ Takođe i stručnjak za Balkan Jens ROJTER opisuje kosovski konflikt kao klasičan primer jednog teritorijalnog konflikta u kojem dolazi do sudara između istorijski obrazloženih i etnički zasnovanih zahteva.¹⁸

Tek je kroz uspešnu „rekonstrukciju” srpskog identiteta na osnovu kosovskog mita¹⁹ od strane većeg dela srpske elite, na čijem se čelu nalazila Srpska akademija nauka i umetnosti koja je srpskog vođu Slobodana MILOŠEVIĆA odabrala kao izvršioca „Programa obnove za srpsku naciju”, tokom poslednjeg konflikta oko Kosova usledilo je svojevrsno prožimanje društva nacionalizmom i samim tim i nastavak konflikta između Kosova i Srbije koji je neprekidno trajao od 1912. godine. Program Srpske akademije nauka i umetnosti, koji je i od crkvenih velikodostojnika Srpske pravoslavne crkve i medija dobio masovnu podršku, bio je glavni uzrok procesa dezintegracije bivše Jugoslavije, pri čemu se reintegracija i stvaranje trajnog mira čine realnim jedino u okviru procesa integracije u EU.²⁰

16 Jens Reuter: Albanci u Jugoslaviji, Minhen 1982. godine, str. 25.

17 Up. Mir A. Ferdowski: Ratovi nakon Drugog svetskog rata. Dimenzije – Uzroci – Perspektive, u: Manfred Knapp i dr. (Izd.): Uvod u međunarodnu politiku, Minhen, Beč 1996. godine, str. 322.

18 Up. Jens Reuter: Nastanak kosovskog problema, u: Iz politike i istorije. Prilog nedeljnom časopisu, Das Parlament, 34/20. avgust 1999. godine, str. 3-10.

19 Za viđenje srpskih intelektualaca, a koje je objašnjeno sa više strana, u pogledu raspada Jugoslavije, kao i fenomena srpskog nacionalizma i pratećih „kolektivnih srpskih trauma (umjesto trauma možda bolje: „srpskih kolektivnih sećanja” ili samo „kolektivnih sećanja”) kao što je mit o Kosovu, up. Thomas Bremer i dr. (Izd.): Put Srbije u rat. Kolektivno sećanje, nacionalno formiranje i ideološko naoružavanje, Berlin 1998. godine.

20 Iz oblasti istorijsko-uporednih studija o težnjama za ujedinjenjem, integracijom, udruživanjem, izgradnjom zajednice, kao i o dezintegraciji, raspadu, disocijaciji i raspadu,

„Jer dezintegracija dokumentuje eroziju jednog očigledno neodrživog spoja zajednice, a često, kao i u slučaju nacionalističko-secesionističkih pokreta, i potragu za novim spojem zajednice. Integracioni procesi pokazuju da je domet dosadašnjeg spoja zajednice prevaziđen.”²¹

Dakle, kosovski konflikt je bio, a takođe i jeste, pre svega jedan političko-teritorijalni konflikt sa društvenim i ekonomskim elementima čija je etničko-nacionalna dimenzija dospela u prvi plan tek nakon svesne nacionalno-etničke zloupotrebe konstrukcija identiteta i istorijskih događaja kao „stvarnog i prevashodnog uzroka konflikta”.

B. Trougla šema komunikacije „Kosovo – Srbija/Jugoslavija – međunarodna zajednica”

Sledeća trougla šema komunikacije koju sam razvio „Kosovo – Srbija/Jugoslavija – međunarodna zajednica”, primenjuje se prvo na sopstvena i strana viđenja aktera koja se uglavnom odnose na razvoj događaja u vezi sa kosovskim konfliktom nakon 1989. godine, ali bi se ta šema mogla primeniti i na vreme pre 1989. godine. Štaviše, ova šema vrši – pre svega u pogledu aktera i institucija u kosovskom konfliktu – funkciju jednog okvira za prvi deo ove knjige.

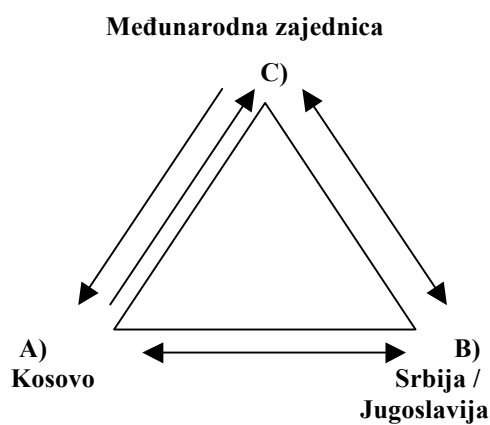
disocijaciji i zajednice vidi kao klasično delo osnivača moderne teorije integracije, Karl W. Deutsch i dr.: Politička zajednica i severno-atlantska oblast. Međunarodne organizacije u svetlu istorijskog iskustva, Princeton 1957. godine.

21 Dieter Senghaas: Mir – jedan višestruko složeni program, u: Dieter Senghaas (Izd.): Izgraditi mir, Frankfurt na Majni. 1997. godine, str. 560 f.

Ilustracija br. 1:

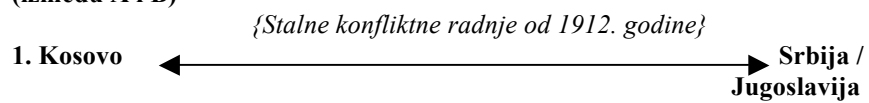
KOSOVSKI KONFLIKT

I. AKTERI

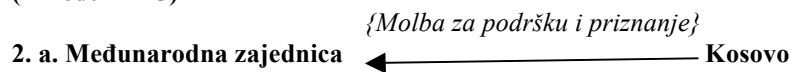

II. DELOVANJE

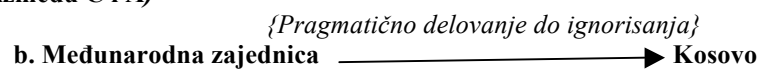
(između A i B)

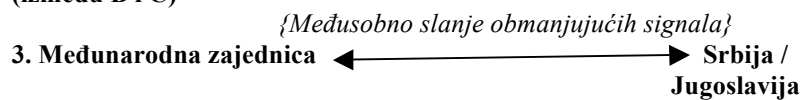
(između A i C)

(između C i A)

(između B i C)

C. Videnje Kosova od strane aktera u kosovskom konfliktu

I. Sopstveno viđenje od strane aktera sa Kosova (Ugao A trougle šeme komunikacije)

Kosovci su gledali i gledaju sebe ne kao nacionalnu manjinu, već kao narod i *državotvornu* naciju sa pravom na samoopredeljenje. Ipak, posle Drugog svetskog rata, politički zahtev Kosovaca nije bio secesija od Jugoslavije, već statusna i institucionalna ravnopravnost u skladu sa statusom kao izraz *unutrašnjeg* samoopredeljenja sa drugim slovenskim nacijama u državi južnih Slovena – Jugoslaviji.

Tek kada je početkom 1990-ih godina u uznapredovalom procesu raspada Jugoslavije – Jugoslavija kao država nije više postojala – pod S. MILOŠEVIĆEM 1992. godine, bez demokratskog legitimiteta i bilo kakve osnove, stvorena novoosnovana „Savezna Republika Jugoslavija”, *miloševićevska Jugoslavija-SRJ*²², u kojoj je *de jure* i *de facto* diskriminacija nastavljena, Kosovci su i zvanično objavili svoj zahtev za spoljnim samoopredeljenjem. Pravo na unutrašnje samoopredeljenje im je u prethodnih 20 godina bilo uskraćeno u tri navrata: putem odbijanja statusa republike unutar SFRJ, putem ukidanja *formalne* autonomije suprotno Saveznom Ustavu, odn. statusa „*materijalne republike*”, suprotno saveznom Ustavu od strane Republike Srbije 1990. godine, i po treći put putem stavljanja pod novi jugoslovenski Ustav iz 1992. godine koji je bio proglašen bez njihovog učestvovanja.

Od kraja 1991. godine, kada je usvojena „*Politička deklaracija Koordinacionog saveta albanskih političkih partija u Jugoslaviji*” (vidi prilog), Kosovci su u osnovi sledili političku liniju te deklaracije. To se, npr. može jasno videti upoređivanjem deklaracije sa memorandumom²³ koji su 13. aprila 2001. godine potpisale tri najveće

22 U literaturi, novinari, ali i drugi autori, ovu državnu tvorevinu uglavnom na obmanjujući način opisuju samo kao Saveznu Republiku Jugoslaviju (SRJ). Ponekad se za nju upotrebljavaju i pojmovi „krnja Jugoslavija”, preostala Jugoslavija ili samo Jugoslavija. Pri tome se u stvari radi o delimično ostvarenoj „Velikoj Srbiji”, pošto su u vreme osnivanja ove državne tvorevine drugi sastavni delovi SFRJ, npr. Kosovo, već bili okupirani. Po mom mišljenju, svi ti pojmovi su u pravno-istorijskom smislu pojmovi koji dovode u zabludu (istorijski gledano, pošto koren reči „jugoslovenski” već pripada istoriji). Stoga, će u ovom radu državna tvorevina biti nazvana jednim imenom *miroševićevska Savezna Republika Jugoslavija* (u daljem tekstu: *miroševićevska SRJ*), što je opis koji po mom mišljenju, i u jednom pravno-istorijskom kontekstu, predstavlja najtačniji naziv ove državne tvorevine koja se izvesno vreme nazivala i Srbija i Crna Gora.

23 Ovaj memorandum je predat američkom ministru inostranih poslova Kolinu Pauelu tokom njegove posete Makedoniji. U njemu je, između ostalog utvrđeno: „[...] I. Glavni ciljevi Kosovaca su: 1. Angažovanje za nezavisnost Kosova kao nepodeljene teritorije i sa istim pravima za sve njegove građane bez obzira na etničke, rasne, jezičke, verske, polne i druge razlike. [...] 4. Veće angažovanje domaćih i međunarodnih faktora za veću sigurnost svih

kosovske partije, odn. političke grupacije u kojem su predstavljene osnovne crte političkih vizija i zahteva Kosovaca u odnosu na Kosovo i region Balkana.

II. Strano viđenje od strane aktera iz Srbije/Jugoslavije (Ugao B trougla šeme komunikacije)

Po viđenju Srbije, odn. Jugoslavije, Kosovci od uspostavljanja vlasti nad Kosovom 1912. godine u državno-pravnom i međunarodno-pravnom smislu ne predstavljaju narod, odn. ne predstavljaju konstitutivnu federalnu jedinicu (recimo po osnovu tumačenja režima S. MILOŠEVIĆA), već u najboljem slučaju nacionalnu manjinu. Po srpskom tumačenju, Kosovci su kao nacionalna manjina u okviru komunističke Jugoslavije uživali najviši stepen autonomije, a nakon 1989. godine su pod direktnom kontrolom Srbije uživali zaštitu manjina „prema evropskim standardima”.

Shodno tom tumačenju, ne postoji bilo kakav pravni izvor u međunarodnom pravu, čak ni u Okvirnoj konvenciji Saveta Evrope za zaštitu nacionalnih manjina, koja priznaje kolektivna prava ili zahteva davanje teritorijalne autonomije.²⁴ Stoga je svaki zahtev Kosova za priznanjem kao državotvorne nacije unutar SFRJ bio tumačen od srpske strane kao prvi korak ka secesiji i samim tim odbijan kao neprihvatljiv. Zahtevi i postupci Kosovaca su, štaviše, bili smatrani opasnim terorizmom koji je gušen uz pomoć primene „legitimne” državne sile.

Takođe se i međunarodna zajednica u izvesnoj meri pridržavala te šeme viđenja pošto je kosovski problem i nakon 1989. godine bio isključivo smatran problemom ljudskih i manjinskih prava, a ne problemom „državotvorne nacije”, odn. sastavnog dela bivše jugoslovenske federacije, tj. Kosova. Shodno tome su i srpski vlastodršci, koji su više bili zaokupirani modelima viđenja „koji su pre bili neprijateljski nastrojeni prema manjinama” u izvesnoj meri videli i potvrdu svog viđenja da na problem Kosova treba gledati kao na problem manjina.

III. Strano viđenje aktera iz međunarodne zajednice (Ugao C trougla šeme komunikacije)

Međunarodna zajednica se kao treći i odlučujući akter bavi, odn. bavila se kosovskim konfliktom sa različitim intenzitetom. Uglavnom se u viđenju međunarodne zajednice – bez detaljnijeg analiziranja ponašanja pojedinačnih aktera

manjina. [...]” (moj prevod). Za integralni tekst ovog memoranduma vidi Koha Ditore, 14. april 2001. godine, str. 1 f. Postoji i verzija na engleskom jeziku.

24 Up. Joseph Marko: Kosovo/a – Gordijev čvor?, u: Joseph Marko (Izd.): Gordijev čvor Kosovo/a: Preseći ili razmrsiti?, Baden-Baden 1999. godine, a posebno str. 237 f.

– može prepoznati jedan ambivalentan stav prema konfliktu. Ovaj stav je u gore prikazanoj teoretskoj šemi (ilustracija br. 1) opisan kao *pragmatično delovanje do ignorisanja i međusobno slanje obmanjujućih signala*.

Što se tiče stranog viđenja Srbije/Jugoslavije, s jedne strane je tokom konferencije o Jugoslaviji Badinterova komisija²⁵ odbila zahtev Srbije i Crne Gore da za pravnog naslednika SFRJ prizna *miloševićevsku* SRJ koja je proglašena 1992. godine, a sa druge strane je ta nepriznata „Jugoslavija” sve do 1996. odn. 2000. godine, od strane UN-a i drugih međunarodnih organizacija u daljem toku konflikta u stvari bila priznata kao međunarodno-pravni akter. Tako su međunarodno-pravno relevantne činjenice koje je stvorio režim S. MILOŠEVIĆA, naime srpski Ustav iz 1990. godine, novi savezni Ustav iz 1992. godine, poseban zakon za sprovođenje policijskog režima na Kosovu od 1990. godine, na početku bile priznate *implicitno* putem trpljenja, a kasnije tokom otvorenih ratnih dejstava i priznate *eksplicitno* kao pravni okvir za zaustavljanje konflikta na Kosovu.

Što se tiče stranog viđenja Kosova, *legalni* i *legitimni* akti institucija Kosova – Ustav „Republikē Kosova” iz 1990. godine (takozvani Kačanički Ustav), referendum iz 1991. godine i izgradnja državnih struktura Kosova – su u najboljem slučaju takođe bili ignorisani od strane međunarodne zajednice i nisu priznati kao pravne činjenice koje treba uzeti u obzir. Izuzetak od ovakvog načina gledanja od strane međunarodne zajednice predstavlja predsednik Kosova Ibrahim RUGOVA, koji je bio dva puta demokratski izabran pre pregovora pokrenutih pod pokroviteljstvom Francuske i Velike Britanije u vezi sa *Privremenim sporazumom za mir i samoupravu na Kosovu* (u daljem tekstu: Sporazum iz Rambujea)²⁶, a koji je na direktan ili indirektan način bio uključen u pregovaračke procese na međunarodnom nivou.²⁷

25 Ova arbitražna komisija osnovana je 27. avgusta 1991. godine u okviru Konferencije o Jugoslaviji u Hagu. Pošto je predsedavajući komisije bio nekadašnji francuski ministar pravde Rober Badinter, komisija je nazvana Badinterovom komisijom.

26 Pregovori koji su prethodili Sporazumu iz Rambujea vođeni su od 6. do 23. februara i od 15. do 18. marta 1999. godine u Rambujeu i Parizu od strane međunarodne zajednice sa kosovskom i srpskom delegacijom. Zbog odbijanja srpske delegacije da potpiše Sporazum iz Rambujea, ovaj sporazum nije stupio na snagu, nakon čega je neposredno po okončanju neuspešnih pregovora 24. marta 1999. godine pokrenuta intervencija NATO-a. Štaviše, Sporazum iz Rambujea je osim toga bio i polazna tačka za izradu Ustavnog okvira za privremenu samoupravu (UNMIK/UR/2001/9 od 15. maja 2001. godine - O Ustavnom okviru za privremenu samoupravu, u daljem tekstu: Ustavni okvir). Za više informacija o tome up. Arben Hajrullahu, Michaela Salamun: Ustavni okvir i privremena samouprava na Kosovu, u: Jugoistočna Evropa 1-3/2002, str. 122 ff. Tekst sporazuma iz Rambujea koji je predviđao jedno privremeno rešenje, dostupan je na Internet stranici: <http://jurist.law.pitt.edu/ramb.htm>.

27 Kao „Institucija predsednika Kosova” on je bio „priznat” i od strane S. Miloševića 1996. godine putem zaključenje takozvanog „Sporazuma iz Rima” za ponovno otvaranje albanskih škola. Više o tom sporazumu up. recimo, Miranda Vickers: Između srpskog i albanskog. Istorija Kosova, London 1998. godine, str. 305 ff. Takođe up. i J. Marko: n. d. m., Baden-Baden 1999. godine, a posebno str. 237 f.

Još jedan izuzetak nalazimo u angažovanju *Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju*²⁸ (u daljem tekstu: ICTY), čija nadležnost takođe obuhvata i zločine protiv čovečnosti i teške ratne zločine počinjene na području Kosova, ali čiju je nadležnost nad sopstvenim građanima odbijala *milosevićevska* - SRJ odn. država naslednica nekadašnje Jugoslavije.²⁹

28 Shodno Rezoluciji Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija (u daljem tekstu: Rez. UN-a.) 827 (1993. godine) od 25. maja 1993. godine.

29 Ustavni sud milosevićevske SRJ želeo je da spreči izručenje S. Miloševića ICTY-u u Hagu, koje je 28. juna 2001. godine pokrenuo premijer Zoran Đinđić, tako što bi jedan dan pre izručenja taj sud tu odluku proglasio neustavnom.

Nenad Čanak, predsednik Lige socijaldemokrata Vojvodine, „jedan od najneobičnijih i najoriginalnijih političara Srbije” (Matthias Rüb, u: Frankfurter Allgemeine Zeitung, 30. jun 2001. godine) izrekao je sledeće mišljenje o jugoslovenskom predsedniku Vojislavu Koštunici, koji je želeo da zadrži Jugoslaviju koju je stvorio S. Milošević, milosevićevsku SRJ i njene zakone: „Da je Koštunica nakon završetka rata 1945. godine bio izabran za nemačkog predsednika, sistematsko ubijanje Jevreja bi bilo nastavljeno. Jer masovno ubistvo je spadalo u shvatanje reda i zakona tokom Hitlerove diktature, i kao „pravoverni legalista” Koštunica ništa ne bi smeo da preduzme protiv toga.” Vidi Intervju sa Nenadom Čankom, u: NIN-u, 1. mart 2001. godine, str. 18 ff. Takođe i drugi intelektualci povlače u najmanjoj meri sličnu paralelu između sistema S. Miloševića i Adolfa Hitlera. Tako je na primer, spisateljica Susan Sontag objavila u svom eseju: Dvadeset i prvi vek počeo je u Sarajevu. Gledano iz Italije: Nema nade za brzi kraj rata na Kosovu, u: Frank Schirmacher (Izd.): Zapadni krstaški rat: 41 stav prema ratu na Kosovu, Štuttgart 1999. godine, str. 69 – tokom rata na Kosovu: „Kosovo na kraju krajevu pripada novoj Velikoj Srbiji koja se još uvek naziva Jugoslavijom. [...] Zamislamo da nacistička Nemačka nije imala ekspanzionističke ambicije, da je ostala unutar svojih granica i da se [...] jednostavno ograničila na to da ubije sve nemačke Jevreje. Da li stvarno verujemo da jedna vlada ima pravo da na sopstvenoj teritoriji čini ono što želi? Verovatno bi vlade Evrope iz šezdesetih godina odgovorile potvrdno na to pitanje.”

Odeljak II: Istorijski³⁰ i pravni³¹ aspekti kosovskog konflikta

A. Mitologizacija istorijskih događaja na Kosovu i poreklo velikosrpske politike

Stav evropskih istoričara i političara je dugo vremena bio pod uticajem mitologizujuće historiografije. Kritična, naučno zasnovana historiografija počela je tek u 19. veku da dobija značajniju ulogu, jer su se naučnici i učenici ljudi sa zapada trudili da otkriju i „ponovo osvoje”, ne samo prošlost „sopstvenih naroda”, već takođe i „egzotičnih” i perifernih društava. Mada su se pre svega u srednjoistočnoj i jugoistočnoj Evropi takođe javljale i suprotne tendencije. Tamo je nacionalna historiografija često ostala spojena sa mitološkim i pseudo-religioznim razmišljanjem iako je ona to osporavala i pokušavala da dokaže³² suprotno ukazivanjem na „egzaktni naučni” način rada.

Instrumentalizacijom i mitologizacijom određenih istorijskih događaja na Kosovu od strane srpskih političara i naučnika u vremenu koje je prethodilo Berlinskom kongresu, kosovski konflikt je krajem 19. i početkom 20. veka preimenovan u jedan političko-etnički konflikt.

30 Pošto se ovde samo radi o jednom kratkom istorijskom pregledu radi sticanja boljeg uvida, a koji treba da ispuni funkciju „mosta razumevanja” ka trenutnoj situaciji, u vezi sa istorijom Kosova upućujem u: Noel Malcolm: *Kratka istorija Kosova*, London 1998. godine, kao i na M. Vickers: n. d. m., London 1998. godine, a uopšteno o balkanskom prostoru u: Edgar Hösch: *Istorija balkanskih zemalja*, Minhen 1993. godine i Magarditsch Hatschikjan, Stefan Troebst (Izd.): *Jugoistočna Evropa. Društvo, politika, privreda, kultura*. Priručnik, Minhen 1999. godine.

31 Ovdje upućujem pre svega u: Joseph Marko, Hannes Tretter, Tomilav Borić: *Perspektive budućeg političkog i pravnog statusa Kosova*, u: *Žurnal pravne politike*, godina 1/1, Beč 1993. godine i Joseph Marko (Izd.): n. d. m., Baden-Baden 1999. godine.

32 Up. za ova pitanja Eliade Mircea: *Mit i stvarnost*, Frankfurt na Majni 1988. godine; Eliade Mircea: *Večite slike i simboli. O magično-verskoj simbolici*, Frankfurt na Majni 1986. godine; Eliade Mircea: *Sveto i sekularno. O biću religioznog*, Frankfurt na Majni 1984. godine; Andrew B. Wachtel: *Stvaranje nacije, razbijanje nacije*. Književnost i kulturna politika u Jugoslaviji, Stanford-Kalifornija 1998. godine.

I. Konstrukcija „istorijskog prava” na Kosovo, zemlju sa „dve istorije”

Srednjeistočno i jugoistočno evropski fenomen po kojem su nacionalne istoriografije na Balkanu dugo vremena bile ukorenjene u mitskom i pseudoreligioznom razmišljanju, u slučaju kosovskog konflikta posebno karakteriše srpska istoriografija i tumačenje istorije kroz koje je stvorena jedna „srpska istorijski zasnovan mit” u odnosu na Kosovo, koja u krajnjem ishodu pokušava da obrazloži „pravo vladanja nad Kosovom”.

Dok u albanskoj, kao i u većem delu zapadne istoriografije preovladava mišljenje³³ da su Albanci potomci starih Ilira³⁴ i da su samim tim bili stanovnici područja Kosova pre Slovena³⁵, savremena srpska istoriografija velikim delom naglašava da je pravo sadašnje vladavine nad Kosovom „zasnovano” na srednjevekovnoj vladavini srpskog carstva nad Kosovom.

Čak i ako se pođe od toga da bi stara istorija i vremenski tok istorije koji naglašavaju Kosovci³⁶, kao i srednjevekovno istorijsko pravo na neku teritoriju koje naglašavaju Srbi, mogli da predstavljaju obrazloženje, pri tome se ipak ignoriše činjenica da jedan proizvoljno izabrani vremenski istorijski trenutak ne može da predstavlja osnovu za legitimizaciju vladavine u sadašnjosti. To je zato što vlast u modernoj ustavnoj državi 19., 20. i 21. veka proizilazi iz naroda i da se stoga radi legitimizacije vlasti ne može oslanjati na neko navodno „istorijsko pravo”.³⁷

33 Up. Miranda Vickers: Albanci. Moderna istorija, London, Njujork, 1995. godine; Stefanaq Pollo, Arben Puto: Istorija Albanije od njenog početka do današnjeg dana, London, Boston 1981. godine i posebno o poreklu kosovskih Albanaca, Srba i Vlaha, vidi – Porekla, Srbi, Albanci i Vlasi – kod N. Malcolm: n. d. m., London 1998. godine, str. 22-41.

34 Tek se u 11. veku ime Arbanon odomaćilo u nazivu Albanije. Potomci starih Ilira zvali su se *Albanoi* ili *Arbanatai*. Up. Stavro Skendi (Izd.): Albanija, Njujork 1956. godine.

35 Ilirski narod Dardanaca je navodno zauzimao celokupnu teritoriju današnjeg Kosova već u vreme antike. Up. za to Jens Reuter: n. d. m., Minhen 1982. godine, str. 23.

36 Uz predstavu o sopstvenoj identifikaciji Kosovaca iz ilirskog plemena Dardanaca javlja se i lik Gjergja Kastriotija - Skenderbeua (Đerd Kastriot - Skenderbeg 1405.-1468. godine) kao nacionalnog junaka Albanaca koji se četvrt veka borio protiv Otomanske imperije i koji je ujedinio Albance i time postigao suverenitet, a kao značajna istorijska ličnost definiše identitet Albanaca. Mit o Skenderbegu je do današnjeg dana centralni simbol albanske želje za samodokazivanjem. Up. M. Vickers: n. d. m., London, Njujork 1995. godine.

37 Frank Münzel: Da li se nezavisnost Kosova može međunarodno-pravno obrazložiti?, u: J. Marko (Izd.): n. d. m., Baden-Baden 1999. godine, str. 217 f, on na pitanje „istorijskog prava na Kosovo” tvrdi sledeće: „[...] čak i da se srpske legende prihvate kao istorijske činjenice: [...] sa sličnim, naravno istorijski solidnijim obrazloženjem, Nemačka bi mogla da polaže pravo na Rim, Luksemburg ili Prag kao stare prestonice svetog Rimskog carstva nemačke nacije. Ako na Kosovu želimo da dajemo istorijske argumente, onda možemo da se vratimo i 800 ili više godina unazad pre „Boja na Kosovu”, kada se u toj oblasti bez sumnje već govorio albanski ili neki njegov raniji oblik, ali nikakav slovenski jezik i da zahtevamo da se shodno tome Srbi vrate u Ukrajinu – ili odakle god su došli.”

Istoričar Noel MALKOLM daje sledeće objašnjenje u vezi sa „istorijskim pravom” Srbije na Kosovo:

„Srednjevekovno Kosovo se često u svom opštem značenju pominje kao ‚kolevka Srba’, kao da je od samog početka ono predstavljalo ključnu teritoriju za Srbe. Međutim, realnost je sasvim drugačija. Nešto manje od 800 godina razdvaja dolazak Srba na Balkan u sedmom veku od konačnog otomanskog osvajanja 1450-ih godina: to je manje od trećine polovine celokupnog perioda.”³⁸

Sloveni su u periodu između 6. i 7. veka naselili skoro sve delove Balkana. Veći deo ilirskih plemena koji je već tamo živeo podlegao je postepenom procesu asimilacije. Pošto su slovenski kolonizatori zaposeli plodne ravnice, domaće stanovništvo je bilo prisiljeno da se iseli u planinske oblasti. Time su albanska plemena izbegla slovenizaciju, ali su ipak došla u jednu izuzetno nepovoljnu ekonomsku i kulturnu situaciju.³⁹ Činjenica da su današnji Srbi došli na prostor Balkana u 6. i 7. veku tokom doseljavanja Slovena, predstavlja jedan opšte priznati istorijski događaj u tumačenju „dvostruke istorije” Kosova, koji ni Srbi ni kosovski Albanci, ali ni međunarodni istoričari ne dovode u pitanje.

II. Mitologizovani Boj na Kosovu

Dana 15. juna 1389. godine (28. juna po savremenom kalendaru) odigrala se jedna od mnogobrojnih bitaka na Balkanu, Boj na Kosovu, koji se odvijao na Kosovu Polju (na albanskom Fushë Kosovë ili na srpskom Kosovo Polje), između „hrišćanske vojske” i Osmanlija. „Hrišćanske snage” je predvodio srpski knez Lazar i one su se prema istorijskim predanjima „navodno” sastojale od srpskih, bosansko-hrvatskih, albanskih, bugarskih i aromunskih vojnika.

N. MALKOLM daje sledeći opis Boja na Kosovu:

„Ono malo što sa stvarnom izvesnošću znamo o toj bitci može se reći u malo reči. Bitka je bila žestoka i bilo je teških gubitaka na obe strane. Lazar i Murat

38 N. Malcolm: n. d. m., London 1998. godine, str. 41. J. Rojter u kontekstu Kosova na ovo pitanje daje sledeći odgovor: „Albanci koji žive na Kosovu su u očima Srba predstavljali jedno nacionalno strano telo – nisu imali bilo kakvo „istorijsko pravo” na tu oblast. Shodno tome su se i srpski istoričari trudili da izvedu dokaz da su Albanci tek u 17. i 18. veku došli na Kosovo. Za razliku od toga, albanski istoričari pak naglašavaju postojanje albanskih naselja na Balkanu mnogo pre nego što su Sloveni kročili u tu oblast.” J. Reuter: n. d. m., Minhen 1982. godine, str. 25.

39 Up. E. Hösch: n. d. m., Minhen, 1993. godine, str.18.

su ubijeni. Na kraju bitke Turci su zavladali bojnim poljem. Murata je nasledio njegov sin Bajazit koji je komandovao jednim delom turskih snaga tokom bitke. Po okončanju bitke on je preostali deo svoje vojske poveo nazad u centar Otomanske imperije kako bi osigurao svoje nasledstvo. Lazara je nasledio njegov mladi sin Stefan Lazarević, koji je, postupajući pod vođstvom svoje majke, udove kraljice Milice, kasnije pristao da postane turski vazal. Sve ostalo u vezi sa bitkom na Kosovu je neizvesno: ko je učestvovao, kolika je bila veličina vojski, kakav je bio tok bitke, koje su mogle biti ključne prekretnice u toku borbi, kako su i kada poginuli Lazar i Murat i, na kraju, da li bitka treba da bude karakterisana kao pobeda ili kao nerešena.”⁴⁰

Srbi kao jedini narod na Balkanu slave navodno izgubljeni rat čime se ilustruje osećanje *gubitka kao preporoda* u srpskoj kulturi. Uprkos istorijskim činjenicama, Boj na Kosovu je poistovećen sa padom srpskog carstva. Pri tome se i do današnjeg dana u centru ne nalaze istorijski događaji u vezi sa bojem, već mnogobrojne pesme i legende ispletene oko njega i koje su od njega napravile mit.⁴¹

Hrvatski kritičar mitova Miroslav KRLEŽA zalaže se za kritiku mitova kao civilizacijskog čina sa ciljem sprečavanja destruktivnih posledica „mitskog delovanja”:

„[...] bukvalno prevođenje mita u delo [predstavlja] opštu opasnost. Smeli tvorci mitova su, a to pokazuje primer mnogih srpskih autora, svesno ili nesvesno postali podmetači požara”⁴².

Na ovakvu „*zloupotrebu istorije*” nailazimo sve do današnjih dana u konfliktu između Kosova i Srbije i ona je, po mom mišljenju, bez sumnje, dodatno doprinela ponovnom zaoštavanju konflikta.

III. Velikosrpska politika kao uzrok konflikta između Kosova i Srbije

Početkom 1844. godine srpski političar Ilija GARAŠANIN je u svom „Planu”⁴³ za srpsku unutrašnju i spoljnu politiku predstavio program velikosrpske politike.⁴⁴ U

40 N. Malcolm: n. d. m., London 1998. godine, str. 61.

41 Up. N. Malcolm: n. d. m., London 1998. godine, str. 58 ff.

42 Up. Od ubica postaju junaci, u: Frankfurter Allgemeine Zeitung, 6. mart 1993. godine.

43 Tajni spis „Načertanije” (Nacrt) – politički program I. Garašanina. Ovaj dokument je objavljen tek 1906. godine, a u Bečkom arhivu se nalazi od 1883. godine. Ideje I. Garašanina imale su jak uticaj na srpsku politiku posle Berlinskog kongresa kada je sprovedena aneksija i uspešno „čišćenje od Albanaca” oblasti nekadašnjeg Otomanskog carstva koje su bile naseljene Albancima – oblasti oko današnjeg grada Niša u Srbiji – i do današnjeg dana se nastavlja, mada u drugim oblastima. Tako, na primer, i u politici predsednika srpske vlade

svom „Načertaniju”⁴⁵ („Nacrt”) I. GARAŠANIN je skicirao dugoročne ciljeve velikosrpske spoljne politike čije posledice dosežu sve do sadašnjosti.⁴⁶

Srpska ekspanzionistička politika 19. veka bila je zasnovana na rasističkoj ideologiji, iluzijama, srednjevekovnim mitovima i slovensko-pravoslavnom fundamentalizmu.⁴⁷ Na osnovu uverenja koje je duboko ukorenjeno u nacionalističkoj „srpskoj psihologiji” i da svi okolo moraju da budu pod srpskom vlašću, uspostavljanje srpske nadmoći je tokom vekova bilo proglašeno vrhovnim nacionalnim ciljem da bi se „sprečilo izumiranje srpskog naroda”⁴⁸. Ova politika je, iako sa različitim intenzitetom, vladala sve do kraja 20. veka i stalno je dovodila do konflikata sa susednim narodima, tako da je sve do u sadašnjost predstavljala i potencijalnu opasnost za mir na Balkanu.

Nikole Pašića, koji je 1930-ih godina imao važnu ulogu u srpskoj politici prema Kosovu, ili u rukopisima beogradskog profesora Vase Čubrilovića koji je preminuo 1990. godine i koji je uživao veliki ugled u srpskom društvu (up. za to Johann G. Reißmüller: Rat na našem pragu: Pozadina hrvatske tragedije, Štuttgart 1992. godine, »Iseljavanje Arnauta« Srpske predstave o Kosovu polju, str. 52-6) sve do novijeg vremena u politici S. Miloševića.

44 Jaka sličnost sa idejama Adama Čartorskija, ruskog ministra inostranih poslova od 1804.-1806. godine, odn. Františka Zaha, koji je bio poljski izaslanik u Beogradu 1843. godine. Oko 90% „Načertanija” zasnovano je na tim idejama.

45 U svom sažetom obliku sadržaj ovog „Nacrta” glasi: Ponovno uspostavljanje srednjevekovne srpske države (Dušanovog carstva) na osnovu „svetog istorijskog prava”. Naglašavanje istorijskog kontinuiteta i legitimiteta (veliko-) srpske države – koji je prekinut samo Bojem na Kosovu 1389. godine. Savez sa južnoslovenskim „bratskim plemenima” izvan Kneževine Srbije. Susedne oblasti je trebalo da budu postepeno priključene Srbiji, jer Srbija ne bi mogla „u svom sadašnjem obliku” da postoji i ne bi mogla da bude faktor stabilnosti na Balkanu. Prvi korak ka „proširenju Srbije” trebalo je da bude priključivanje „srpskih zemalja” Bosne i Hercegovine „matičnoj državi”. Takođe je bilo planirano i priključivanje Crne Gore (izlaz na Jadransko more) i severne Albanije.

46 Up. Wolfgang Petritsch i dr.: Kosovo Kosova, Mitovi, podaci i činjenice, Klagenfurt i dr. 1999. godine, str. 67.

47 Up. za to na primer Mark Krasniqi: Uloga Srpske pravoslavne crkve u anti-albanskoj politici na Kosovu, u: Kosovo, istorijsko-politički časopis 3/1994., str. 15-19.

48 Up. za to Imanuel Geis: Hegemonija i genocid: Sindrom Srbije 1991./92. godine, u: Angelika Volle, Wolfgang Wagner (Izd.): Rat na Balkanu. Nemoć svetskih država, Bon 1994. godine, str. 72-84; Jens Reuter: Problem sa Albancima u Jugoslaviji. Kosovo i Makedonija kao žarišta, u: Europäische Rundschau 17/1989., str. 61-8.

B. Posledice Berlinskog kongresa i Konferencije ambasadora u Londonu po kosovski konflikt

„Čini se da era nacija i nacionalizama predstavlja samo jedan kratki vremenski period u usmenoj istoriji; ali era nacija je u različitim delovima sveta počela u različitom vremenu. Ona je svuda sledila ere sela, plemena i svetskih carstava.”⁴⁹

Konflikti koji su se poslednjih decenija događali na Balkanu, pa tako i konflikt između Kosova i Srbije, mogu se u izvesnoj meri smatrati *detetom* evropskih kongresa i konferencija koje su održane u 19. i 20. veku na kojima je zadovoljavanje interesa velikih sila verovatno imalo veću ulogu od osiguravanja dugoročnog mira. Da su tokom Berlinskog kongresa 1878. godine i Konferencije ambasadora u Londonu 1913. godine granice bile nešto „opreznije” povlačene, verovatno su se mogle, u velikoj meri, izbeći i grozote sa kraja 20. veka. I danas je dugoročna *mirovna politika* u više navrata izložena „orijentaciji koja je opterećena interesima”.

I. Pozadine i događaji oko Berlinskog kongresa

Svealbanska nacionalna perspektiva⁵⁰ sa zahtevima za autonomijom nastala je tek nakon tzv. *orijentalne (istočne) krize* 1870-ih godina, kada se ocrtavala nova podela teritorija na štetu Albanaca. U predmirovnom sporazumu iz San Stefana, koji je Rusija u martu 1878. godine nametnula Osmanlijskom carstvu, bilo je predviđeno stvaranje velikobugarskog carstva kao i stvaranje nezavisne Crne Gore i Srbije. Teritorija naseljena Albancima je jednostavno bila predviđena kao „deobna masa” koja je trebalo da bude podeljena između Bugara, Srba i Crnogoraca.⁵¹

S obzirom na pretnju cepanja i odvajanja teritorija, 10. juna 1878. godine, dakle tri dana pre početka Berlinskog kongresa, čiji je cilj bila revizija San Stefanskog

49 Karl W. Deutsch: Izgradnja nacija – Nacionalna država – Integracija (Izd.) od A. Ashkenasi, P. Schulze, Diseldorf 1972. godine, str. 16.

50 Najvažnija faza novije albanske istorije – od prvih meseci 1878. godine, kada su okončane vojne akcije Rusa i njenih slovenskih saveznika na Balkanu, sve do kraja 1912. godine, kada su srpske i crnogorske snage zauzele Kosovo – se u albanskoj istoriografiji naziva „Nacionalni preporod” (Rilindja Kombëtare). Pojam „Nacionalnog preporoda” na Balkanu učvrstio se tokom oslobođenja od Turaka i postoji skoro kod svih balkanskih naroda.

51 Up. J. Reuter: n. d. m., Minhen 1982. godine, str. 18.

ugovora, osnovana je „*Liga za odbranu prava albanskog naroda*” ili „Prizrenska liga” – nazvana po mestu njenog osnivanja. Glavni zahtevi „Prizrenske lige” bili su: odbijanje aneksije teritorija naseljenih Albancima, ujedinjenje tih teritorija u jednu administrativnu jedinicu (*Vilajet*⁵²), uvođenje albanskog jezika kao službenog jezika i osnivanje nacionalne vojske.

Istoričar i stručnjak za jugoistočnu Evropu Peter BARTL daje sledeći opis „Prizrenske lige”: „Liga je bila albanski nacionalni pokret [...], koji je stremio postizanju statusa autonomije za albanske pokrajine, a koju je radikalno krilo želelo da proširi do potpune nezavisnosti.”⁵³

Ideja autonomne Albanije, koja je trebalo da obuhvata i današnje Kosovo, može se prema istoričaru Robertu R. KRITU pripisati patosu međunarodne diplomatije sve do posete Franca JOZEFA Petrogradu u aprilu 1897. godine⁵⁴: „[...] u slučaju da se promena statusa kvo pokaže neizbežnom, austrougarski ministar inostranih poslova je među ostalim mogućim promenama predložio i osnivanje jedne autonomne Albanije [...]”⁵⁵.

Maja 1878. godine sazvan je Berlinski kongres⁵⁶ na inicijativu Austrije i pod predsedništvom kancelara nemačkog rajha Ota fon BIZMARKA. Međutim, zahtevi „Prizrenske lige” za priznanjem albanske nacije i njenih prava bili su odbijeni. Oto fon BIZMARK je čak objasnio da Albanci ne postoje i da je pojam *Albanija* samo jedan geografski pojam.⁵⁷

52 U literaturi se ovaj pojam javlja i u transkripciji „Wilayet”. Na početku je vilajet bio samo jedna mala oblast u Otomanskom carstvu koja je plaćala porez. Godine 1864. je u Otomanskom carstvu usvojen novi zakon o vilajetima po kojem su podignute nadležnosti jednog vilajeta – što se može uporediti sa današnjom „konfederalnom ili saveznom državom” – ali pod feudalnim okolnostima. Od tada je Kosovo bilo jedan od četiri albanska vilajeta u Osmanlijskom carstvu, pored Janine (danas u Grčkoj), Manastira (danas Bitolj u Makedoniji) i Skutarija (danas Skadar u Albaniji).

53 Peter Bartl: Albanski muslimani u vreme Nacionalnog pokreta za nezavisnost (1878.-1912. godine), Visbaden, 1968. godine, str. 129.

54 Up. Robert R. Kritt: Konferencija ambasadora u Londonu 1912.-1913. godine, Disertacija na Univerzitetu u Beču, Beč 1960. godine, str. 48.

55 Alfred F. Pribram: Tajni ugovor iz Austro-Ugarske 1879.-1914. godine, Kembriđ, Masačusets 1920. godine, u 2 toma, Tom 1, str. 185-95. Fay, I, str. 365. Citirano, R. R. Kritt: isto.

56 Rezimirani su rezultati Berlinskog kongresa: Granice Bugarske su bile znatno korigovane; Srbija, Crna Gora i Rumunija bile su međunarodno priznate.

57 Up. za to Robert L. Wolff: Balkan u naše vreme, Harvard University Press 1956. godine, str. 91.

II. Pozadine i događaji oko Konferencije ambasadora u Londonu

Težnje Albanaca za nezavisnošću u smislu nacionalističkih tokova 19. i 20. veka trajale su i nakon Berlinskog kongresa. Početkom veka, Albanci su svoje nade polagali u pokret Mladoturaka, koji se borio za ukidanje apsolutizma u Osmanlijskom carstvu, kao i za ustav i davanje građanskih prava, pri čemu je taj pokret za svoj cilj proglasio i slobodni razvoj nacionalnosti koje nisu turske. Međutim, pobjeda Mladoturaka 1908. godine je pokazala da je stvarni cilj tog pokreta bila otomanizacija svih podanika Osmanskog carstva i uređenje jedne centralne države. „Ova šovinistička politika Mladoturaka”⁵⁸ imala je 1909. i 1910. godine za posledicu ustanke u severnoj Albaniji i na Kosovu koje su turske vojne snage u prvi mah uspele da uguše. U severnoj Albaniji je 1911. godine izbio jedan novi ustanak koji se proširio na Kosovo, zapadnu Makedoniju i južnu Albaniju i koji je poprimao sve veće i veće razmere. 25.000 oružanih boraca, koji su delimično dezertirali iz turske vojske, raspoređeni su u Prištinu; još 20.000 njih je kontrolisalo jugoistočni deo Kosova, nakon čega su Turci počeli da ozbiljno shvataju ovaj otpor.⁵⁹ Otpor se dogodio u strateški pogodno vreme⁶⁰, u prvoj polovini 1912. godine. U albanskoj historiografiji se između ostalog pominje da je taj otpor simbolizovao mogućnost oslobođenja od osmanlijske vladavine.

Albanci su od 1908. godine u okviru otpora pokušavali da ostvare zahteve koje je postavila „Prizrenska liga”. Septembra 1912. godine turska vlada je konačno dala svoj pristanak za stvaranje jedne autonomne albanske države koja je trebalo da se sastoji od provincija Janine, Manastira, Skutarija i Kosova. Pošto bi opstanak te države ipak bio doveden u opasnost zbog Prvog balkanskog rata (Oktobar 1912.) i pošto je, osim toga, slom Osmanlijskog carstva bio očigledan, albanske vođe su odlučile da vode politiku nezavisno od Turske i ona je doživela svoj vrhunac 28. novembra 1912. godine proglašenjem nezavisnosti Albanije i stvaranjem privizorne vlade.⁶¹

58 J. Rojter: n. d. m., Minhen 1982. godine, str. 20.

59 Više o tome up. N. Malkolm: n. d. m., London 1998. godine, str. 238 ff.

60 Borba Turaka i Italijana oko Tripolija u Libiji stvorila je povoljne uslove za oslobođenje balkanskih naroda od Otomanske vlasti. Zaključenjem mira u Lozani 1912. godine Libija je postala autonomna i pripala je de facto Italiji.

61 Up. Ramadan Marmullaku: Albanija i Albanci, London 1975. godine, str. 25 ff; Kristo Frashëri: Istorija Albanije, Tirana 1964. godine, str. 180 f; N. Malkolm: n. d. m., London 1998. godine, str. 239-64. Zbog poraza Turaka na Balkanu neposredno pre Konferencije ambasadora u Londonu 1913. godine u albanski nastanjenim oblastima nije mogla da se razvije stabilna albanska državna vlast. Albanci su se nalazili u „makazama”: S jedne strane su želeli da se oslobode petstogodišnje vladavine Turaka, a s druge strane su morali dobro da razmisle koliko su želeli da se oslobode turske vlasti pošto su se susedne države pravoslavne balkanske koalicije već pojavile kao novi vladari pred „vratima” albanskih oblasti. Dugo

III. Okupacija Kosova 1912. godine

Srbija, Bugarska i Grčka su 13. oktobra 1912. godine postavile Osmanlijskom carstvu ultimatum u kojem su se pozivale na Član 23 zaključaka sa Berlinskog kongresa i zahtevale davanje autonomije svim hrišćanskim državljanima evropskog dela Osmanlijskog carstva. Pet dana nakon toga, 18. oktobra 1912. godine, objavile su Osmanlijskom carstvu rat, iako je Crna Gora još 8. oktobra 1912. godine, dakle pet dana pre ultimatumu počela sa invazijom albanskih oblasti pod vladavinom Osmanlijskog carstva.⁶² Time je počeo Prvi balkanski rat.⁶³

Prodor treće srpske armije 16. oktobra 1912. godine na Kosovo počeo je takođe pre objave rata. Posle nekoliko odbrambenih borbi⁶⁴ Albanaca, srpska vojska je zauzela celo Kosovo, i tako ispunila vakuum vlasti albanske države koja je proglašena 1912. godine, ali koja nije imala dovoljnu izvršnu moć srpska vojska je u svojim pohodima krenula dalje u pravcu severne Albanije i Jadranskog mora. Okupacija Albanije od strane njenih susednih država imala je duže vreme negativne posledice po Albance i ceo region.

Prilikom okupacije je nepravoslavno stanovništvo bilo brutalno satirano⁶⁵ od strane slovenskih armija, tako da

„[...] velikosrpsko stremljenje ka jednoj čisto srpskoj državi [...] nije imalo] bilo kakav obzir prema vekovnoj simbiozi između Albanaca i Srba na

vremena je postojalo mišljenje da bi rat protiv Turaka olakšao okupaciju od strane susednih država.

62 Up. N. Malcolm: n. d. m., London 1998. godine, str. 262.

63 Balkanski saveznici, Srbija, Crna Gora, Bugarska i Grčka izvojevale su potpunu pobjedu nad albanskim oblastima kojima su do tada vladali Turci. Srbija je zauzela istočnu i srednju Albaniju, Crna Gora severnu Albaniju do Mata i Grčka južnu Albaniju do Korče. Susedne zemlje oko Albanije pokušale su da međusobno podele albanske oblasti. Jedino trougao između Ljušnjje, Vlajore i Berat (gradovi u centralnoj Albaniji) nije bio okupiran i ostao je pod albanskom vlašću.

64 Za više o tome up. N. Malcolm: n. d. m., London 1998. godine, str. 251 ff.

65 Up. za to Leo Freundlich: Golgota Albanije, Beč 1913. godine. Delovi toga odštampani su u: W. Petritsch i dr.: n. d. m., Klagenfurt i dr. 1999. godine, str. 89 f. Up. isto kao, na primer, pasuse iz evropske štampe tog vremena, str. 91 ff. Godine 1914. jedna međunarodna anketna komisija koju je uspostavila Fondacija Karnegi objavila je sledeći izveštaj o tom ponašanju srpske vojske na Kosovu: „Kuća i cela sela pretvorena su u pepeo, nenaoružano i nevino stanovništvo je masakrirano ... to su bila sredstva koja je koristila i još uvek koristi srpsko-crnogorska soldateska, dajući pogled na celokupnu transformaciju etničkog karaktera regiona koji su bili isključivo naseljeni Albancima” Carnegie, Endowment Report, str. 151. Cit. po N. Malcolm: n. d. m., London 1998. godine, str. 254. N. Malcolm je mišljenja da Fondacija Karnegi nije imala hrabrosti da objavi broj mrtvih koji se prema zapadnim izveštajima kretao i do 25.000. Up. isto.

Kosovu. Velikosrpski planovi predviđali su promenu etničke strukture putem kolonizacije slovenskog dela stanovništva i proterivanja Albanaca [...]”⁶⁶.

Ovo opisuje način ekspanzije Srbije u pravcu Kosova, koje 1878. godine, kada je priznata samostalnost Srbije, nije pripadalo njenoj teritoriji. Tom prilikom se pod visokom stilizacijom srednjevekovnih mitova, srpski „mit o žrtvi”⁶⁷ manifestovao kao „osveta za Kosovo”⁶⁸.

IV. Granice Albanije na Konferenciji ambasadora u Londonu 1913.

Uoči Prvog balkanskog rata počeo je i da se obrušava *status kvo* u pogledu interesa velikih sila za vlašću na Balkanu, tako da su Austro-Ugarska, Velika Britanija, Nemačka, Italija i Rusija 17. decembra 1912. godine sazvale Konferenciju ambasadora u Londonu.⁶⁹ Državnici Evrope bili su uvereni da je svakog trenutka mogao da izbije rat koji bi obuhvatio celu Evropu ako ne uspeju da iznađu rešenje koje bi zadovoljilo interese glavnih aktera konferencije⁷⁰, Austro-Ugarske i Rusije na Balkanu.

66 Up. Mihajlo Maletić (Izd.): Kosovo nekad i danas, Beograd 1973. godine, str. 97-112. Cit. po: J. Reuter: n. d. m., Minhen 1982. godine, str. 26.

67 Up. Juliane Besters-Digler: Srce Srbije, u: Neue Zürcher Zeitung, Folio, jun 1999. godine, str. 32-4.

68 J. Reuter: n. d. m., 1999. godine, str. 5.

69 Pri tome su evropske velesile Engleska, Francuska, kao i Rusija koje su bile povezane „antantom” i Nemačka, Austro-Ugarska i Italija koje su činile Trojni pakt, imale suprotstavljene diplomatske stavove. Diplomatski predstavnici velesila bili su: domaćin i istovremeno predsedavajući konferencije Ser Edvard Grej – Engleska, Pol Kambon – Francuska, grof Aleksander Benkendorf – Rusija, Markiz Đulijemo Imperiali – Italija, Princ Karl Maks Lihnovski – Nemačka i grof Albert von Mensdorf – Austro-Ugarska.

I u Kontakt grupi za Balkan koja je osnovano 25. aprila 1994. godine u Londonu i koja drži „uzde” međunarodne politike na Balkanu zastupljene su – sa izuzetkom Austro-Ugarske i učešća Sjedinjenih Američkih Država – iste države (Sjedinjene Američke Države, Velika Britanija, Francuska, Nemačka, Italija i Rusija). Cilj Kontakt grupe za Balkan je kreiranje koordinisane politike na Balkanu od strane država koje su zastupljene u tom forumu.

70 Druge velesile, kao na primer, Nemačka i Engleska, zauzele su više neutralan položaj pošto nisu imale nikakve značajnije interese u pogledu događaja na Balkanu, osim da održe ravnotežu moći odn. da sačuvaju status kvo. Što se tiče pitanja Balkana, Francuska je više bila desna ruka Rusije, dok je Italija podržavala Austro-Ugarsku sve dok se ne bi stvorila jaka Albanija koja bi mogla da oslabi uticaj Italije u Albaniji. Austro-Ugarska je u Srbiji sa izlazom na Jadransko more videla opasnost po monarhiju i zbog toga je to smatrala neprihvatljivim, dok se Rusija izjasnila spremnom da podrži Srbiju u zahtevima za lukom na Jadranskom moru.

Italija i Austro-Ugarska dobile su zadatak da izrade plan za buduću vladu Albanije,⁷¹ čime je bilo stavljeno na dnevni red i pitanje utvrđivanja granica Albanije. Tokom rasprave, zastupnik Austro-Ugarske, A. fon MENSENDORF, zahtevao je da granice Albanije budu povučene tako da se sve oblasti koje su pretežno bile nastanjene većinskim albanskim stanovništvom nađu unutar albanskih granica.⁷² Međutim, predlog Austro-Ugarske monarhije uznemirio je druge velike sile, pa su Rusija i Francuska, kao tradicionalne saveznice Srbije to izričito odbile.⁷³ Suprotstavljeni stavovi Rusije i Austro-Ugarske pretili su da ugroze uspeh konferencije i doveli su u pitanje mir u Evropi.

Granice nove albanske države konačno su utvrđene marta 1913. godine u jednom tekstu koji su formulisale velike sile.⁷⁴ Pri tome su etnički, privredni i jezički aspekti kao principi za postavljanje novih granica bili u potpunosti ignorisani. Tako je predstavnik Velike Britanije, Ser E. GREJ priznao da etnička polazišta nemaju ni najmanju ulogu⁷⁵ prilikom utvrđivanja granica. Nakon toga počela je sa radom

-
- 71 Up. za to Ludwig Bittner i dr. (Izd.): *Spoljna politika Austro-Ugarske od bosanske krize 1908. godine do izbijanja rata 1914. godine*, V, br. 4944, Beč, Lajpcig 1930. godine.
- 72 Austro-Ugarska je želela da stvori jednu jaku i nezavisnu Albaniju koja je sposobna za život, koja bi bila prijateljski nastrojena prema monarhiji i dovoljno jaka da se odupre pokušajima prodiranja od strane Srbije ili Italije, dok je Italija želela jednu slabu i zavisnu Albaniju.
- 73 Ambasador Rusije, A. Benkendorf, suprotstavio se nameri da sultanu bude oduzeta vrhovna vlast u Albaniji smatrajući to nepravednim pošto je veći deo stanovništva bio muslimanske vere. Stvarni razlog odbijanja pune samostalnosti Albanije od strane Rusije bio je taj što bi autonomna Albanija, nakon što Turci napuste i poslednje oblasti koje su držali na Balkanu, bila konačno podeljena između slovenskih balkanskih država. Rusija je verovala da će time realizovati svoje aspiracije jedne velesile. Up. za to Arben Puto: *Çështja shqiptare në kohën e luftërave ballkanike dhe gjatë Luftës së parë Botërore* (Albansko pitanje u vreme Balkanskih ratova i tokom Prvog svetskog rata), str. 20, u: *Çështja shqiptare në aktet ndërkombëtare të periudhës së imperializmit* (Albansko pitanje u međunarodnim aktima u vreme imperijalizma), Tom II, Tirana, 1987. godine; Thoma Murzaku: *Politika Ballkanike e Rusisë dhe çështja shqiptare* (Balkanska politika Rusije i albansko pitanje), Tirana 1999. godine.
- 74 Zbog svađe između Srbije i Bugarske oko okupiranih oblasti u Makedoniji, takoreći zbog svađe oko „podele plena”, Bugarska je u junu 1913. godine napala Srbiju, čime je počeo Drugi balkanski rat (29. jun - 18. avgust 1913. godine). Činilo se da je time rad Konferencije ambasadora u Londonu postao još komplikovaniji. Grčka se u ovom konfliktu stavila na stranu Srbije i ubrzo nakon toga je saveznicima pošlo za rukom da potisnu bugarsku vojsku iz Makedonije. Nakon toga je između Crne Gore i Srbije izbila još jedna svađa oko zauzetih oblasti, ovog puta oko Kosova, a ta svađa je obustavljena sporazumom između Srbije i Crne Gore iz novembra 1913. godine. Shodno tom sporazumu Peć, Dečani i Đakovica (gradovi na Kosovu) pripali su Crnoj Gori. N. Malcolm: n. d. m., London 1998, str. 257 opisuje ovaj sporazum ovako: „Sporazum je u izvesnoj meri sadržao jedan paradoks pošto je Srbija tokom cele okupacije Kosova u inostranstvu pokušala da se opravda svojim „istorijskim pravom” koje je polagala na Pečku patrijaršiju. Baš tu patrijaršiju je ona sada predala tuđoj državi, naime Crnoj Gori.”
- 75 Up. J. Reuter: *Kosovski Albanci u bivšoj Jugoslaviji*, u: Georg Brunner, Hans Lamberg (Izd.): *Grupe naroda u Srednjoistočnoj i Jugoistočnoj Evropi*, Baden Baden 1994. godine, str. 187-194. Dana 26. marta 1913. godine u britansko ministarstvo unutrašnjih poslova došli su izaslanici privremene albanske vlade kako bi dodatno istakli svoje stavove o utvrđenim

Komisija koja se sastojala od oficira šest velikih sila (oktobar 1913. - jul 1914. godine) kako bi sprovela obeležavanje graničnih tačaka. Međutim, Komisija nije napredovala sa svojim radom koji je i obustavila zbog izbijanja Prvog svetskog rata⁷⁶, a da nije tačno utvrdila granice.⁷⁷ Tako je protezanje granica na teritoriji Kosova ostalo jedna „neobrađena” oblast od strane Međunarodne komisije. Kada je po poslednji put održano zasedanje Konferencije ambasadora u Londonu 11. avgusta 1913. godine preko 40% Albanaca živelo je u gusto naseljenim oblastima duž granice „matične države” izvan granica nove albanske nacionalne države⁷⁸.

V. Protezanje granica na Balkanu u oblastima nastanjenim Albancima

Dole navedena objašnjenja o promenama granica na Balkanu krajem 19. i tokom prvih decenija 20. veka, i o brojčanim opisima veličina dodeljenih teritorija,

granicama. Oni su se požalili da je albansko pitanje rešavano bez obzira prema Albancima i da je granica povučena samo radi sprečavanja razdora između Austro-Ugarske i Rusije. Članovi delegacije su zaključili da ne žele punu pravdu niti povlastice, već samo mole za „malo pravde” kako bi se sprečile dalje katastrofe u Albaniji. Up. R. R. Kritt: n. d. m., Beč 1960. godine, str. 205 f.

Xhon Hoxhson [tako, John Hodgson]: Kolosi i brishtë (Krhki Kolos), u: Kosova, Revistë historike politike (Kosovo, Istorijsko-politički časopis), Priština 5/1997., str. 47 u svojoj recenziji knjige Marie-Françoise Allain i Xavier Galmiche: La Question du Kosovo (Kosovsko pitanje), Paris 1994. godine, povlači „analogiju” između posete kosovskog poslanika Ise Boljetinija 1913. godine Konferenciji ambasadora u Londonu i posete I. Rugove, Londonskoj konferenciji o Jugoslaviji u avgustu 1992. godine.

76 Tokom Prvog svetskog rata Albanija je bila pod okupacijom srpske, grčke, italijanske, austro-ugarske i francuske vojske. U junu 1917. godine Italija je proglasila „jedinstvo i nezavisnost cele Albanije pod pokroviteljstvom i zaštitom Kraljevine Italije” Up. S. Skendi (Izd.): n. d. m., Njujork 1956. godine, str.12.

77 Up. Th. Murzaku: n. d. m., Tirana 1999. godine, str. 66.

78 Albanske vođe su u januaru 1920. godine sazvale Kongres u Ljušnji (Albanija) sa kojeg je upućena protestna nota Pariskoj mirovnoj konferenciji u kojoj se tražila nezavisnost Albanije „u njenim etničkim i prirodnim granicama”. O pitanju albanskih granica odlučeno je tek nakon Ambasadorske konferencije sila pobednica u novembru 1921. godine. Konferencija je priznala nezavisnost Albanije i u suštini je priznala granice onako kako su bile utvrđene na Konferenciji ambasadora u Londonu. Međutim, granice su bile konačno utvrđene tek 1926. godine u Parizu. Up. Ramadan Marmullaku: n. d. m., London 1975. godine, str. 34. Redžep Čosja, univerzitetski profesor sa Kosova, ima sledeće viđenje sudbine Albanaca u vreme Konferencije ambasadora u Londonu: „Argumenti koje je iznela albanska strana tokom Konferencije ambasadora bili su razumni i nisu mogli da budu odbijeni, ali su imali jedan veliki nedostatak koji ih je slabio: To su bili argumenti jednog naroda siročeta koji nije pripadao velikoj porodici germanskih, latinskih ili slovenskih naroda, naroda koji nijedna velika sila nije odlučno zastupala.” Rexhep Qosja: Çështja shqiptare, Historia dhe politika (Albansko pitanje, istorija i politika), Tirana 1998. godine, str. 101.

koncentrišu se na promene granica u vezi sa Srbijom, jednim od glavnih aktera kosovskog konflikta.⁷⁹

Pre rusko-turskog rata i srpsko-turskog rata u periodu od 1876. – 1878. godine Srbija se prostirala na ukupnoj teritoriji od 37.700 km², a nakon rata i nakon Berlinskog kongresa ona se prostirala na teritoriji od 48.300 km². Na Konferenciji ambasadora u Londonu su Kosovo, koje je obuhvatalo oko 11.000 km² i Makedonija koja je obuhvatala 25.713 km² potpale pod srpsku vlast. Samo na osnovu zaključaka ove konferencije, Srbija je dakle dobila preko 36.000 km² nove državne teritorije. Nakon Balkanskih ratova i Konferencije ambasadora u Londonu, Srbija je zahvatala preko 80.000 km²; a nakon Prvog svetskog rata, Srbija je dobila i Vojvodinu koja je obuhvatala 21.000 km².

Ove brojke pojašnjavaju da je srpska istorija tokom poslednjih 150 godina – kao što je bilo i predviđeno u „Načertaniju” – bila istorija širenja državnih granica, koja je, kao što pokazuju događaji iz protekle decenije, bila nastavljena i u novijoj prošlosti.⁸⁰ Velikosrpska politika je često međunarodnu zajednicu stavljala pred svršen čin, na koji je ona prvo reagovala jednom šemom ponašanja u vidu trpljenja nakon čega je sledila reakcija priznavanja proširenja državne teritorije.⁸¹

79 Što se tiče Crne Gore i Grčke slika je sledeća: pre rusko-turskog, srpsko-turskog i crnogorsko-turskog rata u periodu od 1876.-1878. godine, Crna Gora se prostirala na površini od preko 4.700 km². Nakon rata i Berlinskog kongresa Crna Gora je dobila još 4.400 km² teritorije. Nakon Balkanskih ratova i nakon Konferencije ambasadora u Londonu, Crna Gora se prostirala na ukupno 13.812 km². Grčka se pre Berlinskog kongresa prostirala na ukupno 51.860 km². Sa povećanjem državne teritorije nakon Berlinskog kongresa i posebno nakon Konferencije ambasadora u Londonu, Grčka je obuhvatala površinu od 130.938 km². Što se tiče Grčke, većina novih oblasti bile su oblasti naseljene Grcima, ali mnoge oblasti koje se danas nalaze u severnoj Grčkoj – kao što su na primer, pokrajina Čamrija, Konica, Preveza, Arta, Janina, itd. – bile su nastanjene albanskim življem i tu i danas živi jedna nepriznata albanska manjina. Za razliku od Grčke, sve nove oblasti Srbije i Crne Gore koje su pridodate u poslednjim godinama 19. veka i prvim godinama 20. veka, bile su pretežno naseljene albanskim življem. Up. za to R. Qosja: n. d. m., Tirana 1998. godine, str. 110 ff.

80 Up. na primer, politiku koju je otvoreno zastupao srpski premijer Nikola Pašić u vreme Balkanskih ratova 1913. godine. Na pitanje šta će se desiti sa milionima Albanaca, N. Pašić je odgovorio: „Mi ćemo ih posrbiti, a ako se ne daju posrbiti, onda ćemo ih proterati, a ako se ne daju proterati, onda ćemo ih pobiti.” cit. po Michael W. Weithmann: Balkanska hronika: 2000 godina između istoka i zapada, Grac i dr. 1995. godine, str. 323. Ovakvu politiku vode beogradski režimi prema Kosovu sa različitim kontinuitetom i intenzitetom. Poslednji rat na Kosovu na pragu 21. veka je još jedan primer za to.

81 Na primer, u periodu od 1990.-1992. godine je u vezi sa raspadom Bosne i Hercegovine primećeno: „[...] Što je niži udeo srpskog stanovništva u oblastima na koje se polaže pravo, veće su hegemonске karakteristike velikosrpsstva.” Janine M. Calic: Rat u Bosni i Hercegovini. Uzroci, strukture konflikta, međunarodni pokušaji rešenja, Frankfurt na Majni 1995. godine, str. 72. Čak i posebni izvestilac Komisije UN-a za ljudska prava za Jugoslaviju, Tadeuš Mazovjecki potvrđuje, na kraju da „[...] etnička čišćenja nisu bila posledica ovog rata već [...] cilj ovog rata”. Up. sa intervjuom specijalnog izaslanika UN-a T. Mazovjeckim: Ne

C. Kosovo u međuratnom periodu i tokom Drugog svetskog rata⁸²

I. Kosovo pod vladavinom Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca

Unitaristička Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca koja je osnovana 1. decembra 1918. godine (u daljem tekstu: Kraljevina SHS) okupila je približno 20 etničkih grupa kao i kulturne prostore koji su vekovima bili odvojeni, međutim, nije priznavala Albance kao manjinu, a uprkos činjenici da je u državi SHS na osnovu popisa stanovništva iz 1921. godine živelo 439.657 „žitelja koji govore albanski jezik”, kakav je bio njihov zvanični naziv, od čega je samo na Kosovu živelo 288.900.⁸³ Poznavalac Balkana Johan G. RAJSMILER na sledeći način opisuje položaj Albanaca u državi SHS: „Prva jugoslovenska kraljevina bila je jedna velikosrpska država koja je podjarmila druge nacije; u slučaju albanske grupe naroda na jugu to je išlo sve do genocidnog progona.”⁸⁴

Oblasti nastanjene Albancima odn. kosovska oblast u državi SHS podeljene su 1921. godine putem „*Zakona o podeli na upravne okruge (banovine)*” na četiri okruga, a Zakonom od 3. oktobra 1929. godine „*O podeli na banovine*” i konačno Zakonom od 7. oktobra 1929. godine „*O upravljanju banovinama*” te su oblasti konačno podeljene na tri različite administrativne jedinice (*banovine*), Moravsku, Zetsku i Vardarsku. Cilj ovakve politike očigledno je predstavljao dalje cepanje albanskih oblasti i bio je u suprotnosti sa traženom autonomijom Kosova koja je tražena u 19. veku, a kasnije i u okviru Mirovne konferencije u Parizu 1919. godine. Na toj konferenciji je italijanska delegacija u okviru Komisije za zaštitu manjina zagovarala uspostavljanje dveju autonomnih oblasti.⁸⁵ Jedne političke teritorijalne autonomije za Makedoniju i jedne lokalne autonomije na Kosovu. Međutim, u to vreme su srpski programi za promenu etničke strukture oblasti naseljenih Albancima u državi SHS postajali sve detaljniji i sistematičniji.⁸⁶

kriviti celi srpski narod, u: *Süddeutsche Zeitung*, 19. decembar 1992. godine. Pri kraju rata u Bosni i Hercegovini je ova politika ipak dobila izvesno priznanje.

82 Up. u vezi sa situacijom na Kosovu u međuratnom periodu, posebno N. Malcolm: n. d. m., London 1998. godine, str. 264-289.

83 Up. N. Malcolm: n. d. m., London 1998. godine, str. 268.

84 J. G. Reißmüller: n. d. m., Štuttgart 1992. godine, str. 11.

85 Italijanski predlog je napušten na inicijativu srpske delegacije koja je imala podršku Francuza.

86 Što se tiče organizovanog proterivanja Albanaca i kolonizacije njihovih oblasti kolonistima slovenskog porekla (najčešće Srbi i Crnogorci) između ostalog i u fazi međuratnog perioda, up. posebno Jusuf Osmani: *Kolonizimi serb i Kosovës* (Srpska kolonizacija Kosova), Priština 2000. godine; N. Malcolm: n. d. m., London 1998. godine, str. 264 ff; Hugh Poulton: *Balkan. Manjine i države u konfliktu*, London 1993. godine, str. 57-75. U vezi sa anti-albanskim programima srpskih intelektualaca iz perioda 1937.-1944. godine vidi Rexhep Qosja:

Shodno Mirovnom ugovoru iz Sen Žermena iz 1919. godine, država SHS⁸⁷ imala je obavezu da „štiti interese svih stanovnika koji se razlikuju od većine stanovnika svojom rasom, jezikom ili veroispovešću” (Čl. 51). Pošto je, međutim, država SHS osporavala postojanje albanske manjine, ona je zastupala stav da te odredbe o zaštiti manjina važe samo za severne novopriključene oblasti kraljevine, dok teritorije koje je Srbija osvojila još 1913. godine, a u koje spada i Kosovo, time nisu obuhvaćene.⁸⁸ S tim u vezi treba takođe napomenuti i stereotip da su vlasti države južnih Slovena, Albance na Kosovu smatrale „nepouzdanijim od Nemaca i Mađara”⁸⁹ na severu zemlje.

II. Kosovo tokom Drugog svetskog rata

Nakon kapitulacije Jugoslavije⁹⁰ 17. aprila 1941. godine, Kosovo je podeljeno na tri okupacione zone⁹¹, pri čemu je 12. avgusta 1941. godine italijanska okupaciona zona „Musolinijevom milošću”⁹² bila prisajedinjena Albaniji pod italijanskom okupoacijom. Ovakvu „Veliku Albaniju” koju su godine stvorili italijanski fašisti, a koju su od 1943. nemačke nacističke okupacione snage održavale u životu, srpska propaganda pominje sve do danas kada se radi o tome da treba sprečiti međunarodno priznanje nezavisnosti Kosova.⁹³

Albansko nacionalno pitanje i srpski politički programi tokom 1937.-1944. godine, u: Međunarodni žurnal albanskih studija, Njujork 1/1 1997. godine.

87 U Čl. 16 Ustava države SHS iz 1921. godine priznatim manjinama je bila zagarantovana nastava na maternjem jeziku u osnovnim školama. U Ustavu iz 1931. godine više nema te odredbe za zaštitu manjina.

88 Dok su u državi SHS nemačka, mađarska, rumunska, češka, ruska i italijanska manjina, koje su bročano bile manje od albanske narodne grupe uživale zaštitu manjina, Albanci su bili lišeni osnovnih prava. Tako je npr., svaki kontakt sa Albanijom, kao i uvoz knjiga bio strogo kažnjavao. Up. Ali Hadri: Narodnooslobodački pokret na Kosovu 1941.-1945. godine, Beograd 1973. godine, str. 27.

89 A. Hadri: isto, str. 20.

90 Država SHS koja je bila osnovana 1918. godine je državnim udarom kralja Aleksandra izvedenim u januaru 1929. godine bila pretvorena u jugoslovensku vojnu diktaturu u kojoj je zemlja bez obzira na istorijske i etnografske jedinice bila podeljena na devet administrativnih oblasti (banovine). Ukidanje diktature 1931. godine, koja je imala veze sa srpsko-hrvatskim borbama oko prevlasti nije dovelo do poboljšanja položaja Albanaca.

91 Na severu su bili Nemci, na jugozapadu Italijani i u jednom delu istočnog Kosova Bugari.

92 Christine von Kohl, Wolfgang Libal: Kosovo: gordijev čvor Balkana, Beč, Cirihi 1992. godine, str. 46.

93 U vezi sa pitanjem nezavisnosti Kosova i propagandnom strategijom „Velike Albanije” koju je „automatski” vodila srpska strana, predsednik Hrvatske Stjepan Mesić koji je nakon Drugog svetskog rata bio poslednji predsednik Jugoslavije, izjavio je sledeće: „[...] Beograd osim toga mora da prihvati da jugoslovenske republike i pokrajine koje su 1974. godine kao ustavni elementi federacije dobile pravo na oцепljenje, to pravo još uvek poseduju – iako je Srbija u međuvremenu usvojila novi ustav. [...] Zašto uvek zamišljamo avet Velike Albanije?

Na drugom zasjedanju AVNOJ-a⁹⁴ održanom 29. novembra 1943. godine utvrđene su u „grubim crtama” osnove državne strukture Jugoslavije nakon Drugog svetskog rata. Posleratna Jugoslavija trebalo je da se sastoji od šest republika objedinjenih u jedan federalni sistem. Međutim, pošto ni komunisti, a ni nacionalisti nisu pozvali zastupnike Kosova na zasjedanje, sudbina Kosova je u to vreme još uvek bila neizvesna.

Posle završetka Drugog svetskog rata, Edvard KARDELI, jedan od najbližih savetnika predsednika Josipa Broza TITA, koji je kasnije proglašen doživotnim predsednikom Jugoslavije, u februaru 1945. godine je izjavio sledeće: „Najbolje rešenje”, rekao je na sastanku Centralnog komiteta, „bilo bi kada bi se Kosovo ujedinilo sa Albanijom, ali pošto ni strani, a ni domaći faktori nisu za to, ono mora da ostane jedna kompaktna provincija u okviru Srbije.”⁹⁵

Bujanska konferencija⁹⁶ (nazvana po mestu njenog održavanja) održana je od 31. decembra 1943. godine do 2. januara 1944. godine. Na njoj je osnovan Prvi oslobodilački savet za Kosovo (na istoku) i Dukadžinsku ravnicu (na zapadu, Metohija⁹⁷ na srpskom) i jednoglasno je usvojena Bujanska rezolucija⁹⁸. Bujanska konferencija⁹⁹ može se uporediti sa jednom vrstom pluralističke narodne skupštine

Zašto ne bi trebalo da postoje dve albanske države? Postoje Nemačka i Austrija – pa zašto onda ne bi onda postojali Kosovo i Albanija”, Intervju sa S. Mesićem, u: Der Spiegel, br. 6/5 februar 2001. godine, str. 166.

94 Usvojeni srpski naziv za Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije, koje je zasjedalo u Jajcu – Bosna i Hercegovina od 28. - 30. novembra 1943. godine.

95 Cit. po N. Malcolm: n. d. m., London 1998. godine, str. 315.

96 Bujansku konferenciju treba posmatrati u duhu tadašnjih događaja na međunarodnoj sceni. Ona je održana dve godine i četiri meseca nakon Deklaracije Atlantske povelje (14. avgust 1941. godine), jedan mesec nakon dogovora ministara inostranih poslova saveznika u Moskvi (19. - 30. oktobra 1943. godine) i tri nedelje nakon Konferencije u Teheranu (1. decembar 1943. godine). Godina 1944. je u Londonu proglašena godinom od jedinstvenog istorijskog značaja za oslobođenje naroda. Up. The Njujork Times, 31. decembar 1943. godine, str. 4. Cit. po Sami Repishti: Një qasje për Rezolutën e Bujanit (Tumačenje Bujanske rezolucije), u: Fehmi Rexhepi i dr. (Izd.): Konferenca e Bujanit, Instituti i Historisë-Priština (Bujanska konferencija, Istorijски institut Priština), Priština 1998. godine, str. 154.

97 Pojam Metohija, koji potiče od grčke reči „Metohi”, što znači crkveni posed, Srbija koristi za zapadno Kosovo i on je stoga politički motivisan što Kosovci smatraju pokušajem podele istorijski nastalog pravnog jedinstva Kosova na dva dela. Naziv „Kosovo i Metohija” ili takođe „Kosmet” je u srpskom jeziku do 1970. godine korišćen u službenoj upotrebi i krajem 1980-ih godina je ponovo krenula njegova upotreba.

98 Na konferenciji je učestvovalo 49 delegata sa sledećom etničkom i političkom strukturom: 43 Albanca (84%), 7 Srba i Crnogoraca (14%), 1 Musliman (2%). To je manje ili više odgovaralo etničkom sastavu stanovništva Kosova u to vreme. Među delegatima je bilo 31 komunista (61%) i 20 nacionalno orijentisanih antifašista, tj. nacionalista, (39%). Takođe je bio prisutan i jedan predstavnik Engleske, Major Bejli, koji je učestvovao u svojstvu posmatrača.

99 Na pitanje zašto je sazvano prvo oslobodilačko veće za Kosovo i Metohijsku dolinu, Sadik Bekteši, jedan od učesnika Konferencije i potpisnik Bujanske rezolucije odgovorio je sledeće: „Na zasjedanju AVNOJ-a je Partija jugoslovenskih komunista skinula masku i otvoreno se

koja je obezbedila zastupanje svih narodnih grupa Kosova¹⁰⁰. Cilj Bujanske konferencije bio je da se Kosovska i Dukadinska ravnica¹⁰¹ organizuju kao jedna politička, pravna i vojna jedinica sa sopstvenim državnim institucijama, tako da bi ona krajem Drugog svetskog rata u smislu Deklaracije *Atlantske povelje* (14. avgust 1941. godine) i drugih zaključaka i objašnjenja saveznika važila kao nezavisna jedinica i time mogla da iskoristi pravo na unutrašnje i spoljašnje samoopredeljenje. Dakle, na Bujanskoj konferenciji su Kosovska i Dukadinska ravnica bile podignute na isti nivo sa drugim jugoslovenskim teritorijalnim jedinicama. To je međutim bilo u suprotnosti sa namerama i politikom srpsko-jugoslovenskih komunista odn. velikosrpske politike.

N. MALKOLM zastupa mišljenje da se na Bujanskoj konferenciji radilo manje ili više o jednoj taktičkoj igri od strane jugoslovenskih komunista kojom su komunisti i nacionalisti stare Jugoslavije hteli da pridobiju kosovske Albance i Albance iz drugih oblasti na svoju stranu.¹⁰² Istoričar Sami REPIŠTI smatra da je Bujanska konferencija odgovor Kosovaca na oportunističke stavove jugoslovenskih komunista i albanskih komunista iz Albanije u odnosu na Kosovo.¹⁰³

Bujanskom rezolucijom je utvrđeno:

„[...]da] odluka o sudbini mora da obuhvata i pravo na samoopredeljenje sve do ocepljenja. [...] To pravo je garantovano kao što je obećano narodnooslobodilačkim ratom Jugoslavije i Albanije, a na međunarodnom polju od strane antifašističkih saveznika, Sovjetskog Saveza, Engleske i Amerike.”¹⁰⁴

izjasnila za federalnu Jugoslaviju u kojoj će nakon rata ostati sve nacije stare Jugoslavije u okviru federacije. Prema zaključcima AVNOJ-a autohtoni Albanci u sopstvenim oblastima u bivšoj Jugoslaviji [Jugoslavija pre Drugog svetskog rata] trebalo je da ponovo potpadnu pod srpsko-slovensku (srboslavensku?) vlast. U takvoj situaciji je narod Kosova morao neizostavno da učestvuje u tom ratu sa svrhom da nakon rata izađe kao pobednik, a ne da kao gubitnik sedi za mirovnim stolom [...]” Intervju, u: Dardania, Tirana, 2. januar 1993. godine, str. 5, cit. po S. Repishti, n. d. m., Priština 1998. godine, str. 161.

100 Up. Jusuf Bajraktari: *Largëpamësia e vendimeve të Konferencës së Bujanit* (Dalekosežnost zaključaka Bujanske konferencije), u: F. Rexhepi i dr. (Izd.): n. d. m., Priština, 1998. godine, str. 112 f. kao i drugim esejima te zbirke u kojoj je Bujanska rezolucija odštampana u punom tekstu. Up. takođe N. Malcolm: n. d. m., London 1998. godine, str. 307 f. i uputstva o literaturi koja je dao.

101 „Kosovo i Dukadin” (Kosovo i Metohija) je bio tadašnji zvanični naziv današnjeg Kosova.

102 Up. N. Malcolm: n. d. m., London 1998. godine, str. 307 f.

103 S. Repishti, u: n. d. m., Priština 1998. godine, str. 163.

104 Bujanska rezolucija je odštampana na engleskom jeziku u knjizi čiji su autori Kristaq Prifti, Marenglen Verli: *Istina o Kosovu*, Tirana 1993. godine, str. 216 ff ili na albanskom jeziku u knjizi autora Bajrami Hakifa: *Kosova – Prej Bujanit në Kaçanik* (Kosovo – od Bujana do Kačanika), Priština 1997. godine.

Na intervenciju Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije (pismo od 28. marta 1944. godine) rukovodstvo pokreta otpora na Kosovu bilo je prinuđeno da izbriše pasuse koji govore o ujedinjenju između Kosova i Albanije¹⁰⁵, ali unutrašnje pravo na samoopredeljenje Kosova nije bilo dirano.

Događaji oko Bujanske konferencije relevantni su i za sadašnji konflikt između Srbije i Kosova. Tako je Savezna Skupština Jugoslavije 13. decembra 1988. godine Bujansku rezoluciju proglasila „nevažećim aktom”.¹⁰⁶ S druge strane, Privremena vlada Republike Kosovo pozivala se 21. decembra 1991. godine u svom zahtevu upućenom predsedavajućem Konferencije o Jugoslaviji i ministrima spoljnih poslova zemalja članica Evropske zajednice (vidi prilog), da prizna Kosovo kao suverenu i nezavisnu državu na osnovu Bujanske rezolucije.

D. Kosovo nakon Drugog svetskog rata

I. Iznudeni ostanak Kosova u komunističkoj Srbiji odn. Jugoslaviji

Nakon povlačenja nemačkog Vermahta sa Kosova u jesen 1944. godine, vlast je prvo preuzeo Nacionalni front (*Balli Kombëtar*) koji je zbog prava na samoopredeljenje bio u konfliktu sa jugoslovenskim komunistima. Otpor koji se javio pre svega u selima centralnog Kosova i koji je bio usmeren protiv komunističke vlasti koja se uspostavljala uznemirio je jugoslovenske komuniste, tako da je J. B. TITO 8. februara 1945. godine izdao naređenje za uspostavljanje vojne uprave na Kosovu, a koja je na kraju dovela do prisilne „integracije” Kosova u novoosnovanu Jugoslaviju.

Sve do današnjeg dana postoji spor između kosovsko-albanskih i srpskih pravnih stručnjaka da li je Kosovo pre usvajanja Saveznog ustava (u daljem tekstu: SU)¹⁰⁷ važilo za oblast anektiranu od strane Republike Srbije, a samim tim i nije bilo oblast koja je učestvovala na saveznom nivou ili ne. Međutim, ni jedno a ni drugo tumačenje ne može da ospori da je došlo do ovakvog načina „dobrovoljnog priključivanja” po staljinističkom modelu uz nedostatak poštovanja demokratskog principa i volje pogođenog stanovništva.

105 Up. R. Marmullaku: n. d. m., London 1975. godine, str. 44.

106 Up. Rilindja, 14. decembar 1988. godine, str. 5: Konkludimi i Dhomës Federative lidhur me Rezolutën e Bujanit (Zaključak Saveznog veća u vezi sa Bujanskom rezolucijom).

107 Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije od 31. januara 1946. godine veoma je bio sličan sovjetskom ustavu iz 1936. godine, što je faktički dovelo do stvaranja neke vrste decentralizovane unitarne države. Up. za to Franz Mayer i dr.: *Država-Ustav-Pravo-Uprava*, u: Klaus D. Grothusen (Izd.): *Priručnik za jugoistočnu Evropu*. Jugoslavija, Tom 1., Getingen 1975. godine, str. 34-149.

Kao pokušaj legitimizacije najnovije okupacije Kosova u svrhu iste je 10. juna 1945. godine sazvana „Prizrenska konferencija” na kojoj je „odlučeno o priključivanju Kosova Srbiji”. Rezolucija koja je izglasana za vreme vojne uprave ipak ne predstavlja demokratsku odluku u kojoj „stanovništvo pokrajine Kosovo jednoglasno izražava svoju želju za ujedinjenjem sa Srbijom na federalnom nivou”.¹⁰⁸

Ovo takozvano „*maloalbansko rešenje*”¹⁰⁹ dobilo je u januaru 1945. godine i svoj „zvanični karakter”, kada su jugoslovenske i albanske komunističke vlade potpisale ugovor o vraćanju Kosova u okvir jugoslovenske federacije.¹¹⁰ Time su Albanci odn. u ovom slučaju kosovski Albanci bili prinuđeni da ostanu u Jugoslaviji, zemlji *južnih Slovena*, iz koje su međutim kao *Albanci već po definiciji* bili isključeni i nisu dobili bilo kakvu mogućnost da iskoriste svoje pravo na samoopredeljenje.

Publicista Karl G. ŠTREM sa pravom uočava da su brojni kosovski Albanci jugoslovensko-komunističku vlast smatrali za novo izdanje srpske hegemonije.¹¹¹ Pre svega, period od 1944. godine do 1966. godine karakteriše državno organizovana politika terora i represalija i sprovođenje sistematskog nasilja nad Albancima – koji su bili „*de-fakto* građani drugog reda”¹¹² – i njihovo proterivanje u Tursku¹¹³ koje je sprovodio tadašnji ministar unutrašnjih poslova Srbije Aleksandar RANKOVIĆ.¹¹⁴

108 Kao što je i pisalo u Rezoluciji prizrenske konferencije iz 1945. godine, kao da je to bila volja stanovništva Kosova. U literaturi je to opisano ovako: „[...] »Pokrajinsko narodne veće«, koje je zastupalo 2250 članova Komunističke partije na Kosovu, [...] donelo je bez rasprave i glasanja odluku o priključivanju Kosova Srbiji. Odluka [time se misli na rezoluciju] izglasana je pod pritiskom 50 000 vojnika koje je Tito u to vreme bio stacionirao na Kosovu. Na osnovu te odluke je Narodna skupština Srbije 3. septembra usvojila zakon, kojim je autonomnu pokrajinu Kosovo i Metohiju proglasila delom Srbije.” Fabian Schmidt: U stisku velesila. Kosovo u promenljivoj istoriji Balkana, u: Thomas Schmidt: Rat na Kosovu, Hamburg 1999. godine, str. 96.

109 J. Reuter: n. d. m., Minhen 1982. godine, str. 38.

110 Up. Nicholas C. Pano: Narodna Republika Albanija, Baltimor 1968. godine, str. 63.

111 Up. Carl Gustav Ströhm: Bez Tita. Može li Jugoslavija da preživi?, Graz i dr. 1976. godine, str. 226.

112 Peter Bartl: Albanci, u: Michael W. Weithmann (Izd.): Nemirni Balkan. Regioni konflikta u jugoistočnoj Evropi, Minhen 1993. godine, str. 199.

113 P. Bartl navodi da je broj Albanaca koji su u to vreme napustili Jugoslaviju, približno u periodu od 1945. – 1966. godine, mnogo veći od 200.000, isto. N. Malcolm, u: n. d. m., London 1998. godine, str. 323 dolazi do zaključka da: „Detaljne cifre za Kosovo nisu zabeležene, ali ukupna cifra od 100,000 u regionu za celi taj period možda nije nerazumna pretpostavka”.

114 A. Ranković je smenjen jula 1966. godine na „Brionskom plenumu” (4. sednica Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije) zato što se – kako glasi zvanično saopštenje – zajedno sa tajnom policijom kojom je rukovodio oteo kontroli partije. Prema nezvaničnim izjavama, on je morao da se povuče sa položaja pošto je izašlo u javnost da je takode špijunirao i partijskog šefa J. B. Tita i vodio tajne dosjee. Njegovom smenom je i za izvesno vreme počeo drugačiji proces razmišljanja unutar Komunističke partije u pogledu Albanaca u SFRJ.

II. Od statusa autonomne oblasti do statusa jedne takoreći republike po Ustavu iz 1974. godine

1. Kosovo kao autonomna oblast

Kao i u „svim” nekadašnjim komunističkim zemljama – zasnivajući se na teoriji i praksi komunističke ideologije u pogledu rešavanja nacionalnih pitanja – u Jugoslaviji je pravo na sopstvenu *naciju* bilo priznato samo onim etničkim grupama koje nisu imale „sopstvenu državu” izvan Jugoslavije. Stoga su u Jugoslaviji nakon Drugog svetskog rata bile priznate „nove” nacije, kao što su nacija Makedonaca i Bošnjaka, dok su Albanci u Jugoslaviji, pošto su u Albaniji već imali „sopstvenu državu”, bili praktično svrstani u kategoriju nepostojećih. To je međutim, tokom vremena dovelo do nastanka jedne „*kosovarske nacije*”, iako se većina Kosovaca neposredno nakon Drugog svetskog rata veoma snažno poistovećivala sa Albancima u Albaniji.

Dok je Vojvodina nakon Drugog svetskog rata dobila status autonomne pokrajine u okviru Republike Srbije, Kosovo je odobren samo niži status jedne autonomne oblasti.¹¹⁵ Time pravni položaj Kosova u jugoslovenskoj državi – malo oštro rečeno – nije bio viši od položaja jednog „srpski[og] administrativni[og] okrug[a] sa izvesnim brojem ukrasa samostalnosti”.¹¹⁶ Tek je putem SU iz 1963. godine¹¹⁷ Kosovo dobilo status autonomne pokrajine¹¹⁸ i time je stavljeno na isti nivo sa Vojvodinom. Godine 1967. započeta je prvo diskusija u okviru Komunističke partije Jugoslavije (u daljem tekstu: KPJ) a zatim i diskusija u široj javnosti o poboljšanju statusa autonomije Kosova koja je trebalo da bude sprovedena u okviru ustavnih reformi.

Sa novinama u SU iz 1968., 1969. i 1971. godine¹¹⁹ autonomne pokrajine Kosovo i Vojvodina su – kao i ostale republike – postale dualistično-sastavni delovi federacije i Republike Srbije. Proces poboljšanja pravnog statusa Kosova na saveznom nivou kulminirao je usvajanjem novog saveznog Ustava iz 1974. godine,

115 Nakon toga su u Jugoslaviji prema sovjetskom modelu postojala dva tipa autonomije.

116 Johann G. Reißmüller: Jugoslavija, Keln 1971. godine, str. 93.

117 Službeni list SFRJ (Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije), br. 14/1963. godine. Prevod na nemački uradio Ivo Krbek: Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije od 7.4.1963. godine, u: Godišnjaku javnog prava 13/1964, str. 243-324. Ovim Ustavom je Federativna Narodna Republika Jugoslavija (FNRJ) preimenovana u Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju (SFRJ).

118 Čl. 111 SU iz 1963. godine, na osnovu kojeg je između republika i autonomnih pokrajina postojao jasan odnos nadređenosti i podređenosti. Up. Monika Beckmann-Petey: Jugoslovenski federalizam, Minhen, Beč, 1990. godine, str. 108.

119 Up. Lothar Schulz: Najnovija ustavna reforma Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, u: Godišnjaku za istočno pravo iz 1972. godine, str. 7-36.

kojim je podignut status Kosova sve do granica sopstvene državnosti, ali ne i države¹²⁰, kao i putem prvog Ustava Kosova iz iste godine.¹²¹

2. Poslednji Ustav SFRJ od 21. februara 1974. godine¹²²

Na ustav iz 1974. godine treba gledati kao na kompromis¹²³ ustavne rasprave iz 1960-ih godina o pravnom i političkom položaju Kosova u Jugoslaviji u kojoj su se Kosovci zalagali za Republiku Kosovo, dok je po srpskim zamislima Kosovo trebalo da ostane region Srbije. J. B. TITO je pokušao – ne samo da bi ublažio „nacionalni konflikt” između beogradskog centralizma i drugih konstitutivnih jedinica federacije¹²⁴ koji je ugrožavao egzistenciju jugoslovenske države – da uspostavi jednu političku ravnotežu između konstitutivnih delova federacije. Jugoslovenski SU iz 1974. godine je dakle poboljšao položaj autonomnih pokrajina, ali i samih republika unutar federacije.

Kao jedan od osam sastavnih delova federacije, Kosovo je dobilo široke nadležnosti u zakonodavnoj, sudskoj i izvršnoj oblasti. Štaviše, shodno Čl. 239 St. 2

120 Autonomne pokrajine su još uvek shodno Čl. 4 SU iz 1974. godine bile deo strukture republika, ali tada su po prvi put postale konstitutivne i u državno-pravnom smislu samostalne članice federacije. Čl. 2 SU SFRJ iz 1974. godine glasi: „Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju čine: Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina, Socijalistička Republika Hrvatska, Socijalistička Republika Makedonija, Socijalistička Republika Crna Gora, Socijalistička Republika Srbija, kao i Socijalistička Autonomna Pokrajina Kosovo i Socijalistička Autonomna Pokrajina Vojvodina u savezu sa Socijalističkom Republikom Srbijom, kao i Socijalistička Republika Slovenija.”

121 Ustavom iz 1974. godine po prvi put su Kosovu bile vraćene državne nadležnosti koje je imalo pod statusom samostalnog vilajeta pod otomanskom vladavinom, smatra pravni stručnjak Bljerim Reka: Kontinuiteti politik, teritorijalnih i administrativnih Kosova (Politički, teritorijalni i administrativni kontinuitet Kosova), u: Kosovo, Revistë historike politike (Kosovo, istorijsko-politički časopis), Priština 5/1997, str. 21. Ovo poređenje, po meni, treba prihvatiti s oprezom, jer se između ostalog postavlja pitanje u kojoj se meri mogu uporediti odnosi koji su vladali u feudalnom sistemu vlasti sa diktatorskim komunističkim sistemom, kao što je on postojao u Jugoslaviji tog doba. Ipak, navodim ovo poređenje pošto ono pojašnjava „ono što se za Kosovce podrazumevalo” u komunističkoj Jugoslaviji.

122 Up. za to M. Beckmann-Petey: n. d. m., Minhen, Beč, 1990. Ch. v. Kohl, W. Libal: Evropa ne sme da zaboravi Kosovo, u: Europäische Rundschau 1992. godine, str. 71-80; Ivan Kristan: Treća ustavna reforma u Jugoslaviji, u: Die Verwaltung 1972. godine, str. 446-72; Lothar Schulz: Novi Ustav Socijalističke Federativne Republike od 21. februara 1974. godine, u: Jahrbuch für Ostrecht 15/1974, str. 13-37; Paul Shoup: Vlada i ustavni status Kosova: Kratke napomene, u: Arshi Pipa, Sami Repishti (ur.): Studije o Kosovu, Njujork 1984. godine, str. 233-38.

123 J. Marko: n. d. m., Baden-Baden 1999. godine, str. 233 daje sledeće argumente: „Državno-pravni oblik teritorijalne autonomije baš u slučaju Kosova može da posluži samo kao „zamena” za priznato pravo spoljašnjeg samoopredeljenja kosovskih Albanaca koje su jugoslovenski komunisti priznali još na Bujanskoj konferenciji 1944. godine, [...]”.

124 Recimo zahtev Kosovaca za sopstvenom „Republikom Kosovo” 1968. godine, „Hrvatsko proleće” 1971. godine, itd.

SU iz 1974. godine Kosovo je dobilo nadležnost za teritorijalnu odbranu, što je bio i slučaj sa ostalim republikama i shodno čl. 271 st. 3 SU iz 1974. godine Kosovo je dobilo nadležnost za samostalno vođenje nekih oblasti spoljne politike. Nepodeljivost zemlje Kosova bila je garantovana, pri čemu granice Kosova bez njegovog pristanka (čl. 2, 4, i 5 SU iz 1974. godine) nisu mogle da budu menjane.¹²⁵ Kosovo je, kao i republike, bilo u direktnoj vezi sa federacijom i usvojilo je shodno čl. 206 SU iz 1974. godine svoj sopstveni ustav.¹²⁶ Autonomne pokrajine Kosovo i Vojvodina su praktično imale isti položaj kao i ostale republike sa razlikom da stanovnici autonomnih pokrajina nisu imali sopstveno državljanstvo pošto su po čl. 1 SU iz 1974. godine na osnovu modela sovjetske naučne doktrine bili opisani kao „narodnost”, a ne kao „narod”.

Shodno čl. 398, a u vezi sa čl. 402 SU iz 1974. godine pokrajine su kao i republike imale apsolutno pravo veta kod izmena jugoslovenskog SU, što je po srpskom shvatanju bilo diskriminišuće¹²⁷ i što je tek sredinom 1980-ih godina u javnosti bilo instrumentalizovano za „srpsko pitanje”. Prema mišljenju pravnog stručnjaka Tomislava BORIĆA¹²⁸ princip jednoglasja potiče još od inicijative J. B. TITA koji je time želeo da spreči nadglasavanje od strane jedne republike prilikom odlučivanja o nekom pitanju koje se odnosilo na celokupnu državu.

Savezni Ustav iz 1974. godine je značajan još i danas pošto on kao poslednji ustav zajedničke države Jugoslavije u procesu raspadanja SFRJ predstavlja „polaznu tačku” za otvorena pitanja između konstitutivnih jedinica federacije, kao što je to slučaj u ovom slučaju između Kosova i Srbije.

125 Kosovo je radi zaštite sopstvenih granica izgradilo i sopstvenu teritorijalnu odbranu. Up. M. Beckmann-Petey: n. d. m., Minhen, Beč 1990. godine, str. 165 ff.

126 Gazeta Zyrta e Kosovës (Službeni list Kosova), br. 4/1974.

127 Kao ključna tačka „srpske diskriminacije” unutar federacije smatrana je činjenica da srpski poslanici nisu imali nikakva ovlašćenja za odlučivanje u kosovskoj Skupštini, dok su kosovski poslanici morali da glasaju kod izglasavanja „kooperativnih” republičkih zakona i mogli da odlučuju u svim drugim pitanjima. J. Marko pokazuje da je srpski strah od majorizacije od strane kosovskih poslanika u Skupštini Srbije prilikom odlučivanja o zakonima i poslovima koji su se ticali samo „uže Srbije” bili neopravdani, jer se shodno Čl. 343 srpskog SU iz 1974. godine o unutrašnjim pitanjima Srbije odlučivalo samo dvotrećinskom većinom poslanika iz uže Srbije. Up. Joseph Marko: Pravni položaj manjina u Srbiji, u: Jochen A. Frowein i dr. (Izd.): Manjinska prava evropskih država, Deo 2, Berlin i dr. 1994. godine, str. 307 ff.

128 Up. Tomislav Borić: Perspektive buduće Jugoslavije, u: Joseph Marko, Tomislav Borić (Izd.): Slovenija-Hrvatska-Srbija. Novi ustavi, Beč i dr. 1991. godine, str. 51-79.

E. Od zahteva do proglašenja Republike Kosovo

Za Kosovce je podizanje statusa Kosova unutar jugoslovenske federacije na *de facto* poziciju republike bio jedan prirodan i logičan korak. Zahtev za stvaranje Republike Kosovo je po prvi put bio javno objavljen na veče pred albanski nacionalni praznik (Dan zastave) 27. novembra 1968. godine u Prištini i drugim gradovima Kosova.¹²⁹ Taj zahtev je bio obrazlagan narodno-političkim i demokratskim argumentima kao i zaključcima sa Bujanske konferencije. Pri tome je npr. navedeno da Kosovo – za razliku od Crne Gore i Makedonije – ne raspolaže sopstvenom republikom, iako je gustina albanskog stanovništva na Kosovu veća nego što je to gustina crnogorskog stanovništva u Crnoj Gori i zato što je u celokupnoj Jugoslaviji bilo više Albanaca nego Makedonaca.¹³⁰

U okviru odbijanja zahteva za stvaranje Republike Kosovo unutar Jugoslavije dati su argumenti da pravo na sopstvenu republiku pripada samo onim nacijama koje nemaju „matičnu državu”, na čemu se zasniva i dogmatsko razlikovanje između *nacija* i *nacionalnosti* (*naroda* i *narodnosti*). Iz tog razloga su Albanci, iako su nakon Srba i Hrvata bili treći po veličini narod u Jugoslaviji, bili kategorisani kao *nacionalnost*.

N. MALKOLM se sa tim u vezi poziva na sledeće odgovarajuće poređenje:

„Bilo je teško uvideti zašto bi takvo pravilo trebalo da ima snagu propisa kada je ono bilo jasan promašaj opisa stvarnosti. Na takvim osnovama i stanovništvo Moldavije rumunskog porekla, koje živi sa druge strane granice severoistočne Rumunije, nikada nije trebalo da dobije svoju sopstvenu republiku u okviru Sovjetskog Saveza.”¹³¹

129 Više o demonstracijama na Kosovu iz 1968. godine, tokom kojih je ubijena jedna osoba i nakon kojih je još 44 osoba bilo osuđeno, u: N. Malcolm: n. d. m., London 1998. godine, str. 325 f; J. Reuter: n. d. m., Minhen 1982. godine, str. 48 f; Arshi Pipa: Albanski staljinizam: Ideo-politički aspekti, Njujork 1990. godine, str. 162; Christine von Kohl, Wolfgang Libal: n. d. m., Beč, Cirihi 1992. godine, str. 67 f.

130 To se pokazalo recimo i u aprilu 1968. godine, kada je kosovski Albanac Mehmet Hodža – bivši ministar Republike Srbije – postavio retoričko pitanje: „Zašto 370 000 Crnogoraca ima sopstvenu republiku, a 1,2 miliona Albanaca nemaju ni punu autonomiju?” Borba, 10. april 1968. godine, cit. J. Reuter: n. d. m., Minhen 1982. godine, str. 52; Up. i sa N. Malcolm: n. d. m., London 1998. godine, str. 325.

131 N. Malcolm: n. d. m., London 1998. godine, str. 328.

Prema nekim autorima koji se pozivaju na istorijske izvore, J. B. TITO je, s obzirom na napetu situaciju, bio spreman da Kosovo proglasi sedmom republikom Jugoslavije, ali to nije uspeo zbog pritiska srpskih političara.¹³²

U situaciji između Srbije i Kosova koja je obilovala konfliktima, J. B. TITU se činilo da je „pomirenje između dva naroda” očigledno moguće postići samo putem usvajanja SU iz 1974. godine,¹³³ koji međutim nije mogao da održi jugoslovensku federaciju na duže vreme, jer je ona stajala na krhkim nogama. Kao „polovično rešenje”, SU iz 1974. godine nije uspeo konačno da spreči velikonacionalne ideje kao što su, recimo, velikonacionalna ideja Srbije prema njenim susedima, niti da proizvede bilo kakva trajna rešenja na nerazvijenom Balkanu, već je u stvari izazvao nastavak konflikata.

I. Masovni nemiri u zanemarenom kraju Jugoslavije, Kosovu, 1981. godine¹³⁴

Godine 1981, ubrzo nakon smrti J. B. TITA 1980. godine, ponovo je na ulice iznet zahtev za sopstvenom republikom Kosovo unutar federacije. Obim nemira prevazišao je sve nemire koji su se do tada dogodili u Jugoslaviji nakon Drugog svetskog rata¹³⁵, što se može i jasno videti iz vanrednog stanja na Kosovu koje je trajalo više od šest meseci. Vođstvo KPJ, koje je rukovalo stvaranjem zvaničnog

132 Up. P. Bartl: n. d. m., Minhen 1993. godine, str. 199.

133 Primer stvaranja jedne nove države članice unutar savezne države predstavlja i osnivanje „republike i kantona” Jura u Švajcarskoj, kako je utvrđeno u Čl. 1 Ustava Jure. Poređenje Jure sa slučajem Kosova daje i J. Marko u svojoj knjizi: Autonomija i integracija. Pravni instituti prava nacionalnosti u funkcionalnom poređenju, Beč i dr. 1995. godine, str. 488 ff. Za do sada jedinstvene istorijske događaje separatizma, koji su doveli do osnivanja novog kantona, up. Christian Rauch: Struktura i promena strukture separatizma u Juri između 1974. godine i 1994. godine, Bern 2001. godine.

134 Up. za to N. Malcolm: n. d. m., London 1998. godine, str. 334 ff. J. Reuter: n. d. m., Minhen 1982. godine, str. 79 ff. Fee Rauert: Kosovo: studija o međunarodnom pravu, Beč 1999. godine, str. 33 ff. itd.

135 O broju mrtvih postoje razni podaci. J. Reuter: n. d. m., Minhen 1982. godine, str. 82 piše: „Pretpostavlja se da je broj mrtvih veći od hiljadu, a broj povređenih se ne može ni proceniti.” S obzirom na činjenicu da su kosovski Albanci živeli u strahu od teških represalija ako su tražili lekarsku pomoć za svoje povređene čime bi otkrili svoje učešće u demonstracijama, Ch. v. Kohl, W. Libal: n. d. m., Beč, Cirihi 1992. godine, str. 84, pretpostavljaju da je preko 100 Albanaca bilo ubijeno i više od 300 povređeno. Zvanični podaci govore da je samo u martu 1981. godine bilo 11 ubijenih i 57 povređenih osoba. Prema godišnjem izveštaju Amnesty International-a 1981. godine, Frankfurt na Majni 1981. godine, str. 405-7 na proleće 1981. godine bilo je 883 optuženih lica, 585 pravosnažno osuđenih na nesrazmerno velike kazne. Cit. po N. Malcolm: n. d. m., London 1998. godine, str. 335: Čak i prema podacima srpskog časopisa NIN, 1.200 lica je bilo osuđeno na teške zatvorske kazne i 3.000 lica na zatvorske kazne u trajanju do 3 meseca.

javnog mnjenja, opisalo je te demonstracije kao „kontrarevolucionarne” i usmerene ka „destabilizaciji Jugoslavije i rušenju njenog državnog jedinstva”.¹³⁶ Ovakvu reakciju srpske politike na nemire na Kosovu iz 1981. godine pravni stručnjak Fe RAUERT objasnila je ovako:

„Pod plaštom interesa za očuvanjem jugoslovenske države trebalo je Ustav iz 1974. godine – koji je sa srpskog gledišta bio neodrživ, ukinuti – i Kosovo ponovo tesnije vezati za Srbiju. [...] Pošto su uz pomoć „metoda čišćenja” pro-albanski političari bili uklonjeni, kritički nastrojeni intelektualci bili zastrašeni visokim zatvorskim kaznama i javni život bio podređen vojnoj upravi, vođstvo iz Beograda – koje je bilo pod srpskim uticajem – stvorilo je političke preduslove za konačno rešavanje „srpskog pitanja”.¹³⁷

Da bi se razumeli nemiri na Kosovu iz 1981. godine, neophodno je da se oni posmatraju u kontekstu izuzetno loše ekonomske situacije u *najgore zanemarivanom delu* Jugoslavije, Kosovu, kao i da se posmatraju u kontekstu sve do danas trajućih napora Kosovaca za njihovim priznavanjem kao nacije sa jedne strane, a sa druge strane u kontekstu dugoročne represivne i diskriminatorne politike Srbije protiv kosovskih Albanaca koja je trajala sve do 1999. godine, a koja je imala za cilj „konačno uklanjanje” Albanaca, „najvećeg faktora ometanja” velikosrpskih ideja. Pri tome treba imati u vidu i sledeće:

„Godine u periodu između 1981. do 1998. nadovezuju se na prvu fazu jugoslovenske politike prema Kosovu pod A. RANKOVIĆEM. Glavna karakteristika su neprekidno „etničko” čišćenje na Kosovu, kao i brutalno ugnjetavanje albanskog stanovništva.”¹³⁸

U narednom tekstu sledi jedan kratki opis ekonomske politike tog vremena koja je činila jedan aspekt neprekidne politike ugnjetavanja praćene propagandom¹³⁹.

136 Up. Ch. v. Kohl, W. Libal: n. d. m., Beč, Cirihi 1992. godine, str. 83.

137 F. Rauert: n. d. m., Beč 1999. godine, str. 34.

138 Isto, str. 32.

139 „Pojavio se čitav niz pseudonaučnih knjiga i članaka [...]. Događaji u Jugoslaviji koji su uglavnom bili uzrokovani društveno-ekonomskim procesima i kasnom emancipacijom Albanaca tamošnji srpski manjinski živalj je tumačio kao svesno zapostavljanje i čak progon”. Henriette Riegler: Kosovo u ratu i nakon rata, u: Anton Kumer i dr. (Izd.): Evropeizacija protiv nacionalizma. Bivši jugoslovenski prostor u potrazi za stabilnošću, Frankfurt na Majni i dr. 2000. godine, str. 109.

1. Jugoslovenski privredni model „samoupravljanja”

Za razliku od drugih komunističkih diktatura, vrsta jugoslovenskog komunizma sa svojim „sistemom samoupravljanja” bila je „nešto liberalnija” i stoga je opisivana u ekonomskom kontekstu „tržišnog socijalizma”¹⁴⁰. „Eksperiment” tržišnog socijalizma doveo je u duhu teze – „*moć države je moć koncentracije; vlasništvo je jedna decentralizujuća moć*”¹⁴¹ – do izvesne decentralizacije moći, ali nije u potpunosti odstranio realnost „državnog kapitalizma” i nije mogao u potpunosti da ozdravi hronično obolele „slabe noge” jugoslovenske privrede.¹⁴² Opšta kriza jugoslovenskog „privrednog sistema samoupravljanja”, koji je na Kosovu pokazivao i dodatne kolonijalne elemente eksploatacije sirovina, bio je odlučujući okidač za nemire iz 1981. godine.

Italijanski politikolog Đovani SARTORI je na sledeći način opisao relativni prosperitet Jugoslavije u poređenju sa istočnim merilima:

„Njen relativni prosperitet (prema istočnim merilima) proizilazi iz njene privatne privrede koja je većim delom sama prepuštena sebi, kao i iz uvoza zapadnog kapitala, ali ne i zbog strukture samoupravljanja”.¹⁴³

Relativni prosperitet na Kosovu je do 1999. godine pod jugoslovenskom, odn. srpskom vlašću bio znatno slabije izražen nego u ostalim republikama, što je ilustrovano u daljem tekstu na osnovu podataka o ekonomskom razvoju.

140 Giovanni Sartori: Teorija demokratije, Darmštadt 1997. godine, str. 412.

141 Up. isto, str. 414 koji se oslanja na izjavu koju je dao P. J. Proudhon.

142 Up. isto, f. koji što se tiče privrede upućuje na Ota Sik: Treći put. Marksističko-lenjinistička teorija i moderno industrijsko društvo, Hamburg 1972. godine, kao i u političkom pogledu na Milovana Đilasa: Nova klasa. Analiza komunističkog sistema, Minhen 1961. godine.

143 G. Sartori: n. d. m., Darmštadt 1997. godine, str. 415.

2. Pregled privrednog i društvenog razvoja Kosova tokom 1980-ih godina¹⁴⁴

Kosovo je za razliku od ostalih država jugoslovenske federacije oduvek predstavljalo nerazvijenu oblast. Raskorak između razvoja Kosova i drugih federalnih republika može se objasniti na sledeći način: 1973. godine npr. prihod po glavi stanovnika na Kosovu prema zvaničnim jugoslovenskim izvorima iznosio je 500 američkih dolara, dok je on u Sloveniji iznosio 3000 američkih dolara, dakle predstavljao je odnos od 6:1. Jugoslavija je 1947. godine za razliku od Kosova imala dvostruko veću stopu razvoja, dok je odnos 1980. godine bio 4:1.¹⁴⁵ Takođe se i nakon 1980. godine privredna situacija na Kosovu nije poboljšala, i to uglavnom zbog promašene ekonomske politike, kao i određenih političkih događaja koje ćemo u daljem tekstu detaljnije opisati.

U određenim fazama je ipak postojala posebna stimulacija za nerazvijene oblasti koja se, međutim, na Kosovu nije bavila uključivanjem dugoročnih ciljeva i obuhvatanjem specifičnosti zemlje, npr. velikim brojem stanovnika, već isključivo kratkoročnim ciljevima kao što je vađenje rudnih bogatstava.

Od 1947. - 1955. godine, kada se privredni razvoj nalazio u nadležnosti „matične republike” Srbije, Kosovo, iako je predstavljalo nerazvijenu oblast, nije dobijalo praktično bilo kakve stimulacije.¹⁴⁶ Međutim, u periodu od 1966. - 1970. godine preduzeti su značajni naponi da se industrijalizacija Kosova unapredi pre svega putem investicija u industrijske kapacitete, koji su bili zasnovani na postojećim rudnim bogatstvima Kosova, kao što su proizvodnja energije i rudarstvo.¹⁴⁷ Ali u periodu od 1945. - 1980. godine samo 20% planiranih investicija realizovano je na Kosovu.¹⁴⁸ Osim toga su u periodu od 1981. - 1985. godine investicije po glavi

144 O prirodi Kosova – i rudnih bogatstava krajem 1970-ih godina u jugoslovenskim statistikama stajalo je sledeće: bilo je 585.000 ha oranica (53.7% ukupne površine Kosova od 10.887 km²) i oko 446.000 ha šume. Kosovo je raspolagalo sa 51,5% rezervi uglja u Jugoslaviji (1976. godine govori se o 12 milijardi tona), 52% nalazišta olova i cinka (1976. godine govorilo se o 63 miliona tona rude olova i cinka i 21 miliona tona rude nikla), 23% ukupne količine izvađenog zlata, srebra i hroma, 35,6% izvađene količine magnezijuma (1976. godine se govorilo o 9.85 miliona tona) kao i nalazišta još 20 vrsta metala i energenata. Up. Marenglen Verli: *Shfrytëzimi ekonomik i Kosovës 1970/1990* (Ekonomska eksploatacija Kosova 1970./1990. godine), Tirana 1994. godine. Pri tome je Kosovo koje je obuhvatalo samo 4.2% celokupne teritorije Jugoslavije i imalo 7.1% stanovništva (1981. godine 1.595.000 stanovnika) raspolagalo sa preko 10% od celokupnog prirodnog i rudnog bogatstva Jugoslavije, a ipak je istovremeno bila i najsiromašnija konstitutivna jedinica federacije SFRJ.

145 Up. J. Reuter: n. d. m., Minhen 1982. godine, str. 77.

146 Između 1947.-1956. godine Kosovo je dobilo samo 1.6% ukupnog saveznog budžeta. Up. M. Verli: n. d. m., Tirana 1994. godine, str. 16.

147 Up. J. Reuter: n. d. m., Minhen 1982. godine, str. 55.

148 M. Verli: n. d. m., Tirana 1994. godine, str. 17.

stanovnika na Kosovu bile za oko 51% niže (tokom 1970-ih godina 53.9%) od jugoslovenskog proseka.¹⁴⁹

J. ROJTER¹⁵⁰ ovako opisuje industrijalizaciju Kosova:

„1957. godine počelo se sa investiranjem u eksploataciju bogatog nalazišta lignita u kosovskom basenu. [...] Uporedo sa proširenjem eksploatacije lignita [...izgrađeno] je i 5 termo-elektrana. Te elektrane samo jednom trećinom svoje proizvodnje pokrivaju celokupne energetske potrebe Kosova, a dve trećine proizvedene energije isporučuju se drugim republikama”.¹⁵¹

Republike su kupovale električnu energiju po kontrolisanim „internim cenama”, koje su bile niže od realne cene, a zatim su jedan deo energije dalje prodavale u inostranstvo.¹⁵²

J. ROJTER dodaje:

„Pored niskog obima, struktura investicija se takođe negativno odrazila na privredni razvoj Kosova. [...] Lavovski deo svih investicija (58,3%) išao je u prilog elektroprivredi i metalurgiji. Tako je na Kosovu nastala jedna izuzetno nepovoljna privredna struktura. Nekoliko malobrojnih giganata koji su pripadali industriji repromaterijala i zahtevali ogromne investicije bili su sistematski stimulisani radi eksploatacije rudnog bogatstva pokrajine [...]”¹⁵³.

To se najbolje može videti na ogromnom rudniku Trepča koji je ostalim republikama isporučivao minerale po cenama koje su bile daleko ispod svetskih pa je time i svake godine ostvarivao gubitke.¹⁵⁴ Najviše je tokom 1980-ih godina došlo do tolike eksploatacije sirovina da su one činile 84% kosovskog izvoza.

Činjenica da je bilo samo jednostranog investiranja u industriju (eksploatacija sirovina), pri čemu je s obzirom na veliki broj potencijalne radne snage u zemlji ostvarena samo ograničena zaposlenost, dopušta zaključak da su investicije na Kosovu bile usmerene ka sistematskoj eksploataciji rudnog bogatstva, umesto na suštinski privredni razvoj.

149 Up. isto, str. 84.

150 U rezimeu on navodi sledeće glavne faktore za ekonomsku nerazvijenost Kosova: suviše malo je investirano; investirano je na pogrešnim mestima; stvoren je suviše mali broj radnih mesta; rast privrede je bio u jakoj disproporciji sa rastom broja stanovnika. Up. J. Reuter: n. d. m., Minhen 1982. godine, str. 67.

151 Glavni potrošači bili su Srbija i Makedonija. J. Reuter: n. d. m., Minhen 1982. godine, str. 56.

152 Up. M. Verli: n. d. m., Tirana 1994. godine, str. 27.

153 J. Reuter: n. d. m., Minhen 1982. godine, str. 67.

154 Up. isto, str. 68.

U okviru ove „*razvojne politike*” koja je bila planirana specijalno za Kosovo, 1979. godine je samo svaki deseti radno sposobni stanovnik Kosova imao radno mesto. U politici zapošljavanja na Kosovu takođe se mogla jasno utvrditi i diskriminacija Kosovaca albanskog porekla. Na primer, 1980. godine na Kosovu je bio zapošljen svaki peti Srbin i Crnogorac, dok je tek svaki jedanaesti Albanac imao radno mesto. U nekim kosovskim okruzima je taj odnos iznosio i 5:25 u korist Srba i Crnogoraca.¹⁵⁵ Taj trend se nastavio i u narednim godinama. Krajem 1988. godine 1 od 4 - 5 Kosovaca srpskog porekla, 1 od 6 Kosovaca turskog porekla i samo 1 od 13 Kosovaca albanskog porekla imao je posao.¹⁵⁶

Osim toga su Srbima i Crnogorcima koji su želeli da žive na Kosovu, pored beneficija kao što su stanovi i zemlja, davana i radna mesta, što se može oceniti kao nastavak politike kolonizacije koja je vođena pre Drugog svetskog rata. Prema pisanju kosovskih novina, jedan deo stanovništva Kosova koje je govorilo srpskim jezikom zvanično je „napuštao” svoje boravište na Kosovu i nakon kraćeg vremena se „vraćao” da bi na taj način došao do pogodnosti koje je obezbeđivala država.¹⁵⁷ Pošto su oni prvo Kosovo „napuštali”, oni su često od strane srpske propagande bili predstavljeni kao žrtve „albanskog terora”. Bez obzira na gore navedeno, sve etničke grupe na Kosovu su bile pogođene ekonomskom emigracijom.¹⁵⁸

Jugoslovenske vlasti su u zvaničnoj propagandi mizerno predstavljale loše socijalno stanje stanovništva na Kosovu jedino kao posledicu „demografske eksplozije” koja je bila propraćena šovinističkom tvrdnjom da se situacija Kosovaca može objasniti kao posledica namernog i na nacionalnim razlozima zasnovanog, razmnožavanja Albanaca. Međutim, oko 1980. godine natalitet Srba na Kosovu je bila tri puta brojnija nego natalitet Srba u drugim regionima Jugoslavije¹⁵⁹, što očigledno pokazuje da se visoki rast broja stanovnika na Kosovu može pre svega objasniti njegovom privrednom zaostalošću. Ovakva propaganda pokušavala je ne samo da zataška izrabljivanje privrednih resursa Kosova, već je istovremeno i pospešivala anti-albansku politiku protiv „ekspanzije” Albanaca. To je pojašnjeno u sledećem pasusu:

„Veliki porast broja stanovnika na Kosovu doveo je do toga da Albanci traže nove oblasti za naseljavanje u Jugoslaviji. Tako se sve veći broj Albanaca odseljava u južnu Srbiju i prodire iz njihovih tradicionalnih oblasti

155 Up. NIN, 9. avgust 1980. godine. cit. po; J. Reuter: n. d. m., Minhen 1982, str. 63.

156 Up. M. Verli: n. d. m., Tirana 1994. godine, str. 104.

157 Up. Rilindja, 21. mart 1985. godine, str. 4, Për të zënë punë shpërngulje e pastaj kthim (U potrazi za poslom – iseljavanje, pa onda povratak).

158 Što se tiče potencijalnog smanjenja broja srpskog dela stanovništva na Kosovu, zapadni naučnici se slažu da su za to bili pre svega odgovorni ekonomski razlozi. Up. npr. Svein Monnesland: Zemlja bez povratka. Bivša Jugoslavija: Uzroci rata, Klagenfurt 1997. godine, str. 312.

159 Up. J. Reuter: n. d. m., Minhen 1982. godine, str. 70.

naseljavanja u zapadnoj Makedoniji ka centru republike, kao što se to dešava u Crnoj Gori u pravcu Titograda [Podgorica]”¹⁶⁰.

Godine 1981. godine zvanična srpska odn. jugoslovenska politika nije bila zainteresovana da se bavi stvarnim ekonomskim razlozima nemira na Kosovu pošto bi time diskreditovala sopstvenu kolonijalnu privrednu praksu i pošto je bilo jednostavnije da se pozove na anti-albanska osećanja.¹⁶¹ Anti-albanska propaganda pokazuje da su Albanci u državi južnih Slovena, Jugoslaviji, bili nepoželjni od njenog samog osnivanja i da je na njih gledano kao na „sumnjivi element”, pri čemu je ravnopravnost svih državljana *pred* zakonom i *na osnovu* zakona ostvarivana samo u izuzetnim fazama.

Ekonomska eksploatacija Kosova vršena je sve do 1989. godine pod pokroviteljstvom komunističke ideologije. Nakon 1989. godine Srbija je nastavila razaranje kosovske privrede po tipično kolonijalnom primeru koji je bio praćen merama sličnim aparthejdu odn. genocidnim merama koje su bile sistematičnije i očiglednije.

Srbija je Kosovo nakon 1989. godine načinila sopstvenim monopoliziranim tržištem na kojem je počela rasprodaja javne imovine Kosova na osnovu sopstvenih kolonijalnih interesa Srbije.¹⁶² U vremenu od 1989. godine do 1994. godine nacionalni proizvod Kosova opao je dalje za 47.5%. Dok je 1989. godine bruto nacionalni proizvod po glavi stanovnika iznosio približno 700 američkih dolara, on je u 1995. godini sa daljom opadajućom tendencijom pao na 340 američkih dolara. Time je Kosovo postalo najsiromašnija zemlja Evrope što je – pored istrajne politike ugnjetavanja i terora – u periodu između 1989. i 1995. godine dovelo do iseljavanja

160 Vidi NIN, 9. novembar 1980. godine, cit. po: J Reuter: n. d. m., Minhen 1982, str. 70.

161 Bilo je ipak i pojedinačnih glasova, od kojih su neki poticali i od strane državnog aparata, koji su navodili stvarne uzroke nemira na Kosovu, ali ipak nisu mogli da pokrenu opšte suočavanje sa tom problematikom. Tako je na primer, Tihomir Vlaškalić, član Centralnog komiteta SK Srbije, „argumentovao da se koren problema nalazi u dugoročnom lošem upravljanju kosovskom privredom. On je kritikovao stavljanje akcenta na tešku industriju na uštrb investicija u poljoprivredu i napomenuo je da je ogromno širenje visokog obrazovanja postalo i prosto se koristi kao sigurnosni ventil protiv zapošljavanja.”, cit. po N. Malcolm: n. d. m., London 1998. godine, str. 336.

162 Tu su bile uključene i zapadne firme, kao npr. prilikom prodaje kosovskog Telekomu koji je bio „integrisan” u srpski Telekom iz Srbije, kada je kosovski Telekom prodat Telekomu Italije 1997. godine, prilikom koje je izvesna suma novca bila isplaćena kao mito S. Miloševiću. Prema pisanju italijanskih novina La Republica, navodno je italijanski ministar inostranih poslova Lamberto Dini masivno podržao tu trgovinu. Ove novine dalje tvrde da je S. Milošević tim novcem naoružao pešadiju (vojsku?) i tako finansirao vojne operacije na Kosovu. Italijanski ministar spoljnih poslova je februara 2001. godine izjavio povodom tih kritika objavljenih u medijima da je „1997. godine Milošević bio ne samo legitimni partner za razgovore, već i da je dobio pozitivnu ocenu Evropske unije zato što je potpisao Dejtonski sporazum”. Up. Der Standard, 17./18. februar 2001. godine.

oko 500.000 kosovskih Albanaca. Taj trend je trajao sve do 1999. godine kada je približno jedan milion Kosovaca albanskog porekla bio deportovan.¹⁶³

II. Početak kraja SFRJ

Prve mere preduzete od strane vlastodržaca u pogledu nemira na Kosovu iz 1981. godine bile su široke takozvane „mere čišćenja i diferencijacije”, koje su prvo sprovedene protiv intelektualaca kosovskih Albanaca i studenata, zatim protiv političara i „običnih” građana, koji su prema službenom žargonu podržavali „kontra-revolucionarne, šovinističke i separatističke” demonstracije.¹⁶⁴ Klima političke rasprave opisana je na sledeći način: „[...] pokrenut je nov talas optužbi i kontra-optužbi u vezi albanskog i srpskog nacionalizma.”¹⁶⁵

Ovaj način suočavanja sa realno-političkim i društvenim problemima otvorio je put za prva konkretna politička odstupanja od Ustava iz 1974. godine koji je predstavljao kompromis koji je J. B. TITO „na jedvite jade” uspeo da ostvari. Nova politika je poprimila čvrsti karakter¹⁶⁶ tek sa memorandumom Srpske akademije nauka i umetnosti iz 1986. godine pod nazivom „O aktuelnim društvenim pitanjima u

163 O položaju ljudskih prava na Kosovu u završnoj fazi rata up.: Kosovo/Kosova. Kao što je viđeno, kao što je pričano. Analiza nalaza OEBS-a o ljudskim pravima. Kosovska verifikaciona misija od oktobra 1998. godine do juna 1999. godine, objavljeno od strane OEBS/ODIHR 1999. godine.

164 U periodu od 1980. – 1990. godine su na Kosovu protiv kosovskih Albanaca zbog njihovih političkih uverenja izrečene zatvorske kazne od ukupno 250.000 godina (2500 vekova). Up. Ismet Salihu: Pas zgjidhjes kalimtare ashtu si vepruan të tjerët (Kao što su drugi [tog vremena] delovali u pogledu privremenog rešenja), u: Kosova Sot, 4. decembar 1998. godine, str. 9.

165 N. Malcolm: n. d. m., London 1998. godine, str. 337.

166 Originalni tekst memoranduma je prvi put objavljen kao „Memorandum’ grupe akademika Srpske Akademije Nauka i Umetnosti o aktuelnim društvenim pitanjima u našoj zemlji”, u: Naše teme, Zagreb 1-2, 33/1989., str. 128-63. Novo izdanje kao zvaničnu publikaciju Srpske akademije nauka i umetnosti, čiji je izdavač bio tadašnji predsednik Akademije Miroslav Pantić, objavili su Kosta Mihailović i Vasilije Krestić („Memorandum SANU”. Odgovori na kritike, Beograd 1995. godine) nakon istovremenog objavljivanja engleskog prevoda (Memorandum of the Serbian Academy of Sciences and Arts: Answers to Criticisms, Beograd 1995. godine). Za više detalja vidi Enver Hoxhaj: Memorandum Srpske akademije i funkcija političke mitologije u kosovskom konfliktu, u: Jugoistočna Evropa, 10-12/2002, str. 494-526. Za duhovnog tvoca ovog memoranduma važi srpski pisac Dobrica Ćosić, koji je posle postao predsednik države miloševićevske SRJ. Lajtmotiv Memoranduma glasi: „Srbi pobeđuju u svim ratovima i uvek izgube mir”, up. Wolfgang Libal: Kraj Jugoslavije, Hronika jednog samouništenja, Beč, Cirihi 1991. godine, str. 126; Up. za to takođe Werner Weilguni: Srbija, u: Valeria Heuberger i dr. (Izd.): Žarište istočna Evropa. Manjine u unakrsnoj vatri nacionalizma, Beč, Minhen, 1996. godine, str. 213 ff. Za razne druge srpske „nacionalne programe” up. Nexhmedin Spahiu: Srpske tendencije za podelu Kosova, Budimpešta 1999. godine, str. 38-75.

našoj zemlji". Ovaj memorandum se može smatrati „prilagođenom verzijom” srpske politike koja je započeta u 19. veku i on je postao „tajna državna objava”¹⁶⁷ S. MILOŠEVIĆA, koji je sebi postavio za zadatak sprovođenje sledećeg ozloglašenog načela „*svuda gde živi jedan Srbin ili gde su srpski grobovi, tamo je Srbija*”¹⁶⁸. Srpska politika koja se svela na ovaj imperijalistički teritorijalni princip¹⁶⁹ bila je uz manje izuzetke primljena sa oduševljenjem u srpskom društvu, što ukazuje da Srbija na kraju 20. veka nije bila proizvod S. MILOŠEVIĆA, već obratno, da je S. MILOŠEVIĆ bio proizvod ovakve Srbije.¹⁷⁰

III. Događaji na Kosovu tokom prelomne 1989. godine¹⁷¹

U godini ‚velikog preokreta’, 1989. godine na Kosovu se, za razliku od svih ostalih komunističkih društava koja su bila pod komunističkom upravom do 1989, nije dogodio prelaz sa sistema totalitarne komunističke vlasti na liberalno-pluralističku demokratiju. Umesto toga, dogodio se prelaz sa totalitarnog komunističkog sistema na desetogodišnju, aparthejdu sličnu¹⁷², vladavinu *nacional-socijalističkog miloševićevskog režima*¹⁷³ koji je sproveo potpunu diskriminaciju. (od 1989.

167 J. Marko: Pravni položaj manjina u Srbiji, u: n. d. m., Berlin i dr. 1994. godine, str. 311.

168 Up. Michaela Wimmer, Stefan Braun, Joachim Spieringer: Žarište Jugoslavija. Višenarodna država u krizi. Istorijat, istorija, analize, Minhen 1991. godine, str. 123.

169 Up. F. Rautert: n. d. m., Beč 1999. godine, str. 37.

170 „Milošević je za svoju politiku, koja je uključivala ubistvo i proterivanje uvek dobijao većinu od 70 procenata; time je njegova politika bila većinskim brojem glasova usvojena od strane srpskog naroda i demokratski legitimisana.” Viktor Maier: Balkan na ispitnom stolu, u: Međunarodna politika – Arhiv Evrope 3/2001, str. 1; „Milošević nije bio nikakav diktator, već „autokrat sa pristankom”, neko čija je gvozdena ruka odgovarala volji srpskog naroda.” Veton Surroi: Eksperiment Kosovo. Ambiciozni ciljevi – nerealna očekivanja, u: Međunarodna politika – Arhiv Evrope 3/2001, str. 31.

171 Up. Arhiv sadašnjosti, 8. avgust 1990. godine, str. 34786 f.

172 Cilj je bio da Kosovci albanskog etničkog porekla „[...] budu sistematski uklonjeni sa političkih položaja i društveno-ekonomskih resursa kako bi se zadržala kontrola nad njima; ekstremni primer stvarnog aparthejda između Srba i Albanaca na Kosovu (1989. – 1998. godine)” piše Ulrich Schneckener: Regulisanje etničkih konflikata u jugoistočnoj Evropi. Politika priznanja, u: Međunarodna politika – Arhiv Evrope 9/1999, str. 8.

173 Ovaj naziv proizilazi na osnovu poređenja u smislu principa vođe, monopola nad medijima i primenom sile i specifičnom anti-albanskom rasizmu. Up. takođe J. Marko: Državno-pravni razvoj Kosova od 1913. - 1995. godine, u: n. d. m., Baden-Baden 1999. godine, str. 25. G. Brunner opisuje režim S. Miloševića kao velikosrpski nacional-boljševizam i s tim u vezi smatra: „Kraj Jugoslavije je u krajnjem redu bio rezultat velikosrpskog nacional-boljševizma koji je Milošević rasplamsao 1987./88. godine, koji je sprečio državno preuređenje savezne države”. Georg Brunner: Nacionalne države i manjine u istočnom delu Evrope, u: Dieter Blumenwitz, Hans von Mangoldt (Izd.): Dalji razvoj zaštite ljudskih prava i prava nacionalnih grupa u Evropi, Bielefeld 1992. godine, str. 15.

godine do juna 1999. godine). Od 1998. godine je stanje na Kosovu koje je bilo slično aparthejdu pod genocidnim sistemom vlasti dostiglo svoj vrhunac.¹⁷⁴

Ovaj „specijalni preokret” u slučaju Kosova bio je omogućen odstranjivanjem „federalnog konsenzusa” koji je bio garantovan na osnovu SU iz 1974. godine, što je za neposrednu posledicu imalo i raspad federalne države. Iz protesta zbog kršenja SU iz 1974. godine, februara 1989. godine je u rudniku „Trepča” održan generalni štrajk čije se dejstvo proširilo na celokupni život na Kosovu i blokiralo ga, a pratili su ga štrajkovi solidarnosti studenata i intelektualaca širom Kosova kod kojih se radilo o zaštiti unutrašnjeg prava na samoopredeljenje Kosova.

Nakon proglašenja vanrednog stanja¹⁷⁵ sprovedena su masovna hapšenja i prinudne smene *političara koji nisu bili verni Miloševiću sa političarima koji su bili verni Miloševiću*¹⁷⁶, koje su bile sprovedene u „prevratima sličnim državnom udaru ne samo u Vojvodini i na Kosovu, već i u Republici Crnoj Gori”¹⁷⁷, a izvršene su i izmene i dopune Ustava Republike Srbije uz „saglasnost” Skupštine Kosova¹⁷⁸ pod „pretpostavkom” da se skupština time „sama lišila vlasti”. Kada su 28. marta 1989. godine na svečanoj ceremoniji održanoj u beogradskoj Skupštini te izmene proglašene sa objašnjenjem da je „Srbiji [time] vraćen državni i ustavno-pravni

174 Tačke optužnice protiv S. Miloševića su između ostalog obuhvatale dela sa namerom gonjenja jedne grupe zbog njene nacionalnosti, etničkog porekla, rase ili veroispovesti, npr. ubistvo, mučenje ili deportaciju. Zločini protiv čovečnosti – dela protiv civilnog stanovništva, npr. ubistvo, mučenje i silovanje, teške povrede Ženevske konvencije – ciljano ubijanje, mučenje, uništavanje imovine i uzimanje civila za taoce, kršenje međunarodnog ratnog prava – upotreba gasnog oružja, nasilno uništenje, napad na nezaštićena naselja, pljačke. Up. za to na primer, u vezi sa međunarodno pravnom ocenom zabeleženih ratnih zločina i povreda ljudskih prava, Hannes Tretter: Progon albanske etničke grupe na Kosovu, u: J. Marko (Izd.): n. d. m., Baden-Baden 1999. godine, str. 141 ff.

175 W. Libal: n. d. m., Beč 1991. godine, str. 130 ff opisuje situaciju na sledeći način: „[...] 27. februara [1989. godine] predsedništvo države proglašava onda »vanredne mere« nad kriznim područjem, a te mere nisu dalje definisane; vojska organizuje manevre u Prištini, glavnom gradu pokrajine. Sva javna okupljanja su zabranjena, zabranjuje se izlazak noću. Početkom marta Azem Vlasi i jedna grupa drugih albanskih funkcionera bivaju uhapšeni nakon što je Milošević nekoliko dana ranije na jednom anti-albanskom skupu u Beogradu obećao njegovo hapšenje.”

176 Up. za to J. Reuter: Najnoviji događaji na Kosovu, u: Jugoistočna Evropa 6/1989, str. 333-43; W. Libal: n. d. m., Beč 1991. godine, str. 130 ff.

177 J. Marko: n. d. m., Baden-Baden 1999. godine, str. 21.

178 U „Saglasnost kosovskog Parlamenta” sumnjaju Ch. v. Kohl, W. Libal: n. d. m., Beč, Cirihi 1992. godine, str. 116 sa napomenom, da su saradnici državne policije bili u parlamentu i da prebrojavanje glasova nije bilo korektno. S. Monnesland: n. d. m., Klagenfurt 1997. godine, str. 322 takođe smatra da je skupština bila opkoljena tenkovima i da su poslanicima skupštine bile upućivane teške pretnje. J. Reuter: n. d. m., 6/1989, str. 339 izveštava da je policija poslanike pozivala pojedinačno u policijske stanice i da im je tamo bila saopštavana mogućnost da će, ako daju glas protiv, oni ili njihove porodice biti optuženi da su kontrarevolucionari. I u Izveštaju Helsinki Watch-a iz marta 1990. godine navode se primeri kako su poslanici gubili svoj mandat ili deo primanja ili bili hapšeni.

suverenitet¹⁷⁹, na Kosovu je vladalo stanje nalik građanskom ratu.¹⁸⁰ Situacija je u jednom izveštaju *Helsinki Voča* prigodno opisana kao „vojna okupacija” i „kolonijalna vladavina”.¹⁸¹

Uprkos tom okupacionom stanju na Kosovu¹⁸² i nakon što je

„[...] dana 26. juna 1990. godine Skupština Srbije usvojila „Zakon o postupanju republičkih organa u posebnim okolnostima” i odlučila da taj zakon sprovede na Kosovu, iako takvo „stanje” nije u ustavno-pravnom smislu imalo bilo kakvo pokriće [...]”¹⁸³,

Skupština Kosova je 2. jula 1990. godine putem „Ustavne deklaracije” proglasila nezavisnost Kosova i istovremeno proglasila Kosovo ravnopravnom jedinicom unutar jugoslovenske federacije sa istim ustavnim statusom kao što su ga imale ostale republike.¹⁸⁴

To proglašenje Republike Kosovo pokrenulo je na samom Kosovu, kao i u odnosu na konflikt između Kosova i Srbije, jednu novu fazu u kojoj se i danas uprkos izvesnoj meri neizvesnosti u pogledu buduće perspektive Kosova, u okviru regionalnog i nadregionalnog procesa evropske integracije i transformacije ocrtava jedan pozitivan trend koji se kreće u pravcu konačne obustave konflikta.

179 W. Libal: n. d. m., Beč 1991. godine, str.132 ff.

180 Up. za to Amnesty International, godišnji izveštaj iz 1990. godine, Frankfurt na Majni 1990. godine, str. 412; Izveštaj Helsinki Watch-a iz marta 1990. godine; W. Libal: n. d. m., Beč 1991. godine, str.130 ff; Ch. v. Kohl, W. Libal: n. d. m., Beč, Cirihi 1992. godine.

181 Izveštaj Helsinki Watch-a iz marta 1990. godine, str. 45.

182 „Zaključak o situaciji na Kosovu na jugu Jugoslavije” od 13. aprila 1989. godine, u: Službeni list Evropske zajednice (u daljem tekstu: Sl.) br. C 120/204 između ostalog piše: „Evropski parlament A. Duboko pogođen eksplozivnom situacijom na Kosovu koje se nalazi na ivici građanskog rata [...] su 29. marta 1989. godine nakon dvodnevnih sukoba doveli do brojnih žrtava, B. Ogorčen zbog ugnjetavanja od strane milicije i oružanih snaga, kao i zbog brojnih hapšenja, koja su pogodila veliki broj ličnosti iz javnog života, [...] 1. naglašava da je mir u opasnosti [...] i da bi to moglo da ima teške posledice po celu Evropu; [...]”.

183 J. Marko: n. d. m., Baden-Baden 1999. godine, str. 22.

184 U Rezoluciji Evropskog parlamenta – „Zaključak povodom ljudskih prava na Kosovu” od 12. jula 1990. godine, u: Sl. br. C 231/175, – u vezi sa reakcijama Srbije na proglašenje Kosova za republiku, piše: „Evropski parlament, A. Upoznat sa Deklaracijom o nezavisnosti za koju je 2. jula 1990. godine glasalo 114 od 180 narodnih poslanika i u kojoj stoji da je Kosovo jedna potpuno nova autonomna jedinica unutar jugoslovenske federacije čiji je ustavni status sličan drugim republikama, [...] 1. Osuđuje raspuštanje Skupštine Kosova [...] i zahteva hitno ukidanje vanrednog stanja [...] 4. Zahteva od srpskih vlasti da priznaju Ustav iz 1974. godine i da ga strogo poštuju, da priznaju pravo albanskog stanovništva na kulturnu i političku autonomiju, da prekinu progon Albanaca sa Kosova i obustave projekat „rekolonizacije”; [...]”.

Odeljak III: Unutrašnji i spoljni akteri u kosovskoj politici tokom 1990-ih godina

A. Od sistema paralelne državnosti do uprave pod UNMIK-om¹⁸⁵

Zahtevi Kosovaca sve do početka 1990-ih godina nisu bili usmereni ka secesiji od jugoslovenske federacije, već su od 1960-tih godina bili isključivo usmereni ka formalnom priznavanju Republike Kosovo unutar federacije. Tek nakon što je krajem 1980-ih godina na Kosovu proglašeno ratno stanje od strane Srbije, koja je bila drugi sastavni deo federacije i koja je *de facto* i *de jure* okupirala Kosovo, Kosovci su tražili spoljašnje samoopredeljenje.

I. Konstituisanje Republike Kosovo u sistemu paralelne državnosti

Srbija je reagovala na proglas Skupštine Kosova od 2. jula 1990. godine, kojim je Kosovo proglašeno ravnopravnom jedinicom unutar jugoslovenske federacije sa istim statusom kao i ostale republike, tako što je sprovodila jednu „vrstu okupacione politike”¹⁸⁶. Republika Kosovo je ipak bila *de jure legalna* i *legitimna*¹⁸⁷, dok je

185 Misija privremene uprave Ujedinjenih nacija na Kosovu (u daljem tekstu: UNMIK). Aktivnosti UNMIK-a i opšta situacija na Kosovu se redovno objavljuju u Izveštaju Generalnog sekretara o Misiji privremene uprave Ujedinjenih nacija na Kosovu.

186 J. Marko: n. d. m., Baden-Baden 1999. godine, str. 22. Up. za to takođe Hannes Tretter, Stephan Müller, Violeta Demaj: Progon albanske etničke grupe na Kosovu, u: isto, str. 125-55 kao i disertaciji Violete Demaj na Univerzitetu u Beču: Događaji na Kosovu od ukidanja prava na autonomiju 1989. godine sa stanovišta državno-pravnih, međunarodno-pravnih aspekata i aspekata ljudskih prava, Beč 1999. godine.

U kratkim crtama, posledice situacije okupacije daju sledeću sliku: Oko 300.000 učenika sa 20.000 nastavnika i 20.000 studenata sa 900 univerzitetskih profesora i asistenata i preko 110.000 radnika iz raznih privrednih oblasti isterano je na ulicu zbog svog kosovsko-albanskog porekla i političkog ubeđenja. U godinama do 1997. godine, kada je izbio otvoreni rat, svake godine je prosečno 30 Kosovaca albanskog porekla bilo ubijeno mučenjem ili sličnim postupcima, što je trebalo da posluži zastrašivanju drugih. Više o tome možete pročitati u godišnjim izveštajima Odbora za zaštitu ljudskih prava i sloboda u Prištini iz tog vremena.

U izveštaju Međunarodnog udruženja biblioteka objavljenom maja 2000. godine u Pragu, zamenik direktora Međunarodnog udruženja biblioteka sa sedištem u Kopenhagenu, Karsten Frederiksen, objasnio je kako je u kosovskim bibliotekama od 1991. – 1995. godine uništeno 100.000 albanskih knjiga i da od 1991. godine nije nabavljena nijedna knjiga na albanskom jeziku. U tom smislu on govori o „etničkom čišćenju u kosovskim bibliotekama”. Up. Koha Ditore, 9. jun 2000. godine, str. 9. Nakon rata stečen je pravi uvid u štetu nanetu kulturnom nasleđu koje je namerno izazivano na Kosovu, a koje u većini slučajeva nije bila posledica vazdušnih napada NATO-a ili borbenih dejstava, već se pripisuje srpskim snagama. Ono što

prisustvo srpskog režima na Kosovu u ustavno-pravnom smislu bilo *ilegalno*¹⁸⁸ i *nelegitimno*.

Okupaciona uprava koja je bila uspostavljena od strane Srbije zajedno sa vojnim prisustvom bila je toliko jaka da su *legalne* i *legitimne* strukture Kosova mogle da vrše svoje aktivnosti samo u senci takve vladavine. Od 1989. godine pa sve do stvarne vojne kapitulacije *milosevićevske* SRJ na Kosovu u junu 1999. godine, na Kosovu se razvijao jedan sistem paralelne državnosti.¹⁸⁹ Institucije koje je uspostavila vlada Republike Kosova u izbeglištvu bile su aktivne uglavnom u oblastima obrazovanja, zdravstva, kao i u oblastima poljoprivrede i kulture.¹⁹⁰

Skupština Kosova, koja je bila „raspuštena”¹⁹¹ od strane Srbije, 7. septembra 1990. godine je usvojila¹⁹² „Ustav Republike Kosovo” (koji je prema mestu njegovog usvajanja poznat i kao *Kačanički ustav*).

Paralelno tome je 28. septembra 1990. godine uz izričito kršenje ustavnog kontinuiteta i kršeći odredbe SU iz 1974. godine i srpski republički Ustav, Skupština Srbije usvojila „novi” srpski Ustav koji se u državno-pravnom smislu ocenjuje kao prvi korak ka dezintegraciji jugoslovenske savezne države¹⁹³ i kojim se „Srbija [...]

nije bilo uništeno bilo je, na primer, kao i mnogi muzejski eksponati odvezeno za Beograd. Up. Neue Zürcher Zeitung: Uništeno kulturno blago Kosova, 4./5. novembar 2000. godine, str. 4.

Očigledno se diktature ispoljavaju i time da uništavaju knjige, duhovne vrednosti i kulturne simbole, kao što se to događalo u zapadnoj Evropi tokom diktatura u prvoj polovini 20. veka.

187 Up. recimo Joseph Marko, Tomislav Borić (Izd.): Slovenija-Hrvatska-Srbija. Novi ustavi, Beč i dr. 1991. godine; Joseph Marko: Zaštita manjina u jugoslovenskim državama naslednicama, Bon 1996. godine.

188 U Rezoluciji Evropskog parlamenta pod nazivom „Zaključak u vezi sa situacijom u Jugoslaviji” od 11. septembra 1991. godine, u: Sl. br. C 267/100 piše između ostalog: „[...] G. S obzirom da se na Kosovu i drugim mestima još uvek krši demokratska legalnost [...] 6. Ponavlja svoje uverenje da je pravo demokratskog samoopredeljenja svih republika i autonomnih pokrajina federacije neotuđivo; [...]”.

189 O građanskom otporu u okviru sistema paralelne državnosti na Kosovu upućujem na knjigu koju je napisao Howard Clark: Građanski otpor na Kosovu, London i dr. 2000. godine.

190 S jedne strane su te kosovske strukture mogle da se prilagode situaciji okupacije, pošto je još u proleće 1990. godine došlo do „segregacije po južnoafričkom primeru” (Ch. v. Kohl, W. Libal: n. d. m., Beč, Ciriš 1992. godine, str. 313), a sa druge strane srpski režim – za razliku od delovanja Ministarstva odbrane i Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Kosovo – nije njih smatrao veoma opasnim. Konačno su kosovski Albanci u nekom smislu mogli da budu „bruto” izrabljivani od strane srpskog okupacionog režima, to jest, da to, npr. za zdravstvene i obrazovne ustanove kosovskih Albanaca nije zahtevalo nikakve troškove.

191 U literaturi o konfliktu između Kosova i Srbije često se nailazi na pojam „raspuštena Skupština Kosova”, umesto na prikladniji opis „Skupština sprečena u svom radu”. U krajnjem redu, Srbija nije imala bilo kakvo *de jure* ustavno pokriće i stoga i *de facto* nije mogla da postigne raspuštanje kosovske Skupštine.

192 Za dalju analizu „Kačaničkog ustava”, a posebno u pogledu zaštite manjina predviđene u Republici Kosovo, vidi J. Marko: n. d. m., Bon 1996. godine, str. 201 ff.

193 Up. J. Marko: n. d. m., Baden-Baden 1999. godine, str. 22 f.

kao prva republika jugoslovenske federacije u institucionalno-organizacionom smislu konstituisala[še] kao nezavisna država.”¹⁹⁴ Time je konačno i neumitno pokrenut raspad zajedničke savezne države Jugoslavije koja se sastojala od osam konstitutivnih jedinica i koja je tokom hladnog rata važila za geostrateški važnu zemlju. Osim toga, mogućim ostankom Kosova, ali i drugih republika¹⁹⁵ bivše jugoslovenske federacije je u centralističkoj Jugoslaviji u kojoj su dominirali Srbi uskraćena svaka realna šansa i istovremeno i – u poređenju sa drugim zemljama istočnog bloka – prokockana relativno dobra polazna pozicija za buduću integraciju bivše Jugoslavije kao jedne celovite države u EU.

Naredni korak *legalnih* kosovskih struktura bio je proglašenje državne nezavisnosti dana 22. septembra 1991. godine na osnovu Rezolucije Skupštine Kosova:

„Kosovo kao suverena i nezavisna država sa pravom konstitutivnog učestvovanja u savezu suverenih republika (u Jugoslaviji), na osnovu slobode i pune ravnopravnosti suverenih republika koje su u savezu”.¹⁹⁶

U periodu od 26. - 29. septembra 1991. godine održan je referendum na kojem se 99,87% stanovnika Kosova – uz učešće od 87% – izjasnilo u prilog te objave. Skupština Kosova je 23. oktobra 1991. godine odobrila prvu Vladu Kosova.

Da bi se izgradile institucije *Republike Kosovo kao suverene, neutralne države koja je otvorena prema svim svojim susedima* (tako su sami Kosovci razumeli definiciju države u to vreme), 24. maja 1992. godine održani su – u meri u kojoj je to bilo moguće u *situaciji okupacije* – po prvi put višestranački i slobodni izbori.¹⁹⁷ Ponovni izbori, koji je trebalo da budu redovno održani nakon četiri godine, odloženi su sa obrazloženjem da je situacija na Kosovu izuzetno napeta. Ti izbori su ipak bili održani još u okviru sistema paralelne državnosti 1998. godine,¹⁹⁸ i tu se više radilo o

194 F. Rauert: n. d. m., Beč 1999. godine, str. 44.

195 Odnos Srbije prema drugim delovima nekadašnje federacije, a koji bi još jasnije ilustrovao srpsku hegemoniju ne mogu podrobnije da opisujem u okviru ovog rada. Up. za to recimo S. Kux: n. d. m., 16/1996.

196 Up. tekst ove Rezolucije kao dokument 01 br. 06/91 Republike Kosovo, Skupština Republike, Priština, 22. septembar 1991. godine.

197 Tokom parlamentarnih izbora konkurisalo je 511 kandidata iz 22 partije za 143 poslanička mesta. Sa 76,41% glasova i 96 mandata je Lidhja Demokratike e Kosovës (Demokratski savez Kosova, u daljem tekstu: LDK) dobila apsolutnu većinu. Njen predsednik, I. Rugova, bio je izabran kao jedini kandidat sa oko 95% glasova za prvog Predsednika Republike Kosovo. Parlamentarna stranka je osvojila 13 mandata, Hrišćansko-demokratska partija i Seljačka partija dobile su po 7 mandata. Četrnaest mandata bilo je rezervisano za srpsku manjinu i 3 za Muslimane. Muslimani su osvojili jedno dodatno poslaničko mesto, dok su srpski mandati ostali neraspodeljeni zbog neučestvovanja na izborima.

198 Kod drugih parlamentarnih i predsedničkih izbora iz 1998. godine, koji su, delimično i zbog rata bili bojkotovani od strane kosovskih Albanaca i koji u nekim regionima nisu ni bili

ponovnom „potvrđivanju” legitimnosti organa i institucija koji su proizašli iz izbora iz 1992. godine za vođenje razgovora o rešenju kosovskog konflikta koji su u to vreme bili predviđeni, a manje o običnim ili redovnim izborima.

II. Državno-pravni i međunarodno-pravni položaj Kosova tokom sistema paralelne državnosti

Prema nekim stručnjacima iz oblasti međunarodnog prava, Kosovo treba smatrati¹⁹⁹ nezavisnom državom²⁰⁰ tek od referenduma održanog septembra 1991. godine sve do kraja januara 2000. godine, kada su organi Republike Kosovo preneli suverenitet na *de facto* Protektorat UN-a (vidi narednu tačku III) čime je ono faktično postalo protektorat UN-a²⁰¹. Prema tom tumačenju²⁰², formalno diplomatsko priznanje ne predstavlja uslov za nezavisnost.

Drugo suprotstavljeno mišljenje u međunarodnom pravu, koje uglavnom dele međunarodne diplomate i koje priznavanje od strane UN-a ili međunarodne zajednice smatra neizbežnim za nezavisnost²⁰³, poriče u ustavno-pravnom smislu *legalnu* i *legitimnu* nezavisnost Kosova odn. prećutkuje istu često svesno kao tvrdnju koja je „problematična” po dnevnu politiku.

organizovani, radilo se o raspodeli 30 slobodnih poslaničkih mesta po proporcionalnom sistemu izbora. Kosovsko-albanske hrišćanske demokrate osvojile su 6,41%, socijaldemokrati Kosova 4,24%, liberali 3,61% datih glasova. Kosovsko-albanska nacional-demokratska partija nije mogla sa osvojenih 2,27% glasova da pređe cenzus od 3%. I ovog puta je I. Rugova bio jedini kandidat za funkciju predsednika Republike Kosovo, nakon što su oba protivkandidata, Adem Demaći i Ljiljeta Pulja povukli svoje kandidature.

199 Postojao je i postoji zajednički etnički, jezički i kulturni identitet, kriterijum jednog kompaktnog naroda na kompaktnoj teritoriji, podrška kosovsko-albanskog rukovodstva koje je dokazana demokratskim putem i deklaracija nezavisnosti i cilj podržan i od strane manjina koje su tamo živele, osim od strane Srba, za uspostavljanjem pravne države po evropskim standardima. Osim toga, pogotovu zbog zločina počinjenih od strane srpske vlade na Kosovu, svaka moguća zamisliva državna konstelacija sa Srbijom ocenjena je kao nezamisliva i kao negativan primer prakse u državnom pravu.

200 Do tog rezultata u odnosu na situaciju na Kosovu tokom proteklih decenija došli su pored kosovskih takođe i međunarodni stručnjaci. Up. recimo F. Münzel, u: n. d. m., Baden-Baden 1999. godine. Werner Andrä: Misli o nezavisnosti Kosova, u: isto, str. 191-7.

201 Trenutno na Kosovu postoji de facto jedan protektorat UN-a, dok se *de jure* može govoriti o privremenoj upravi na Kosovu pod nadležnošću Saveta bezbednosti UN-a, uz prisustvo vojnih bezbednosnih snaga NATO-a.

202 Ovaj pravac argumentovanja odnosi se na Deklaraciju o nezavisnosti Skupštine Kosova, referendum kao i na opšti proces dezintegracije jugoslovenske federacije u kojem je Kosovo – kako tvrde pobornici ovog stava – predstavljalo ravnopravni konstitutivni deo sa sopstvenim definisanim i garantovanim granicama.

203 Uporedite recimo slučaj Tajvana koji, iako ima diplomatske odnose sa mnogim državama i sa većinom država gaji nezvanične odnose i koji u velikoj meri funkcioniše kao „nezavisna država” nije priznata kao nezavisna država pošto, između ostalog, nije ni član UN-a.

Do današnjeg dana nezavisnost Republike Kosovo nije službeno primljena k znanju odn. priznata²⁰⁴ od strane međunarodne zajednice. Međunarodno priznanje spoljašnjeg prava na samoopredeljenje Kosova imalo bi po tumačenju prvog međunarodno-pravnog mišljenja samo *političke*, ali ne i bilo kakve *pravne* posledice, pošto u međunarodno-pravnom smislu kvalitet države ne zavisi od priznanja od strane drugih država. Čak su i u slučaju Kosova *de facto* bili ispunjeni i klasični uslovi za sopstvenu državu, tj. *državna vlast, državotvorni narod i državna teritorija*. Često pominjani argument u vezi sa *de facto* nedostajućom državnom silom države Kosova u fazi *paralelne državnosti* može se pobiti činjenicom da su Kosovci – uz poreze nametnute od strane Srbije – dobrovoljno plaćali porez i strukturama Republike Kosovo. Na taj način izražena dobrovoljna lojalnost ilustruje da je *realna državna vlast* države Kosovo bila mnogo jača od državnih vlasti mnogih drugih država, a u svakom slučaju od državne vlasti Srbije odn. *milosevićevske* SRJ.²⁰⁵

U slučaju međunarodnog priznanja Kosova kao suverene države od strane međunarodne zajednice ne bi se radilo – kao što se to često predstavlja – o promeni „postojećih granica”, pošto tek od raspada bivše Jugoslavije spoljašnje granice SFRJ nisu više postojale i pošto je Kosovo već imalo sopstvene granice na osnovu važećeg SU iz 1974. godine. Dakle, tu bi se samo radilo o pretvaranju unutrašnjeg samoopredeljenja federalne jedinice Kosovo, čija federacija nije više postojala, u spoljašnje samoopredeljenje kao npr. u slučaju Slovenije.

Pravo na samoopredeljenje koje na osnovu ovog argumenta pripada Kosovu dopunjuje se pravom na samoopredeljenje naroda Kosovaca.²⁰⁶ Stručnjak za ustavno pravo i ustavna pitanja sa prostora bivše Jugoslavije, Jozef MARKO daje sledeći argument:

„Čak i ako prihvatimo srpske, odn. jugoslovenske argumente na osnovu kojih bi kosovski Albanci trebalo da budu tretirani kao manjina, Kosovci zadržavaju međunarodno-pravnu poziciju da budu nosioci prava na samoopredeljenje.”²⁰⁷

204 Albanija je kao jedina zemlja priznala nezavisnost Kosova. Međutim, to priznanje je usledilo samo u albanskoj skupštini, ali ne i preko Ministarstva inostranih poslova u Tirani.

205 Za razliku od ovog argumenta, albanski sociolog sa Kosova Škelzen Malići tvrdi da Kosovo nije moglo da se ustroji kao država pošto nije imalo izvršnu vlast, a kamoli monopol primene sile. Zbog toga je ovaj entitet koji je često nazivan „paralelnom državom” ili „državom u senci” više ličio na neko organizovano i nezavisno udruženje Up. S. Maliqi 1998. godine, <http://www.fuhem.es/portal/areas/paz/kosovo/opinion/shkelzen.htm>

206 Up. recimo Hannes Tretter o sprovođenju prava na samoopredeljenje: Progon albanske etničke grupe na Kosovu, u: J. Marko (Izd.): n. d. m., Baden-Baden 1999. godine, str. 142 ff.

207 Joseph Marko: „Kosovo Republika!” između prava i morala, u: Skënder Gashi, Lothar Classen (Izd.): Dardania. Pravo Kosovaca na samoopredeljenje, Tom 2, Beč 2001. godine, str. 71.

III. Unutarkosovski stavovi tokom sistema paralelne državnosti

Predsednik Republike Kosovo, I. RUGOVA, se izgleda zbog međunarodnog odobravanja njegove nenasilne politike osećao toliko sigurnim da je i dalje insistirao na svom monopolu u kosovskoj politici iako ga više nije imao tako očigledno kao početkom 1990-ih godina. Na primer, na jesen 1997. godine su – bez podrške institucija koje su bile pod uticajem I. RUGOVE – održane mirne demonstracije studenata Univerziteta u Prištini sa ciljem da se izvrši pritisak za realizaciju sporazuma zaključenog 1996. godine o povratku studenata u zgrade Univerziteta. Demonstracije su, međutim, bile brutalno ugušene od strane srpske policije.

Otprilike sve do proleća 1998. godine I. RUGOVA je u javnosti poricao postojanje OVK²⁰⁸ i na početku njenog pojavljivanja je insistirao da je ona izmišljotina srpske tajne službe.²⁰⁹ Stručnjak za Balkan Matijas RIB to „ignorisanje” vidi ne samo kao tragičnu procenu situacije, već i kao težak „gubitak veze sa realnošću” od strane predsednika i daje sledeći rezime situacije:

„Poricanje postojanja OVK bio je samo jedan od mnogih znakova da je Rugova počeo da gubi kontakt sa realnošću na Kosovu. On skoro da nikad nije napuštao glavni grad pokrajine, Prištinu. Sa svojim narodom na selu ovaj intelektualac u predsedničkoj fotelji nije došao u dodir. Kontroverzni stav Rugove prema OVK je zauzvrat zaoštrio političku svađu među kosovskim Albancima oko »Republike Kosovo«. Da li je ona još uvek postojala ili je iz države kosovskih Albanaca u senci nastala jedna »Republika LDK«? Iako su alternativne obrazovne i zdravstvene ustanove funkcionisale, političke institucije samoproklamovane republike praktično nisu postojale.”²¹⁰

208 Ushtria Çlirimtare e Kosovës (Oslobodilačka vojska Kosova, u daljem tekstu: OVK). Više o OVK up. recimo sa Klaus Lange: OVK – napomene uz istorijat, strukturu i ciljeve, u: Iz politike i istorije, prilog nedeljnom časopisu Das Parlament, 34/20. avgust 1999. godine, str. 33-9.

Što se tiče transformacije nekadašnje OVK u „Kosovski zaštitni korpus”, Kosovske međunarodne mirovne snage (u daljem tekstu: KFOR) su 20. juna 1999. godine potpisale sa OVK jedan sporazum o demilitarizaciji na osnovu kojeg je OVK do 21. septembra 1999. godine demilitarizovana i transformisana u civilnu organizaciju za zaštitu od elementarnih nepogoda „Kosovski zaštitni korpus” (u daljem tekstu: KZK). Vidi UNMIK/UR/1999/8 20. septembar 1999. godine O uspostavljanju Kosovskog zaštitnog korpusa. Uprkos „privremenom” civilnom karakteru, Kosovci gledaju na KZK kao na jezgro buduće vojske Kosova koja je integrisana u NATO.

209 Up. Matthias Rüb: Kosovo, uzroci i posledice jednog rata u Evropi, Minhen 1999. godine, str. 73 f. Tokom napada NATO-a 1999. godine I. Rugova je u intervjuu sa nemačkim časopisom Der Spiegel OVK nazvao „[...] naša oslobodilačka vojska OVK [...]”, vidi Der Spiegel, 5. april 1999. godine, str. 156.

210 M. Rüb: n. d. m., Minhen, 1999. godine, str. 73 f.

Sumnje u ostvarenje države Kosovo putem nenasilne politike I. RUGOVE značajno su doprinele radikalizaciji i militarizaciji otpora kosovskih Albanaca protiv okupacije Kosova od strane Srbije. Tokom „hladnog rata” između srpskog režima na Kosovu i Kosovaca (1989. – 1997. godine) izrasla je jedna nova „*generacija Republike Kosovo*”, koja faktički nije imala šta da izgubi.²¹¹ U jednoj takvoj situaciji, kao što pokazuju slični primeri iz istorije, izuzetno je teško sprečiti eksploziju nasilja. OVK se tek 1996. godine oglasila u političkom životu Kosova i po prvi put je stupila u javnost u novembru 1997. godine. U to vreme je OVK regrutovala sve veći broj pristalica i boraca. Ovakva situacija je konačno dovela do direktnog uključenja međunarodne zajednice u konflikt između Srbije i Kosova putem posredničkih aktivnosti, i na kraju i kroz vojnu intervenciju.

Nakon te intervencije je u decembru 1999. godine jednim unutar-kosovskim sporazumom bilo predviđeno mirovanje postojanja i aktivnosti državnih organa Kosova na osnovu uređenja *de facto* protektorata UN-a. Dana 14. januara 2000. godine stupio je na snagu propis (Uredba²¹²) Specijalnog predstavnika Generalnog sekretara UN-a²¹³, francuza Bernara KUŠNERA, u kojem, između ostalog, stoji:

„[...] Sadašnje kosovske strukture, bilo izvršne, zakonodavne ili sudske (kao što je „Privremena vlada Kosova”, „Predsedništvo Republike Kosovo”) biće transformisane i postupno integrisane, u najvećoj mogućoj meri i u skladu s ovim dogovorom, u Zajedničku privremenu administrativnu strukturu koja postaje operativna 31. januara 2000. godine, na osnovu čega ove i sve ostale strukture Kosova, bilo izvršne, zakonodavne ili pravosudne prirode, prestaju s radom; [...]”²¹⁴

211 U to vreme je prema pisanju srpskog nedeljnika NIN, koji je citirao ispitivanja Informacione agencije SAD (USIA), „čak 94 procenata Albanaca je [bilo] spremno da i položi svoje živote za postizanje cilja.” Slobodan Relić: Čiji je interes Kosovo?, u: NIN, 19. mart 1998. godine, str. 9. S druge strane, ankete na srpskoj strani pojašnjavaju kolektivno i neprijateljsko otuđenje Srba od Albanaca i dominaciju rasnih stereotipa u njihovoj oceni. Up. Ivana Lazić: Brak sa Albancem, u: Naša Borba, 21./22. mart 1998. godine.

212 UNMIK/UR/2000/1 od 14 januara 2000. godine O zajedničkoj privremenoj administrativnoj strukturi na Kosovu.

213 Specijalni predstavnik Generalnog sekretara Ujedinjenih nacija (u daljem tekstu: SPGS).

214 UNMIK/UR/2000/1 od 14 januara 2000. godine, Odeljak 1/c. Dana 1. februara 2000. godine to je još jednom potvrdio I. Rugova koji se do tada nalazio na funkciji predsednika Republike Kosovo Deklaracijom u Prištini u kojoj je izjavio: „Ovim potvrđujem da će Vlada Republike Kosovo, Skupština Republike Kosovo i Predsedništvo Republike Kosovo sa svim svojim odgovarajućim strukturama privrede, bezbednosti i uprave prestaće da postoji počev od 1. februara 2000. godine. Ovo se događa u okviru opšteg ukidanja paralelnih struktura shodno sporazumu koji je potpisan 15. decembra 1999. godine o osnivanju – zajedničkih Privremenih administrativnih struktura Kosova – u skladu sa Naredbom [Uredbom] UNMIK-a br. 2000/1 od 14. januara 2000. godine [...]” (moj prevod).

Uprava od strane UN-a, odn. *de facto* protektorat UN-a predstavlja sa kosovske strane gledišta samo jednu prelaznu fazu sve do priznavanja nezavisnosti Kosova od strane UN-a, odn. drugih država. U tom smislu su kosovski Albanci i pre rata bili spremni da prihvate protektorat kao jednu etapu na putu ka međunarodnom priznanju nezavisnosti.²¹⁵

B. Ponašanje međunarodnih aktera²¹⁶ tokom konflikta 1989. – 1999. godine

Preokret koji se dogodio 1989. godine oslobodio je ne samo pozitivne, već i negativne snage kao što su *nacionalizam*, *etno-centralizam* i *verski fanatizam* čiji se razorni potencijal pokazao pre svega tokom konflikata u bivšoj Jugoslaviji. Ratovi koji su vođeni u bivšoj Jugoslaviji nisu samo ljudima i zemlji naneli neopisive patnje, već su istovremeno bili i *promašaj evropske politike* nakon 1989. godine koji je imao najteže posledice. Na primeru bivše Jugoslavije je Evropska unija kao mirotvorački akter sa integrišućom sposobnošću, mogla da mobiliše i pokaže svoju političku snagu i sposobnost delovanja. U stvarnosti do toga nije došlo, već su rešenja za konflikte – ukoliko možemo da govorimo o *rešenjima* – često bila američka, a ne evropska.

I. Obmanjujući i pragmatični stav međunarodne zajednice

U procesu dezintegracije bivšeg jugoslovenskog prostora se reakcija međunarodne zajednice na kosovski konflikt dugo vremena sastojala od političkih objava namera i nedelotvornih zahteva upućenih Beogradu umesto uvođenja konkretnih mera podrške nenasilnoj kosovskoj politici odn. otporu. Tek kada se na Kosovu otpor sa miroljubivog sve više transformisao u nasilni otpor, međunarodna zajednica je počela da odstupa od svog principijelnog prilično pasivnog stava prema *Miloševićevom režimu terora* na Kosovu. Kada je 1998. godine na Kosovu izbio

215 Kosovo bi moralo da bude privremeno stavljeno pod međunarodnu upravu (to jest, da bude protektorat UN-a) kako bi agresija Srba bila zaustavljena, izjavio je Bujar Bukoši, tadašnji predsednik Vlade Kosova u egzilu 15. juna 1993. godine u Beču, up. Arhiv sadašnjosti od 25. juna 1993. godine, str. 37982; Up. Neue Zürcher Zeitung, 24. jun 1996. godine, str. 5; Up. Intervju sa I. Rugovom: Mi priželjkujemo međunarodni protektorat, u: Die Presse, 28. januar 1998. godine, str. 6.

216 Uopšteno u vezi sa ponašanjem međunarodne zajednice u pogledu konflikata na Balkanu i konflikta na Kosovu. Up. Heinz Brill: Konflikt na Balkanu i interesi sila, u: Österreichische Militärische Zeitschrift (ÖMZ) 5/2000 i 6/2000, str. 547-58 i str. 721-32. Up. pri tome posebno šemu na str. 730.

otvoreni rat, međunarodna zajednica je za razliku od Bosne i Hercegovine reagovala brže i odlučnije što se može smatrati znakom, mada veoma spore, sposobnosti učenja međunarodne zajednice u pogledu politike na Balkanu.

Izuzetak ovom pasivnom ponašanju predstavljao je samo „jasniji govor” Sjedinjenih Američkih Država koji se ipak samo odnosio na *način* prestanka konflikta na Kosovu.

„Odlazeći predsednik SAD, Džordž Buš je 27. decembra 1992. godine obećao da SAD neće dozvoliti da Kosovo postane druga Bosna. Nakon što je primio obaveštajne izveštaje o planiranim represalijama, on je zapretio jednostranim vazдушnim napadima na strateške ciljeve u Srbiji. Clinton je to ponovo potvrdio u februaru”²¹⁷.

1. Konferencija o Jugoslaviji i Dejtonski sporazum

„Savezna Republika Jugoslavija” – *miloševićevska* SRJ – osnovana je 27. aprila 1992. godine, u njen sastav su ušle Srbija i Crna Gora i ona je smatrala za sebe da je pravni naslednik bivše Jugoslavije – SFRJ²¹⁸, pri čemu se podrazumevalo da je Kosovo tumačeno kao deo Srbije i da se nijednom ne pominje u Ustavu „Jugoslavije” iz 1992. godine. Tvrdnja ove „novoosnovane države” da je pravna naslednica bivše SFRJ bila je međutim odbačena od strane Badinterove komisije.²¹⁹

217 Howard Clark: n. d. m., London i dr. 2000. godine, str. 89. I srpske novine Borba objavile su izveštaj 1. marta 1993. godine o pismu koje je predsednik SAD-a Bil Clinton uputio srpskom predsedniku S. Miloševiću u kojem je upozorio o primeni nasilja na Kosovu i naglasio, „[...] U slučaju da srpska strana izazove svojim postupcima konflikt na Kosovu, SAD bi bile spremne da pošalju vojne jedinice protiv Srba na Kosovu, i čak protiv same Srbije.” Vidi Arhiv sadašnjosti od 3. marta 1993. godine, str. 37627.

218 Službeni list SRJ (Službeni list Savezne Republike Jugoslavije), br. 1/1992. Engleski prevod u: Yugoslav Law 2-3/1992. Izvode toga objavio na nemačkom J. Marko: n. d. m., Bon 1996. godine, str. 249 f.

219 U oceni br. 9 od 4. jula 1992. godine (Međunarodni pravni materijali, u daljem tekstu: ILM) 31/1992., str. 1523-5, Badinterova komisija je konstatovala da su sve nekadašnje jugoslovenske republike države naslednice bivše SFRJ i da nijedna država za sebe ne može da prisvoji dotadašnja prava članstva u međunarodnim organizacijama. U oceni br. 10 od 4. jula 1992. godine ILM 31/1992, str. 1525 f, Badinterova komisija između ostalog je konstatovala da je miloševićevska SRJ jedna novostvorena država i da priznavanje miloševićevske SRJ zavisi od kriterijuma za priznanje utvrđenih od strane EZ (vidi za to smernice EZ za priznavanje novih država u istočnoj Evropi i Sovjetskom Savezu od 16. decembra 1991. godine, u: ILM 1992. godine, str. 1486 f, kao i objašnjenje EZ o priznavanju jugoslovenskih republika od 16. decembra 1991. godine, u: ILM 1992. godine, str. 1485 f). Takođe su UN, Savet Evrope i tadašnja Konferencija o evropskoj bezbednosti i saradnji (u daljem tekstu: KEBS) u smislu preporuka Badinterove komisije takođe odbile zahtev miloševićevske SRJ za kontinuitetom.

S jedne strane državna tvorevina *milosevićevska* SRJ, koja je istovremeno delimično bila i uspešno stvorena „Velika Srbija”, nije ispunjavala kriterijume za priznanje, a s druge strane ona nije ni podnela bilo kakav zvaničan zahtev za njeno priznanje kao „pravne naslednice” SFRJ.

U okviru raspada SFRJ – kao što su to učinile i ostale nekadašnje republike – Kosovo je takođe 21. decembra 1991. godine predsedavajućem konferenciji o Jugoslaviji, Lordu P. KARINGTONU, kao i ministrima spoljnih poslova dvanaest država članica EZ, podnelo zahtev za međunarodno priznanje nezavisnosti (vidi u prilogu). Međutim, vlada Republike Kosovo nije dobila zvanično ni pozitivan, a ni negativan odgovor što je uopšteno bilo tumačeno kao odbijanje priznavanja nezavisnosti Kosova.

Dejtonski sporazum²²⁰ iz 1995. godine imao je jedno katalizatorsko dejstvo na situaciju „hladnog rata” na Kosovu koja je trajala od 1989. godine, kao i na političke strategije kosovskih Albanaca. U tom sporazumu su ignorisani miroljubivi naponi Kosovaca da na jedan *civilizovani* način prekinu konflikt, ukoliko je to uopšte bilo moguće sa tadašnjim jugoslovenskim, odn. srpskim režimom, pa tako ovaj sporazum i nije obrađivao nerešenu kosovsku problematiku. Na međunarodnom planu je nenasilna politika koju je sledio I. RUGOVA bila shvatana pre kao slabost Kosovaca, a ne kao šansa za rešavanje konflikta čiji bi proces nešto duže trajao, ali bi bio rešen po volji naroda i u skladu sa međunarodno priznatim pravilima međunarodnog prava. Time je Kosovcima postalo jasno da će zbog strategije nenasilnog otpora njihovo predviđeno međunarodno priznanje prava na Kosovo biti obuzdavano sve dok oni ne budu spremni da učine nešto mnogo više za ostvarenje svojih ciljeva, to jest, jednom rečju, da se late oružja.

Naredni događaji na Kosovu pokazali su da su zapadni posrednici – barem po shvatanju S. MILOŠEVIĆA – indirektno pristali na jednu vrstu razmene: „Stabilnost i mir u Bosni” za određene ruke na Kosovu²²¹. Time što Dejtonskim sporazumom nenasilne političke strategije I. RUGOVE nisu bile „nagrađene”, agresivna politika

220 Dejtonski sporazum okončao je rat u Bosni i Hercegovini (april 1992. godine – novembar 1995. godine) i „zacementirao” je „etnička čišćenja”, masivne seobe stanovništva, podelu Republike Bosne i Hercegovine na dve odn. tri etnički „čiste” teritorije. Osim toga su se na osnovu tog sporazuma „[...] vlade u Zagrebu i Beogradu koje su direktno ili indirektno učestvovala u ratu velikim delom izvukle bez daljih uslovljavanja.” U. Schnecken: n. d. m., 9/1999, str. 11.

221 J. Reuter navodi kako se početkom 1992. godine proširila glasina da je zapad sklopio „pogodbu” sa S. Miloševićem. „Za njegovo odobrenje za stacioniranje plavih šlemova u Krajini [u to vreme to je bila oblast pod kontrolom Srba oko grada Knina u Hrvatskoj] tadašnji srpski predsednik je navodno dobio pristanak da problem Kosova neće biti stavljen na međunarodni plan.” J. Rojter: Međunarodna zajednica i rat na Kosovu, u: Jugoistočna Evropa 7-8/1998, str. 282.

srpskog vođe S. MILOSEVIĆA je u najmanju ruku bila prihvaćena.²²² To je bilo i zbog toga što, između ostalog, Sjedinjene Američke Države „iz pragmatičnih razloga” nisu želele da ugroze Dejtonski proces i što se tu po američkom viđenju radilo o jednoj stvari koja se pre svega tiče Evrope.

Ovi primeri pokazuju kako su nezavisnost Kosova, odnosno kosovski konflikt kako od strane Konferencije o Jugoslaviji sazvane od strane EZ, tako i od strane Dejtonskog sporazuma koji je sklopljen na inicijativu Sjedinjenih Američkih Država, bile *ignorisan*e od strane međunarodne zajednice u korist „pragmatičnog delovanja”. „Nebavljenje” ovim problemom²²³ podsticao je i suviše optimističan stav međunarodne zajednice da je kosovski konflikt prigušen pošto obe strane u sukobu nisu posedovale bilo kakve tačke sučeljavanja i zato što su se Albanci uzdali u pasivna sredstva borbe.

2. Države EU i Evropski parlament

Konačno su, pre svega pojedine veće države EU, počele da gledaju na *miroševićevsku* SRJ, koju je osnovao S. MILOSEVIĆ, odn. delimično realizovanu „Veliku Srbiju” kao legitimnu državnu tvorevinu i 1996. godine su priznale *miroševićevsku* SRJ. Ovaj korak je sa pravne tačke gledišta bio pod znakom pitanja pošto nisu bili ispunjeni²²⁴ neophodni uslovi koji po evropskim merilima predstavljaju preduslov za priznanje – kao što su postojanje pravne države, demokratija itd.

Priznavanjem *miroševićevske* SRJ potisnuta je u daljinu i mogućnost „mirnog” rešavanja konflikta između Kosova i Srbije. Situacija na Kosovu se nije poboljšala ni pre, a ni posle priznanja. Suprotno od toga, ona je eskalirala sve više i više kao što je

222 Up. za to recimo S. Kux: n. d. m., 16/1996. Za događaje u vezi sa konfliktom na Kosovu nakon Dejtona do početka 1997. godine up. Predrag Jureković: Događaji oko konflikta na Kosovu od „Dejtona”, u: Österreichische Militärische Zeitschrift (ÖMZ) 3/97, str. 309-16.

223 Up. Stefan Troebst: Hronologija neuspešne prevencije: Od konflikta do rata na Kosovu, 1989. – 1999. godine, u: istočna Evropa 8/1999, str. 779.

224 Francuska i Velika Britanija su 10. aprila 1996. godine prve uspostavile diplomatske odnose sa miroševićevskom SRJ. Zatim je 16. aprila 1996. godine to učinila Austrija, 17. aprila 1996. godine Nemačka i druge zemlje EU. Vidi Arhiv sadašnjosti 66/1996, str. 40974. U ovom slučaju nikako nisu bili ispunjeni neophodni uslovi prema evropskim merilima za priznavanje jedne nove suverene države, kao što su postojanje pravne države ili demokratije. Tako je na primer u preporuci za neophodnošću skorašnjeg obustavljanja konflikta na Kosovu u vezi sa budućnošću Kosova (Sl. br. C 078 od 18. marta 1996. godine, str. 0015) koju je dao Evropski parlament, dakle skoro mesec dana nakon priznavanja miroševićevske SRJ od strane zemalja članica EU, naglašeno: „1. [...] , puno diplomatsko priznavanje nove Savezne Republike Jugoslavije [treba da ...] zavisi od toga da li će biti postignut sveobuhvatan i zadovoljavajući sporazum između Slobodana Miloševića i izabranih predstavnika naroda na Kosovu; [...]”, što međutim, od strane dotičnih nacionalnih vlada zemalja članica EU nije bilo primljeno k znanju.

to bio slučaj već godinama. Ali očigledno to nije bilo relevantno²²⁵ za vlade država članica EU koje su 1996. godine počele da uspostavljaju diplomatske odnose sa *miloševićevskom* SRJ.

Evropski parlament je od 1989. godine u svojim brojnim rezolucijama i stavovima²²⁶ ukazivala na to da postupanje Srbije prema Kosovu nema nikakvo ustavno pokriće i osudio je „brutalni rasistički progon Albanaca na Kosovu”²²⁷ kao i ostala kršenja ljudskih prava počinjena od strane Srbije na Kosovu.

Evropski parlament je u jednoj rezoluciji²²⁸ u vezi sa priznavanjem *miloševićevske* SRJ od strane nekih država članica EU utvrdio sledeće:

„*Evropski parlament* [...] zabrinut zbog toga što je Kosovo 1989. godine izgubilo svoj ustavni status kao savezna država i zbog toga što su se uslovi života nakon toga značajno pogoršali [...] 8. insistira na tome da Beograd stupi u pregovore sa izabranim predstavnicima Kosova pre nego što EU normalizuje svoje diplomatske odnose sa Jugoslavijom i ukine postojeće ekonomske sankcije; 9. izražava svoje žaljenje zbog preuranjenog diplomatskog priznanja Savezne Republike Jugoslavije od strane pojedinih država članica; [...]”.

225 Tokom 1996. godine olabavljene su sankcije koje su bile podignute protiv Srbije i Crne Gore 1991. godine osim „spoljnog zida” sankcija (isključenje sa međunarodnog finansijskog tržišta). Cilj isključenja sa finansijskih tržišta bilo je prisiljavanje na sprovođenje demokratskih reformi i reformi tržišne privrede, primenu Dejtonskog sporazuma i rešavanje problema Kosova.

Priznavajući *miloševićevsku* SRJ, zapadne vlade su se nadale između ostalog da će moći u svoju domovinu da vrate oko 500.000 kosovskih Albanaca koji su bili proterani između 1989. i 1996. godine i koji su se većinom bez definisanog statusa nalazili u zemljama EU. To međutim velikim delom nije ostvareno pošto je Srbija pored namernog administrativnog maltretiranja za svakog vraćenog kosovskog Albanca od zapadnih vlada tražila neku vrstu naknade po glavi povratnika.

226 Up. za vreme od 1989. godine do priznavanja Jugoslavije sledeće rezolucije Evropskog parlamenta: Zaključak o situaciji na Kosovu na jugu Jugoslavije, 13. april 1989. godine, u: Sl. br. C 120/204; Zaključak u vezi sa ljudskim pravima na Kosovu, 12. jul 1990. godine, u: Sl. br. C 231/175; Zaključak o Kosovu, 11. oktobar 1990. godine, u: Sl. br. C 284/129; Zaključak o krizi na Kosovu, 21. februar 1991. godine, u: Sl. br. C 72/131; Zaključak o situaciji u Jugoslaviji, 11. septembar 1991. godine, u: Sl. br. C 267/100; Zaključak o događajima u Jugoslaviji, 10. oktobar 1991. godine, u: Sl. br. C 280/127; Zaključak o krizi na Kosovu, 9. april 1992. godine, u: Sl. br. C 125/228; Zaključak o proširenju konflikta u bivšoj Jugoslaviji, 19. novembar 1992. godine, u: Sl. br. C 337/196; Zaključak o situaciji u bivšoj Jugoslaviji, 18. april 1996. godine, u: Sl. br. C 141/216.

227 Tačka 1 Zaključka krize o Kosovu, 9. april 1992. godine, u: Sl. br. C 125/228 Evropskog parlamenta.

228 Zaključak o situaciji u bivšoj Jugoslaviji, 18. april 1996. godine, u: Sl. br. C 141/216.

Ovo je jedan karakterističan primer *slanja obmanjujućih signala*. S jedne strane je Evropski parlament osuđivao politiku Srbije, a sa druge strane, što se tiče odlučujućih ustavno-pravnih koraka, Srbija je bila priznata od strane država članica. Na taj način je EU postupala na kontradiktoran način i bez jasnog koncepta.²²⁹ Takođe je i Srbija slala obmanjujuće signale međunarodnoj zajednici (up. sa ilustracijom br. 1) tako što su srpske diplomate često davale uveravanja da žele da okončaju nehumanu politiku na Kosovu.

3. KEBS/OEBS

U okviru KEBS-a nije vršeno sprečavanje konflikta odn. vršeno je samo polovično²³⁰, iako se KEBS/OEBS već od 1992. godine bavio izuzetno asimetričnim i etno-političkim konfliktom između Kosova i Srbije. Iako se KEBS nalazio u jednoj fazi transformacije, on se, polazeći od sastanka eksperata u vezi sa nacionalnim manjinama koji je održan jula 1991. godine, angažovao kao prva međunarodna organizacija u kosovskom konfliktu i osudio je postupanje Srbije. KEBS je 1992. godine na Kosovo poslao jednu dugoročnu misiju za posredovanje i dokumentovanje kršenja ljudskih prava, ali koja je na Kosovu mogla da ostane samo do juna 1993. godine.²³¹ Tek je 1998. godine OEBS poslao posmatračku misiju na Kosovo,

229 W. Petritsch, K. Kaser, R. Pichler: n. d. m., Klagenfurt i dr. 1999. godine, str. 195 f.

230 Up. za to Stefan Troebst: n. d. m., 8/1999, str. 777-95; Janine M. Calic: Jugoslovenska politika Zapada od Dejtona, u: Iz politike i istorije, prilog nedeljnom listu Das Parlament, 34/20. avgust 1999. godine, str. 24 ff; Ludwig Steindorff: Dugi put do rata na Kosovu, u: Saopštenja u vezi sa jugoistočnom Evropom 3/1999, str. 194-206, itd.

231 Srpski organi nisu više tolerisali prisustvo Misije i proterali su je iz zemlje u junu 1993. godine pošto je KEBS suspendovao „mesto SRJ” u KEBS-u, nakon što je Rez. UN 757 od 30. maja 1992. godine Jugoslavija bila isključena iz međunarodnih organizacija i nakon što su joj nametnute sveobuhvatne ekonomske sankcije. Up. J. M. Calic: n. d. m., 1999. godine, str. 22 ff.

U objašnjenju KEBS-a je stajalo da će mesto Jugoslavije u sedištu KEBS-a biti suspendovano zbog njene uloge u konfliktima na prostoru bivše Jugoslavije i povreda ljudskih prava u regionima Balkana. Pri tome se postavlja pitanje, kako se može članstvo jedne države u KEBS-u suspendovati ako država u to vreme nije ni bila priznata kao država naslednica SFRJ (što je Srbija tražila za sebe) niti je ta država bila priznata kao novoosnovana država, dakle nije bila država članica KEBS-a?! Takođe i pred Generalnom skupštinom UN-a miloševićevska SRJ nije bila izričito negirana, niti je bila prihvaćena kao puni član sa svim pripadajućim pravima. Up. Miodrag Mitić: Međunarodno pravo i status SR Jugoslavije u Ujedinjenim nacijama, u: Razmatranje međunarodnih pitanja, od 15. septembra 1998. godine, str. 27-44.

Kako su „[...] „novoj” Srbiji ponovo otvorena vrata za povratak u međunarodnu zajednicu sigurno predstavlja jedinstveni primer u posleratnoj istoriji Evrope. [...] sankcije protiv Srbije su [pale] i obećanja o pomoći dolazila su sa svih strana bez ikakvih pitanja. Nije čak postavljeno ni pitanje oslobađanja odvedenih albanskih zatvorenika”, argumentuje Viktor Maier: Balkan na probnom stolu, u: Međunarodna politika – Arhiv Evrope 3/2001, str. 1.

Kosovsku verifikacionu misiju (u daljem tekstu: KVM), koja je imala ulogu posredovanja u konfliktu između Srbije i Kosova.²³²

4. Sjedinjene Američke Države

U literaturi o konfliktima na prostoru bivše Jugoslavije često se nailazi na jednu teoriju zavere u kojoj se tvrdi da je raspad bivše Jugoslavije bio planiran od strane zapadnih država, a pre svega od Sjedinjenih Američkih Država i Nemačke.²³³ Čini se, međutim, da je to potpuno neosnovano zbog činjenice da konstitutivni delovi – sa izuzetkom Srbije i na početku i Crne Gore – nisu želeli ni na koji način da pripadaju *milosevićevskoj* SRJ odn. jednoj „Velikoj Srbiji” koja je bila u fazi nastanka. Tek kada je Srbija uvidela da ona nije mogla da trajnije vlada celokupnom Jugoslavijom u obliku jedne demokratsko-liberalne države, ona je dopustila da Jugoslavija propadne kako bi na njenim ruševinama izgradila Veliku Srbiju.²³⁴

Ministar inostranih poslova Sjedinjenih Američkih Država Džeјms BEJKE²³⁵ je već u junu 1991. godine slovenačkom vođstvu u Ljubljani „otvoreno saopštio da Sjedinjene Američke Države niti bilo ko drugi neće međunarodno priznati Sloveniju”. Tadašnji slovenački ministar odbrane Janez JANŠA je potom ustvrdio da su Sjedinjene Američke Države navodno dale zeleno svetlo za „ograničenu oružanu intervenciju” koja bi trebalo da spreči ocepļivanje Slovenije.²³⁶ Ova i druge poruke iz inostranstva bile su shvaćene od strane vlastodržaca u Beogradu, koji su u svojim

232 Up. S. Troebst: n. d. m., 8/1999, str.780 f.

233 I S. Milošević je bio istog uverenja: On je u jednom intervjuu od 20. februara 1993. godine listu Prawda između ostalog tvrdio da najnoviji događaji na Balkanu mogu da se objasne ponovnim ujedinjenjem Nemačke, koja je počela da kažnjava pobednike iz Drugog svetskog rata i dodao je: „Prva žrtva ove politike revanšizma bila je bivša Jugoslavija; ona je morala da bude uništena [...] Iza svih ovih događaja stoji Nemačka.” Cit. Arhiv sadašnjosti od 3. marta 1993. godine, str. 37627.

234 Već u oktobru 1990. godine je CIA upozorila vlade EZ da S. Milošević samo što nije pokrenuo građanski rat u Jugoslaviji. Up. Jane M. O. Sharp: Probni slučaj Kosovo. Zapadna politika na probnom stolu, u: Međunarodna politika – Arhiv Evrope 6/1998, str. 27.

235 Tokom svoje posete Beogradu 21. juna 1991. godine tadašnji američki ministar spoljnih poslova Džeјms Beјker je izričito podržao Deklaraciju KEBS-a o teritorijalnom integritetu i demokratizaciji Jugoslavije koja je bila usvojena dva dana ranije u Berlinu.

236 Up. Der Standard: Nacionalizam smenjuje komunizam, 23./24. jun 2001. godine, str. 2. Što se tiče primene sile Džeјms Beјker tvrdi suprotno u svojoj knjizi: Politika diplomatije: Revolucija, rat i mir 1989. – 1992. godine, Njujork 1995. godine, i kaže da je tadašnjeg jugoslovenskog premijera Antu Markovića upozoravao da se uzdrži od primene sile radi očuvanja jugoslovenskih granica. Up. za to takođe i Enver Hasani: Raspad Jugoslavije i slučaj Kosova, Tirana 2000. godine kao i Damir Grubiša: Diplomacija na „kraju povijesti” (Diplomatija na „kraju istorije”), Zagreb 1996. godine, str. 91. Verovatno su dotični akteri, u tom slučaju pre svega Slovenija, Hrvatska i Srbija razumele izjave američkog ministra spoljnih poslova onako kako se njima to sviđalo. Prema analizama inostranih posmatrača: „Američki ministar spoljnih poslova Džeјms Beјker [...] ga je [S. Miloševića] time ohrabrio da nasiljem odgovori na secesiju Slovenije i Hrvatske”. J. M. O. Sharp: n. d. m., 6/1998.

rukama držali i kontrolu nad armijom, na način na koji su želeli da ih shvate, naime kao zeleno svetlo za Jugoslaviju pod dominacijom Srbije.

Prema navodima nemačkog brigadnog generala i diplomate OEBS-a Hajnca LOKVAJA, Specijalni izaslanik SAD za Balkan, Robert S. GELBART, je 23. februara 1998. godine vodio razgovore sa S. MILOSEVIĆEM, tokom kojih je OVK opisao kao „terorističku organizaciju”, a postupanje jugoslovenskih snaga bezbednosti kao „policijsku silu”²³⁷, čime je Srbima dozvolio, „[...] da svoje akcije protiv kosovskih Albanaca opravdaju”²³⁸ kao legitimne antiterorističke operacije.” Teško je reći koliko je ova izjava sa svim njenim posledicama bila namenjena da bude shvaćena ozbiljno,²³⁹ međutim jasno je da su vlasti u Beogradu, slično kao što je to protumačio H. LOKVAJ tu izjavu shvatili tako kao da su dobili zeleno svetlo za uklanjanje „stranog tela”, kosovskih Albanaca, po svaku „cenu”. To i izjava bivšeg ministra spoljnih poslova SAD Dž. BEJKEA iz 1991. godine su još neki od primera *slanja obmanjujućih signala* od strane Sjedinjenih Američkih Država režimu u Beogradu.²⁴⁰

237 Heinz Loquai: Konflikt na Kosovu – Putevi ka ratu koji se mogao izbeći, Baden Baden 2000. godine, str. 23. H. Loquai, vođa grupe vojnih savetnika pri nemačkom predstavništvu u OEBS-u u Beču 1998./1999. godine, tvrdi da na Kosovu nije bilo nikakve humanitarne katastrofe i nikakvog genocida već da su oni bili izazvani tek intervencijom NATO-a 1999. godine! Up. npr.: Razgovor sa Heinz Loquai, u: Listovi o nemačkoj i međunarodnoj politici 3/2001., str. 293-303. Shodno tom tumačenju, međunarodna zajednica nije trebalo da ništa preduzima sve dok po staroj i poznatoj strategiji S. Miloševića svakog dana bude ubijen „samo” jedan određeni broj ljudi i „samo” neka mesta budu razorena, tako da navodno nije došlo do nikakve humanitarne katastrofe.

238 J. M. O. Sharp: n. d. m., 6/1998, str. 30.

239 U novinskim izveštajima je ovaj slučaj opisan ovako: „Tako je pre krvoprolića koje su napravile srpske specijalne policijske snage u regionu Drenice, specijalni izaslanik SAD za Balkan Robert Gelbard dao intervju u kojem je proglasio i definisao oružane albanske grupe kao teroriste. On je izjavio: „[Mi ...] osuđujemo [...] grupu koja sebe naziva OVK (Oslobodilačka vojska Kosova) [...]. I smatramo da su to teroristička dejstva i izričita i stroga politika SAD je da se u potpunosti suprostavi svim terorističkim akcijama i svim terorističkim organizacijama.” Edmond Hajrullahu, „Novosti: Kosova Daily Report #1352” u mejling listi albanews@listserv.acsu.buffalo.edu, 23. februara 1998. godine. Ubrzo zatim je međutim, izjavio da „[...] prikazivanje Oslobodilačke vojske Kosova kao terorista [...] mora da bude opovrgnuto [...] i] istiće posledice, a ne razloge za napetu situaciju na Kosovu”. Wim de Haar, „tekst USIA u vezi sa Kosovom” mejling lista albanews@listserv.acsu.buffalo.edu, 7. mart 1998. godine.

240 Up. Kleine Zeitung, Grac, 4. mart 1998. godine.

II. Kratki pregled međunarodno pravnih aspekata rata na Kosovu 1999. godine

„Za mir. Protiv rata. Ko ne bi bio za to? Ali kako bez rata sprečiti one koji su se odlučili za genocid?”²⁴¹

Međunarodna zajednica je kosovski problem svela na problem ljudskih prava, iako se u prvom redu radilo o konfliktu oko političkih prava Kosova koji je za posledicu imao povrede ljudskih prava. Pošto se međunarodna zajednica pridržavala principa „suvereniteta i teritorijalnog integriteta Jugoslavije” u odnosu na Kosovo, kosovsko pitanje je trebalo da bude rešeno *unutar* Srbije kao pitanje manjinskih prava.²⁴² Ovakav način gledanja je međutim doveo do toga da se srpski režim terora na Kosovu mogao poistovetiti sa navodno zakonitim suverenitetom Srbije nad Kosovom.

J. MARKO ukazuje na još jednu mogućnost tumačenja konflikta:

„Ako se priključimo tom shvatanju suprotstavljenosti dvaju nekompatibilnih suvereniteta, onda konflikt odmah dobija jednu drugu dimenziju: u tom slučaju radi se o jednom međunarodnom konfliktu dvaju država sa svim međunarodno-pravnim posledicama koje iz toga proizilaze.”²⁴³

Ovo shvatanje priznaje pravo Kosovaca na samoopredeljenje i samoodbranu. Shodno tome može se dati potvrdni odgovor na pitanje da li su priznanje prava Kosovaca na samoopredeljenje i samoodbranu od strane međunarodne zajednice, a pre svega brža vojna reakcija NATO-a, mogli mnogo ranije da zaustave genocid na Kosovu. Takvo priznanje moglo je i da ukloni bilo kakvu sumnju u međunarodno-pravnu legalnost operacije NATO-a pod nazivom „Ujedinjena sila” (24. mart – 10. jun 1999. godine).

241 S. Sontag: n. d. m., Štuttgart 1999. godine, str. 68.

242 Time je od samog početka bilo isključeno međunarodno priznanje ustavom zagarantovanog prava i demokratski izražene volje Kosovaca za određeni oblik samostalne države.

243 J. Marko: „Kosovo Republika!” između prava i morala, u: n. d. m., Beč 2001. godine, str. 79.

1. Međunarodno-pravno tumačenje prava na secesiju i humanitarne intervencije

U literaturi koja je poslednjih godina objavljena u vezi sa Kosovom nailazimo na dve suprotstavljene pozicije odn. škole mišljenja, koje se razlikuju prema načinu tumačenja spoljašnjeg prava na samoopredeljenje u slučaju Kosova i sa tim povezanim pitanjem prava, ili čak i obaveze, za humanitarno intervenisanje. One se razlikuju po sledećem:

- a) Prva škola mišljenja osporava pravo na secesiju čak i tada ako se ono realizuje kao *ultima ratio*. Na osnovu ovog tumačenja, u slučaju Kosova nedostaju kontekst dekolonizacije, kao i teške povrede ljudskih prava, koji nisu poprimili isti opseg kao u Africi. Ova škola mišljenja, samo u krajnjem slučaju, priznaje nesankcionisanje humanitarne intervencije zasnovane na ovom tumačenju, koja je suprotna međunarodnom pravu.
- b) Suprotno tome, druga škola mišljenja priznaje mogućnost secesije kao *ultima ratio* spoljašnjeg prava na samoopredeljenje. Pošto se u slučaju Kosova smatra da je ispunjen uslov postojanja činjenica o *genocidu* (Čl. II Konvencije protiv genocida), *zločina protiv čovečnosti* kao i *kršenja Ženevske konvencije* (koje su i u statutu Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju navedene kao krivična dela protiv međunarodnog prava), priznaje se i pravo Kosovaca na secesiju.

Pojedini autori tumače ove suprotstavljene „pravce razmišljanja” takođe i kao konflikt između *institucionalizma* i *realizma*.²⁴⁴ Sa politikološke tačke gledišta, predstavnici ovih misaonih pravaca, mogli bi se, prema mom viđenju, okarakterisati na sledeći način:

- a) „*Dogmatičari prava na suverenost po međunarodnom pravu*”, koji se po svaku cenu drže suvereniteta države, čak i ako je ta država počinila najteže zločine protiv čovečnosti, kao što su ubistva organizovana od strane države ili „etnička čišćenja”, i koji čak i diktatorske sisteme državnog uređenja smatraju legitimnim.²⁴⁵
- b) „*Pragmatičari međunarodnog prava*”, koji, svesni da svaki nacionalni i nadnacionalni pravni sistem na kraju krajeva treba da služi pružanju privatne i javne bezbednosti i očuvanju ljudskog dostojanstva u međunarodno-pravnom

244 Up. na primer Heinz-Jürgen Axt: Međunarodne implikacije rata na Kosovu: zapadno orijentisana realna politika umesto tretiranja konflikata u institucijama, u: jugoistočna Evropa 1-2/2000, str. 68 ff.

245 Što se tiče rata na Kosovu 1998 – 1999. godine, takvo političko mišljenje su pre svega zastupale miloševićevska SRJ, Irak, Kina, Rusija i Belorusija.

smislu, pokušavaju da postupaju u duhu tih vrednosti. Pri tome se priznaje i poštuje suverenitet država, ali posebno osnovna ljudska prava, kao npr. pravo na život, moraju da imaju prednost nad suverenitetom države.²⁴⁶

Uopšteno gledano, čini se da postojeća međunarodno-pravna problematika u odnosu na kosovsko pitanje može da bude rešena samo kroz dalji razvoj međunarodnog prava u duhu *nedeljivosti ljudskih prava*. Postojanje i krutost ovih suprotstavljenih stavova pre svega ukazuje na dugotrajno prilagođavanje međunarodnog prava tom izazovu – jednim od najvećih izazova 21. veka.

2. Stav Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija i operacija NATO-a „Ujedinjena sila”

„Tako se dogodilo, i moglo se dogoditi da se genocid bukvalno dešava pod zaštitom Povelje dok »najodgovorniji« organ UN-a nije voljan da posmatra ili deluje odn. sam sebe blokira zbog priprečenog ili faktičnog veta uprkos volji za posmatranjem i delovanjem.”²⁴⁷

2.1. Stav Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija

„Dogmatičari međunarodnog prava i prava na suverenitet”, a među njima Kina i Rusija, blokirali su u Savetu bezbednosti Ujedinjenih nacija (u daljem tekstu: SB) konkretne međunarodne mere koje su bile neophodne za prekid kosovskog konflikta. Ovo se može tumačiti kao zloupotreba prava veta u SB od strane Kine i Rusije zbog sopstvenih državnih interesa i na štetu mira i stabilnosti na Balkanu.

Ponašanje Kine i Rusije u SB bilo je u suprotnosti sa obavezama na osnovu Povelje UN-a: prema Čl. 2, stav 2 sve države članice UN-a „sa uverenjem i verovanjem ispunjavaju obaveze koje su preuzele ovom poveljom, kako bi osigurale sve svoje beneficije i prava koje proizilaze iz članstva”, što važi i za države članice SB-a, a posebno za one države članice koje imaju pravo veta.²⁴⁸

246 U pogledu rata na Kosovu u ovu grupu manje ili više mogu da se ubroje sve države kojima se vlada u duhu zapadne liberalne pluralističke demokratije.

247 Dieter Senghaas: Pravo na hitnu pomoć, u: Reinhard Merkel (Izd.): Rat na Kosovu i međunarodno pravo, Frankfurt na Majni 2000. godine, str. 107.

248 Up. za to Armin A. Steinkamm: Međunarodno pravo, humanitarna intervencija i opravdanje angažovanja Bundesvera, međunarodno-pravni i odbrambeno pravni aspekti konflikta na Kosovu 1999. godine, u: jugoistočna Evropa 5-6/2000, str. 234 ff. Isti članak objavljen je i u: Jens Reuter, Konrad Clewing (Izd.): Konflikt na Kosovu – uzroci, tok, perspektive, Klagenfurt i dr. 2000. godine, str. 335 ff.

To što je SB u pogledu kosovskog konflikta *u praktičnom smislu* zakazao, dovelo je na kraju krajeva do slabljenja UN-a kao vlasnika monopola primene sile između subjekata međunarodnog prava. S obzirom na organizovane zločine koje je Srbija vršila od 1997. godine, a koji su eskalirali od marta 1998. godine, SB je mogao *teoretski* gledano da drugačije reaguje na osnovu međunarodnog prava. Tek kroz Rez. UN-a 1160 (1998. godine), koja je predviđala mere prilikom pretnji po mir ili kršenje mira i agresivnih dejstava (Pog. VII Povelje UN-a), konflikt više nije bio smatran čisto internim pitanjem jedne države.

2.1.1. Rezolucija SB 1160 (1998) od 31. marta 1998. godine

Već u Rez. UN-a 1160 od marta 1998. godine, SB je razmatrao primenu poglavlja VII Povelje UN-a, tj. primenu mera u slučaju pretnji po mir ili kršenja mira i prilikom agresivnih dejstava. Shodno tome je SB u toj rezoluciji zahtevao od *milosevićevske* SRJ da odmah preduzme dalje korake koji su bili neophodni za postizanje rešenja kosovskog pitanja kroz dijalog. Štaviše, SB je dodatno zahtevao od ICTY da počne sa prikupljanjem informacija u vezi sa nasiljem na Kosovu (Tačka 17). Na kraju je SB dao uputstvo vođstvu kosovskih Albanaca da osudi sva teroristička dejstva i naglasio je da svi delovi etničke grupe kosovskih Albanaca moraju da ostvare svoje ciljeve isključivo mirnim sredstvima.

2.1.2. Rezolucija SB 1199 (1998. godine) od 23. septembra 1998. godine

Činjenica da se začarani krug nasilja na Kosovu i dalje širio i da je bilo oko 300.000 izbeglica i na desetine hiljada ljudi koji su živeli pod vedrim nebom, primorala je SB da usvoji Rez. UN-a 1199 od 23. septembra 1998. godine. Ovom rezolucijom je izričito utvrđeno da obim pogoršanja stanja na Kosovu predstavlja *ozbiljnu pretnju po mir i bezbednost u regionu* i ukazuje na *prekomernu i neselektivnu primenu sile od strane srpskih snaga bezbednosti i jugoslovenske armije*. Takođe je SB još jednom pozvao na hitnu obustavu neprijateljstava, kao i na nastavak konstruktivnih pregovora.

2.1.3. Rezolucija SB 1203 (1998. godine) od 24. oktobra 1998. godine

Rez. UN-a 1203 (1998. godine) predstavljala je jedan od poslednjih napora za „mirno” rešavanje konflikta. Ova rezolucija koju je usvojio Savet bezbednosti 24. oktobra 1998. godine sadržala je jasno i nedvosmisleno upozorenje upućeno *milosevićevskoj* SRJ, da mora da se pridržava rezolucije UN-a, kao i pretnju mogućih vazdušnih napada od strane NATO-a – u slučaju da Beograd to ne učini.

2.2. NATO operacija „Ujedinjena sila”

Sledi pregled događaja na Kosovu i oko Kosova koji su doveli do intervencije NATO-a 24. marta 1999. godine.

2.2.1. Događaji koji su prethodili NATO operaciji „Ujedinjena sila”

Savet NATO-a je 8. oktobra 1998. godine odobrio operativne planove za moguću vojnu intervenciju na Kosovu, čija je neophodnost obrazložena na sledeći način:

- *Miloševićeva* SRJ nije ispunila hitne zahteve međunarodne zajednice uprkos rezolucijama SB 1160 od 31. marta 1998. godine i 1199 od 23. septembra 1998. godine, koje su zasnovane na poglavlju VII Povelje UN-a.
- Generalni sekretar UN-a je u svom izuzetno jasnom izveštaju o sprovođenju rezolucija SB upozorio između ostalog na opasnost od izbijanja humanitarne katastrofe na Kosovu.
- Vanredno humanitarno stanje traje neprekidno zbog odbijanja *miloševićeve* SRJ da preduzme mere za postizanje mirnog rešenja konflikta.
- U dogledno vreme ne treba očekivati bilo kakvu dalju rezoluciju SB koja bi sadržala prinudne mere u pogledu Kosova.
- Rezolucijom UN-a 1199 (1998. godine) je jasno utvrđeno da obim pogoršanja situacije na Kosovu predstavlja ozbiljnu pretnju po mir i sigurnost u regionu.

Štaviše, tadašnji Generalni sekretar NATO-a Havijer SOLANA, objasnio je da je u toj izvanrednoj kriznoj situaciji na Kosovu, kao što je opisana u Rez. UN-a 1199 (1998. godine) pretnja i eventualna primena sile od strane NATO-a opravdana. Alijansa je odlučila da spreči humanitarno vanredno stanje putem angažovanja oružanih snaga.²⁴⁹

U Beogradu je 16. oktobra 1998. godine potpisan sporazum između *miloševićeve* SRJ i OEBS-a koji se odnosio na uspostavljanje KVM i kojim se *miloševićeva* SRJ jasno obavezala da će poštovati rezolucije UN-a 1160 (1998. godine) i 1199 (1998. godine). NATO je bio uključen u uspostavljanje verifikacione misije uz vazдушnu podršku kao dopune KVM. Operativni planovi koje je prethodno usvojio Savet NATO-a 8. oktobra 1998. godine za moguću vojnu intervenciju na Kosovu bili su presudni razlog što je S. MILOŠEVIĆ pristao na zaključivanje sporazuma o uspostavljanju KVM. Zbog popuštanja S. MILOŠEVIĆA, NATO je 27. oktobra 1998. godine povukao pretnju o vazдушnim napadima.

249 Up. za to A. A. Steinkamm: n. d. m., 5-6 2000, str. 229 ff.

Međutim, rat na Kosovu je ipak bio nastavljen i srpski plan za „konačni obračun sa kosovskim Albancima” postao je sve rafiniraniji i konačno je kulminirao takozvanom akcijom „Potkovica” (na srpskom je bila poznata pod nazivom „Potkovica”).²⁵⁰ Austrijski vojni stručnjak Valter FAJHTINGER daje sledeći opis srpske operacije „Potkovica”:

„Sve u svemu može se zaključiti da je efikasnost operacije ‚Potkovica’ protiv Oslobođilačke vojske Kosova polako gubila na efikasnosti zbog direktnih napada NATO snaga čije su posredne posledice bile nedostatak goriva, problemi u komunikaciji, pad morala itd. kao i povećani broj napada od strane OVK. Uprkos tome, aktivnosti na proterivanju stanovništva trajala su sve do obustave ratnih dejstava 9.6.1999. godine i one nisu mogle odmah da budu zaustavljene vazдушnim operacijama, već u najboljem slučaju samo usporene”.²⁵¹

Nakon potpisivanja sporazuma o uspostavljanju KVM, *milosevićevska* SRJ je u okviru „akcije Potkovica” gomilala sve veće vojne snage na Kosovu i intenzivirala je napade na civilno stanovništvo. Ovakva taktika S. MILOŠEVIĆA, da sa jedne strane pregovara i daje ustupke međunarodnoj zajednici i da istovremeno sa druge strane nastavlja rat nesmanjenim, povećanim intenzitetom da bi time međunarodnu zajednicu stavio pred svršen čin, bila je već očigledna tokom ratova u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. To *slanje obmanjujućih signala međunarodnoj zajednici* od strane Srbije bilo je verovatno poslednje pred vazdušne napade NATO-a.

250 Up. za to objavljeni dosije tajnog dokumenta austrijske vojno-obaveštajne službe (HnaA), u: Profil, 10. april 2000. godine, u kojem između ostalog piše: „[...] 29.1.99. godine: ‚Prepoznat je plan za etničko čišćenje velike površine. Utvrđene su snage koje učestvuju.’ 3.2.99. godine: ‚Zbog tekućih pregovora u Rambujeu pripreme su usporene, kako ne bi procurile u javnost tokom pregovora’ [...] 23.2.99. godine: ‚Početak akcije utvrđen je za period između 25.2.99. godine i 25.3.99. godine.’ [...] Analitičari vojno-obaveštajne službe došli su do sledećeg zaključka: ‚Celokupni tok uočljivo pokazuje da operacija Potkovica nije bila posledica vazdušnih napada NATO-a.’ Up. takođe Frankfurter Allgemeine Zeitung, 22. april 1999. godine ‚Proterivanje kosovskih Albanaca uz pomoć ‚Operacije potkovica’.

Tokom sastanka eksperata organizovanog na Institutu za međunarodno osiguravanje mira pri austrijskoj Akademiji za državnu odbranu u Rajhenauu nekadašnji jugoslovenski vojni ataše u Bonu i pomoćnik šefa generalštaba Momčila Perišića kojeg je otpustio S. Milošević, pukovnik u penziji Dragan Vuksić, tvrdio je između ostalog: ‚Milošević je otpustio [...] one koji su ga kritikovali iz vojnog vrha i zamenio ih odanim ljudima koji su mu odmah obećali brzi uspeh ‚operacije potkovica’, ‚rešenja’ albanskog pitanja na Kosovu putem masovnih proterivanja.’ Up. Die Presse, 20. mart 2000. godine.

251 Walter Feichtinger: Vojno-strategijski i operativni tok konflikta, u: Erich Reiter (Izd.): Rat za Kosovo 1998./99. godine, Majnc 2000. godine, str. 114.

Pošto se činilo da situacija nije mogla biti rešena ni miroљubivim, a ni vojnim sredstvima borbom između srpskih vojnih i paravojnih jedinica i OVK, NATO je odlučio da okonča humanitarnu katastrofu koja je trajala duže vreme.²⁵²

Vazdušni napadi NATO-a počeli su 24. marta 1999. godine i imali su sledeći povod:

- *Miloševićeva* SRJ je ignorisala sve rezolucije SB UN-a.
- Mirovne konferencije u Rambujeu završene su neuspehom zbog nepotpisivanja sporazuma od strane srpske delegacije iako je srpskim željama bila poklonjena izuzetna pažnja²⁵³ odn. bile su veoma usmerene ka zadovoljavanju „srpskih interesa”.
- Zločin na Kosovu organizovan od strane države nastavljen je nesmanjenim intenzitetom.
- Međunarodna zajednica je praktično bila prinuđena da interveniše kako ne bi izgubila svoj kredibilitet.

252 Broj žrtava srpskih napada na albansko stanovništvo na Kosovu u periodu između februara 1998. godine i juna 1999. godine procenjuje se na oko 12.000 civila. Najviše mrtvih bilo je u nedeljama kada je NATO vršio vazdušne napade, što se može tumačiti kao osveta prema civilnom stanovništvu. Up. Die Presse, 24. jun 2000. godine, str. 6.

253 Mnoge indicije ukazuju da se Beograd već duže vreme bio odlučio za vojnu opciju i da je dalje vodio pregovore samo privida radi. Up. za to na primer, Gerhard Jandl: Kosovski konflikt – moguća i verovatna pregovaračka rešenja, u: Henriette Riegler (Izd.): Kosovski konflikt – popis stanja i scenarija za rešenja, OIIP Beč 2000. godine, str. 2 ff; Karl Kaser: Pregovori u Rambujeu i Parizu: Pitanje suvereniteta Jugoslavije i nezavisnosti za Kosovo, u: jugoistočna Evropa 1-2/2000, str. 55 ff; Wolfgang Petritsch: Krvavi trag se vratio u Beograd, u: Der Standard – prilog/album, 25. mart 2000. godine, str. 4. Kao insajder pregovora iz Rambujea V. Petrić piše o kritici Noama Čomskog u vezi sa ponašanjem zapada u kosovskom konfliktu (Novi vojni humanizam. Lekcije za Kosovo, Monroe 1999. godine): „Čomski stoji u istom redu sa mnogim evropskim kritičarima koji potiču iz levog, antimilitarističkog, kao i iz desnog, nacionalnog polja [...]. Po prvi put se u jednom ironičnom zapletu istorije taj krvavi trag sam vratio u Beograd, tamo gde leži polazište sadašnje tragedije. [...] Stalno se govori o jednom ultimatumu iz Rambujea koji je predstavljen Srbima. To nije tačno [...]. O tome se mora reći da je ugovor iz Rambujea za Evropu na jedan jedinstveni način utvrdio prava etničkih grupa. Tih deset procenata Srba dobilo je 40 procenata političkih prava”. J. Marko: „Kosovo Republika!” – Između prava i morala, u: n. d. m., Beč 2001. godine, str. 78 daje sledeće argumente sa međunarodno-pravne tačke gledišta: „Potpisivanjem prelaznog sporazuma iz Rambujea, koji je predviđao jednu međunarodno garantovanu, u širem smislu samostalnu vladu za Kosovo unutar Savezne Republike Jugoslavije, kosovski Albanci su time konačno iscrpeli sve mogućnosti za postizanje unutrašnjeg prava na samoopredeljenje, tako da pre svega uoči nehumane agresije srpskog, odn. jugoslovenskog režima ne postoji nikakva dalja međunarodno-pravna obaveza Kosovaca da moraju da se zadovolje tek bilo kojim oblikom prava na unutrašnje samoopredeljenje.”

2.2.2. Komentari o zakonitosti i opravdanosti NATO operacije „Ujedinjena sila”

U literaturi je delimično zastupljena teza da je NATO bombardovao *milosevićevsku* SRJ 24. marta 1999. godine, samo zato što su takozvani „NATO agresori” i vojna industrija imali svoj interes u tome. Međutim, uzimajući u obzir višestruka upozorenja međunarodne zajednice u vezi sa ratnim zločinima koji su tamo počinjeni, ova teza nije održiva. Konačno je okončanjem rata na Kosovu NATO okončao i poslednju klasičnu diktaturu u Evropi. To što je pri tome možda profitirala i vojna industrija, ne znači da je istovremeno ona odn. NATO bio okidač rata.

Što se tiče legitimizacije vojne intervencije NATO-a na Kosovu, treba napomenuti da je SB više puta uputio upozorenja *milosevićevskoj* SRJ da mora da poštuje ljudska prava. Međutim, pošto ta upozorenja nisu urodila plodom, primenu sile od strane NATO-a treba smatrati za *ultima ratio* za okončanje začaranog kruga nasilja. Široki konsenzus za to postojao je unutar međunarodne zajednice, kako od strane najvećih država EU, tako i od strane većine država članica SB. Ovaj konsenzus je na primer bio izražen u odbijanju zahteva za osudu vazdušnih operacija NATO-a u SB UN-a.²⁵⁴ Štaviše, UN se pridružila političkim zahtevima koje je NATO uputio S. MILOŠEVIĆU: NATO je zahtevala od *milosevićevske* SRJ da obustavi vojne operacije na Kosovu, da povuče srpske policijske i vojne snage sa Kosova, stacioniranje KFOR-a, da dopusti bezuslovni povratak izbeglica i prognanih lica i pristup humanitarnim organizacijama kao i da zaključi mirovni sporazum koji se zasniva na sporazumu iz Rambujea. S druge strane, NATO je ispunio sve kriterijume za humanitarnu intervenciju koje zahteva Evropski parlament.²⁵⁵

Konačno je došlo do vojne intervencije NATO-a na Kosovu, mada bez izričitog mandata SB-a, ali koja je očigledno bila zasnovana na trima rezolucijama UN-a iz 1998. godine, a čija je svrha bila okončanje državno-kriminalnih akata nasilja organizovanih od strane *milosevićevske* SRJ, koje su osudile i UN. To se moglo

254 Tako je predlog Belorusije od 26. marta 1999. godine za nacrt Rezolucije kojom bi se vazdušni napadi NATO-a proglasili suprotni međunarodnom pravu u SB UN-a odbijen sa samo 3 glasa za i 12 glasova protiv.

255 Zaključak o pravu na intervenciju iz humanitarnih razloga, u: Sl. br. C 128 od 9. maja 1994. godine, str. 225, koji glasi:
„[...] Vlastodršci moraju da budu urazumljeni na druge načine, osim primenom vojnih sredstava [beogradski režim je bio ovakav slučaj].
[...] mora se utvrditi, da aparat UN-a nije u stanju da blagovremeno efikasno reaguje [SB je bio u ovakvoj poziciji zbog politike Rusije i Kine],
[...] svi drugi pokušaji rešavanja [...] moraju da budu iscrpljeni i neuspešni [svi pokušaji da se dođe do sporazumnog rešenja propali su zbog otpora Beograda],
[...] zaštita ljudskih prava mora da postane glavni cilj [u pogledu NATO-a to je bio slučaj]”.
Up. za to, Armin A. Steinkamm, n. d. m., 5-6 2000. godine, str. 241 f.

videti i u rezolucijama UN-a 1239 od 14. maja 1999. godine i 1244 od 10. juna 1999. godine koje su usvojene tokom i neposredno nakon intervencije NATO-a.

U slučaju Kosova došlo je do izvršenja krivičnog dela iz međunarodnog prava „zločini protiv čovečnosti” (*crimes against humanity*) koje, na osnovu Čl. 7 Statuta Međunarodnog krivičnog tribunala iz 1998. godine, obuhvata „sve radnje” „koje su preduzimane kao deo sistematskog napada protiv bilo kojeg civilnog stanovništva”. Tu spadaju, između ostalog, ubistvo, uništavanje, proterivanje, mučenje, trudnoća kao posledica silovanja, kao i svi ostali oblici seksualnog nasilja. U slučaju Kosova došlo je do pojave svakog od ovih krivičnih dela. Ove norme zabrane neki autori tumače²⁵⁶ kao *jus cogens*, kao obavezno međunarodno pravo čije kršenje po međunarodno-pravnom mišljenju u svakom slučaju opravdava primenu samoodbrane.

Generalni sekretar UN-a, Kofi ANAN, je 30. marta 1999. godine u biltenu UNHCR-a, Daily Highlights, označio postupanje Srbije na Kosovu kao „jednu sistematsku kampanju etničkog čišćenja od strane srpske vojske i paravojnih grupa na Kosovu”. Nešto kasnije je 9. aprila 1999. godine objasnio u Ženevi: „Nad nama je tamni oblak zločina genocida”, i dodao je da SB ne sme da postane utočište za one koji pod plaštom suvereniteta čine najteža kršenja ljudskih prava.²⁵⁷

Vazдушna operacija je naknadno dobila politički legitimitet podizanjem optužnice protiv S. MILOŠEVIĆA pred ICTY, čije su osnivanje podržale Kina i Rusija (iako su sprečile davanje izričite podrške NATO-u u SB). Da ironija cele priče bude veća državni aparat S. MILOŠEVIĆA je u okviru Dejtonskog procesa preuzeo obavezu pružanja podrške Tribunalu.

Pravni stručnjak Ulrich K. PROJS tvrdi u vezi zakonitosti i opravdanosti intervencije na Kosovu sledeće:

„Akcije NATO-a u Jugoslaviji predstavljaju pokušaj relativizacije zakonitosti postojećeg međunarodno-pravnog ustrojstva pozivanjem na legitimnost jednog univerzalnog morala. Ta zakonitost se time, bar privremeno stavlja van snage. To što humanitarna intervencija nije mogla da spreči katastrofu, što ju je verovatno još i pogoršala, naravno ne predstavlja nikakav argument

256 Up. za to na primer, Peter Fischer: Pravedni rat za Kosovo, u: Novine Univerziteta u Beču, Die Universität, Beč jun 1999. godine, str. 15.

257 Up. A. A. Steinkamm, n. d. m., 5-6 2000. godine, str. 242. Up. dalja mišljenja K. Anana u vezi sa zločinima počinjenim na Kosovu u kojima se između ostalog govori o „masovnim ubistvima civila na Kosovu”, u: UN Dok. S/1998/192 od 3. oktobra 1998. godine i UN Dok. S/1999/293 od 17. marta 1999. godine; Štaviše up. za to „Izjavu Evropskog saveta o Kosovu” i brojne druge objavljene izjave i mišljenja u vezi s tim, itd., u: Međunarodna politika - Arhiv Evrope 5/1999., Dokumentacija / Dokumenta o konfliktu na Balkanu.

protiv njene dopustivosti, a tek ne protiv moralnog impulsa koji stoji iza toga i vrednosti njegovog poštovanja.”²⁵⁸

Takođe je H. SOLANA nakon rata na Kosovu naglasio, „[...] da je takav korak predstavljao jedino moguće rešenje. Istovremeno je, međutim, bilo jasno da bi takav korak morao da bude izuzetak pravilu, a ne pokušaj stvaranja nekog novog međunarodnog prava.”²⁵⁹

Pravni stručnjak Herbert F. KEK retkom otvorenosću opisuje naučnu raspravu o pravnim i političkim primedbama protiv intervencije NATO-a:

„[...] baš ovde važi stara istina, da je dobro imati znanje, ali još bolje je imati savest. Živeti sa savešću međutim zahteva ponekad i hrabrost i zato danas mnogi intelektualci mrze NATO zato što su zbog njegove akcije na Kosovu oni sami (umalo) bili stavljeni pred egzistencijalnu situaciju odlučivanja u kojoj se od njih traži nešto kao lično priznanje, *objava moralnog bankrota*. To razotkriva njih i njihov nedostatak moralne hrabrosti.”²⁶⁰

To što dve zemlje članice SB-a sa pravom veta *nisu ispoštovalе svoje obaveze* da postupaju u duhu Povelje UN-a, sigurno ne odgovara ideji ljudskih prava i obaveza država, iako jedan veći deo stručnjaka iz oblasti međunarodnog prava zastupa stav da humanitarna intervencija još nije dovoljno ukorenjena u običajnom pravu i da monopol sile SB-a često biva podrivan u međunarodno-pravnom smislu.

III. Uspostavljanje administracije UNMIK-a na Kosovu 1999.

U Kumanovu, (Makedoniji) je 9. juna 1999. godine, u blizini granice sa Kosovom potpisan „*Vojno-tehnički sporazum*”²⁶¹ između NATO-a i *miloševićevske* SRJ zajedno sa Republikom Srbijom koji je regulisao napuštanje Kosova od strane jugoslovenskih/srpskih vojnih, paravojnih i policijskih snaga i ulazak „*međunarodnog bezbednosnog prisustva*”, tj. KFOR-a.²⁶²

258 Ulrich K. Preuß: Između legalnosti i pravde, u: Listovi o nemačkoj i međunarodnoj politici 7/1999., str. 828.

259 Javier Solana: Uspehi NATO-a na Kosovu, u: Europäische Rundschau 1/2000, str. 55.

260 Herbert F. Köck: Pravni i politički aspekti akcije NATO-a na Kosovu, u: Wiener Blätter zur Friedensforschung, jun 2/1999. godine, str. 22.

261 Vojno tehnički sporazum između Međunarodnih bezbednosnih snaga (KFOR) i vlada Savezne Republike Jugoslavije i Republike Srbije, <http://www.un.org/peace/kosovo/s99682.pdf>

262 Vidi isto.

SB UN-a je 10. juna 1999. godine svojom Rezolucijom br. 1244 odobrio stacioniranje „međunarodnog bezbednosnog prisustva” na Kosovu i takođe je ovlastila Generalnog sekretara UN-a da uspostavi jedno „međunarodno civilno prisustvo” sa ciljem stvaranja jednog prelaznog režima koji bi do donošenja konačne odluke o statusu pokrajine uspostavio „suštinsku autonomiju i samoupravu” unutar *miroševićevske* SRJ.

Stoga i do današnjeg dana na Kosovu dakle postoji *de facto* protektorat UN-a i *de jure* jedna prelazna administracija pod odgovornošću SB-a zajedno sa međunarodnim vojnim bezbednosnim snagama pod vođstvom NATO-a.²⁶³

Rezolucija UN-a 1244 (1999. godine), u kojoj su navedeni ključni pojmovi *samouprava*, *suštinska autonomija*, *politički proces* se neposredno nakon juna 1999. godine pokazala pozitivnom, ali su se javile i sledeće slabosti:

1. Osnovni problem, da se Rez. UN-a 1244 (1999) ne postiže konačna obustava konflikta između Kosova i Srbije;
2. Problem nedostatka legitimiteta političke vlasti od strane naroda, oblasti koja se nalazi „pod protektoratom”.

Što se tiče budućeg statusa Kosova, u Rez. UN-a 1244 (1999) se samo pominje da treba da se poštuje „Privremeni sporazum o Kosovu iz Rambujea”²⁶⁴, kojim je bio predviđen²⁶⁵ prelazni rok od tri godine sve do konačnog regulisanja pitanja statusa. Rez. UN-a 1244 (1999) utvrđeno je „[...] da međunarodno civilno prisustvo i međunarodno bezbednosno prisustvo kao prvo trebaju da budu uređeni za period od 12 meseci, a koji će biti produžavan ukoliko Savet bezbednosti ne odluči drugačije”.

263 C. Stahn opisuje Kosovo kao „internacionalizovanu teritoriju”: „[...] Kosovo je pretvoreno u „internacionalizovanu teritoriju” pod upravom Ujedinjenih nacija u kojoj se titula nad teritorijom ne podudara sa vršenjem administrativne vlasti.” Carsten Stahn: Ustav bez države? Kosovo pod Ustavnim okvirom Ujedinjenih nacija za samoupravu, u: Lajdenski žurnal međunarodnog prava 14/2001., str. 540. Na drugom mestu Cimerman i Štan opisuju trenutni pravni položaj Kosova ovako: „Kosovo ima sve karakteristike jedne internacionalizovane teritorije, međutim, nije izgubilo svoje zvanične veze sa SRJ, čime je ono još uvek deo Jugoslavije. Ono stoga nije ni potpuno integrisano u Jugoslaviju, a ni nezavisan entitet.” Andreas Zimmermann, Carsten Stahn: Jugoslovenska teritorija, Povereništvo Ujedinjenih nacija ili suverena država? Razmišljanja o trenutnom i budućem statusu Kosova, u: Nordic Journal of the International Law 70/2001, str. 460.

264 Osnovu za pregovore činio je predlog autonomije koji je izradila Kontakt grupa za Balkan i koji se po svom sadržaju jako oslanjao na status autonomije Kosova na osnovu jugoslovenskog SU iz 1974. godine.

265 Dokument iz Rambujea izgubio je znatne delove svoje supstancije. Trenutno se povratak na predviđeni dogovor smatra nerealnim, pošto bi povratak Kosova pod srpsku vlast direktno načio i povratak ratu.

Što se tiče pitanja važećeg prava koje će primenjivati privremena uprava, Generalni sekretar UN-a²⁶⁶ je objasnio da će UNMIK u sprovođenju svog mandata poštovati zakone *miloševićevske* SRJ i zakone Republike Srbije „ukoliko oni nisu u suprotnosti sa međunarodno priznatim standardima ljudskih prava ili uredbama proglašenim od strane SPGS-a radi sprovođenja bezbednosnog mandata UN-a”.²⁶⁷ To je među kosovskim Albancima naišlo na žestok otpor pošto su oni to tumačili kao suštinsko prihvatanje jugoslovenske prakse nepravdnosti nakon 1989. godine.²⁶⁸ U decembru 1999. godine postignuto je kompromisno rešenje po kome se na Kosovu po pravilu primenjuje ono važeće pravo koje je bilo na snazi do ukidanja autonomije 1989. godine, kao i kasnije odredbe iz jugoslovenskog „prava” i to samo u onim slučajevima koji nisu obuhvaćeni pravom koje je važno za vreme statusa stare autonomije ili koje nije obuhvaćeno u novim *uredbama* UNMIK-a.²⁶⁹

Shodno Rez. UN-a 1244 (1999.) SPGS *de facto* vrši funkciju sve tri državne vlasti. U prvoj Uredbi²⁷⁰ koju je proglasio UNMIK 25. jula 1999. godine u Čl. 1 utvrđeno je: „1.1 Sva zakonodavna i izvršna vlast na Kosovu, uključujući i upravljanje pravosuđem, poverena je UNMIK-u i istu izvršava Specijalni predstavnik Generalnog sekretara.”²⁷¹

Nakon što sam u ovom prvom delu objasnio istorijsku, pravnu i društveno-političku pozadinu srpsko-kosovskog konflikta, u narednom drugom delu ću na osnovu jednog višedimenzionalnog modela predstaviti proces integracije u EU kao šansu za trajnu i sveobuhvatnu političku, ekonomsku i društvenu stabilizaciju regiona zapadnog Balkana.

266 Vidi izveštaj o Misiji privremene uprave Ujedinjenih nacija na Kosovu od 12. jula 1999. godine, u: UN Dok. S/1999/779

267 Vidi Uredbu UNMIK-a br. 1999/1 od 25. jula 1999. godine O ovlašćenjima privremene uprave na Kosovu.

268 Up. Elmar Pichl: Kosovo – ratno pravo, pravo jačeg i pravo UN-a. Pravni aspekti rekonstrukcije, u: jugoistočna Evropa 11-12/1999., str. 654-9.

269 Vidi za to UNMIK/UR/1999/24 od 12. decembra 1999. godine O važećem zakonu na Kosovu, kao i UNMIK/UR/1999/25 od 12. decembra 1999. godine kojom se menja i dopunjuje Uredba UNMIK-a br. 1999/1 O ovlašćenjima privremene uprave na Kosovu. Up. za to i Andreas Wittkowsky: Dati šansu ratu? Opcija za konsolidaciju Kosova, u: Međunarodna politika i društvo, 4/2000, str. 352.

270 Čl. 4 Uredbe UNMIK-a br. 1999/1 od 25. jula 1999. godine O ovlašćenjima privremene uprave na Kosovu utvrđuje: „U vršenju svojih dužnosti poverenih Privremenoj upravi shodno Rezoluciji Saveta bezbednosti UN-a br. 1244 (1999. godine), UNMIK će, prema potrebi, izdavati zakonodavne akte u obliku uredbi.”

271 Uredba UNMIK-a br. 1999/1 od 25. jula 1999. godine O ovlašćenjima privremene uprave na Kosovu.

Deo II

„Uprkos svoj odlučnosti naših uverenja moramo smatrati da je moguće da smo u zabludi. Bez toga unutrašnji mir neke demokratske ustavne države nema nikakvo utemeljenje.“²⁷²

Odeljak IV: Višedimenzionalni integracioni model za Kosovo i države u njegovom susedstvu

Posledice ratova koji su se vodili između 1991. godine i 2001. godine na prostoru bivše Jugoslavije mogu se rezimirati ovako: više od 200.000 mrtvih, preko 3 miliona prognanih, materijalne štete u rasponu od 20 do 60 milijardi američkih dolara, više od hiljadu ubijenih ili ranjenih saradnika UN-a, više od 3 miliona mina svih vrsta razbacanih po regionu, pad bruto nacionalnog proizvoda (u daljem tekstu: BNP) za više od jedne polovine u poređenju sa 1989. godinom, i više od 300 masovnih grobnica u Bosni i Hercegovini i na Kosovu.²⁷³

Jedan od uzroka konflikata u regionu zapadnog Balkana je tumačenje konflikta između Srbije i Kosova, kao prvobitnog jezgra konflikata u regionu zapadnog Balkana, koje se dugo zadržalo u međunarodnoj zajednici tako da on predstavlja pitanje unutrašnje politike Srbije. Politikolog Aleks J. BELAMI tvrdi: „[...] Preovlađujuće viđenje međunarodne zajednice je da je Kosovo bio unutrašnji problem Srbije [...]. To je bilo zasnovano na pogrešnom tumačenju jugoslovenskog Ustava [...].“²⁷⁴ Takav način tumačenja još uvek nerešenog sukoba između dva bivša konstitutivna dela SFRJ, Srbije i Kosova, imalo je dalekosežne negativne posledice pre svega po ljude na Kosovu, ali i po Srbiju, po druge bivše konstitutivne jedinice nekadašnje Jugoslavije, ali i po međunarodnu zajednicu.

Da konflikt između Kosova i Srbije krajem 80-ih godina nije bio smatran „unutrašnjim pitanjem Srbije“ i da je bilo uviđeno da se radi o agresiji Srbije na Kosovo, međunarodna zajednica je mogla da pomrsi račune srpskom etno-nacionalizmu, glavnom izazivaču ratova koji su usledili u regionu zapadnog Balkana. Tek je ekscesivna primena sile organizovana od strane države nad Kosovcima nesrpskog etničkog porekla na Kosovu promenila poimanje tog konflikta i dovela je do intervencije međunarodne zajednice koja je time i sama postala neposredni učesnik u konfliktu. Tek u tom trenutku su EU i neke od njenih država

272 Peter Graf Kielmansegg: Mir kroz demokratiju, u: D. Senghaas (Izd.): n. d. m., Frankfurt na Majni 1995. godine, str. 123.

273 Up. Međunarodna krizna grupa (MKG), Posle Miloševića. Praktični plan za trajni mir na Balkanu, Izveštaj o Balkanu br. 108, Brisel 1. april 2001. godine, str. 3 (dostupno na sajtu: <http://www.crisisweb.org>). Ovaj izveštaj MKG predstavlja jednu sveobuhvatnu studiju o zapadnom Balkanu, kao i o relevantnim akterima međunarodne zajednice u vezi sa ovim regionom.

274 Alex J. Bellamy: Kosovo i međunarodno društvo, Njujork 2002. godine, str. 2.

članica, a od kojih su neke i glavni akteri sadašnjeg međunarodnog prisustva u regionu zapadnog Balkana, sebi postavili za zadatak da uklone nestabilnost putem perspektive integracije u EU.

Spoljnopolitički pristup EU jugoistočnoj Evropi predviđa buduću integraciju zemalja zapadnog Balkana u političke, ekonomske i pravne strukture EU kao sredstva za prevazilaženje političke i ekonomske nestabilnosti. Slično primeru uspeha integracije zapadne Evrope, ovakva integracija treba pored ekonomskog prosperiteta da izazove i dugoročnu stabilizaciju i osiguravanje mira. U osnovi ovog koncepta EU međutim, leži široko implicirana i neodražena hipoteza da proces evropske integracije kao takav predstavlja instrument za rešavanje konflikata koji će izazvati dugoročnu stabilizaciju i osiguravanje mira u zemljama zapadnog Balkana.

Spoljnopolitički pristup EU za integraciju zemalja zapadnog Balkana u EU zasniva se na sledećem polazištu²⁷⁵ i predviđa sledeće mere: stvaranje regionalne saradnje, pokretanje privrede, pospešivanje građanskog društva, kao i mere za uspostavljanje i obezbeđivanje pravne države. Ove mere treba da dovedu do ispunjenja kriterijuma utvrđenih od strane Evropskog saveta u Kopenhagenu 21. i 22. juna 1993. godine koji predstavljaju merilo za prijem novih država članica u okrilje EU. Ovaj proces integracije treba dodatno da bude ubrzan kroz Proces stabilizacije i pridruživanja za jugoistočnu Evropu (u daljem tekstu: PSP) i kroz Pakt za stabilnost za jugoistočnu Evropu²⁷⁶.

Iako su ove mere sigurno važne za procese rešavanja konflikata i stabilizaciju mira do sada, na njih do današnjeg dana u spoljnopolitičkom pristupu EU skoro i da nije obraćana pažnja – *osim u Paktu za stabilnost za jugoistočnu Evropu* – u kojem su uzete u obzir specifične društveno-političke karakteristike regiona zapadnog Balkana koje su se razvile tokom istorije i danas učestvuju u određivanju složenih realnosti. Stoga postavljam hipotezu da procesi integracije u EU u regionu zapadnog Balkana mogu da prouzrokuju dugoročno obezbeđivanje mira samo onda ako uzimaju u obzir te *specifične društveno-političke karakteristike zapadnog Balkana*.

U narednim poglavljima dato je jedno političko i istorijsko analitičko razmatranje *društveno-političkih karakteristika regiona zapadnog Balkana* na koje je nadograđena identifikacija *pretpostavki i uslova* pod kojima proces integracije u EU može da razvije dugotrajno dejstvo stabilizacije mira. Jedno od glavnih pitanja je uticaj nerešenog statusa Kosova i stavova međunarodne zajednice u vezi sa regionalnim političkim razvojem događaja u procesima integracije u EU i u vezi procesa dugoročne stabilizacije i osiguravanja mira.

Po mom mišljenju, zapadnoevropsko iskustvo nakon Drugog svetskog rata može da bude samo jedan uporedni model za stvaranje sveobuhvatne i delotvorne saradnje i integracije na regionalnom i nadregionalnom nivou u regionu zapadnog Balkana i

275 Vidi za to Napomenu 504.

276 Više o tome u Odeljku VI, Poglavlju A. I. ove knjige.

ni na koji način ne može da preuzme ulogu multiplikatora koji funkcioniše automatski.²⁷⁷

Neki pominju *Jugoistočno-evropsku uniju*²⁷⁸ koja bi mogla da predstavlja preliminarnu fazu potpune integracije regiona zapadnog Balkana u EU. Međutim, realnosti u regionu zapadnog Balkana koje su uobličavali konflikti ostavljaju malo prostora za nadu. Hipotezu, da evropski proces integracije raspolaže dugoročnim dejstvom rešavanja konflikta i obezbeđivanja mira treba sistematski, a pre svega kritički ispitati u kompleksnim realnostima koje vladaju na zapadnom Balkanu, a ne prepustiti je nadi u jedan *integrativni automatizam*. Prelazna „zamenska rešenja” ne mogu iz dva razloga da dovedu do ostvarenja cilja i stvore dugoročni mir kao pretpostavku za ekonomski i politički napredak u regionu zapadnog Balkana: kao prvo, polazeći od iskustava iz prethodnih decenija, stvarne šanse za realizaciju ovakvih prelaznih „rešenja” kreću se oko nule i, kao drugo, one mogu kod aktera u regionu zapadnog Balkana, samo da probude stare strahove koji su povezani sa idejom dominacije jedne države članice. Alternativa tome možda leži u preporuci stručnjaka za proces proširenja EU:

„Da bi smanjila jaz između spoljašnjih očekivanja i politike EU, Unija mora da razvije jedan novi nivo pan-evropskih kapaciteta. Taj korak se ne može postići „prostim” nastavljanjem uspešne priče proširenja EU. Samo model višeslojne Evrope može da ostvari ogromnu privlačnost EU koja postoji u većini bivših komunističkih zemalja. Integracija u EU mora da bude najvažniji centar tog modela.”²⁷⁹

Naredna skica nudi jedan mogući model kako bi se moglo postići uspostavljanje i obezbeđivanje dugoročnog mira u regionu zapadnog Balkana odn. u slučaju Kosova

277 Pitanja, da li su zapadnoevropski procesi integracije zaista doprineli rešavanju konflikata i osiguravanju mira, da li su evropske integracije kao takve imale takvo dejstvo odn. koji su drugi, za zapadnu Evropu karakteristični uslovi, nakon Drugog svetskog rata garantovali mir u Evropi i da li ta zapadnoevropska iskustva mogu da budu ponovljena u zemljama zapadnog Balkana, ovde neće predstavljati primarni predmet istraživanja.

U državama članicama današnje EU, paralelno sa napretkom u integraciji u EU, razvija se takođe i fenomen etnonacionalizacije i regionalizacije. Moglo bi se postaviti pitanje da li je evropska integracija po sebi imala u Evropi dejstvo koje je rešavalo konflikte i osiguravalo mir. Pokušaću da se ovde implicitno pozabavim pitanjem da li je evropska integracija garantovala mir ili su više iskustva pre i posle Drugog svetskog rata, kao i podela Evrope zbog sukoba između istoka i zapada bili činioci koji su omogućili mir u zapadnoj Evropi. Ovde neću produbljivati istorijske aspekte zapadnoevropske integracije pošto bi to prešlo okvire ovog rada.

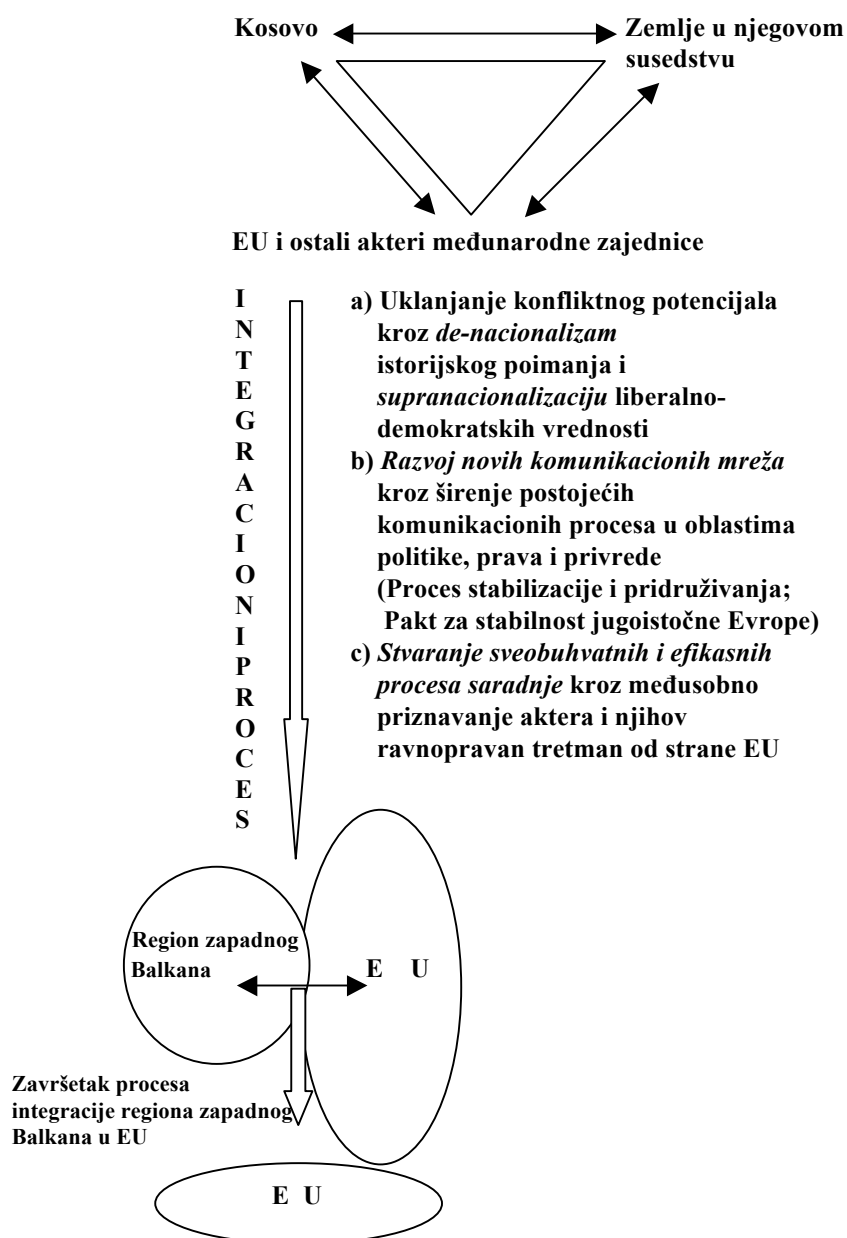
278 Karl Lamers i dr.: Red i dogovor. Balkanu je neophodan samoodrživi politički poredak: jugoistočno-evropska unija, u: Frankfurter Allgemeine Zeitung, 18. jun 2001. godine, str. 8.

279 Iris Kempe, Wim van Meurs: Izgledi i rizici koji prevazilaze proširenje EU, 2002./2003. Strateški dokument, str. 17 (dostupno na sajtu: <http://balkans.mehedinti.info/studies/Multi-Layered%20Europe.pdf>).

i zemalja u njegovom susjedstvu tokom procesa integracije u EU. Višedimenzionalni model integracije je prvo šematski predstavljen, a zatim su ukratko objašnjene pojedinačne dimenzije (A. Akteri, B. Procesi i C. Rezultati) *Integracionog modela za Kosovo i zemlje u njegovom susjedstvu: Akteri i Procesi*.

Ilustracija br. 2:

**INTEGRACIONI MODEL ZA KOSOVO I ZEMLJE U NJEGOVOM
SUSEDSTVU: AKTERI I PROCESI**

A. Akteri procesa integracije u EU

Polazim od toga da se, kao suštinski elementi neophodni za proces integracije u EU, pored stavova i ciljeva međunarodne zajednice na prostoru zapadnog Balkana također moraju uzeti u obzir i posebne karakteristike političkih sistema, kao i spoljnopolitički interesi zemalja zapadnog Balkana.

U gornjem delu višedimenzionalnog integracionog modela prikazani su akteri u regionu zapadnog Balkana i oko njega odn. u ovom slučaju su prikazani akteri na Kosovu i oko Kosova u vidu trougla koji ilustruje njihove međusobno zavisne i interaktivne odnose u pogledu procesa integracije u EU. Glavni akteri u procesima integracije u EU su zemlje zapadnog Balkana, EU, Pakt za stabilnost za jugoistočnu Evropu i drugi akteri međunarodne zajednice, a pre svega Kontaktna grupa za Balkan, UN i OEBS koji su posredno ili neposredno uključeni u te procese.

B. Proces integracije u EU

Uprkos jakom angažovanju, pre svega u oblasti ekonomije i demokratizacije, kao i masivnom vojnom prisustvu od strane međunarodne zajednice, sveobuhvatna stabilnost u regionu zapadnog Balkana je i dalje krhka. Pre svega, u ovom evropskom regionu nema „pozitivnog mira“ što najbolje ilustruje trenutni slučaj Srbije i Kosova.

Za integraciju regiona zapadnog Balkana u EU stoga je neophodno uspostaviti određene preduslove i jednu povoljnu sredinu pri čemu se moraju svesno koristiti strategije za rešavanje konflikata radi omogućavanja „pozitivnog mira“. Samo „pozitivan mir“ može da uspostavi i osigura dugoročni mir čime bi bio idealni preduslov za integraciju regiona zapadnog Balkana u EU.

I. Procesi de-nacionalizma i supranacionalizacije (Tačka a)

Trenutno u konfliktima između zemalja zapadnog Balkana višestruko dominiraju dotični etno-nacionalizmi koji stoje na putu ostvarenju „*zajedničkog*“ cilja integracije regiona u EU. *De-nacionalizam** poimanja istorije sa jedne strane i sa druge strane *supranacionalizaciju* liberalno-demokratskih vrednosti vidim kao strategije za uklanjanje konfliktnog potencijala između aktera u regionu zapadnog Balkana.

Pri tom zastupam polazište da će integracija svih zemalja zapadnog Balkana u EU i uspostavljanje dugoročnog mira biti mogući tek onda kada akteri pronađu pragmatičan način ophođenja sa svojom prošlošću koja je „opterećena integracijom“

i kada preduzmu reviziju te prošlosti u cilju uređenja zajedničke evropske budućnosti. Svaki pokušaj da se istorija „zaboravi” umesto da se ona objektivno istraži i da se iz nje izvuče pouka u smislu *strategije za izbegavanje ponavljanja*, najverovatnije će ometati proces stvaranja pravne države, a samim tim i procese evropske integracije.²⁸⁰ Opis istorije koji nije zasnovan na nacionalističkim, već na istorijskim činjenicama predstavlja osnovu procesa neutralizacije rušilačkih etno-nacionalizama i taj proces nazivam *de-nacionalizmom poimanja istorije* koju ću ovde objasniti na primeru Kosova i Srbije.

Etno-nacionalno ograničeno tumačenje prošlosti treba da bude prevaziđeno tokom *procesa supranacionalizacije* putem preuzimanja normi i vrednosti pravne države. „(Re-)konstrukcija” zajedničkih verzija istorije u kojoj su uzete u obzir negativne, ali i pozitivne činjenice mogla bi da pruži podršku tim procesima.

Ako su, na primer ljudi u regionu zapadnog Balkana tokom vekovima duge osmanlijske vladavine mirno živeli jedni pored drugih, pa često i jedni sa drugima, to bi moglo da bude moguće i u sadašnjosti unutar jedne supranacionalne strukture kao što je EU iako ljudi danas imaju jednu sasvim drugačiju percepciju svoje nacionalnosti od njihovih predaka. Narodi Balkana su se u prošlosti često borili na istoj strani fronta protiv zajedničkog neprijatelja, kao što na primer ilustruje Boj na Kosovu.²⁸¹ Međutim, ova bitka je tokom proteklih decenija (preterano) mitologizovana i stavljena pod ‚istorijski monopol’ jednog jedinog balkanskog naroda, Srba. Ovakav ‚istorijski monopol’ trebao bi da bude onemogućen u toku „(re-)konstrukcije” zajedničkih verzija istorija. Iako se čini da je ovaj primer uzet iz suviše daleke prošlosti, po mom mišljenju ništa ne bi trebalo da spreči da ovaj događaj koji je često bio zloupotrebljavan u istoriji bude iskorišćen kao „materijal” za izgradnju zajedničkog evropskog razumevanja istorije u regionu zapadnog Balkana.

Istu funkciju mogu da preuzmu i brojni kasniji istorijski događaji, koji često bivaju prećutani ili se krivo prikazuju, kako bi se pokazalo da je u zajedničkoj istorijskog sudbini balkanskih naroda, osim konflikata bilo i iskustava saradnje.

280 Tako na primer, H. Dubiel naglašava značaj istorijskog kapitala za integraciju modernih društava: „Moderna društva ne integrišu više sličnosti prema veroispovesti, etničkim karakteristikama ili nacionalnim tradicijama, već jedino njihov istorijski kapital podnete različitosti.” Helmut Dubiel: *Konsenzus ili konflikt? Normativna integracija demokratske države*, u: B. Kohler-Koch (Izd.): n. d. m., Opladen 1992. godine, str. 134.

* Pojašnjenje: ovde izraz „denacionalizacija” se ne odnosi na povrat nacionalizirane imovine ili na „odnarođivanje”, nego u ovom slučaju tim se izrazom podrazumeva oslobođenje od ideološke nacionalističke interpretacije.

281 Up. npr. N. Malcolm: n. d. m., London 1998. godine, str. 61.

II. Razvoj komunikacionih mreža (Tačka b)

Procesi integracije na zapadnom Balkanu bili su i još uvek su obeleženi ograničenom komunikacijom²⁸² između aktera kako između zemalja zapadnog Balkana, tako i između zemalja zapadnog Balkana i aktera međunarodne zajednice. Taj nedostatak predstavlja jedan od glavnih uzroka za veoma ograničeni obim napretka koji je postignut od prekretnice 1989. godine što se tiče procesa transformacije i integracije u EU.

Komunikacija između EU i zapadnog Balkana nije bila ometana samo zbog konflikata u tom regionu, već pre svega zbog neustaljene politike i dugoročnog nedostatka koncepta od strane EU prema regionu zapadnog Balkana. Jedino prevazilaženje tog nedostatka koncepta od strane EU predstavlja pristup Pakta za stabilnost za jugoistočnu Evropu koji sadrži jednu sveobuhvatnu strategiju za region zapadnog Balkana i time predstavlja prvi korak ka izgradnji održivih mreža komunikacije, a time i prvi korak za prevazilaženje nedostatka koncepta od strane EU.

Pretpostavljam da razvijanje sveobuhvatnih komunikacionih mreža bez šupljina među svim akterima uključenim u procese integracije u EU može da predstavlja strategiju za rešavanje konflikata i uspostavljanje mira. Međutim, preduslov za to predstavlja jedan minimalan zajednički osnov ideopolitičkih vrednosti, ciljeva i interesa koji između zemalja zapadnog Balkana još uvek nisu dovoljno vidljivi.

III. Stvaranje procesa saradnje (Tačka c)

Kao poslednja tačka mog višedimenzionalnog modela integracije pominje se stvaranje sveobuhvatnih i delotvornih procesa saradnje, pošto osim manjka komunikacije između zemalja zapadnog Balkana, kako i između zemalja zapadnog Balkana i EU, postoji i nedostatak saradnje. Uzroci toga možda leže na različitim nivoima, kao što su na primer, ograničeno uključivanje ljudskog potencijala, a posebno mladog stanovništva, u procese demokratizacije i izgradnje pravne države na lokalnom i nacionalnom nivou. Glavni uzrok za nedostatak saradnje ipak leži u tome da se akteri međusobno ne priznaju, kao i u tome što EU nije dosledno tretirala zemlje zapadnog Balkana na isti način. Međusobno priznanje kao ravnopravnih partnera, recimo između Srbije, Crne Gore i Kosova, predstavljalo bi po mom viđenju

282 Pojam komunikacija treba razumeti u širem smislu i on treba da obuhvata procese kulturne, političke i privredne komunikacije.

preduslov za održive procese saradnje što bi za krajnji efekat imalo i uspešnu integraciju tih zemalja zapadnog Balkana u EU.²⁸³

C. Rezultat: Završetak EU integracije u regionu zapadnog Balkana

Spoljnopolitički pristup EU za jugoistočnu Evropu predviđa prevazilaženje nestabilnosti kroz buduću integraciju balkanskih zemalja u političke, ekonomske i pravne strukture EU. Po primeru uspešnosti integracije zapadne Evrope, kao i na osnovu dosadašnjih ciklusa proširenja EU, ovakva integracija treba da dovede do ekonomskog prosperiteta i dugoročnog uspostavljanja i osiguravanja mira i u regionu zapadnog Balkana.

Iako je Balkan dugo vremena smatran prostorom „nasleđenih” dezintegracija i neuspešnih pokušaja integracija²⁸⁴, tokom poslednjih godina došlo je do promene percepcije Balkana od strane EU, kao i od strane svetske zajednice: Balkan se sve više smatra „ključnim regionom” za integraciju post-komunističkih država u EU. U toku globalizacije on se – između ostalog zbog svog geografskog i geopolitičkog položaja – smatra mostom između evropskog i azijskog kontinenta.²⁸⁵

Uprkos takvom poimanju Balkana kao „ključnog regiona”, situacija tog regiona i dalje ostaje krhka. „Talasi šovinističkog nasilja koji su na Kosovu dostigli svoj vrhunac”²⁸⁶ i njegovi simptomi koji su usledili još uvek jako utiču na političku klimu regiona zapadnog Balkana iako je prošlo mnogo godina od kada je međunarodna zajednica silom uspela da zaustavi otvorena ratna dejstva.

U *trećem* i poslednjem delu višedimenzionalnog modela integracije predstavljeni su rezultati procesa integracije iz drugog dela u vidu dve faze: *proces de-nacionalizma* i *supranacionalizacije*, razvoj *komunikacionih mreža* i stvaranje *procesa saradnje*.

283 Međusobno priznavanje aktera kao ravnopravnih partnera uslovljeno je, između ostalog, i situacijom etničkih manjina: U kosovskom kontekstu vlada u pogledu etničkih grupa jedan očigledni raskorak između ustavnog prava i ustavne stvarnosti (više o tome u Odeljku VI. Poglavlju C. III. ove knjige), a taj raskorak pre svega tumačim kao posledicu nepostojanja „pozitivnog mira” između Srbije i Kosova.

284 Na primer, ponovljeni pokušaji integracije u bivšem jugoslovenskom prostoru u 20. veku.

285 Jugoistočna Evropa važi za prirodni tranzitni region između Evrope i Azije, kao i između Grčke i drugih država članica EU. Šest od deset saobraćajnih koridora koji su definisani Pan-evropskom konferencijom o transportu (Krit 1994. godine i Helsinki 1997. godine) kao i procenom potreba za transportnom infrastrukturom (TINA, 1995. godine) prolaze kroz zemlje jugoistočne Evrope. Up. Svetska banka, Put ka stabilnosti i prosperitetu u jugoistočnoj Evropi. Dokument o regionalnoj strategiji, Vašington DC, mart 2000. godine, str. 121. Ovaj rad Svetske banke predstavlja jednu sveobuhvatnu ekonomsku, socijalnu i ekološku studiju o jugoistočnoj Evropi sa inovativnim pristupom.

286 Otto Luchterhandt: Genocid: Humanitarna intervencija – pravo nasuprot moralu? Slučaj »Kosovo«, u: Časopisu za istraživanje genocida 1/1999., str. 92.

Procesi integracije trebaju u prvoj fazi da dovedu do „približavanja” regiona zapadnog Balkana Evropskoj uniji pre nego što se u drugoj fazi pojedinačne zemlje zapadnog Balkana i zemlje članice EU formalno-politički odluče za pristupanje EU i potpuna integracija regiona zapadnog Balkana u EU bude postignuta. Okončanje procesa integracije u EU kroz pravno-političko objedinjavanje, odn. „evropeizaciju” regiona zapadnog Balkana predstavlja cilj ovog višedimenzionalnog modela integracije.

Nakon što sam pojasnio model višedimenzionalne integracije koji sam izradio čini mi se da ima smisla da u daljem tekstu teoretski rasvetlim procese transformacije i integracije zemalja zapadnog Balkana u EU. Ovaj teoretski okvir treba da predstavlja nastavak i produbljivanje prvog dela ovog rada, ali i operacionalizaciju višedimenzionalnog modela integracije u poslednja dva odeljka – Odeljak VI: Procesi integracije u EU kao instrument za uspostavljanje i osiguravanje mira u regionu zapadnog Balkana; Odeljak VII: Zaključci i pogled u budućnost: Izjava o evropskoj budućnosti regiona zapadnog Balkana – i njegovo postavljanje na jednu širu osnovu.

Odeljak V: Procesi demokratizacije i integracije na zapadnom Balkanu između globalizacije i nacionalizma

Još tokom hladnog rata su SFRJ, kroz svoju „funkciju tampon zone” između zapadnog i istočnog bloka, kao i Albanija zbog njenog fanatičnog tumačenja staljinizma važile za specijalne slučajeve „komunističkog sveta”. Ratni sukobi i trajna nestabilnost od kraja komunističke vladavine postali su dodatni argumenti za pretpostavku da region zapadnog Balkana u principu odstupa od opšteg nadregionalnog trenda.

Međutim, region zapadnog Balkana se tokom procesa integracije i globalizacije sve više približava Evropi. Polazeći od teoretskih razmišljanja o procesima demokratizacije i transformacije, naredni odeljak opisuje napetosti između procesa integracije (u EU) i fenomene nacionalizma i patriotizma u eri globalizacije. Te napetosti dovode na prostoru zapadnog Balkana do promene shvatanja sopstvenog nacionalnog i kulturnog identiteta. One imaju takođe i političke posledice koje istovremeno predstavljaju šansu i izazov, kako za region zapadnog Balkana, tako i za EU: radi se o tome da se u budućnosti smanje društveno-političke razlike između tog regiona i drugih evropskih regiona i da se na taj način osigura opšta stabilnost u tom ključnom regionu Evrope.

A. Relevantnost pristupa teorija transformacije i demokratizacije za region zapadnog Balkana

I. Društveno-politički preduslovi za proces demokratizacije

Treba se pridržavati analitičke koncepcije koja se odnosi na izgradnju teorija, da ne postoji jedna jedina univerzalno važeća društveno-ekonomska teorija transformacije. U vreme nakon prekretnice 1989. godine na površinu su izbila sistemsko-teorijska i modernizacijsko-teorijska objašnjenja koja su, međutim, veoma udaljena od jedne opštevažeće društveno-ekonomske teorije transformacije.²⁸⁷

Politikolog Klaus fon BAJME razlikuje dve tradicije analitičke koncepcije stvaranja teorija. Prva tradicija je VEBERSKA tradicija, koja operiše sa *eks post fakto* dobijenim idealnim tipovima, koja se orijentiše prema istorijsko-tipološkoj rekonstrukciji društvene realnosti i ne postavlja sebi za zahtev predviđanje budućih

287 Up. Wolfgang Merkel: Teorija transformacije: Demokratska konsolidacija post-autoritarnih društava, u: Klaus von Beyme (Izd.): Političke teorije u eri transformacije, Opladen 1996. godine, str. 31.

razvoja događaja.²⁸⁸ Suprotna toj tradiciji je takozvana staropozitivistička tradicija koja se specijalizovala na *modeliranje stvarnosti* i „[...] i koja dobru prognozu smatra važnijom od reprodukcije društvene stvarnosti.”²⁸⁹ Ova tradicija je tokom procesa transformacije koji su počeli preokretom u 1989. godini izgubila na značaju „[po]što se jedan pristup činio tačnijim, od behavioralističkih objašnjenja ponašanja u socijalizmu sve do svetskih modela, to su [...] zablude [bile] sve veće”.²⁹⁰

Što se tiče perspektive bezbednosne politike, politikolog Hajnc GERTNER, za razliku od realističnih modela, pridaje veću vrednost objašnjenja evropskoj integraciji koja se odnosi na neo-funkcionalističke pristupe iz vremena nakon 1990. godine. Te neo-funkcionalističke teorije polaze od stanovišta da je privredna integracija dovela do stvaranja zajedničkih političkih i bezbednosno-političkih struktura.²⁹¹

Na post-komunističkom kursu transformacije teza sociologa i politikologa Klausa OFEA uživa opštu prihvaćenost to jest, da se tokom posebnih ekonomskih turbulencija post-komunističkih napora transformacije u evropskim zemljama može računati na liberalno-demokratsku pravnu državu „[...] samo onda ako su *istovremeno* sa demokratijom i kapitalizmom institucionalizovane i dalekosežne društvene garancije [...]”.²⁹² Po mom mišljenju, ova teza K. OFEA se ne može ignorisati prilikom razmišljanja kako treba postići integraciju zemalja zapadnog Balkana u EU.

Do današnjeg dana su u regionu zapadnog Balkana društvene garancije za uspešnost procesa transformacije u najboljem slučaju mogle da budu realizovane u ograničenom obimu. Sve dok države regiona zapadnog Balkana i trenutno faktični međunarodni protektorat Kosovo, jedan od glavnih zadataka države, naime „pravednu” *podelu resursa* u društvu sprovode samo delimično odn. mogu da sprovode, dotle će biti nemoguće ostvariti trajnu stabilizaciju.

Jedan mali, za balkanske pojmove veoma bogati društveni sloj, veliki siromašni do veoma siromašni donji sloj, kao i izuzetno mali srednji sloj karakterišu društvenu strukturu tih zemalja, pri čemu velika većina intelektualaca pripada donjoj polovini lestvice prihoda. S obzirom na to, ne može se očekivati brzo poboljšanje stanja, a prema nekim pokazateljima se ta situacija još i pogoršava. Tako se u drugom

288 Up. Klaus von Beyme: Teorije politike u eri transformacije, u: K. von Beyme: n. d. m., Opladen 1996. godine, str. 11.

289 K. von Beyme: n. d. m., Opladen 1996. godine.

290 Isto, str. 12.

291 H. Gertner smatra ugovor iz Maastrichta o Evropskoj uniji iz 1992. godine primerom jedne neo-funkcionalističke predstave. Up. Heinz Gärtner: Modeli evropske bezbednosti. Kako će odlučiti Austrija?, Beč 1997. godine, str. 22.

292 Claus Offe: Tunel na kraju svetla. Ispitivanja političke transformacije u novom istoku, Frankfurt na Majni, Njujork 1994. godine, str. 93. Na primer, Wolfgang Merkel smatra da je ova teorija, po mom mišljenju, s pravom veoma verovatna. Up. W. Merkel: n. d. m., Opladen 1996. godine, str. 35.

godišnjem izveštaju Komisije Evropske zajednice²⁹³ o SSP od 26. marta 2003. godine može pročitati sledeće: „Nejednakost podele prihoda u regionu se proširila, a siromaštvo se širi sve više i više.”²⁹⁴

Nedostatak srednjeg sloja u društvima regiona zapadnog Balkana je sveprisutan. Većina stanovništva, uključujući i akademske građane, suočava se sa ozbiljnim finansijskim poteškoćama za razliku od jedne male manjine koja je unutar veoma kratkog vremenskog perioda od 1989. godine uspela da se obogati, najčešće putem ilegalnih aktivnosti. To izaziva jedan stalni proces *odliva mozgova* koji smanjuje šanse za ekonomski i politički napredak u tim zemljama. Nedostatak srednjeg društvenog sloja u društvima zapadnog Balkana ima i političke posledice, a što se može zaključiti iz sledećeg citata:

„U statističkom smislu, društvena struktura i sadržaj političke kulture su povezani. Razmotrite široko prihvaćenu pretpostavku da uspon srednje klase predstavlja izvor liberalne demokratije, kao i još kontroverznije poimanje da radnička klasa predstavlja glavnu društvenu osnovu autoritarizma.”²⁹⁵

Činjenica da bez izvesnog socijalnog zadovoljstva ni sveobuhvatna stabilnost u jednom društvu ne može da pusti korene generalno je poznata kao i veza između etničkih tenzija i ekonomske propasti. Shodno tome, u regionu zapadnog Balkana su ekonomska erozija i stalna ekonomska kriza u prvom redu bile izazvane ratnim sukobima, a ne obratno.²⁹⁶ Pojedini autori međutim, pokušavaju da uzroke za ekonomsku stagnaciju tokom proteklih decenija pripišu zapadnim finansijskim organizacijama. Ovakvi pokušaji objašnjenja često veoma liče na teorije zavere.²⁹⁷ Posebno za prostor bivše Jugoslavije treba napomenuti da priključivanje tržišnoj privredi ne treba kriviti za ekonomski kolaps. Politikolog Henrijeta RIGLER je precizno i u jednoj tački rezimirala uzroke poslednjih ratova, a samim tim i ekonomske krize na ovom prostoru:

293 Često se naziva samo Evropska komisija.

294 Izveštaj Komisije Evropske zajednice. Proces stabilizacije i pridruživanja za jugoistočnu Evropu. Drugi godišnji izveštaj, (KOM (2003. godine) 139 konačni), Brisel, 26.3.2003. godine, str. 13.

295 Bruce Parrott: Perspektive o post-komunističkoj demokratizaciji, u: Karen Dawisha, Bruce Parrott (ur.): Politika, vlast i borba za demokratiju u jugoistočnoj Evropi, Kembridž 1997. godine, str. 22.

296 Ova hipoteza se, na primer, potvrđuje time da u brojnim drugim nekadašnjim komunističkim društvima, koja su privredno bila u mnogo većoj krizi, nije bilo krvavih ratova kao na prostoru bivše SFRJ.

297 Za izuzetno kritičan i ideološki obojen stav prema radu finansijskih institucija u jugoistočnoj Evropi, recimo Svetskoj banci i Međunarodnom monetarnom fondu, vidi na primer Sabine Riedel, Michael Kalman: Društveno pitanje i sprečavanje nasilja u jugoistočnoj Evropi, u: Österreichische Osthefte, Beč 2/2000., str. 143-72.

„Uzrok sloma bivše Jugoslavije bio je pokušaj koji se zasnivao na velikosrpskim idejama, da se Jugoslavija ili ponovo centralizuje ili ponovo izgradi kao srpska država koja se zasniva na etničkoj majorizaciji.”²⁹⁸

Politikolog Filip ŠMITER, koji u procesu promene sa autoritarnog ka demokratskom sistemu pravi idealno-tipičnu razliku između liberalizacije, demokratizacije i konsolidacije,²⁹⁹ je po mišljenju politikologa Volfganga MERKELA „postavio najuticajniju podelu faza procesa promene sistema u politikološkom proučavanju transformacija.”³⁰⁰

Po F. ŠMITERU od skupa *endogenih* i *egzogenih* faktora zavisi kako će se odvijati proces uspešne promene sa autoritarnog ka demokratskom sistemu, koliko će taj proces trajati i da li će on moći da bude uspešno okončan. U odnosu na najvažnije *endogene* faktore postavljaju se sledeća pitanja: na koja se pred-autoritarna demokratska iskustva može neka zemlja osloniti? Kakav je bio karakter prethodnog autoritarnog sistema i koliko je on dugo trajao? Kako je tekao raspad starog režima, a kako faza tranzicije? Koje su strategije sledile elite koje su donosile odluku u fazi tranzicije i konsolidacije i kako su narodne mase shvatale te strategije?³⁰¹ Kao važni *egzogeni* faktori u procesima promene sistema navode se sledeće dimenzije: demokratska stabilnost susednih država, uključivanje u supranacionalna i internacionalna ekonomska i politička udruženja, međunarodne pomoći za podršku.³⁰²

Ovi skupovi *endogenih* i *egzogenih* faktora koje je nabrojao F. ŠMITER su po mom mišljenju od presudnog značaja i za konsolidaciju funkcionalne pravne države odn. integraciju regiona zapadnog Balkana u EU. Ovde treba i napomenuti da u raspravi o procesima promene sistema postoje različite definicije konsolidovanog demokratskog procesa. U vezi ovoga, politikolog Manfred G. ŠMIT zaključuje sledeće:

298 Henriette Riegler: Međunarodni protektorati kao modeli za stabilizaciju posleratnih oblasti u bivšoj Jugoslaviji: Bosna i Hercegovina i Kosovo u poređenju, u: Austrijski priručnik za međunarodnu politiku, Beč 2000. godine, str. 147.

299 Up. Philippe C. Schmitter: Konsolidacija političke demokratije u južnoj Evropi (i latinskoj Americi), neobjavljeni rukopis, Firenca 1985. godine; Philippe C. Schmitter: Konsolidacija demokratije u južnoj Evropi, neobjavljeni rukopisi, Firenca 1988. godine. Oba rada cit. kod W. Merkel: n. d. m., Opladen 1996. godine, str. 36. U vezi sa pitanjem istraživanja transformacija up. takođe Adam Przeworski: Demokracija i tržište. Političke i ekonomske reforme u južnoj Evropi i latinskoj Americi, Kembriđ 1995. godine; Richard Gunther i dr. (Izd.): Politika demokratske konsolidacije. Južna Evropa u uporednom pregledu, Baltimor 1995. godine.

300 W. Merkel: n. d. m., Opladen 1996. godine, str. 36.

301 Up. Ph. C. Schmitter: n. d. m., Firenca 1988. godine, str. 93.

302 Up. Ph. C. Schmitter: n. d. m., Firenca 1985. godine, str. 64.

„Bez uzimanja u obzir neželjenih efekata nacionalno-državnih faktora i međunarodnih faktora određivanja, kao npr. u međunarodnoj sredini koja pogoduje ili ne pogoduje demokratiji nećemo moći razumeti uspeh ili neuspeh demokratizacije nekadašnjih autoritarnih država.”³⁰³

V. MERKEL, što se tiče demokratske konsolidacije, govori o jednom nizu triju međusobno isprepletenih faza: strukturalna konsolidacija (Ustav, ustrojstvo države) utiče na nivo reprezentativne konsolidacije (političke partije, udruženja), nakon koje sledi dugoročni proces civilne i kulturne konsolidacije. V. MERKEL tvrdi da se može govoriti o demokratiji koja je zaista konsolidovana i otporna na krize samo ako su pređene sve tri faze konsolidacije.³⁰⁴ U većini zemalja zapadnog Balkana sve ove tri faze se nalaze, tek u svom povelju, što posebno važi za nestabilne ključne zemlje kao što je npr. Srbija. Čak i u najpozitivnijem slučaju moglo bi da potraje jednu ili više decenija dok bi mogli da govorimo da u tim zemljama postoje konsolidovane demokratije otporne na krize.

S tim u vezi treba pomenuti i opšte poznatu tezu da su treći odn. četvrti talas demokratizacije iznedrili izuzetno „krhke demokratije”³⁰⁵. Takve „krhke demokratije” po mom mišljenju savladavaju proces demokratizacije, a posebno uspostavljanje i utvrđivanje pravne države, samo uz pomoć trajne i sveobuhvatne pomoći od strane utvrđenih i ekonomski jačih demokratija ili uz pomoć supranacionalnih udruženja kao što je to EU kao „[...] prva demokratska imperija u istoriji koja je zasnovana na jedinstvu u raznolikosti [...]”³⁰⁶. Osim toga čini se da je u procesu demokratizacije i transformacije osim volje potrebna i izdržljivost praćena vizijama kako liberalna demokratija³⁰⁷ i pravna država ne bi bile prepuštene alternativni. M. G. ŠMIT ukazuje na poteškoće koje se tu javljaju: „Posebno delikatan je problem istovremene demokratizacije i privatizacije privrede kada ih prate visoko postavljena očekivanja koja zatim bivaju izneverena.”³⁰⁸

M. G. ŠMIT u pogledu razvoja teorija demokratije u eri transformacija razlikuje četiri porodice teorija demokratije kao nauke o funkcionalnim preduslovima za demokratiju i tranziciju ka demokratskoj državi: a) *pravac koji je usredsređen na proces*, b) *pristup koji je usredsređen na institucije ili formu*, c) *teoriju demokratije*

303 Manfred G. Schmidt: Janusova glava perioda transformacije, u: K. von Beyme (Izd.): n. d. m., Opladen 1996. godine, str. 203.

304 Up. Wolfgang Merkel: Strategije transformacije, problemi, iskustva i granice, u: Međunarodna politika 6/1995., str. 5.

305 Gretchen Casper: Krhke demokratije, London 1995. godine.

306 Peter Coulmas: Brojne nacije i jedinstvo sveta. Granice univerzalnog, u: Arhiv Evrope 1994. godine, str. 545.

307 M. G. Schmidt tvrdi da „[...] ne postoji jedna teorija demokratije, već više teorija demokratije sa veoma različitim oblicima [...]” M. G. Schmidt: n. d. m., Opladen 1996. godine, str. 186. I drugi teoretičari demokratije se slažu sa ovim stavom up. npr. David Held: Modeli demokratije, Kembriđ, Oksford 1996. godine.

308 M. G. Schmidt: n. d. m., Opladen 1996. godine, str. 200.

koja je orijentisana na polazišta i rezultate i d) teoriju koja je usredsređena na tranziciju i funkciju. U osnovi teorije koja je usredsređena na tranziciju i funkciju leže funkcionalistički pristupi: pre svega se proučavaju struktura i dinamika prelaza sa autoritarne države ka demokratiji.³⁰⁹

Zemlje zapadnog Balkana uspele su da ostvare puni priključak na takozvani „treći talas demokratizacije”³¹⁰ odn. na centar „četvrtog talasa demokratizacije”³¹¹ tek nakon što je NATO „više *silom* nego *milom*”³¹² iznudio kraj genocidalnog rata³¹³ koji je *miloševićevska* SRJ odn. Republika Srbija vodila na Kosovu i oko njega. Operacija NATO-a pod nazivom „Ujedinjena sila” koja je vođena od 24. marta do 10. juna 1999. godine uopšteno je ocenjena na sledeći način: „[...] ona] nije pokazala dobar učinak što se tiče napada protiv taktičkih ciljeva, ali je postigla sve strateške i operativne ciljeve.”³¹⁴ Operacija NATO-a je između ostalog izazvala ubrzavanje pada režima S. Miloševića, a time i orijentaciju Srbije u pravcu demokratizacije i transformacije. Međutim, stručnjak za spoljnopolitička pitanja i pitanja bezbednosti Karl KAJZER ukazuje na problematično pitanje međunarodno-pravnog legitimiteta:

„Rat na Kosovu nije okončao samo etničko čišćenje, već je doveo i do „promene režima”. [...] Iako je intervencija NATO-a dovela do rezultata koji se treba vrednovati pozitivnim prema merilima svake kulture i na osnovu univerzalnih normi ljudskih prava, toj intervenciji na osnovu pravila Ujedinjenih nacija nedostaje legitimitet.”³¹⁵

Osim dogmatsko-pravnih pitanja iz oblasti međunarodnog prava, koja ovde ne mogu da budu dalje obrađena, pojedini autori su operaciju „Ujedinjena sila” čak nazivali i „ratom za ujedinjenje Evrope”.³¹⁶

309 Up. isto, str. 186 f. Pored teorije demokratije koja je orijentisana na ulaz i izlaz, koja objedinjuje sve tri dimenzije političkog (oblik, proces i sadržaj politike – poredak, politika, smernice) čini mi se da predstavljaju najrelevantniju teoretsku osnovu za analizu procesa demokratizacije i transformacije u regionu zapadnog Balkana, predstavlja teorija koja je koncentrisana na tranziciji i funkcionisanju.

310 Up. Samuel P. Huntington: Treći talas, London 1991. godine; W. Merkel: n. d. m., 6/1995., str. 3-8.

311 Up. Klaus von Beyme: Promena sistema u istočnoj Evropi, Frankfurt na Majni 1994. godine.

312 Manuel Eising, Philipp Reszat: Međunarodna uprava u vanrednoj situaciji na Kosovu, u: Osteuropa Recht, 1/2003., str. 3.

313 Up. npr. O. Luchterhandt: n. d. m., 1/1999.

314 Klaus Naumann: NATO, Kosovo i vojna intervencija, u: Upravljanje svetom, Univerzitet Ujedinjenih nacija, Boulder, Tom 8, jan.-mar. 2002. godine, str. 14.

315 Karl Kaiser: Balkan kao model, u: Međunarodna politika 11/2003., str. 24.

316 „Mnogo jače nego što su to mogli da učine evropski patos ili ekonomski predumišljaj, sukob sa režimom Miloševića učvrstio je uverenje da je neophodno ujediniti kontinent i stvoriti bezbednost, demokratiju i tržišnu privredu. Borba na Kosovu polju je i iz tog razloga bila nešto kao „evropski rat za ujedinjenje.” Michael Ludwig: Da li je rat na Kosovu bio „evropski rat za ujedinjenje?”, u: Frankfurter Allgemeine Zeitung, 29. jun 1999. godine.

Važna tačka za Evropu je pre svega i razmišljanje o novoj arhitekturi bezbednosti.³¹⁷ Evropska unija je još tokom operacije „Ujedinjena sila” preduzela važne korake u pogledu budućnosti procesa demokratizacije i transformacije u regionu zapadnog Balkana. Tako na primer, politikolog Rafael BIRMAN daje sledeći argument: „To što su evropski partneri postali spremni da uprkos godinama gajenim rezervacijama sada otvore proces proširenja i prema jugoistočnoj Evropi treba razumeti samo u političko-psihološkom kontekstu operacija koje su vođene na Kosovu.”³¹⁸

Čak i za bivše komunističke države koje nisu bile mnogo spremne za demokratizaciju, poseban izazov je predstavljalo istovremeno pokretanje procesa transformacije na političkom i ekonomskom planu i planu civilnog društva.³¹⁹ Etnički motivisane tenzije u regionu zapadnog Balkana predstavljaju dodatne izazove u tim procesima. Bivši jugoslovenski prostor je osim toga još uvek pod velikim uticajem posledica ratova – kako u materijalnom, tako i u duhovnom pogledu.

Postavljanje hipotetičnog pitanja da li bi bilo moguće „demokratizovati” režime kao onaj u Srbiji³²⁰ tokom 1990-ih godina ili u Nemačkoj pre i tokom Drugog svetskog rata bez primene vojne sile zasigurno bi prevazišlo okvire ovog rada. Međutim, proces demokratizacije koji je počeo nakon Drugog svetskog rata u evropskim društvima u kojima je do tada postojala totalitarna vlast pokazuje sličnosti sa procesom tranzicije u kojem se region zapadnog Balkana nalazi već nekoliko godina.³²¹ Kao i u Nemačkoj, Austriji, Italiji i Japanu nakon Drugog svetskog rata sada se u nekim zemljama zapadnog Balkana pokušava pokretanje procesa demokratizacije i izgradnje pravne države putem dekreta i političko-pravnog *inženjeringa*, iako te zemlje jedva i da pokazuju samostalne „državne” tradicije za

317 „U praktičnom smislu, kosovska kriza je već stvorila veću spremnost za ozbiljno razmišljanje o budućoj arhitekturi bezbednosti Evrope.” Roberta N. Haar: Kosovska kriza i njene posledice po arhitekturu evropske bezbednosti, u: Kurt R. Spillmann, Joachim Krause (ur.): Kosovo: Naučene lekcije za međunarodnu kooperativnu bezbednost, Bern i dr. 2000. godine, str. 118.

318 Rafael Biermann: Evropska perspektiva za zapadni Balkan. EU u raskoraku, u: Istočna Evropa. Časopis za sadašnja pitanja istoka, 8/2001., str. 925.

319 Up. W. Merkel: n. d. m., 6/1995., str. 5.

320 Za internu dinamiku srpskog nacionalizma u procesu raspada Jugoslavije vidi Florian Bieber: Srpski nacionalizam od Titove smrti do pada Miloševića, disertacija na Univerzitetu u Beču, Beč 2001. godine.

321 Poneki autori s pravom povlače paralelu između nemačke nacional-socijalističke i srpske ratne politike. Tako na primer, C. Offe, kada piše: „Kombinacija obe alternative – osvajanja i proterivanja – bila je karakteristika nemačke ratne politike u Drugom svetskom ratu, a takođe i srpske politike u bivšoj Jugoslaviji” C. Offe: n. d. m., Frankfurt na Majni, Njujork 1994. godine, str. 178.

razliku od prethodno navedenih primera. To je posebno slučaj u Bosni i Hercegovini i na Kosovu, zemljama koje se još uvek nalaze pod međunarodnim protektoratom.³²²

Pojedine zemlje balkanskog prostora kao što su Bugarska i Rumunija osećale su posledice nestabilne situacije koja je tinjala tokom 1990-ih godina na prostoru bivše SFRJ. Takođe i Albanija, koja kao jedina zemlja regiona zapadnog Balkana nije bila direktno pogođena ratovima na prostoru bivše SFRJ trpela je posledice nestabilnosti i mogla je da sprovodi svoj proces demokratizacije samo uz velike prekide.³²³

U Hrvatskoj je uvođenje procesa demokratizacije i transformacije, posebno tokom prvih godina nakon preokreta 1989. godine, takođe bilo praćeno ozbiljnim poteškoćama. Za razliku od Albanije, u Hrvatskoj je moralo da bude postignuto međunarodno priznanje i konsolidacija nezavisne države kako bi proces demokratizacije mogao uopšte da bude pokrenut.

Što dublje prodiremo u „centralne zemlje” regiona zapadnog Balkana, to su slabiji izgledi za uspeh procesa demokratizacije i transformacije. Tek nakon četvorogodišnjeg rata između 1992. godine i 1995. godine je položeno oružje u državi Bosni i Hercegovini koja je *de jure* postala suverena 1992. godine nakon što je zemlja bila *de facto* podeljena u dve, odnosno tri jedinice. Susedne države Hrvatska, a pre svega Srbija, bile su jako uključene u događaje koji su se odvijali u Bosni i Hercegovini, takoreći jedinoj multietničkoj zemlji na zapadnom Balkanu, za šta snose i najveću odgovornost. Glavni protivnici u regionu zapadnog Balkana, S. MILOŠEVIĆ i Franjo TUĐMAN složili su se, što se ticalo Bosne i Hercegovine,³²⁴ tamo gde su se „[...] prvo nalazili Srbi i kasnije i Hrvati – da se isti uz masivnu pomoć svojih „matičnih država” odluče protiv državne samostalnosti Bosne i Hercegovine i za pripajanje „njenih” teritorija matičnim državama.”³²⁵

Za razliku od Bosne i Hercegovine koja je tokom formalnog sticanja suverenosti bila zahvaćena ratom, Bivša Jugoslovenska Republika Makedonija³²⁶ je kao jedina federalna jedinica bivše SFRJ stekla nezavisnost, a da nije vodila bilo kakav ratni

322 Up. za to H. Riegler: n. d. m., Beč 2000. godine, str. 147-66.

323 Up. Michaela Salamun, Arben Hajrullahu: Ustav i demokratsko-politički aspekti ustavne stvarnosti od 1990. godine, u: Peter Jordan i dr. (Izd.): Österreichische Osthefte, Albanija, Austrijski institut za istočnu i jugoistočnu Evropu, Beč 2003. godine, str. 343-77.

324 „Usled rastućih srpsko-hrvatskih sukoba, višenarodna politika Bosne i Hercegovine je sve više upadala u vrtlog nacionalističkih ideologija”, zabeležila je npr. Janine M. Calic: Rat u Bosni i Hercegovini. Uzroci, strukture konflikta, međunarodni pokušaji rešavanja, Frankfurt na Majni 1995. godine, str. 81.

325 H. Riegler: n. d. m., Beč 2000. godine, str. 148.

326 Republika Makedonija je 8. aprila 1993. godine priznata od strane UN-a pod privremenim nazivom Bivša Jugoslovenska Republika Makedonija (BJRM) i na međunarodnoj sceni upotrebljava taj naziv. Grčka je prvo odbila da prizna Republiku Makedoniju pod nazivom „Makedonija”, pošto je taj naziv implicirao „teritorijalne pretenzije prema grčkoj Makedoniji”, ali je nakon 15-mesečnih pregovora prihvatila privremeni naziv „Bivša Jugoslovenska Republika Makedonija”. Njen sopstveni naziv glasi Republika Makedonija (u daljem tekstu: Makedonija).

sukob sa Srbijom.³²⁷ Uprkos tome, Makedonija nije bila pošteđena unutrašnjih oružanih sukoba tokom 2001. godine. Međuetničke tenzije su zahvaljujući brznoj i odlučnoj intervenciji međunarodne zajednice bile prigušene potpisivanjem Ohridskog sporazuma³²⁸. U tom slučaju je i EU kroz svoje sopstveno angažovanje i u saradnji sa Sjedinjenim Američkim Državama mogla da postigne opipljiv spoljnopolički uspeh na tlu Evrope.

U „centru regiona zapadnog Balkana” ostaju još Kosovo, a implicitno time i Srbija, sa neizvesnošću u vezi sa nastavkom procesa demokratizacije i transformacije jer njihov status pravne države odn. njihov oblik državnosti nije jasno definisan.

Međunarodna zajednica, a posebno EU pokušava da u Srbiji putem politike „štapa i šargarepe” ubrza političko-pravni *inženjering*. Proces demokratizacije i transformacije na Kosovu je počeo u drugoj polovini 1999. godine, u Republici Crnoj Gori pre 1999. godine, a u Srbiji je počeo tek nakon svrgavanja režima S. Miloševića 2000. godine.

Nove konstelacije u regionu zapadnog Balkana bude i nadu u evropsku budućnost. Neki čak i govore o drugoj istorijskoj šansi. Tako je na primer, smenu vlasti u Zagrebu i Beogradu, Specijalni izaslanik Generalnog sekretara UN-a Karl BILT, opisao kao „[...] drugu istorijsku priliku za napredovanje ka istinskom miru i prosperitetu na Balkanu”³²⁹.

Istovremeno ostaje očigledna činjenica da se srpske vlasti čak i nakon pada režima S. Miloševića sve do današnjeg dana nisu distancirale od velikosrpske politike iz prošle decenije. Kod jedne velike većine Srba, zajedno sa njihovim političkim vodstvom, nastavlja se pre svega tradicija mita o Kosovu na osnovu kojeg su „oni drugi” Srbima naneli nepravdu i Srbi sebe smatraju žrtvama prošlosti i budućnosti. To pokazuje da je smena vlasti u Beogradu iz 2000. godine, koja je od strane brojnih evropskih vlada bila opisivana kao „revolucija” u stvari predstavljala samo političku promenu, ali ne i održivu promenu sistema.³³⁰

327 Čini se da je jedan od glavnih razloga bio u tome što upravljački centar ratova u bivšoj SFRJ, Beograd, nije u tom trenutku bio zainteresovan da otvori još jednu liniju fronta prema jugu dok je već prvo u Sloveniji, a zatim u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini vodio ratove.

328 Okvirni sporazum 13. 08. 2001. godine (dostupno na sajtu: http://faq.macedonia.org/politics/framework_agreement.pdf).

329 Carl Bildt: Druga šansa na Balkanu, u: *Foreign Affairs*, Tom 80, januar/februar 2001. godine, str. 148 f.

330 Čudno je kako su miloševićevskoj SRJ odmah nakon tog preokreta u Beogradu odjednom bila otvorena sva moguća vrata u različitim međunarodnim organizacijama. Ovde treba i napomenuti kako je 1996. godine miloševićevska SRJ bila priznata posebno od strane nekih država članica EU. „Francuska skoro i da nije koristila EU kao forum, čak je i došlo i do „faula iz osвете” Francuske prema Nemačkoj zbog toga što je Nemačka 1996. godine jednostrano požurila sa priznavanjem ostatka Jugoslavije i kada su ostale države članice EU bile prisiljene da je u tome prate.” Hanns W. Maull, Bernhard Stahl: Kroz Balkan do Evrope? Nemačka i Francuska u jugoslovenskim ratovima, u: *Politische*

II. Budućnost suverenosti i konkordacijske demokratije u regionu zapadnog Balkana

Nezavisno od toga kakvi će odnosi i konstelacije država u narednom periodu nastati između Srbije i Kosova, ali i uopšteno između zemalja zapadnog Balkana, sledeća izjava politikologa Mihaela CIRNA ima visok stepen verodostojnosti: „Osim principa suverenosti, *međusobna zavisnost društava* predstavlja drugo konstitutivno obeležje modernog međunarodnog sistema.”³³¹ Polazeći od dosadašnjih iskustava kao i od indikatora koji su relevantni za budućnost na međunarodnoj političkoj pozornici M. CERN postavlja sledeće pitanje – „[...] Da li će međunarodni sistem i nakon kraja konflikta između istoka i zapada u prvom redu biti sistem kojim će i dalje dominirati suverene nacionalne države sa međusobno zavisnim društvima?”³³² Odgovor na ovo pitanje je potvrđan, pri čemu region zapadnog Balkana ne predstavlja nikakav izuzetak.

Suverenost država, što je još više izraženo u sve jače integrisanoj Evropi na početku 21. veka ne treba shvatati u klasičnom smislu kao u vreme osnivanja UN-a. Pojedinačni kapaciteti individualnih nacionalnih država skoro da nisu dovoljni ni u jednoj oblasti da bi one same mogle da se suoče sa novonastalim izazovima od privrede, bezbednosti do pitanja migracije. Stoga supranacionalna udruženja stalno dobijaju sve veći značaj.³³³

Međutim, uprkos porastu moći međunarodnih institucija, nacionalna država još uvek funkcioniše kao glavni akter u međunarodnim odnosima i bez njenog prisustva skoro i ne bi bilo moguće zamisliti savladavanje izazova i opasnosti kao što su terorizam, organizovani kriminal i globalna ekološka pitanja. Ova razmišljanja u pogledu izazova u 21. veku trebalo bi po mom mišljenju uzeti u obzir i tokom procesa demokratizacije i transformacije regiona zapadnog Balkana koji traje od završetka vladavine komunističkih režima i koji se još uvek ne može smatrati završenim. M. CERN daje sledeći argument:

„Raspad država koji je prethodio građanskim ratovima, na primer u bivšoj Jugoslaviji i Somaliji odn. Ruandi izričito nam je demonstrirao da, uprkos

Vierteljahresschrift. Časopis nemačkog ujedinjenja za političku nauku, 1. mart 2002. godine, str. 98.

331 Michael Zürn: Linije konflikta na kraju suprotnosti istoka i zapada – globalno delovanje, lokalno ratovanje, u: K. von Beyme (Izd.): n. d. m., Opladen 1996. godine, str. 100.

332 Isto, str. 104.

333 Tako, na primer M. Zürn kaže: „Ipak se u skoro svim problematičnim oblastima međunarodne politike u međuvremenu uspostavila jedna mreža međunarodnih institucija i režima koji „vladaju” društvenim i državnim interakcijama na osnovu zajednički razvijenih normi, principa, pravila i postupaka. Evropska unija je najočigledniji primer da države putem takvih institucija pokušavaju da izgubljene kapacitete delovanja povrate na jednom novom planu.” Isto, str. 112.

svakoj opravdanoj kritici ne smemo izgubiti iz vida civilizacijska dostignuća nacionalne države. Iz toga sledi: Nacionalna država ne samo da će ostati, već postoje i jaki razlozi da njen ostanak bude pozdravljen.”³³⁴

Nacionalna država 21. veka može se razumeti samo u kontekstu globalizacije. Proces globalizacije pruža podršku realizaciji osnovnih standarda pravne državnosti širom sveta tako što međunarodne institucije sve više dobijaju na značaju. Međutim, na to treba gledati sa kritične tačke gledišta, kao što tvrdi vršilac dužnosti direktora *Francuskog instituta za međunarodne odnose* Dominik MOAZI: „Evropski model pokazuje da čak i u globalnoj eri sama ekonomska logika tržišta ne može da pruži odgovor na sva pitanja koja postavlja globalizacija. Jednom rečju, svetsko tržište ne čini svetsku zajednicu.”³³⁵

Zaključak, da nacionalna država uprkos porastu moći supranacionalnih organizacija ne gubi na svom značaju, važi i za region zapadnog Balkana. Sada se postavlja pitanje, koji bi oblik demokratije bio najpogodniji za države zapadnog Balkana kako bi proces stvaranja pravne države mogao da bude unapređen.

Za zemlje srednje Evrope koje su nekada bile pod autoritarnim režimima, politikolog Arend LIJPHART preporučuje ustave koji se zasnivaju na modelu *demokratije konsenzusa* i *proporcionalnom izbornom sistemu*. On svoje preporuke zasniva na rezultatima njegovih uporednih studija jačina i slabosti demokratija konsenzusa i većinskih demokratija u zapadnim zemljama.³³⁶ Diter ZENGHAS, koji se bavi proučavanjem mira, smatra da je *konkordacijska demokratija* potencijalno korisna i za rešavanje etno-nacionalističkih konflikata.³³⁷ V. MERKEL ukazuje na to da su za društva u kojima vladaju etničko-jezičke, verske ili regionalne podele dogovorni elementi ustavnog uređenja inkluzivniji i efikasniji. Čak i sistem parlamentarne vlade sa proporcionalnim izbornim sistemom mnogo bolje ispunjava zahtev *inkluzije*³³⁸ nego što to čini predsednički sistem.

U skladu sa tim, u regionu zapadnog Balkana se pretežno primenjuje model *demokratije konsenzusa* i model *proporcionalnog izbornog sistema*. Prema A. LIJPHARTU *demokratije konsenzusa* postižu bolje rezultate nego *većinske demokratije* što se tiče pitanja učešća, otvorenosti prema manjinama i ekonomsko-političkih

334 Isto, str. 123.

335 Dominique Moisi: Sanjajući o Evropi, u: *Foreign Policy*, br. 115, Vašington 1999. godine, str. 56.

336 Up. Arend Lijphart: *Demokratije*, New Haven, London 1984. godine; Arend Lijphart: *Demokratizacija i ustavni izbori u Čehoslovačkoj, Mađarskoj i Poljskoj u periodu od 1989. – 1991. godine*, u: *Journal of Theoretical Politics*, Tom 4, 1992. godine, str. 207-23.

337 Up. D. Senghaas: n. d. m., Frankfurt na Majni 1994. godine, str. 91.

338 Up. W. Merkel: n. d. m., 6/1995., str. 6 f.

pitanja.³³⁹ Bavljenje sa ove tri kompleksne teme je neizbežno za trajnu stabilizaciju i demokratizaciju zemalja zapadnog Balkana. Ipak još nisu pronađeni nikakvi zadovoljavajući odgovori.

Prilikom praktične realizacije tih teoretskih razmišljanja o *demokratiji konsenzusa*, stručnjaci angažovani u regionu zapadnog Balkana su pre svega utvrdili negativne posledice. Tako, na primer, J. MARKO piše:

„Nasuprot filozofiji konkordacijske demokratije o saradnji elita na osnovu podele vlasti putem etničkih proporcija, u Bosni je postignut samo „negativni kompromis”: tako su političke elite na osnovu formule „zavadi, pa vladaj” međusobno podelile vlast u entitetima i pomoću njih tako dominiraju nad svojom dotičnom etničkom klijentelom.”³⁴⁰

Uvođenje konkordacijske demokratije može po mom mišljenju da postigne pozitivna dejstva u zemljama zapadnog Balkana samo u određenim fazama transformacije i pod određenim uslovima, naime kada postoji jedna određena politička svest, a što J. MARKO opisuje na sledeći način:

„Uspeh sistema konkordacijske demokratije se stoga u krajnjem redu zasniva na jednoj političkoj kulturi u kojoj postoji volja za uravnoteženjem: tamo gde većina odustaje od dominiranja nad manjinom i gde joj izlazi u susret u smislu dijagonalnog modela na osnovu priznavanja jednakosti.”³⁴¹

Demokratija konsenzusa i posebno takozvana pozitivna manjinska prava čine se još neophodnijim za funkcionalnu pravnu državu sve dok jednu državu u pravno normativnom smislu determiniše jedna etnički definisana titularna nacija, kao što je to bio često slučaj, odn. jeste slučaj u zemljama jugoistočne Evrope u poređenju sa modelom države u kojoj se skup svih državljana smatra nacijom, kako na pravnom

339 Up. Arend Lijphart: Demokratije: oblici, učinak i ustavni inženjering, u: European Journal of Political Research 25/1994., str. 1-17; Up. za to i Manfred G. Schmidt: Teorija demokratije. Uvod, Opladen 1995. godine, Poglavlja 3.1-3.7.

340 Joseph Marko: Privremeni ustav iz Dejtona, u: Balkan, Südosteuropäischer Dialog, god. 2 / Svezak 6, Beč i dr. 2002. godine, str. 68.

Slična zapažanja daju i drugi autori u drugim regionima sveta: „I ovaj model [konkordacijska demokratija] naravno ne može da slobodno potiskuje suprotnosti. To je bilo isprobano na Kipru kada je pokušano da se Grci i Turci zajedno svežu u jednom fino istkanom ustavu zasnovanom na konkordacijskoj demokratiji. Ali etnička suprotnost između ta dva naroda i istorijsko neprijateljstvo pocepalo je tu ustavnu tkaninu.” P. Graf Kielmansegg: n. d. m., Frankfurt na Majni 1995. godine, str. 118.

341 Joseph Marko: Autonomija i integracija. Pravni instituti prava nacionalnosti u funkcionalnom poređenju, Beč i dr. 1995. godine, str. 533.

nivou tako i na nivou identiteta, kao što je to slučaj u Sjedinjenim Američkim Državama, Francuskoj i Velikoj Britaniji.

Ova razmišljanja treba posmatrati u kontekstu bavljenja pitanjima jednog potencijalno uspešnog procesa demokratizacije i transformacije u regionu zapadnog Balkana. Ulogu elita u dosadašnjem procesu evropskog ujedinjenja politikolog Anton PELINKA naglašava kao sledeću: „[...] evropsko ujedinjenje bilo je projekat elitnih partijskih rukovodstava, a jedva projekat „radničkih masa”³⁴². Kako može integracija regiona zapadnog Balkana u EU da uspe kada takva elitna partijska rukovodstva sa evropskim vizijama ne postoje. To ostaje otvoreno pitanje i istovremeno izazov za budućnost procesa integracije regiona zapadnog Balkana u EU.

„Pošto do sada nikome nije uspelo da sve u vezi nacionalizma stavi na papir, tako je i svaki pisani red koji se bavi balkanskim nacionalizmom ili ga tretira kao problem zastareo već nakon što je napisan.”³⁴³

B. Zemlje zapadnog Balkana između nacionalizma i integracije u EU

I. Mobilizacija radi stvaranja nacionalnih država

Ženevska Liga naroda je prilikom svog osnivanja 1920. godine brojala 42 države članice. Njena organizacija naslednica, UN, imala je prilikom svog osnivanja 1945. godine 51 državu članicu. Do 2003. godine broj suverenih država porastao je na 191.³⁴⁴ Te brojke navode na zaključak da je tokom 20. veka stalno rastao broj nacionalnih država u čijoj se osnovi nalazi najuspešnija ideologija na svetu – ideologija nacionalizma. Međutim, mir, pravo i red kao značajne zadatke države, mnoge države izvršavaju samo u ograničenoj meri ili ih uopšte ne izvršavaju.³⁴⁵ Istovremeno više od tri hiljade naroda priželjkiju osnivanje samostalne države i mnogi od njih ne isključuju mogućnost primene sile.

342 Anton Pelinka: Levica – bez izraza žaljenja, u: Die Presse (Spectrum), 15. mart 2003. godine, str. I.

343 Milčo Lalkov: Nacionalizam na Balkanu danas ili buđenje starog demona, u: Valeria Heuberger i dr. (Izd.): Balkan. Zona mira ili bure baruta?, Frankfurt na Majni i dr. 1998. godine, str. 196.

344 Up. internet stranu UN-a na linku <http://www.un.org/Overview/growth.htm>

345 Up. Peter Coulmas: Problem prava na samoopredeljenje. Mikronacionalizmi, anarhija i unutrašnja slabost država, u: Arhiv Evrope 1993. godine, str. 87.

U pogledu ovog svetskog trenda region zapadnog Balkana ne predstavlja nikakav izuzetak. „Jugoslovenska situacija se može definisati pomoću triju rečenica: (1) društvo bez države; (2) privreda bez tržišta; (3) narod bez slobode i demokratije.”³⁴⁶ Ove tri stavke daju po mom shvatanju u velikoj meri odgovor na pitanja zašto na području nekadašnje SFRJ nakon kraja vladavine komunističkog režima nije bilo moguće ostvariti zajednički proces transformacije odn. zajedničku mobilizaciju federalnih jedinica sve do evropske i evro-atlantske integracije i zašto se već početkom 1990-ih godina stvaranje novih suverenih država činilo neizbežnim.

Socijalni psiholog Hans FIHTNER smatra naciju jednom ideološkom konstrukcijom:

„Koliko god je važno saznanje da je nacija kroz nacionalističku propagandu prvo bila „izmišljena” a zatim i omogućena, toliko je pogrešno ako se ne uzme u obzir da nacionalizam po sebi nije bio bezuslovan, već se nadovezivao na istorijske okolnosti.”³⁴⁷

Kako pokazuju iskustva iz proteklih decenija, zemlje zapadnog Balkana su uspele da uhvate priključak na te istorijske okolnosti u različitim vremenima i različitim brzinom. Na primer, istoričar Arnold SUPAN opisuje naciju u procesu izgradnje nacije na Balkanu kao „[...] ideološki gledano kao mešavinu francuske ideje o nacionalnoj državi, pravoslavne verske nacije i herderovske kulturne nacije [...]”³⁴⁸ Ovu kombinaciju sa elementima francuskog i nemačkog shvatanja države u jugoistočnoj Evropi istoričar Holm SUNDHAUSEN trezveno ocenjuje ovako: „Nisu mogli da načine gori izbor.”³⁴⁹ Što se tiče izgradnje nacionalne države na Balkanu, A. SUPAN zastupa mišljenje „[...] da taj razvojni proces još nije zaključen [...]”³⁵⁰

346 Keith Sword (ur.): Tajmsov vodič za istočnu Evropu, London 1991. godine, str. 154. Ovom spisku iz 1991. godine treba dodati i ekonomske, političke i društvene posledice rata.

347 Hans Fichtner: Sindrom otadžbine. O socijalnoj psihologiji nacionalizma, radikalizma i mržnji prema drugima, Hajdelberg 1996. godine, str. 13.

348 Arnold Suppan: Konvergencija i divergencija u istoriji, u: Valeria Heuberger i dr. (Izd.): Balkan. Zona mira ili bure baruta?, Frankfurt na Majni i dr. 1998. godine, str. 11.

U političkom smislu za francusko i nemačko poimanje nacije važe – subjektivno-političko poimanje Francuske revolucije i objektivno-kulturalno poimanje nemačke romantike – ključne figure Abe Sije i Johan Gotfrid fon Herder. Abe Sije u svom pamfletu „Šta je treći stav?” (januar 1789. godine) smatra da je nacija postojala prva i da je ona poreklo svega. J. G. fon Herder u istu ravan stavlja naciju i narod, međutim za razliku od Abe Sijea, on ne govori o politici, već o jeziku i poeziji, koje su po njemu osnove za narod i naciju. Up. Hagen Schulze: Država i nacija u evropskoj istoriji, Minhen 1994. godine, str. 168 ff.

349 Holm Sundhaussen: Izgradnja država i etničko-nacionalne suprotnosti u jugoistočnoj Evropi, u: O politici i istoriji. Prilog nedeljnom listu Das Parlament, 10-11/3. mart 2003. godine, str. 7.

350 Arnold Suppan: Konvergencija i divergencija u istoriji, u: Valeria Heuberger i dr. (Izd.): Balkan. Zona mira ili bure baruta?, Frankfurt na Majni i dr. 1998. godine, str. 11. Slične stavove o izgradnji nacije zastupaju i drugi autori kada tvrde: „Proces nikada nije završen.

Istovremeno, drugi autori s pravom zaključuju da težnja za „konačnim rešenjima nacionalnih pitanja” ugrožava regionalnu stabilnost.³⁵¹

Uprkos svim procesima integracije i globalizacije nacionalna država i u 21. veku ima funkciju *glavnog protagoniste* u svetskim dešavanjima. Kategorije nacionalne većine i manjine su proizvod nacionalne države i one ističu razlike koje pitanje odnosa između većina i manjina odn. pitanje manjinskih prava održavaju aktuelnim. Uopšteno gledano može se zaključiti da se „stepen zadovoljstva” etničkih manjina može smatrati „barometrom demokratije” za neku zemlju. U regionu zapadnog Balkana je položaj manjina u procesu stvaranja nacionalne države posebno težak – a kraj tog procesa se ne nazire sve dok među zemljama zapadnog Balkana ne bude stvoren trajni mir sa jasno definisanim i međusobno priznatim (nacionalnim³⁵²) granicama.

U koju će grupaciju odn. etničku zajednicu neko biti svrstan tokom izgradnje nacionalne države, taj neko u principu „ne može” sam da bira.

„Obično nije potrebna bilo kakvo posebno ispitivanje da bi se utvrdila ili ograničila etnička pripadnost. Ona proizilazi iz istorije, tradicije, vaspitanja i navika mnogo pre nego što postane svesna opcija, željena odluka.”³⁵³

Sociološki antropolog Ernest GELNER³⁵⁴ posebno naglašava istorijske uslove nastanka etniciteta i nacije. Pri tome tokom prelaska iz poljoprivredno u industrijsko društvo, koje zahteva kulturno gledano homogeno stanovništvo, nastaju etničke razlike kao društvene kategorije.³⁵⁵ Po E. GELNERU nacionalizam ni na koji način ne predstavlja buđenje nacija do stepena samosvesti, već izmišljanje nacija tamo gde one ranije nisu postojale.³⁵⁶

Za J. MARKA „specifikum pojma nacije” je homogenizacija kao „uspostavljanje »jedinstva« iz »mnoštva«, koja logički uslovljava³⁵⁷ »razliku«”. Time proizveden prikaz heterogene stvarnosti kao homogene ide u prilog zahtevima ideologije

Izgradnja nacije zahteva stalno obnavljanje, čak i u zreлом stadijumu.” Konrad Melchers: Izgradnja nacije sa glavom Janusa. Današnji razlozi i pokretačke snage nacionalne države, u: Razvojna politika 1/2/2003., str. 24.

351 „Sve dok strane u sukobu bez kompromisa insistiraju na odgovarajućoj konačnosti procesa izgradnje države i nacije, dotle će regionalna stabilnost biti jedna himera.” Wim van Meurs: Balkan za pregovaračkim stolom, u: Europäische Rundschau, 1/2002, str. 63.

352 Ovaj pojam ovde treba razumeti u političkom, a ne u etničkom smislu.

353 Alexander Langer: Većina manjina, zašto našim svetom vlada manija etničke čistoće i bezrazložnog poverenja u većine?, Berlin 1996. godine, str. 135.

354 Ernest Gellner: Nacionalizam i moderna, Berlin 1991. godine.

355 Up. Ernest Gellner: Nacionalizam i moderna, Berlin 1991. godine.

356 Up. Ernest Gellner: Misao i promena, London 1972. godine, str.169.

357 J. Marko: n. d. m., Beč i dr. 1995. godine, str. 124.

nacionalne države za moći. U pogledu veze između nacije i etniciteta J. MARKO je utvrdio,

„[...] da nijedna »nacija« ne poseduje »od prirode« a priori datu etničku osnovu, već se oblici društava »nacionalizuju« u onoj meri, a grupe naroda »etniziraju« u onoj meri, to jest bivaju prikazane za prošlost i za budućnost kao da tvore »prirodnu« zajednicu koja po sebi ima identitet porekla, kulture i interesa.»³⁵⁸

Ovaj proces *etnizacije* se sve donedavno manifestovao krvavim sukobima. Država, nacija i društvo ili narod bivaju smatrani „idealnim tipovima konstrukcije jedinstva”³⁵⁹ u kome etnicitet zauzima funkciju „strategije razgraničenja i ograničenja”³⁶⁰. Time se, u toku procesa *nacionalizacije* i *etnizacije* masivno ugrožavaju i dovode u pitanje prava, pa čak i egzistencija određenih izdvojenih grupa. Stoga su za manjine neizbežne posebne i funkcionalne zaštitne odredbe koje se mogu prilagoditi datoj situaciji. U slučaju da nije moguće realizovati te zaštitne mere, po mom mišljenju, nedeljivost postojećih nacionalnih država ne sme biti smatrana svetom kravom. Samo na taj način se mogu ostvariti demokratija i pravna država u liberalnom smislu ne samo za grupu koja je konstituisana *kao većina*, već i za *manjine*.³⁶¹

Istoričar Hagen ŠULCE obrađuje transformaciju „klasične nacionalne ideje” i naglašava da ideja nacija nije ta koja treba da bude prevaziđena, već fikcija sudbinskog, objektivnog i nerazdvojivog jedinstva naroda, nacije, istorije, jezika i države.³⁶²

„Ako se iz brojnih promašenih pokušaja ujedinjenja Evrope može izvući nekakva pouka, onda je to da se ujedinjenje Evrope ne može sprovesti protivno nacijama i njihovim legitimnim osobinama, jer su i same nacije

358 Isto, str. 109.

359 Isto, str. 122.

360 Up. isto, str. 125 f.

361 W. Kimlicka piše: „Takođe sam se složio da polietnička prava za etničke grupe mogu da budu opravdana u smislu unapređivanja ravnopravnosti i kulturne različitosti unutar glavne kulture.” Will Kymlicka: Multikulturalno državljanstvo, liberalna teorija o manjinskim pravima, Oksford 1995. godine, str. 127. Za pitanje prava na otepljenje od centralne vlasti up. Rainer Bauböck: Zašto ostati zajedno? Pluralistički pristup secesiji i federaciji, u: Will Kymlicka, Wayne Norman: Državljanstvo u raznovrsnim društvima, Oksford 2000. godine, str. 366 ff, koji smatra da ne postoje razlozi za otepljenjem od centralne vlasti sve dok se u nekoj federaciji poštuju pravedni uslovi. Up. za to takođe Jürgen Habermas: Uključivanje onog drugog. Studije o političkoj teoriji, Frankfurt na Majni 1996. godine, str. 171. „Naime, sve dok svi građani uživaju ista prava i dok niko nije diskriminisan ne postoji bilo kakav normativno ubedljiv razlog za odvajanje od postojećeg zajedničkog bića”.

362 Up. H. Schulze: n. d. m., Minhen 1994. godine, str. 337.

počele da uče da one ni na koji način nisu »jedno ili nedeljive«, već da se sastoje od brojnih etničkih, jezičkih i regionalnih jedinica.³⁶³

Sva ova razmišljanja pokazuju konkretnu relevantnost za region zapadnog Balkana odn. njegovu težnju ka integrisanju u EU, pošto je u tom regionu broj etničkih manjina relativno veliki, iako je nakon kraja 'komunističkih imperija' stvoren jedan čitav niz država. U svim tim državama, koje se suočavaju sa ozbiljnim problemima transformacije iz totalitarnog u jedan liberalno-pluralistički sistem, situacija manjina, u poređenju sa merilom jedne liberalno-demokratske države, nije zadovoljavajuća. Svuda se može utvrditi potreba za de-emocionalizacijom, de-ideologizacijom i depolitizacijom 'nacionalnih pitanja',³⁶⁴ i moderna država novog doba nije samo „ustavna država“, „država važećeg zakona“ ili „teritorijalna, poreska i administrativna država“, već je još uvek jedna etnički definisana nacionalna država.³⁶⁵

„Istorija i jezik su prve „žrtve“ svetske kreacije koja se zove *nacija*.“³⁶⁶

II. Nacionalizam i patriotizam u doba globalizacije

Razmatranje fenomena nacionalizma ne sme se vršiti samo na naučnom nivou. Nacionalizam, odn. nacionalna država kao njegov proizvod neće nestati u toku globalizacije. Stručnjak iz oblasti međunarodnih odnosa Piter KALVOKORESI daje sledeći argument:

„U kratkoročnom smislu, na globalizaciju se može gledati ne toliko kao na razornu snagu, već jednu ograničavajuću snagu. Ona ne razara državu već, kao što su gradovi-države nestali pre mnogo vekova, ali nisu nestali gradovi, tako će nestati i suverena država, ali neće nestati države.“³⁶⁷

363 Isto, str. 339.

364 Za više o tome up. Valeria Heuberger i dr. (Izd.): Žarište istočna Evropa, Manjine u unakrsnoj vatri nacionalizma, Beč, Minhen 1996. godine.

365 Up. Joseph Marko: Država i pravo na prekretnici vremena, u: Joseph Marko, Klaus Poier (Izd.): Politika, država i pravo na prekretnici vremena, Beč i dr. 2001. godine, str. 47.

366 Johannes Pollak: O političkom identitetu i evropskoj državnoj zajednici, u: Europäische Hochschulschriften, Tom 364, Frankfurt na Majni i dr. 1998. godine, str. 71.

367 Peter Calvocoressi: Svetska politika u periodu od 1945. – 2000. godine, Edinburg 2001. godine, str. XX.

Nacionalna pripadnost još uvek igra jednu važnu ulogu u identitetu ljudi što *po sebi* ne mora da znači ništa loše. Međutim, tu postoji raskorak između većine građana i jedne male grupe intelektualaca. Tako publicista Piter KULMAS zaključuje:

„Povratak nacionalnog se u intelektualnoj raspravi uglavnom tumači kao atavizam i osuđuje kao prekršaj protiv istorijske logike. Usitnjavanje važi za korak nazad. Međutim, većini građana se čini da je nacija stvarna identifikaciona adresa koja se ne sme dovesti u pitanje.”³⁶⁸

Zamisao da će ljudi u bliskoj budućnosti razviti jedan pretežno kosmopolitski identitet čak i za tradicionalna liberalno-demokratska društva predstavlja daleku budućnost, a još više za društva u regionu zapadnog Balkana. Međutim, svetski fenomeni kao što je globalizacija u svom sveobuhvatnom značenju ne zaobilaze ni koncepte poimanja države, nacije i identiteta. Na primer, D. MOAZI tvrdi da „[u]prkos složenom i ponekad haotičnom nedostatku globalizacije, Evropa mora nanovo da izmisli svoja poimanja suvereniteta, prostora i, što je možda najvažnije, i identiteta.”³⁶⁹

Filozof Paskal BRUKNER daje mračnu sliku i u pokretu protiv globalizacije vidi sledeći veliki sukob:

„[...] dva tabora [stoje] jedan nasuprot drugom u titanskoj borbi pri čemu su oni toliko neprijateljski nastrojeni kao kapitalisti i komunisti. Naime, nacionalistički i ksenofobni tabor koji je vezan za svoju matičnu zemlju i tabor stranih gramzivih i radoznalih kosmopolita koji jedva čekaju da nacionalnu sputanost zamene nekim širim ruhom.”³⁷⁰

Ovaj novi nivo sukoba koji je opisao P. BRUKNER jedva da je i dotakao zemlje zapadnog Balkana. U tim zemljama se antagonizmi odvijaju pre na nivou stvaranja i konsolidacije dotične nacionalne države i na nivou nacionalnog identiteta. Ako uopšte postoji, onda rasep koji je naveo P. BRUKNER leži između onih, „koji su vezani za matičnu zemlju” i „kosmopolita”, mada se ljudi uglavnom ograničavaju putem svojih sopstvenih etničkih identiteta i veoma je mali broj ljudi koji su uvereni u kosmopolitske ideje. Istovremeno sa krajem hladnog rata, etno-nacionalizam doživljava svoj drugi procvat i mnogi autori razloge tome vide u neuspešnoj razvojnoj politici. Tako, na primer, za D. ZENGHASA, sadašnji etno-nacionalizam u Evropi i drugde nije zakasneli proizvod, već proizvod raspadanja nedovoljno

368 P. Coulmas: n. d. m., 1994. godine, str. 549.

369 D. Moisi: n. d. m., Vašington 1999. godine, str. 45.

370 Pascal Bruckner: Vavilonska vrtoglavica. Kosmopolitizam ili globalizam, Pariz 1994. godine, str. 10. cit. po P. Coulmas: n. d. m., 1994. godine, str. 548.

uspešnog razvoja.³⁷¹ Uzimajući u obzir postkomunistička društva, F. FUKUJAMA ukazuje na „transnacionalnu prirodu novih nacionalističkih borbi”.³⁷² Po C. OFEU tek je talas demokratije nakon prekretnice 1989. godine omogućio ponovno oživljavanje nacionalizma:

„Nije nacionalizam nov, već činjenica da je on upotrebom demokratskih prava sebi sada omogućio da bude mnogo čujniji nego ranije. Raspad represivnog aparata jednostavno omogućuje vidljivost jedne političko-kulturne realnosti koja je do sada bila istisnuta iz kadra.”³⁷³

Ernst RENAN, koga politikolog Valter OJHNER ubraja u „nosioca misli o ujedinjenju Evrope”³⁷⁴, na sledeći način se 1882. godine izjasnio o naciji:

„Nacija je dakle jedna velika solidarna zajednica nošena osećanjem žrtava koje su prinete i žrtava koje je tek spremna da podnese. [...] Egzistencija jedne nacije – ako mi dozvolite tu metaforu – je jedan plebiscit koji se ponavlja svakog dana [...]. Nacije nisu večite. One su u jednom trenutku počele da postoje i jednom će prestati da postoje. Najverovatnije će ih zameniti evropska konfederacija. Međutim, to nije zakon stoleća u kojem živimo. Danas je postojanje nacija nešto dobro, čak i neophodno. Njihova egzistencija je garancija slobode [...]”³⁷⁵

Danas samo mali broj ljudi ima jasnu predstavu o evropskoj konfederaciji odn. konstrukciji koja će zaista nastati iz današnje EU. Danas govorimo o jednoj tvorevini *sui generis*, koja obuhvata samo jedan deo geografske Evrope i u kojoj se posebno postojanje nacije još uvek smatra garancijom slobode, kao u RENANOVO doba.³⁷⁶

371 Up. D. Senghaas: n. d. m., Frankfurt na Majni 1994. godine, str. 72.

372 F. Fukuyama: n. d. m., London 1992. godine, str. 274.

373 C. Offe: n. d. m., Frankfurt na Majni, Njujork 1994. godine, str. 157.

374 Walter Euchner: Qu'est-ce qu'une Nation? Shvatanje Ernsta Renana o naciji u kontekstu njegovog političkog razmišljanja, u: Ernest Renan [1882. godine]: Šta je to nacija? I drugi politički spisi, Beč, Bolzano 1995. godine, str. 37.

375 Isto, str. 57 f.

376 Polazeći od slučaja Kosova neki autori naglašavaju: „[...] potrebu da sociolozi izrade jednu opštu teoriju nacionalizma. Takva teorija ne bi samo pravila razliku između liberalnih i neliberalnih procesa izgradnje nacije, već bi takođe postavila nacrt pravednog okvira za manjinska prava i dala jednu uopštenu izjavu kada i pod kojim uslovima nacije imaju pravo na teritorijalno samoopredeljenje.” Zhidas Daskalovski: Ka integralnoj teoriji nacionalizma? Studija slučaja Kosova, u: International Journal on Minority and Group Rights, Kluwer Law International, Holandija, 6/1999., str. 503. Možda su ovakva razmišljanja neophodna u teoretskim raspravama, ali se ipak čini da je izuzetno teškim koncipirati teoriju nacionalizma koja može da reši konflikt i koja je orijentisana prema praksi, a uz to će geopolitički interesi

Sa teoretske tačke gledišta, postoje različiti pristupi nacionalnim identitetima u zavisnosti od istorijske pozadine. Konvencionalna liberalna teorija pokazuje izvesne strahove od dodira sa tim pojmom. Univerzalni pristup ljudskim pravima koji proizilazi iz ove teorije vidi nacionalizam često samo u njegovim ekstremnim i agresivnim varijantama.³⁷⁷ Za razliku od toga se u komunitarnoj teoriji³⁷⁸ sa jedne strane nalaze značaj patriotske identifikacije i odgovarajućih radnji i s druge strane teme koje se stalno javljaju u vezi sa *posebnim dužnostima* prema sugrađanima. Za komunitariste je individualni identitet interno povezan sa dotičnim nacionalnim identitetom i nacija predstavlja jedan važan oblik zajednice koja se uspostavlja.³⁷⁹ Profesor političke filozofije Aksel HONET vidi srž debate između liberala i komunitarista u sledećem razmišljanju:

„Bez određene mere »patriotske« povezanosti zajednice koja prevazilazi zajedničku orijentaciju ka dobru »pravednosti«, liberalno-demokratska društva nisu u stanju da svoje institucije koje garantuju slobodu održe u aktivnom životu.“³⁸⁰

Pojedini autori smatraju liberalno odbijanje nacionalizma preteranim. Filozofkinja Jael TAMIR predlaže jedan nacionalizam koji treba da ima liberalno utemeljenje. Liberalni nacionalizam prihvata višenacionalna društva i priznaje prava nacionalnih manjina. U tom smislu, ona pokušava da prikaže na koji način bi nacionalizam mogao da bude usklađen sa liberalnim mišljenjem.³⁸¹ Ovo razmišljanje J. TAMIR bi, po mom mišljenju, moglo da bude veoma relevantno za procese integracije regiona zapadnog Balkana u EU gde dotični etno-nacionalizmi često utiču na stvaranje izgleda političke scene. J. TAMIR trezveno zaključuje da:

globalnih i regionalnih sila i dalje određivati ko može da bude nosilac prava na samoopredeljenje, a ko ne.

377 Up. Will Kymlicka: Multikulturalno državljanstvo, liberalna teorija manjinskih prava, Oksford 1995. godine; Georg P. Fletcher: Lojalnost. O moralu odnosa, Frankfurt na Majni 1994. godine.

378 Na primer, sociolog Majkl Valcer, pošto je i sam zastupnik komunitarizma, smatra da komunitarizam nije jedna samostalna i alternativna politička filozofija, već jedna privremena kritika liberalizma koja se stalno ponovo javlja. Up. Michael Walzer: Komunitaristička kritika liberalizma, u: Axel Honneth (Izd.): Komunitarizam. Rasprava o moralnim osnovama modernih društava, Frankfurt na Majni, Njujork 1993. godine, str. 157 ff.

379 Up. posebno eseje Alasdair-a MacIntyre-a: Da li je patriotizam vrlina? i Charles Taylor: Razmimoilaženje: Rasprava između liberalizma i komunitarizma, u: A. Honneth (Izd.): n. d. m., Frankfurt na Majni, Njujork 1993. godine, kao i druge eseje u ovom zbirnom tomu.

380 A. Honneth (Izd.): n. d. m., Frankfurt na Majni, Njujork 1993. godine, str. 15.

381 Up. Yael Tamir: Liberalni nacionalizam, Princeton 1993. godine.

„Liberali, koje su neki smatrali velikim pobjednicima dvadesetog veka, moraju da se pomire sa potrebom da „podele tu slavu” sa nacionalizmom i verovatno i sa religioznim fundamentalizmom.”³⁸²

Slični pravac argumentovanja liberalnog nacionalizma zastupa i politikolog Dejvid MILER, pri čemu on ipak ne izričito ističe značaj nacionalne pripadnosti. On ukazuje na pravo na političko samoopredeljenje i u prvi plan ističe nacionalni identitet kao izvor društvene solidarnosti.³⁸³

Drugi autori ukazuju na to kako „umerena nacionalna svest može da učvrsti pluralističku političku zajednicu”.³⁸⁴ Takva umerena nacionalna svest može se tumačiti kao patriotizam, tj. pozitivno tumačenje nacionalizma koje se zasniva na etički i politički zasnovanim obavezama solidarnosti. Filozof Alister MEKINTAJER³⁸⁵ definiše patriotizam

„[...] kao jednu vrstu lojalnosti prema jednoj određenoj naciji, koju mogu da imaju samo oni koji poseduju određenu nacionalnost. [...] Uopšteno gledano, i po svom karakteru, patriotizam obuhvata jedno posebno obožavanje koje se ne odnosi samo na sopstvenu naciju, već i na posebne karakteristike, prednosti i dostignuća sopstvene nacije.”³⁸⁶

Opasnost po mom mišljenju, leži međutim u tome da granica između umerene nacionalne svesti i rušilačkog etno-nacionalizma često nije jasno utvrđena. Istoričar Piter ALTER prikazuje nacionalizam kao tvorevinu sa glavom boga Janusa:

„Nacionalizam je jedna tvorevina sa glavom boga Janusa. S jedne strane, on u sebi ima veliki emancipacioni potencijal tako što pojedincima i narodima pomaže u samoopredeljenju. S druge strane, on u sebi nosi nesagledive

382 Isto, str. 3.

383 Up. David Miller: O nacionalnosti, Oksford 1995. godine; David Miller: Secesija kao princip nacionalnosti, u: Margaret Moore (ur.): Nacionalno samoopredeljenje i secesija, Oksford, Njujork 1998. godine, str. 62-78.

Više o raspravi o liberalizmu – komunitarizmu u Martin Frank: Multikulturalizam i nacionalizam, u: K. von Beyme (Izd.): n. d. m., Opladen 1996. godine, str. 362-87. Uopšteno o teorijama nacionalizma up. John Hutchinson, Antony D. Smith (ur.): Nacionalizam, Oksford, Njujork 1994. godine, str. 47-131.

384 J. Maćkó: n. d. m., 3-4/1999., str. 9.

385 Za njega ne postoji čak ni bitna razlika između pripadnosti jednoj državnoj zajednici i pripadnosti jednoj porodici. Up. H. Dubiel: n. d. m., Opladen 1992. godine, str. 132.

386 A. MacIntyre: n. d. m., Frankfurt na Majni 1993. godine, str. 85.

opasnosti: On za demokratsko društvo i koheziju država predstavlja rušilačku snagu u vidu stalne opasnosti po miran suživot ljudi.”³⁸⁷

Kod tog fenomena nacionalizma sa glavom boga Janusa postavlja se pitanje kako bi jedan „liberalni nacionalizam” – sličan onome što se u zapadno-evropskim zemljama opisuje kao patriotizam – u zemljama zapadnog Balkana mogao da preuzme ulogu jedne integrativne pogonske snage. Izuzetno kompleksnim i uznemirujućim kod ovakvog „transformisanja” etno-nacionalnih snaga javlja se fenomen koji je utvrdio D. ZENGHAS koji on naziva „dvostrukim moralom mnogih nacionalističkih pokreta”³⁸⁸, što je veoma raširena pojava u regionu zapadnog Balkana. Tako se na primer, skoro u svim zemljama zapadnog Balkana prava, koja se traže za pripadnike *sopstvene nacije*³⁸⁹ koji kao etničke manjine žive u susednim zemljama, uskraćuju pripadnicima drugih etničkih grupa u sopstvenoj zemlji.

Za H. FIHTNERA su tri centralne oblasti samopoštovanja koje je utvrdio psihijatar Džon MEK, naime: 1. potreba da se negde pripada; 2. osećanje zaštićenosti, što znači pre svega moći preživeti, kao i 3. poboljšanje osećanja sopstvene vrednosti³⁹⁰ „[...] najdirektnije povezane sa nacionalizmom i osećanjem nacionalnog identiteta [...]”³⁹¹.

Potreba zemalja zapadnog Balkana da *negde pripadaju*, trebalo bi da bude zadovoljena time da će te zemlje kao buduće države članice EU i evro-atlantskih struktura dobiti osećaj da su *zaštićene i da će moći da prežive*. Kao rezultat toga one bi trebale da *poboljšaju osećanje sopstvene vrednosti* time što će pored dotičnih nacionalnih identiteta ne samo geografski, već i politički, ekonomski i pravno postati evropljani.

Osim ove tri polazne tačke koje su utvrdili Dž. MEK odn. H. FIHTNER, prema istraživačima nacionalizma od presudnog značaja za sveobuhvatnu analizu

387 Peter Alter: Osnovna pitanja nacionalizma, u: Valeria Heuberger i dr. (Izd.): Balkan. Zona mira ili bure baruta?, Frankfurt na Majni i dr. 1998. godine, str. 183.

388 D. Senghaas: n. d. m., Frankfurt na Majni 1994. godine, str. 83.

389 Pojam „nacije” treba u ovom slučaju shvatiti u etničkom značenju.

390 Up. John E. Mack: Nacionalizam i sopstveno ja. Esej o kolektivnom narcizmu svakodnevnog života, u: The Psychohistory Review, Spring, Njujork 1983. godine, str. 47-69.

391 H. Füchtner: n. d. m., Heidelberg 1996. godine, str. 75.

Srpski nacionalni identitet je, u poređenju sa drugim narodima zapadnog Balkana, poseban slučaj: „Samoidealizacija Srba poprimila je oblik osećanja potpune nevinosti čak i kada su bili uključeni u jedan od velikih užasa kasnog 20. veka. Ona je funkcionisala preko tri slična procesa: racionalizacija („mi se samo branimo”), projekcija („oni su agresori”), i selektivno odsustvo pažnje (izbegavanje obraćanja pažnje na bilo koji dokaz ili logički zaključak koji bi mogli da pokažu šta su drugi ljudi mislili o postupcima Srba).” Ralph K. White: Psihološki aspekti psihološke krize, u: Peace and Conflict. Journal of Peace Psychology, 6, 1/2002., str. 53.

nacionalizma je postavljanje istorijsko-uporedne orijentacije.³⁹² D. ZENGHAS naglašava modernizaciju u procesu izgradnje identiteta odn. nacije i ukazuje na to da omogućavanje nacionalnog identiteta treba da bude dovedeno u vezi sa *procesom modernizacije*.³⁹³ D. ZENGHAS zastupa stav da je nacionalizam u prvom redu usmeren ka trima dimenzijama koje se odnose na egzistencijalni strah, naime:

„na odbranu od očekivanog gubitka vlasti, odn. očekivanje dobijanja vlasti, na primećeni gubitak beneficija, odn. predviđeni dobitak beneficija, na osećani gubitak kulture, odn. na potragu za osiguravanjem kulture i unapređivanjem kulture.”³⁹⁴

Po mom mišljenju ovaj opis daje dobru sliku o zemljama zapadnog Balkana. Na kraju treba pomenuti i fenomen regionalizacije³⁹⁵. Ovaj fenomen koji često prevazilazi nacionalne granice, pored pojačane nadnacionalne integracije, postaje sve jači i jači tokom globalizacije. Pri tome značajnu ulogu imaju ekonomski odnosi, odn. međusobni materijalni interesi koji su isprepletani izvan granica nacionalnih

392 Up. u vezi sa ovim Karl W. Deutsch: Nacionalizam i njegove alternative, Njujork 1969. godine, koji u ovom slučaju predstavlja klasiku, i D. Senghaas: n. d. m., Frankfurt na Majni 1994. godine, str. 54.

393 Up. D. Senghaas: n. d. m., Frankfurt na Majni 1994. godine, str. 58. „Teoretičari modernizacije, čiji je najpoznatiji predstavnik Karl Dojč i drugi posleratni politikolozi naglasili su da će pojačana komunikacija izbrisati etničke jazove i dovesti do uspešnog postizanja 'izgradnje nacije'.” Daniel Conversi: Konceptualiziranje nacionalizma. Uvod u rad Vokera Konora, u: Daniel Conversi (ur.): Etnonacionalizam u savremenom svetu. Voker Konor i studija nacionalizma, London, Njujork 2002. godine, str. 8. Što se tiče analize izgradnje nacionalnog identiteta, po D. Zenghasu je delo Karla V. Dojča: Nacionalizam i društvena komunikacija. Istraživanje temelja nacionalnosti, Kembriđ i dr. 1953. godine, neprevaziđeno. Dela Ernesta Gelnera: Nacionalizam i moderna, Berlin 1991. godine; Eric J. Hobsbawm: Nacije i nacionalizam. Mit i realnost od 1780. godine, Frankfurt na Majni 1991. godine kao i Benedict Anderson: Pronalazak nacije. O karijeri jednog uspešnog koncepta, Frankfurt na Majni 1988. godine, po oceni D. Zenghasa „konceptualno gledano ne donose nikakva nova stanovišta, a ona koja treba otkriti navedena su bez izuzetka i sistematski u radovima K. V. Dojča”. D. Senghaas: n. d. m., Frankfurt na Majni 1994. godine, str. 58 f. Međutim, D. Zenghas ne pominje dijametralno suprotne uvode koji su suprotni uvodima K. V. Dojča, a ima ih recimo kod Vokera Konora. Što se tiče istraživačkih rezultata K. V. Dojča i V. Konora, A. D. Smit piše: „Za Konora, ovaj model 'izgradnje nacije' [Dojčov model] je bio varljiv i pogrešan. [...] Sada se čini da su te nacionalne države usklađene (mada nesavršene) sa Dojčovom idejom dominantne kulturne nacionalnosti koja asimilira manje, periferne etničke grupe i njihove jezike putem agencija moderne države. [...] Za Konora takvo 'građenje nacije' je neizbežno podrazumevalo jednu veliku meru korelativnog 'razaranja nacije'.” Antony D. Smyth: Datiranje nacije, u: Daniel Conversi (ur.): Etnonacionalizam u savremenom svetu. Voker Konor i studija nacionalizma, London, Njujork 2002. godine, str. 55.

394 D. Senghaas: n. d. m., Frankfurt na Majni 1994. godine, str. 82.

395 Tako na primer, u supranacionalnoj političkoj tvorevini EU je ugovorom iz Mastrihta iz 1992. godine u Čl. 4 predviđeno jedno „priključivanje regiona”.

država. Pojačana regionalizacija utiče kako na društvene pojave nacionalizma, tako i na društvene pojave patriotizma. Sa stanovišta politike bezbednosti treba naglasiti da su: „razvijene demokratije povezane sa državama. Do sada nije postojala razvijena demokratija bez državnosti.”³⁹⁶ Iako se nacionalizam ili patriotizam javljaju i bez državnosti i u tom slučaju još jače dolaze do izražaja, državnost ostaje neminovni preduslov za demokratiju odn. pravnu državu, a to posebno važi za region zapadnog Balkana.

III. Koncept kulturne i državne nacije u kontekstu procesa integracije u EU u regionu zapadnog Balkana

Prilikom pokušaja tipizacije nacionalizma razlikuju se³⁹⁷ dva osnovna koncepta prema državno-teoretskim pristupima, prema konceptu kulturne nacije i principu državne nacije.

Ideja državne nacije stoji u tesnoj vezi sa procesom izgradnje nacije u Engleskoj, Francuskoj i u Sjedinjenim Američkim Državama gde se *shvatanje nacije* zasniva na formalnim kriterijumima kao što su prebivalište ili državljanstvo. Za razliku od toga, ideja kulturne nacije u kojoj se nacionalni identitet podrazumeva kao nasleđe predaka,³⁹⁸ nezavisno od državljanstva, kao što je to slučaj u Nemačkoj, Italiji, ali i u jugoistočnoj Evropi, zauzima dominantnu ulogu u procesu izgradnje nacije.³⁹⁹ Međutim, razlika između Nemačke, Italije i jugoistočne Evrope leži u tome što je nacionalizam u Nemačkoj i Italiji stvorio veće političke jedinice, dok je kod svojih imitatora te vrste nacionalizma u jugoistočnoj Evropi doveo do stvaranja manjih političkih jedinica.

Čini se da u industrijskim nacijama pristup kulturnoj naciji bolje funkcioniše kao posledica dobre ekonomske situacije koja stimuliše integraciju – za razliku od ekonomski slabijih društava jugoistočne Evrope koja su decenijama podeljena od strane etnički motivisanih konflikata. Kod tih nasilnih sukoba su u regionu zapadnog Balkana južnoslovenski, pravoslavni nacionalizmi zauzimali vodeću ulogu, za razliku od albanskog etno-nacionalizma, koji je imao pretežno sporednu ulogu odn.

396 H. Gärtner: n. d. m., Beč 1997. godine, str. 44.

397 Tako na primer, politikolog Brus Parot ukazuje na jednu opštu razliku između dve vrste nacionalizma, „građanskog” i „etničkog”: „Bez obzira da li su povezane sa padom neke uspostavljene države ili ne, manifestacije nacionalizma i naponi u demokratizaciji mogu da utiču jedan na drugi na različite načine. Pažljivi posmatrači uočili su razliku između dve vrste nacionalizma: inkluzioni „građanski” nacionalizam, koji je kompatibilan sa poštovanjem individualnih prava, i ekskluzioni etnički nacionalizam koji teži da podredi ta prava kolektivističkim zahtevima nacije.” B. Parrott: n. d. m., Kembridž 1997. godine, str. 10.

398 To odgovara ideji jus sanguinis, koja je zasnovana na krvi odn. poreklu, za razliku od francuskog modela jus soli.

399 Up. H. Schulze: n. d. m., Minhen 1994. godine, str. 126 ff.

koji se javio tek kao reakcija na pojavu nasilnih južnoslovensko-pravoslavnih nacionalizama.⁴⁰⁰

Politikolog Dejvid BRAUN s pravom piše sledeće u vezi sa fenomenom nacionalizma u oblastima nekadašnje Jugoslavije: „Kulturna dilema jugoslovenskog multikulturalizma bila je međutim napetost između građanskog nacionalizma i etno-kulturnog nacionalizma unutar svake od jugoslovenskih republika i pokrajina.”⁴⁰¹ K. OFE pokušava da objasni razvoj tih dvaju vrsti nacionalizma:

„Zapadni nacionalizam se razvio kao propratna pojava građanskih revolucija i kao faktor kohezije jakih nacionalnih država, dok se »etnokratski« nacionalizam razvija u državama koje još nisu prošle stepene modernizacije jedne građanske revolucije i utvrđene izgradnje države i čiji se kolektivni identitet zbog toga zasniva samo na podeljenoj *kulturnoj* tradiciji.”⁴⁰²

Čini se da su samo supranacionalne zajednice kao što je EU u stanju da ponude dugoročna rešenja zemljama zapadnog Balkana. Ta se ideja dokazala kod zapadnoevropskih zemalja pri čemu međusobna gorka iskustva iz Drugog svetskog rata i politička konstelacija tokom hladnog rata nisu davale mesto pragmatičnijim alternativama.⁴⁰³ Međutim, mnogi autori smatraju uslove pod kojima je nastala zapadna Evropa jedinstvenim i neponovljivim, kao na primer, evroskeptični istoričar Toni JUT.⁴⁰⁴

Brojni autori ukazuju na fenomen da su unutar Evrope, kao posledica bipolarne konfrontacije hladnog rata i velikih društava i saveza, potencijalno virulentni nacionalizmi bili potisnuti u zadnji plan.⁴⁰⁵ Sada se postavlja pitanje da li se u toku evropskog proširenja trajno mogu prevazići razorni etno-nacionalizmi koji su tokom hladnog rata bili potisnuti u zadnji plan. Po mom mišljenju, odgovor na ovo pitanje

400 Do sličnog zaključka je na primer, došao i istoričar S. Trebst: „Skoro da se nikada nije dogodilo da su albanski nacionalisti gurnuli Balkan u građanske i međudržavne ratove, već su to uvek činili konkurentski nacionalizmi pravoslavnih južnih Slovena.” Stefan Trebst: Albansko pitanje – Scenariji razvoja i instrumenti upravljanja, u: O problematiki stabilizacije zapadnog Balkana. Serija dokumenata državne odbrambene akademije – studije i izveštaji u vezi sa politikom bezbednosti, Beč 2000. godine, str. 42.

401 David Brown: Savremeni nacionalizam: Građanska, etnokulturna i multikulturna politika, London i dr. 2000. godine, str. 165.

402 C. Offe: n. d. m., Frankfurt na Majni, Njujork 1994. godine, str. 137.

403 Slično argumentuje na primer, B. Brok, kada piše: „»Dugi mir« između država OECD-a ne samo da je povezan sa ostvarivanjem demokratije, već i sa konfliktom istok-zapad i »zlatnim dobom« privredne ekspanzije u posleratnom periodu.” Lothar Brock: Mir. Razmišljanja o izgradnji teorije, u: D. Senghaas (Izd.): n. d. m., Frankfurt na Majni 1995. godine, str. 321.

404 Up. Tony Judt: Velika iluzija Evropa. Opasnosti i izazovi jedne ideje, Minhen, Beč 1996. godine, str. 40 ff.

405 Up. z. B. D. Senghaas: n. d. m., Frankfurt na Majni 1994, str. 53; P. Coulmas: n. d. m., 1994. godine, str. 549.

će uticati i na dugoročnu političku sliku Evrope pri čemu će ključnu ulogu u procesima integracije ili dezintegracije imati zadovoljstvo ekonomskim stanjem u sprezi sa zajedničkim interesovanjem za stvaranje supranacionalnih struktura.

Samo EU i nikakav drugi regionalni hegemon može u svom trenutnom sastavu da preuzme ulogu integracionog centra na zapadnom Balkanu. Bilo koja alternativa evropskoj integraciji značila bi trajnu nestabilnost za zemlje zapadnog Balkana. Zajednička gorka iskustva koja su stečena tokom komunističke diktature pod dogmatičnim geslom „bratstva i jedinstva” kao i ratni sukobi tokom procesa raspada Jugoslavije od 1991. godine ne bi smela ni zemljama zapadnog Balkana, a ni Evropskoj uniji da dozvole bilo koje druge alternative, osim jedne integracije nezavisnih država regiona zapadnog Balkana u evropske i evro-atlantske strukture. Time u regionu zapadnog Balkana treba da se postigne *konačnost evropskog procesa integracije*.⁴⁰⁶

Najnoviji rezultati istraživanja o nacionalnom identitetu daju, po mom mišljenju, korisne savete za procese evropske integracije. Prema najnovijim rezultatima istraživanja *komunikacija i jezik* sve više zamenjuju kulturu ili religiju kao presudne elemente u definiciji nacionalnog identiteta. Shodno ovim rezultatima, dosadašnje teorije o naciji i nacionalnom identitetu moraju da budu revidirane. Rezultati opsežnih analiza⁴⁰⁷ koje su sprovedli sociolozi Rajner ROSEGER i Maks HALER pokazuju da ne postoji značajna razlika između „tradicionalnih kulturnih nacija” i „zapadnih državnih nacija”. Tako su oni utvrdili da „čak i u manje razvijenim „mladim” nacijama istočne Evrope ne postoji suštinski drugačije razumevanje nacije od onog koje postoji u starim demokratijama zapadne Evrope.”⁴⁰⁸ U ovoj studiji se zaključuje da se „jezičke odn. verski definisane kulturne nacije mogu jasno međusobno razlikovati, ali da to nije slučaj sa državnim nacijama sa jedne strane i kulturnim nacijama sa druge.”⁴⁰⁹ Klasična razlika između državnih nacija i kulturnih nacija, koja je veoma raširena u teoriji, je dakle prema toj studiji empirijski nedokaziva. Nova hipoteza ove studije glasi:

406 Za ovu temu up. predavanje koje je nemački ministar spoljnih poslova Jozef Fišer održao na Humboltovom Univerzitetu 12. maja 2000. godine pod naslovom: Od udruženja država do federacije – razmišljanja o konačnosti evropske integracije (dostupno na sajtu: <http://www.whi-berlin.de/fischer.htm>).

407 Upoređeni su i ocenjeni podaci dobijeni iz 16 evropskih država: Velike Britanije, Irske, Holandije, Norveške, Švedske, Nemačke (razloženi na stare i nove pokrajine), Austrije, Italije, Španije, Bugarske, Letonije, Slovačke, Slovenije, Češke i Mađarske. Kao što se može videti nema prikazanih podataka iz zemalja zapadnog Balkana. Međutim, po mojoj proceni, razlike u rezultatima ne bi bile velike i rezultati bi bili slični što su zemlje zapadnog Balkana čvršće povezani u evropskim procesima integracije. Up. Rainer Rosegger, Max Haller: Koncepti nacionalnog identiteta u zapadnoj i istočnoj Evropi, u: Österreichische Zeitschrift für Soziologie 1/2003.

408 Isto, str. 50.

409 Isto, str. 37.

„Ljudi koji s obzirom na njihovo poreklo i uslove života, jače učestvuju u procesima modernizacije i globalizacije [...], zastupaju pre svega jedan funkcionalno-komunikativni koncept nacije, dok ljudi koji više pripadaju tradicionalnim kontekstima života i zanimanja češće zastupaju jedan tradicionalno-askriptivni model.”⁴¹⁰

U tom funkcionalno-komunikativnom modelu javljaju se dve važne karakteristike „koje se mogu smatrati suštinskim za funkcionisanje jedne moderne države, naime poštovanje političkih institucija i zakona i vladanje jezikom koji se govori u toj zemlji.”⁴¹¹ Što se tiče budućnosti nacionalne države i nacionalnog identiteta Evrope, ova studija smatra da „činjenica sveobuhvatne i intenzivne komunikacije između svih građana, kao i između građana i vlade, predstavlja centralni element moderne nacije”⁴¹².

Sve se češće dovode u pitanje pokušaji modernih nacionalnih država da kao *jedini* zamislivi „akteri vršenja vlasti” odlučuju o ljudima koji žive na njihovim teritorijama. Široko primenjeni osnovni princip *uti possidetis* je, na primer, u Africi, štitio nezavisnost država i regionalnu stabilnost, ali nije motivisao političke vladare da tamo razvijaju demokratske institucije pošto su oni tim principom bili zaštićeni od eventualne spoljašnje intervencije kao i od podele zemlje.⁴¹³

Nacionalna država dvadeset i prvog veka suočiće se sa sve više poteškoća ukoliko donese proizvoljne odluke o osnovnim ljudskim pravima i slobodama ljudi koji žive pod njenom vlašću. Klasični argumenti „nemešanja u unutrašnja pitanja nacionalnih država” nailaze na sve manje odobrenje ako dolazi do ugrožavanja osnovnih ljudskih prava. Zbog toga propadaju i mnogi zahtevi za nacionalnim državama u svetu u kojem međusobna zavisnost postaje sve jača. Po meni to treba smatrati pobedom čoveka nad ideologijom.

Kao što je pokazala citirana studija R. ROSEGERA i M. HALERA, *komunikacija i jezik* sve više važe za odlučujuće karakteristike u izgradnji identiteta. Iako dosadašnje teorije o definiciji nacije ne trebaju da budu revidirane u celosti, ova studija nam još jednom potvrđuje da poimanje ljudi, a samim tim i dotični identiteti, nisu statistički, već dinamični fenomeni. U pogledu dinamičnih fenomena rođena je i ideja nacije.

410 Isto, str. 44.

411 Isto, str. 48.

412 Isto, str. 49. Teoretičar Karl V. Dojč je zamišljao naciju kao „komunikativnu zajednicu”. Up. za to z. B. Karl W. Deutsch: Nacionalizam i društvena komunikacija. Istraživanje o temeljima nacionalnosti, Kembridž i dr. 1953. godine.

413 Up. Enver Hasani: Princip nedodirljivosti granica u međunarodnom pravu i međunarodnim odnosima, u: Albanci na Balkanu, Albanski institut za međunarodne studije, Tirana 2001. godine, str. 49.

Sve manji broj ljudi u razvijenim zemljama se ponosi naglašavanjem da pripadaju određenoj naciji. Čini se da drugi elementi kao što su ekonomski i akademski uspeh daju više povoda za ponos. Međutim, te zemlje su u manjini. Mnogi drugi ljudi – a posebno u regionu zapadnog Balkana skoro da i ne vide druge alternative za podizanje vrednosti sopstvenih osećaja identiteta, osim da etnonacionalnu pripadnost stave u centar i da tu pripadnost načine 'homogenom' i 'prema potrebi i slavnom'. Sve dok je to tako, po mom mišljenju, će uvek postojati mogućnost *ratova u ime i za sopstvenu etnonaciju*. To je zvezdani trenutak samodržaca koji se rado predstavljaju kao „spasioci nacije”. Kao posledica tih *ratova*, koji se vode *u ime i za sopstvenu naciju*, oblik društva u kojem se pojedinac smatra ne samo pripadnikom jedne nacije već i ravnopravnim *građaninom* sa svim *pravima i obavezama*, biva potisnut decenijama u daljinu. To je slučaj i u regionu zapadnog Balkana. M. CIRNA se izjašnjava ovako: „U globalizovanoj svetskoj privredi čovek ne može biti drugačiji i uspešan već drugačiji *ili* uspešan.”⁴¹⁴ Kad bismo tu izjavu M. CIRNA koja se može dovesti u pitanje, primenili na region zapadnog Balkana onda bi EU, kao „[...] perspektiva budućnosti bez alternative za zapadni Balkan”⁴¹⁵, tim državama barem trebala da pruži fer šansu da budu uspešne, u krajnjem redu i iz sopstvenih geopolitičkih interesa.

„[...] EU kao 'politički poredak' se još uvek nalazi u fazi formiranja i sama njena 'priroda' – a da ne govorimo o 'političkom ishodu' – je još uvek sporna.”⁴¹⁶

IV. Napomene u vezi pristupa integraciji u EU za zemlje zapadnog Balkana

Iako u Evropi postoje oprečna mišljenja da li Turskoj, kao kandidatu za članstvo u EU, uopšte treba dati realne šanse za stupanje u članstvo EU ili ne,⁴¹⁷ buduće članstvo zemalja zapadnog Balkana se ne dovodi u pitanje, barem ne javno, što treba

414 M. Zürn: n. d. m., Opladen 1996. godine, str. 114.

415 Iris Kempe, Wim van Meurs: Novi susedi EU. Strategije prema jugoistočnoj i istočnoj Evropi izvan proširenja, u: Međunarodna politika, Arhiv Evrope 5/2002, str. 30.

416 Beate Kohler-Koch: Evolucija i transformacija upravljanja Evropom, u: Political Science Series br. 58, Institut za napredne studije, Beč 1998. godine, str. 9.

417 Tako je predsedavajući Konferencije EU, Valeri Žiskar Desten kritikovao način postupanja sa Turskom u vezi sa članstvom u EU i predložio alternativu za članstvo Turske. On je smatrao: „Nije pošteno da se Turskoj nešto obeća o čemu se privatno drugačije misli.” Die Presse, 6. septembar 2003. godine, str. 12.

zahvaliti pre svega njihovom geografskom položaju⁴¹⁸. Iako zemlje članice EU, bar u svojim javnim istupima, podržavaju proces integracije zapadnog Balkana u EU, taj proces nije jednostavan: „Članstvo balkanskih zemalja u EU biće bolno za sve učesnike”⁴¹⁹.

R. BIRMAN je 2001. godine posmatrao široko rasprostranjenu i još uvek postojeću skepsu prema perspektivi integracije zemalja zapadnog Balkana u EU:

„[...] što se tiče smisla proširenja po sebi i konačnosti unije uopšte, perspektiva pristupanja Balkana uniji zapada u kolotrag rastuće evro-skepsse. Rat na Kosovu pod čijim je utiskom ta perspektiva pristupanja izborna suprotno svim kritičarima, završen je. [...]. Čini se da sprečavanje konflikata doživljava svoj procvat samo u kriznim vremenima. Pod tim uslovima vodeći političari žale zbog započinjanja pregovora sa Bugarskom i Rumunijom, kao i zbog otvaranja perspektive pristupanja za zapadni Balkan.”⁴²⁰

D. ZENGHAS tvrdi da je raspadom Austro-Ugarske monarhije i Osmanlijskog carstva došlo samo do raspada prisilno održavanih, a ni na koji način integrisanih političkih tvorevina.⁴²¹ S tim bismo mogli uporediti i neuspeh jugoslovenske ideje izgradnje države u dvadesetom veku. Za razliku od ovih propalih velikih imperija čini se da je recept uspešnosti EU sa geslom *jedinstva različitosti* uspešan sve do današnjeg dana. Ovo geslo u sve globalizovanijem svetu i za zemlje zapadnog Balkana predstavlja jedini alternativni pravac ekonomskog prosperiteta i političke stabilnosti. Pri tome se u prvom redu radi o prevazilaženju *istorijske nesreće jugoistočne polovine Evrope*. Korene ove velike nesreće T. JUT s pravom vidi u tome da se njihova podela na nacionalne države dogodila suviše kasno i istovremeno za sve.⁴²² U izjavi u kojoj daje istorijsko poređenje on daje trezveni opis samopercepcije Evropljana o sebi:

„Čudno je to što jedan od najstarijih i najpovezujućih aspekata zajedništva među Evropljanima predstavlja svest o podeli. Karakteristično je za sve stanovnike kontinenta da su oni oduvek težili da se jedni od drugih razgraniče.”⁴²³

418 Za istorijsko-političko poređenje o granicama Evrope up. Manfred Münkler: Imperija, nacija, Evropa. Modeli političkog reda, Vajnhajm 1996. godine, str. 102-14.

419 MKG, n. d. m., Brisel 1. april 2001. godine, str. 257 (dostupno na sajtu: <http://www.crisisweb.org>).

420 R. Biermann: n. d. m., 8/2001, str. 936 f.

421 Up. D. Senghaas: n. d. m., Frankfurt na Majni 1994. godine, str. 97.

422 Up. T. Judt: n. d. m., Minhen, Beč 1996. godine, str. 73 f.

423 Isto, str. 64.

Majkl EMERSON iz *Centra za proučavanje evropske politike*, na pitanje o budućnosti Evrope smatra da bi EU, u slučaju da ne postane homogena država, mogla da postane „jedna nova srednjeevropska imperija” sa dobro definisanim centralnim prostorom i periferijom sastavljenom od država koje pripadaju Evropi u okviru koji nije sasvim razjašnjen. Tako po M. EMERSONU postoje brojne opcije od kojih međutim, nijedna ne bi dovela do stvaranja Sjedinjenih Evropskih Država.⁴²⁴

Uprkos neizvesnosti u vezi sa tačnom budućnošću EU čini se da zemljama zapadnog Balkana i EU postaje sve jasnije da je integracija u EU jedina alternativa za postizanje trajne političke i ekonomske stabilnosti. Ova alternativa dobija sve realnije šanse za njeno ostvarenje jer je

„[...] Evropa shvatila da ako ona ne izvozi stabilnost na Balkan, onda će Balkan izvoziti nestabilnost u Evropu. Ne postoji nikakva zamena za mirnu, stabilnu i demokratsku jugoistočnu Evropu na njenoj strani.”⁴²⁵

Sama EU je na pitanje koji bi bio najbolji put za prevazilaženje hronične nestabilnosti na Balkanu odgovorila jednom jedinom rečju: *integracija*.⁴²⁶ Međutim, EU uprkos izvesnom napretku od 1999. godine još nije stvorila pogodnu sredinu za integraciju. Sve do sada politika EU prema regionu zapadnog Balkana još nije razumela da „[...] bi članstvo Kosova ili Crne Gore u EU zahtevalo međunarodno priznanje suverenog statusa izvan SRJ.”⁴²⁷ Stav EU objašnjava sledeći citat renomiranog i nezavisnog *trusta mozgova* zvanog Međunarodna krizna grupa (u daljem tekstu: MKG):

„Ministri inostranih poslova EU su 22. januara 2001. godine, jasno stavili do znanja njihov prioritet „očuvanja sveukupnog saveznog okvira” u SRJ, a Specijalni izaslanik UN-a za Balkan Karl Bilt je novinskoj agenciji Rojters rekao da izjava EU „veoma jasno izražava stav da međunarodna zajednica nema interesa u osnivanju novih država u regionu”.”⁴²⁸

424 Up. Christoph Prantner: Vreme buđenja, u: Standard, 30. april i 1./2. maj 2004. godine, str. A. 14.

425 MKG, n. d. m., Brisel 1. april 2001. godine, str. 250.

426 Up. isto. Za istorijsko-opisni pregled napretka integracije EU na Balkanu i inicijativa do 2000. godine vidi Will Bartlett, Višnja Samardžija: Obnova jugoistočne Evrope, Pakt za stabilnost i uloga EU: Pregled, u: Ekonomska politika i privrede u tranziciji MOCT-MOST 2/2000, str. 245-63.

427 MKG, n. d. m., Brisel 1. april 2001. godine, str. 253 (napomena 231).

428 Isto, str. 263.

Nigde u svetu nije bilo toliko obuhvatnih međunarodnih programa demokratizacije kao na Balkanu,⁴²⁹ u kojima su EU odn. države članice EU preuzimale vodeću ulogu. Međutim, dosadašnji rezultati koje je međunarodna zajednica postigla u regionu zapadnog Balkana su prilično skromni.⁴³⁰ To što se uprkos velikom angažovanju mogu videti malobrojni uspesi, može se po mom mišljenju, objasniti samo neustaljeno vođenom politikom i pre svega postavljanjem loših političkih dijagnoza.

Dok EU odn. države članice EU nastavljaju svoju politiku bez strategije i vizije prema regionu zapadnog Balkana, dotle nije osiguran američki angažman u tom regionu bez kojeg se ne može zamisliti proces evropskog ujedinjenja. Bivši državni sekretar SAD, Medlin OLBRAJT ocenila je kao realnu opasnost da bi Vašington mogao da okrene leđa Balkanu.⁴³¹ M. OLBRAJT je izrazila to mišljenje u kontekstu stvaranja državne unije između Srbije i Crne Gore na koju su bile prisiljene od strane EU, kao i u kontekstu aktuelnih opasnosti u zemljama u regionu. Slično se pominje i u jednom izveštaju USIP-a: „Kao što je nedavno pokazao nedostatak podrške javnosti za dalje angažovanje SAD na Kosovu, nove generacije Amerikanaca nisu zainteresovane za evropska pitanja.”⁴³²

Stoga mnogi stručnjaci s pravom pokušavaju da kreatorima politike EU skrenu pažnju na odgovornost EU prema regionu zapadnog Balkana:

„Evropska unija se mora odlučiti između dvaju jasno razgraničenih alternativa: ili će se ozbiljno angažovati u borbi protiv osnovnih uzroka nestabilnosti ili će i dalje trošiti resurse na kratkoročno rešavanje konflikata u regionu koji se uvek nanovo rasplamsavaju.”⁴³³

Postoji opšta pretpostavka da je komunistička pretnja po evropski proces ujedinjenja koju su osećale obe strane značajno napredovala od kraja Drugog svetskog rata do 1989. godine. Ipak, od 1989. godine, ova pretnja više nije prisutna.

429 Up. Evropska inicijativa za stabilnost (ESI), Zapadni Balkan u 2004. godini. Podrška, kohezija i nove granice Evrope. Poziv za reformu politike Evropske unije, Berlin i dr. 3. novembar 2002. godine, str. 13 (dostupno na sajtu: www.esiweb.org).

430 M. Abramovic i H. Hurlburt daju objašnjenje za to: „Osim unutrašnjih problema u EU, ona takođe ima i pogrešne prioritete na Balkanu, jer se suviše usredsređuje na dugoročne ekonomske mogućnosti, ali ne i dovoljno na trenutne političke nedostatke.” Morton Abramowitz, Heather Hurlburt: Može li EU da izađe na kraj sa Balkanom?, u: *Foreign Affairs*, Tom 81, septembar/oktobar 2002. godine, str. 4.

431 „[...]Tako] ona smatra da bi Brisel trebao da bude mnogo važniji za celi region od Beograda.” Anneliese Rohrer: Olbrajtova o stanju na Balkanu: Evropo, molimo da preuzmete, intervju, u: *Die Presse*, 23. oktobar 2003. godine, str. 8.

432 Institut SAD za mir (USIP), Specijalni izveštaj, Evropa u 21. veku. Strategija za postizanje stabilnog mira, Vašington DC, novembar 2000. godine, str. 9 (dostupno na sajtu: www.usip.org).

433 ESI, n. d. m., Berlin i dr. 3. novembar 2002. godine, str. 6.

Ekonomsko razmišljanje o proširenju evropskog ekonomskog prostora možda je do izvesne mere bilo i motivacija za proces ujedinjenja. Iako je ovaj zajednički interes važan, on po mom mišljenju nije dovoljan za preuzimanje uloge garanta mira u Evropi. Integraciona snaga zajedničkih kulturnih i istorijskih iskustava često biva zapostavljena kada se radi o zemljama koje još nisu mogle da postignu veliki napredak u procesima demokratizacije i transformacije. To ima još teže posledice u zemljama zapadnog Balkana, kada uzmemo u obzir da u ovom izolovanom prostoru isključenom iz spoljašnjeg sveta nema zajedničkih regionalnih i ekonomskih interesa i strategija. Osim u Srbiji, većina političkih partija zemalja zapadnog Balkana velikim slovima na svoje zastave piše evropsku i evro-atlantsku integraciju kao prioritetni cilj. Pri tome, hipoteke iz ne tako davne prošlosti još uvek imaju veliku ulogu.

Stav prema zemljama zapadnog Balkana se u zapadnoevropskim krugovima kreće od skeptičnog do odbijajućeg. Koordinator pakta za stabilnost za jugoistočnu Evropu Erhard BUSEK je zaključio: „Poneko želi da gvozdena zavesa bude zamenjena „gumenom zavesom” i kad bi se uz to radna mesta, *zastarele tehnologije* i poslovne mogućnosti preselile u nove demokratije.”⁴³⁴

Nakon proširenja EU za još deset novih članica u maju 2004. godine treba očekivati još jaču skepsu prema novim talasima proširenja. Mnogi skeptici su mišljenja da se EU sama nalazi na dobrom putu da postane neuspešna⁴³⁵ u vezi četvrtog kriterijuma sposobnosti za proširenjem, a ta opasnost je u međuvremenu postala još veća. Istovremeno, sve veći broj stručnjaka zahteva jedan panevropski način pristupa od strane EU.⁴³⁶ Da li će nekoj državi kandidatkinji za članstvo u EU biti priznata zrelost za pristupanje istoj veoma je jako, ako ne i isključivo, politički motivisano. Ovakvom političkom odlukom EU pokušava da vodi politiku „*štapa i šargarepe*”, međutim:

„U retrospektivi postoje argumenti da ni kraj od „šargarepe” a ni kraj od „štapa” strategije EU na Balkanu nisu bili uspešno primenjeni. „Šargarepe”

434 Erhard Busek: Evropa se menja – bezbednost se menja. Bezbednosno-politička dimenzija širenja EU prema istoku, u: Österreichische Militärische Zeitschrift (ÖMZ) 4/2002, str. 397.

435 Up. Anneke Hudalla, August Pradetto: Dezintegracija putem integracije? Dileme Evropske unije zbog proširenja prema istoku i evropska politika nove Savezne vlade, u: Studije o međunarodnoj politici. Institut za međunarodnu politiku na Univerzitetu Bundesvera u Hamburgu, Hamburg 2/1999, str. 27.

436 „Najvažniji princip je transformisanje jednoslojnih pristupa u višeslojni model. EU mora da proširi svoju privlačnost sa nudišenja proširenja ka tome da postane pan-evropski akter.” I. Kempe, W. van Meurs: n. d. m., str. 18 (dostupno na sajtu: <http://balkans.mehedinti.info/studies/Multi-Layered%20Europe.pdf>).

često nije bilo ili, kada je bilo, ona je kasnila ili je predstavljana na jedan nekoordinisani način.”⁴³⁷

Ovakva nekoordinisana politika EU u regionu zapadnog Balkana nastavlja se do današnjeg dana. Njen prvi korak bio bi sprovođenje jedne trezvene analize problema ovog regiona. Međutim, EU okleva – mnogo više od, na primer, Sjedinjenih Američkih Država – prilikom rešavanja problematičnih pitanja koja istovremeno predstavljaju i neizbežan preduslov za dobrosusedske odnose, a samim tim i za trajnu stabilnost u ovom regionu. Probleme faktičnih protektorata, Bosne i Hercegovine i Kosova,

„[...] Međunarodna zajednica mora da reši još pre njihovog pristupanja EU. Što se toga tiče, u Briselu vlada nedostatak mašte. Ali i ideja da će problemi podeljene Bosne jednostavno nestati unutar EU, nema nikakvog realnog osnova. Isti je slučaj i sa idejom o priznavanju Kosova kao članice pošto ono još nije samostalna država.”⁴³⁸

Istovremeno, regionu zapadnog Balkana ističe vreme da uhvati korak sa drugim susednim državama u procesima integracije. Do danas su razvijene brojne ideje kako bi se mogla postići integracija balkanskih zemalja u EU⁴³⁹ međutim, nijedna od tih ideja nije dovela do željenih rezultata. Za to je pre svega, po mom mišljenju, odgovorna činjenica što su zanemareni uslovi za integraciju, kao npr. pitanja statusa koja treba da budu rešena pre toga. Istovremeno, vlade kao i ljudi regiona zapadnog Balkana imaju iluziju da će EU rešiti sve njihove probleme. Nakon stupanja Rumunije i Bugarske u članstvo EU, region zapadnog Balkana je u potpunosti okružen teritorijom EU. To neće olakšati pristup EU ukoliko zemlje zapadnog Balkana ne postignu neophodnu sveobuhvatniju stabilnost. Na taj način zemlje zapadnog Balkana bivaju još više izolovane što bi moglo da bude optimalno za

437 Dimitris Papadimitriou: Strategija EU na Balkanu posle komunizma, u: Studije jugoistočne Evrope i crnomorske oblasti, Tom 1, 3/2001, str. 78.

438 Erhard Busek: Intervju, u: Kurier, 14. decembar 2002. godine.

439 J. Vorvik u rezimeu predstavlja sledeće: „[...] Potencijalni članovi bi mogli da budu primljeni u izabrane grupe, pristup u vidu talasa. Druga mogućnost je da bi se od kandidata moglo zahtevati da se pridruže jednoj posebnoj organizaciji, koja je tesno povezana sa EU, kao neophodni uvod za pripremu stupanja u puno članstvo (pristup čekaonice). Drugi predlog je da bi se zemlje jugoistočne Evrope mogle podstaći da osnuju svoju sopstvenu uniju, sa mogućnošću da se istočna i jugoistočna unija udruže kada razlike između njih budu smanjene (pristup paralelne integracije ili Evropa u koncentričnim krugovima). [...] Konačno je predloženo da bi mogla da bude stvorena Evropa „po narudžbini” sa ograničenim funkcionalnim, podeljenim, sektoralnim i labavim sporazumima između svih zainteresovanih država.” Johannes Varwick: Kosovska kriza i Evropska unija: Pakt za stabilnost i njegove posledice po proširenje EU, u: K. R. Spillmann, J. Krause (ur.): n. d. m., Bern i dr. 2000. godine, str. 163 f.

nezakonite i kriminalne aktivnosti. Posledice ovakvog veoma verovatnog razvoja događaja obrađene su u izveštaju *trusta mozgova* Inicijative za evropsku stabilnost (u daljem tekstu: ESI) koja je tačno predvidela i *krizu iz 2004. godine*:

„Sposobnost regiona da se priključi evropskom projektu će sve više i više jenjavati. Dok se unutar proširene teritorije Evropske unije stremlji ka ostvarivanju ciljeva kao što su ekonomska kohezija, razvoj i mobilnost radne snage, fokus na Balkanu se sužava na teme zločina, korupcije i upravljanja granicama. Ako je to jedini odgovor Evrope na krizu 2004. godine, onda će Balkan sa velikom verovatnoćom ostati ostrvo nestabilnosti u središtu Evrope čiji se izvoz sastoji od gastarbajtera, a uvoz od mirovnih snaga.”⁴⁴⁰

Neophodno je da EU usvoji novi pristup prema regionu zapadnog Balkana: „Proširenje EU bez fundamentalno novog modela za integraciju ne bi stvorilo veću stabilnost, već bi, suprotno tome, izazvalo novu nestabilnost širom Evrope.”⁴⁴¹ Osim toga, ljudima tog regiona mora da bude jasno da su oni ključni akteri u savladavanju svojih problema.⁴⁴²

Evropska unija pokušava da izbegne integrisanje konflikata i čeka da zemlje zapadnog Balkana reše svoje probleme pre nego što postanu deo EU. Ovo je istakao Komesar EU za pitanja proširenja, Ginter FERHOJGEN, kada je istakao da zemlje Balkana moraju da pokažu da svoje probleme mogu da reše putem regionalne saradnje zajedno sa zemljama u susedstvu,⁴⁴³ ako žele da se pridruže Evropskoj uniji. Takođe se i u prvom godišnjem izveštaju Komisije evropske zajednice o PSP eksplicitno navodi: „Integracija sa EU je moguća samo ako buduće članice mogu da pokažu da su spremne i sposobne da interaguju sa svojim susedima kao što to čine države članice EU.”⁴⁴⁴ Istovremeno se javlja i skeptičan stav od strane zemalja zapadnog Balkana prema pristupanju EU. Uopšte se može primetiti da, što se više približava potencijalno članstvo u EU, to se više javljaju brojne sumnje pošto se zemlje unutar, ali i izvan teritorije EU suočavaju sa posledicama tog članstva. Aleksandar SMOLAR, vođa istraživanja pri *Nacionalnom centru za naučno*

440 ESI, n. d. m., Berlin i dr. 3. novembar 2002. godine, str. 18.

441 J. Varwick: n. d. m., Bern i dr. 2000. godine, str. 174.

442 „Narodi Balkana moraju da reše svoje konflikte sami pre nego što mogu da se pridruže Evropskoj uniji. Oni ne smeju da misle da mogu da ih uvezu u EU, kako bi EU mogla da reši njihove konflikte umesto njih. Međutim, njima je sigurno potrebna pomoć Evrope.” Isto, str. 176.

443 Reuters 23. oktobar 2001. godine, cit. kod David Phinnemore: Sporazumi o stabilizaciji i pridruživanju: Evropski sporazumi za zapadni Balkan?, u: *European Foreign Affairs Review* 8/2003, str. 100.

444 U originalnom tekstu odštampano podebljanim slovima. Komisija Evropske zajednice, Proces stabilizacije i pridruživanja za jugoistočnu Evropu. Prvi godišnji izveštaj, (COM (2002) 163 završni), Brisel 4. april 2002. godine, str. 11.

istraživanje u Parizu, na sledeći način opisuje sadašnje fenomene u bivšim komunističkim zemljama:

„„Nazad u Evropu” nije više bojni poklič novih post-komunističkih demokratija. Javna diskusija se sve manje koncentriše na sudbinu Evrope, već više na finansijsku podršku od strane EU i status pojedinih nacionalnih država.”⁴⁴⁵

S obzirom na opravdanu ili neopravdanu skepsu u vezi procesa integracije u EU koja vlada u zemljama zapadnog Balkana, u pragmatičnom smislu je pristupanje EU u interesu kako EU, tako i u interesu zemalja zapadnog Balkana.⁴⁴⁶ Stoga je članstvo u EU za zemlje zapadnog Balkana samo pitanje vremena. Međutim, da bi ono u dogledno vreme postalo realnost neophodno je mnogo veće angažovanje, kako od strane zemalja zapadnog Balkana tako i od strane EU.

C. Demokratizacija regiona zapadnog Balkana i njegova integracija u EU – teška, ali ne i nemoguća

Iako je neizvesna budućnost EU, buduća uloga nacionalnih država i prekograničnih regiona, jedno je ipak sigurno: da zemlje zapadnog Balkana žele da postanu deo evro-atlantskih struktura. U EU se stalno vodi rasprava o tome kako bi se EU mogla reformisati i kako bi se demokratski princip mogao dalje ojačati. U regionu zapadnog Balkana se radi o tome da se u jednom prvom koraku izgradi temelj demokratije, temelj funkcionišuće pravne države, koja u liberalno-demokratskom smislu nikada nije ni postojala. U principu se radi o tome da reforma vlada bude tako sprovedena da se iz nekadašnjih diktatura mogu uspostaviti pravne države, što predstavlja proces koji u regionu zapadnog Balkana treba da bude podržan putem integracije u EU. Primer uspešnosti nekadašnjih komunističkih država koje su već članice EU, pokazuje da proces demokratizacije i transformacije nije nikakav sizifovski posao,

445 Alexander Smolar: Test snage evropske solidarnosti. Međudržavna preraspodela dovodi do jakih tenzija unutar EU, u: Die Presse 28. jun 2003. godine, str. 40.

446 „[...] EU mora da ostane angažovana u jugoistočnoj Evropi. Radi svojih interesa ona mora da obezbedi stabilnost regiona, poštovanje ljudskih prava i pojavu demokratskog donošenja odluka sa mnogo više tržišno orijentisanom raspodelom manjkavih resursa. Međutim, ona ne može da ignoriše specifične potrebe regiona zbog štete koja je naneta Kosovu, tragičnog raspada SFRJ i njenih ponovljenih obećanja da će pomoći toj oblasti u njenoj ekonomskoj, političkoj, bezbednosnoj i društvenoj modernizaciji.” Jozef M. van Brabant: Jugoistočna Evropa, Tranzicija i EU – Da li je beskonačno proširenje poželjno?, u: Ekonomska politika u privredama u tranziciji MOCT-MOST, 11/2001, str. 323.

iako ljudi u regionu zapadnog Balkana koji su pogođeni njime često stiču takav utisak.

Demokratizacija nije *dogadjaj*, već *proces*, čiji se tok teško može predvideti. Ovaj proces postavlja brojna pitanja kod kojih se manje radi o odgovoru, a više o raspravi koja iz njega proističe. Pitanja kao, npr. da li će nacionalni interesi preovladavati i u budućnosti ili će *sopstveni* nacionalni interesi *istovremeno* postati i zajednički evropski interesi, predstavljaju kontroverzna pitanja tekuće rasprave u EU.⁴⁴⁷ Po mom mišljenju, takve diskusije treba pokrenuti i u regionu zapadnog Balkana, iako se one možda trenutno čine „nerelevantnim”. Rasprava o tematici EU trebalo bi u regionu zapadnog Balkana da stvori jasnoću u vezi sa predstojećim izazovima za taj region i da se tako izazove katalizatorski efekat u procesima integracije u EU u regionu zapadnog Balkana.

Procesi integracije zemalja zapadnog Balkana u EU mogu se tumačiti kao prevazilaženje kasnih posledica totalitarizama i autoritarizama dvadesetog veka na tom evropskom prostoru. Dok su u zapadnoj evropskoj hemisferi ljudi nakon Drugog svetskog rata sticali iskustva u okviru demokratske tvorevine pravne države, ljudi u bivšim komunističkim državama preživljavali su diktatorske oblike vlasti i to tokom više generacija, što još više otežava uvođenje i učvršćivanje humanih vrednosti⁴⁴⁸, ekonomskog prosperiteta, a samim tim i dugoročno obezbeđivanje mira na celom evropskom kontinentu. Opasnost od povratka totalitarnih ili autoritarnih režima se ni u novim demokratijama, a ni u učvršćenim demokratijama ne može smatrati nečim nemogućim. Granica između „demokratije” i „ne-demokratije” je često izuzetno tanka. Populistički elementi koji ugrožavaju i ometaju pravnu državu na zapadu i etno-nacionalističke snage spremne za nasilje na istoku i jugoistoku evropskog kontinenta bivaju u vreme globalizacije smatrani reliktima prošlosti i potisnuti. Međutim, oni često dobijaju nova pojačanja iz redova „gubitnika” društvenih promena i time izazivaju pravnu državu ili ponovo onemogućavaju njeno uspostavljanje.

Kada su se 1989. godine komunistički režimi u istočnoj i jugoistočnoj Evropi nalazili na kraju „*autodestruktivnog procesa*”, zapadnoevropske demokratije su bile iznenađene tim „naglim”, neočekivanim preokretom, a još manje spremne za brzo delovanje. Zbog raskoraka između država članica EZ odn. EU skoro da nije bilo moguće kreirati jednu dugoročnu i jedinstvenu strategiju za evropski region koji je EU na pragu dvadeset i prvog veka nazvala zapadnim Balkanom. Posebno na

447 Up. z. B. Philippe C. Schmitter: Kako demokratizovati Evropsku uniju ... i zašto se uopšte truditi? Boston 2000. godine.

448 Pod pojmom „vrednosti” mislio sam na univerzalna ljudska prava, odn. osnovna prava koja su suštinski element jedne demokratije. Dakle, jedan sistem vrednosti koji čini demokratiju, a ne nužno vrednosti politike. Kritičnu analizu uloge vrednosti u politici, i u kojoj meri vrednosti treba da budu prisutne u politici, daje Krzysztof Michalski: Kako vrednosti dolaze na svet, u: Die Presse (Spectrum), 5./6. maj 2001. godine, str. I-II.

prostoru SFRJ, u kojem je još jednom došlo do buđenja etno-nacionalizama pre i nakon preokreta iz 1989. godine, stare evropske demokratije su se ponašale naivno do ignorantno i suviše dugo su posmatrale dešavanja. Tako su Sjedinjene Američke Države još jednom morale da se pojave u Evropi kao mirotvorac i glavni garant mira. Po mom mišljenju, to kazuje dosta toga o stanju učvršćenih evropskih demokratija koje jugoistočnom prostoru ne mogu da ponude *bilo kakvu snagu privlačnosti*, barem ne u kratkoročnom pogledu. Posledice tog nedelovanja i nejedinstva u vezi moguće intervencije u bivšim jugoslovenskim prostorima su ogromne i neće moći tako brzo da budu eliminisane.⁴⁴⁹

Sociolog Ulrich BEK opisuje situaciju koja je nastala krajem hladnog rata u Evropi kao paradoksalnu. Politička renesansa Evrope nije dovela do ponovnog oživljavanja ideja Evrope, već do jedne opšte paralize. U. BEK uzrok tome vidi u fatalizmu koji se razvio u Evropi modernog doba.⁴⁵⁰

Tokom hladnog rata svaka zapadnoevropska vlada bila je spremna da plati mnogo veću cenu za današnju bezbednosnu situaciju u jugoistočnoj Evropi koja je relativno bezopasna. Danas se demokratija, a samim tim i bezbednost u Evropi mogu uspostaviti i osigurati putem manjih izdataka, pod uslovom da se resursi upotrebe u odgovarajuće vreme i za tačno utvrđene dijagnoze konflikata.

U skoro svim transformisanim društvima Evrope su u međuvremenu višepartijski sistem i održavanje slobodnih i tajnih izbora u redovnim razmacima postali *„nešto što se podrazumeva“*. Međutim, razvoj odn. učvršćivanje demokratskih struktura zahteva određene društveno-ekonomske elemente. Moguće je posmatrati kako demokratski razvoj neke zemlje ide ruku pod ruku sa njenim ekonomskim razvojem.

Nezavisno od toga kako će izgledati *politički poredak* EU u budućnosti i u kojem će odnosu prema njemu stajati zemlje zapadnog Balkana, čini se da za državu dvadeset i prvog veka sigurno važi jedno, naime da država mora da odgovori na zahteve globalizovanog sveta. Kao posledica tehnološkog napretka sve više raste međusobna zavisnost kako između državnih, tako i između regionalnih aktera. Pri tome, građansko društvo dobija jednu odlučujuću ulogu pošto ono reaguje na političke, društvene, ekološke i vojne rizike. Građanska hrabrost, a ako je neophodno čak i građanska neposlušnost, neophodni su za egzistenciju i budućnost građanskog društva kao karike u lancu demokratske vladavine. Iz tog razloga je u interesu države da unapređuje građansko društvo pri čemu će se demokratija i u budućnosti zasnivati

449 Istovremeno još uvek važi da „Balkan [...] predstavlja fundamentalni test širih političkih aspiracija trans-atlantske zajednice: da proširi Evropu koja je demokratska, mirna i posvećena tesnijoj društvenoj i ekonomskoj integraciji.“ MKG, n. d. m., Brisel 1. april 2001. godine, str. 7.

450 Ali ipak vidi jednu šansu za novo pronalaženje onog političkog koje će biti oslobođeno šeme ili-ili (ili kapitalizam ili socijalizam) i time dovesti do novih kreativnih rešenja problema. Up. Ulrich Beck: Pronalazak političkog. O teoriji refleksivne modernizacije, Frankfurt na Majni 1993. godine.

samo na kompromisima postignutim između različitih interesnih grupa. Time se postiže i društvena pravda i što je ona veća, to su veće i šanse za demokratiju.⁴⁵¹

Mediji takođe poprimaju sve veći značaj za pravnu državu. U eri medijskog, strateški isplaniranog globalnog marketinga svesnih i nesvesnih emocija po mom mišljenju je od životnog značaja za demokratska društva da su građani u stanju da samostalno razmišljaju i kritički ispituju da li su, gde i od strane koga potkopani temelji prava i ljudskog dostojanstva u njihovoj sredini. To nedostaje društvima zapadnog Balkana i predstavlja jednu važnu dimenziju procesa izgradnje pravne države u tom regionu.

Pored građanskog društva i medija, važnu ulogu⁴⁵² zauzima i komunikaciona infrastruktura u procesima integracije zemalja zapadnog Balkana u EU. K. W. DOJČ s pravom predstavlja komunikaciju kao kit koji organizacije drži zajedno i osposobljava neku grupu da zajednički razmišlja i deluje.⁴⁵³ Jedna razvijena i uspešna komunikacija pomogla bi ljudima sa zapadnog Balkana sa različitim etničkim i kulturnim poreklom da jedni na druge više ne gledaju „bezuslovno kao na neprijatelje”, kao što je to danas često slučaj. Preduslov za to je pre svega jedna dobra međuregionalna komunikaciona infrastruktura, koja bi istovremeno mogla da olakša priključak na međunarodne infrastrukturne mreže. Istorijski gledano, komunikacija je sa svojim višestrukim značajem predstavljala najvažniji faktor za razvoj modernih društava. Zemlje zapadnog Balkana su u višestrukom smislu taj korak ponovo propustile 1989. godine.⁴⁵⁴ Poraz čovečanstva, a pre svega Evropljana, s kraja dvadesetog veka u regionu zapadnog Balkana može se tumačiti i kao poraz međuljudske komunikacije.

Bez uspešne komunikacije ne može biti ni uspešnog procesa trajne stabilizacije regiona zapadnog Balkana i njegove integracije u EU. Komunikacioni problemi ovog regiona koji potiču iz prošlosti opšte su poznati, međutim još uvek nisu postignuta bilo kakva zadovoljavajuća rešenja. Rešavanje tih problema predstavlja jednu

451 Polazeći od teza sociologa Roberta D. Putnama, društveni kapital je ključ demokratije koja se pre svega zasniva na moralnim resursima kao što su na primer, poverenje, norme, mreže. Up. Robert D. Putnam: Kako načiniti da demokratija funkcioniše: građanske tradicije u modernoj Italiji, Princeton i dr. 1994. godine.

452 „Rad na zajedničkim projektima koji bi, na primer, mogli da olakšaju fizičku integraciju sa Evropom (npr. putevi, železničke saobraćajnice) mogao bi da zbliži ljude.” Leeda Demetropoulou: Evropa i Balkan: Aspiracije prema članstvu, angažovanje EU i kapacitet evropeizacije u jugoistočnoj Evropi, u: Southeast European Politics, Tom III, br. 2-3, novembar 2002. godine, str. 103.

453 Up. Karl W. Deutsch: Jedan prosti kibernetički model, u: Politička kibernetika, Frajburg 1969. godine, str. 125-53 und str. 340-1.

454 „Uprkos masivnim međunarodnim investicijama, infrastruktura celokupnog regiona značajno propada.” ESI, n. d. m., Berlin i dr. 3. novembar 2002. godine, str. 12.

ključnu dimenziju⁴⁵⁵ u procesu trajnog smirivanja regiona zapadnog Balkana. To je u međuvremenu uvidela i EU, pa se značaju infrastruktura za proces stabilizacije regiona zapadnog Balkana poklanjana sve veća pažnja.⁴⁵⁶

Uspešna komunikacija je preduslov za uspeh integracije EU, pošto se time otklanjaju sve druge prepreke za integraciju. Region zapadnog Balkana je bogat resursima i ljudskim potencijalima. U tom smislu bi izgradnja i proširenje komunikacionih mreža predstavljali pravi korak u procesu integracije i stabilizacije. Time bi takoreći automatski došlo do pozitivnih razvoja događaja na ekonomskom i duhovnom nivou, time i do pojave *kulture političke komunikacije*, koja stimuliše sposobnost ljudi da „drugačije razmišljanje” priznaju kao važan element demokratskog društva. Ljudi koji nemaju sposobnosti komunikacije, međusobno se ne poznaju, ne mogu jedni drugima da veruju i lako jedni druge mogu da vide kao neprijatelje.

U poslednjim odeljcima ove knjige obrazložio sam višedimenzionalni model integracije (Ilustracija 2) koji sam izradio i obradio sam teoretska pitanja o procesima demokratizacije, transformacije i integracije u EU u eri globalizacije. Važan aspekt tih pitanja bili su društveni fenomeni nacionalizma i patriotizma kao i poimanje odn. transformacija nacionalnih i kulturnih identiteta u evropskom kontekstu. Iz ovih odeljaka može se zaključiti da, pre svega uspešna komunikacija, koja sa sobom nosi i skup društveno-političkih faktora, predstavlja jedan značajni element za uspešnost procesa izgradnje pravne države, a time i za uspeh integracije zemalja zapadnog Balkana u EU. U narednom odeljku će prvo biti objašnjene regionalne inicijative za saradnju u regionu zapadnog Balkana nakon čega sledi empirijska analiza procesa integracije u EU na Kosovu. Zatim će na primeru srpsko-kosovskog konflikta biti objašnjeni uslovi za stvaranje jednog „pozitivnog mira” u kontekstu procesa integracije u EU. Srpsko-kosovski konflikt izabran je kao primer slučaja pošto polazim od pretpostavke da „pozitivni mir” između Srbije i Kosova istovremeno predstavlja i pretpostavku za dugoročno učvršćivanje i obezbeđivanje mira na zapadnom Balkanu.

455 O opštem stanju saobraćajne infrastrukture i o njenom značaju za regionalne i nadregionalne procese integracije i stabilizacije u jugoistočnoj Evropi up. Svetska banka, n. d. m., Vašington DC, mart 2000. godine, str. 121 ff.

456 Tako je na primer, sredinom juna 2003. godine u Planu za zapadni Balkan iz Soluna naglašen značaj saobraćajnih puteva: „Od visokog prioriteta je izrada jedne integrisane strategije za regionalni transport koja je usklađena sa trans-evropskim mrežama i u kojoj su uzeti u obzir pan-evropski koridori (tačnije rečeno, Koridori V, VII, VIII i X).” Plan za zapadni Balkan iz Soluna: Napredovanje ka evropskoj integraciji Dodatak A. (10369/03 (Presse 166) privremena verzija) 16.06.2003. godine, str. 16 f.

Odeljak VI: Procesi integracije u EU kao instrument za uspostavljanje i osiguravanje mira u regionu zapadnog Balkana

U ovom odeljku se pretežno radi o pokušaju operacionalizacije triju ključnih komponenti u procesima integracije regiona zapadnog Balkana u EU. Te tri tačke sam već definisao u okviru naslova *Integracioni model za Kosovo i zemlje u njegovom susedstvu: akteri i procesi* (Ilustracija 2):

- Uklanjanje konfliktnog potencijala kroz de-nacionalizam istorijskog poimanja i supranacionalizaciju liberalno-demokratskih vrednosti;
- Razvoj novih komunikacionih mreža kroz širenje postojećih komunikacionih procesa u oblastima politike, prava i privrede (Proces stabilizacije i pridruživanja; Pakt za stabilnost jugoistočne Evrope);
i
- Stvaranje sveobuhvatnih i efikasnih procesa saradnje kroz međusobno priznavanje aktera i njihov ravnopravan tretman od strane EU.

Sve tri tačke treba sagledati u kontekstu međunarodnog angažmana u regionu zapadnog Balkana, a što je Andrea K. TALENTINO, stručnjak za pitanja konflikta i bezbednosti opisala sledećim citatom:

„Međunarodne zajednice grade ne samo mir već i naciju, koliko god ta ideja bila osporavana. Ovaj način izgradnje mira možemo razlikovati od drugih. Izgradnja nacije javlja se kada izgradnja mira podrazumeva definisanje, uobličavanje i realizaciju stvaranja novih procesa i organizacija, a ne reformisanje postojećih struktura. Ta vrsta sveobuhvatne izgradnje umesto rekonstrukcije započeta je u Bosni i sada je proširena na Istočni Timor i Kosovo.”⁴⁵⁷

Polazeći od pitanja „*Kako ne razmišljati o Balkanu*”, direktor *Centra za liberalne strategije* iz Sofije, Ivan KRASTEV definiše tri paradigme tumačenja koje koristi međunarodna zajednica kao vodilje za svoju politiku na Balkanu, iako se njihova korist može osporiti.

- Prvu naziva „*Paradigma „lošeg nasleđa*””, koju je na primer formulisao u izveštaju pod nazivom *Nedovršeni mir*⁴⁵⁸ i gde definiše nasleđa rata, komunizma i

457 Andrea Kathryn Talentino: Intervencija kao izgradnja nacije: Iluzija ili verovatnoća?, u: *Security Dialogue*, Tom 33, 1/2002, str. 28.

458 Karneگیјева задужбина за међународни мир, Izveštaj Međunarodne komisije o Balkanu, Nedovršeni mir, Vašington DC 1996. godine.

istorije kao glavnu prepreku za efikasnu demokratiju na Balkanu. Zastupnici te paradigme, osim unapređivanja ekonomskog i civilnog društva, preporučuju i pisanje novih istorijskih udžbenika;

- Druga paradigma je „*Paradigma demokratske tradicije*”. Po njoj se ratovi u bivšim oblastima SFRJ objašnjavaju kao proizvod nedemokratskog starog sistema i kao pokušaj komunističkih vlastodržaca da ostanu na vlasti. Shodno tom polazištu funkcionalna demokratija bi bila dovoljan garant za mir u regionu zapadnog Balkana.⁴⁵⁹

- Treću paradigmu I. KRASTEV naziva „*Paradigmom razvoja/integracije*”, koja je na najbolji način predstavljena u jednom *Strateškom dokumentu* Svetske banke⁴⁶⁰ i koja prevazilazi prva dva polazišta tj. polazište „*nasleđa*” i polazište „*tranzicije*”. Ova paradigma pokušava da putem *politike rasprave* svakog uključenog aktera na Balkanu načini pobednikom.⁴⁶¹ Svaka od ove tri paradigme pokušava da pronađe rešenje za smirivanje Balkana, ali I. KRASTEV s pravom zaključuje:

„Svaka paradigma teži da objasni zašto stvari *ne* funkcionišu onako kako bi trebalo (shodno idealu dotične paradigme), ali izgleda da nijedna od njih nije zainteresovana da otkrije zašto se stvari dešavaju onako kako se dešavaju. I nijedna, konačno, ne uzima adekvatno u obzir perspektivu građana.”⁴⁶²

Sve dok interesi i mišljenja građana regiona zapadnog Balkana budu zapostavljana, dotle će i mirovni planovi međunarodne zajednice u regionu zapadnog Balkana imati slabe šanse za realizaciju. Proces koji vodi ka članstvu u EU predstavlja jedan izazov i istovremeno se definiše kao cilj i kao ideal. EU sledi „*Paradigmu razvoja/integracije*” kada naglašava da su demokratiji potrebne jaka privreda i stabilne i funkcionalne državne institucije.⁴⁶³ Međutim, društveno-politička realnost u regionu zapadnog Balkana sprečava kako privredni razvoj, tako i uspostavljanje stabilnih i funkcionišućih državnih institucija, koje istovremeno predstavljaju preduslov za održiv ekonomski razvoj. Tako na primer, u jednom izveštaju ESI se mnogo pre 2004. godine govori o predstojećoj ekonomskoj „Krizi 2004. godine” u Bosni i Hercegovini i na Kosovu. Ovu „krizu 2004. godine” koja je

459 Što se tiče pitanja nerešenog statusa Kosova, I. Krastev navodi jasne protivargumente tome: „Raspad Jugoslavije je pokazao da kada jedno društvo oseti da mora da bira između demokratizacije i samoopredeljenja, ono će izabrati ono drugo. Verovanje da bi demokratske promene u Beogradu izbrisale nezavisnost sa plana Kosovaca ispostavilo se nerealnim. Niz političkih promena u Hrvatskoj je još jedan snažan primer koji pokazuje da je uspešna demokratizacija moguća samo nakon što je postignuta konsolidacija države.” Ivan Krastev: Balkan: Demokratija bez izbora, u: *Journal of Democracy*, Tom 13, 3/2002., str. 43.

460 Svetska banka, n. d. m., Vašington DC, mart 2000. godine.

461 Up. I. Krastev: n. d. m., 3/2002., str. 42-5.

462 Isto, str. 45.

463 Up. isto, str. 42-5.

bar na Kosovu postala realnost uslovlila su tri faktora: kao prvo, prestanak pomoći za rekonstrukciju i porast nezaposlenosti u regionu; kao drugo, nedostatak kontrateže privatne privrede koja bi ublažila kolaps socijalističke industrije; i kao treće, rastuće nezadovoljstvo stanovništva demokratskim procesima koji ne zadovoljavaju potrebe građana i ne zaustavljaju⁴⁶⁴ socijalno i ekonomsko propadanje.

Odnosi moći u regionu zapadnog Balkana stvaraju i mnogo godina nakon 1999. godine loše izglede za političku i ekonomsku rekonstrukciju. Domaće stanovništvo smatra ponašanje međunarodnih administratora arogantnim. Na primer, administracija UNMIK-a na Kosovu je najbolji primer za to: „nije moguće opisati trenutnu administraciju UNMIK-a, koja u svojim rukama drži potpunu vlast u vezi sa građanskim pitanjima kao demokratski sistem upravljanja zasnovan na zakonu.”⁴⁶⁵ Autoritarno pa čak i omalovažavajuće ponašanje prema domaćem stanovništvu kao i česta pojava nedostatka poštovanja prema domaćoj kulturi i tradiciji od strane većeg dela saradnika međunarodnog aparata⁴⁶⁶ ne ostaje neprimećeno od strane stanovništva. B. REKA s pravom tvrdi: „Čini se da UNMIK ima nedostatak osećanja i nedostatak razumevanja za lokalnu istoriju, lokalni jezik i tradiciju, a posebno što se tiče pravne tradicije Kosova.”⁴⁶⁷ Neki čak govore i da su UNMIK-ove strukture moći apsolutističke.⁴⁶⁸ Neki autori s pravom podsećaju da „[je] linija između međunarodne administracije nad jednom teritorijom i neokolonijalizma veoma tanka, a posebno kad je Kosovo izloženo riziku da postane zavisno od donatora.”⁴⁶⁹

Nedostatak empatije odražava se i u strategijama međunarodne zajednice za zemlje zapadnog Balkana. Iskustva iz drugih zemalja pokazuju da jače uključivanje pogođenih zemalja u izradu strategija povećava i šanse da te strategije budu realizovane. Do danas je to svesno ili nesvesno zanemarivano u regionu zapadnog Balkana, a posebno na Kosovu.

Na skupovima Evropskog saveta koji su održani u Kopenhagenu 1993. godine⁴⁷⁰, na Krfu 1994. godine i u Esenu 1999. godine utvrđeni su uslovi za kandidate za

464 Up. ESI, n. d. m., Berlin i dr. 3. novembar 2002. godine, str. 5.

465 Marcus G. Brand: Izgradnja institucija i zaštita ljudskih prava na Kosovu u svetlu zakonodavstva UNMIK-a, u: *Nordic Journal of International Law* 70/2001., str. 488.

466 Up. za to R. Vetter „Korupcija, nepotizam, a ponekad i rasistički načini ponašanja stranaca” dovode do stalnog pojačanja napetosti između lokalnog stanovništva i administrativnog aparata UNMIK-a na Kosovu. Reinhold Vetter: „Uslovljena nezavisnost” za Kosovo, u: *Jugoistočna Evropa* 1-3/2003, str. 78.

467 Blerim Reka: UNMIK kao međunarodna uprava na posleratnom Kosovu: Intervencija NATO-a, administracija UN-a i kosovske aspiracije, Skoplje i dr. 2003, str. 153.

468 Up. Axel Schwarz: Povratak apsolutizma? – Strukture moći na UNMIK-ovom Kosovu, u: *Jugoistočna Evropa* 10-12/2002, str. 527-42.

469 Valur Ingimundarson: Suprotstavljanje demokratskih standarda suverenim pravima: Priroda međunarodne vladavine na Kosovu (dostupno na sajtu: <http://www.newbalkanpolitics.org.mk/napis.asp?id=11&lang=English>).

470 Sva dokumenta i rezolucije u vezi sa proširenjem EU mogu se pronaći na sajtu <http://ec.europa.eu/enlargement/index.htm>

pristupanje EU centralne i istočne Evrope.⁴⁷¹ Osim statusa pridruživanja, najvažniji uslovi za pristupanje su pre svega često pominjani kriterijumi Evropskog saveta iz Kopenhaga od 21. i 22. juna 1993. godine, koji istovremeno važe za merilo napretka procesa integracije u EU. Ti uslovi za članstvo u EU koji se još nazivaju i kriterijumima iz Kopenhaga su: stabilnost institucija koje garantuju demokratiju, pravnu državu, ljudska prava i zaštitu manjina; funkcionišuća i konkurentna tržišna privreda na zajedničkom evropskom tržištu (konkurentnost); sposobnost ispunjavanja obaveza zemalja članica, kao i prihvatanje ciljeva političke unije, ekonomske i monetarne unije⁴⁷²; prilagođavanje administrativnih struktura sa ciljem preuzimanja celokupnog *zajedničkog zakonodavstva*, kao i kriterijum koji mora da bude ispunjen od strane EU u pogledu njene sposobnosti prijema novih kandidata i održavanja dinamike integracije.

S jedne strane se postavlja pitanje koliko su zemlje zapadnog Balkana napredovale u procesu ispunjavanja tih kriterijuma, a s druge strane, da li će EU, nakon što se proširi za deset novih država članica u maju 2004. godine, pa za još dve dodatne članice u januaru 2007. godine, biti sposobna da u kratkom vremenskom roku primi još zemalja u svoje članstvo. Proširenje EU u maju 2004. godine i januaru 2007. godine znatno je oslabilo integracionu snagu EU.

Privredni rast i politička i institucionalna stabilnost su najbolji pokazatelji u kojoj meri region zapadnog Balkana ispunjava kriterijume iz Kopenhaga. U regionu zapadnog Balkana živi oko dvadeset i pet miliona ljudi i BDP odgovara obimu od oko pedeset milijardi evra. Unutar tog regiona se ekonomska situacija veoma razlikuje od zemlje do zemlje.⁴⁷³

Nacionalni i regionalni razvoj događaja u oblasti privrede zavisiće i u budućnosti u mnogome od političke stabilnosti. Ovi pokazatelji za region zapadnog Balkana su bili pozitivni u nekoliko zadnjih godina. Ipak, bez uklanjanja uzroka konflikta, pitanja statusa Kosova i skupa negativnih posledica koje iz toga proizilaze, na Kosovu i oko Kosova postoje stalne i stvarne opasnosti od nazadovanja kao što je

471 Up. Otmar Höll: Inostrani odnosi Austrije u centralnoj i istočnoj Evropi od 1995. godine, u: Europäische Rundschau 2/2002, str. 43.

472 Vidi na primer, Ugovor iz Maastrichta. Što se tiče odredbe da nove zemlje članice moraju da zadovolje i zahteve ugovora iz Amsterdama, a treba naglasiti da su principi demokratije, ljudskih prava i postojanja pravne države kao ključni uslovi za članstvo u EU (ugovor iz Amsterdama o izmenama i dopunama Ugovora o Evropskoj uniji, Ugovora o osnivanju Evropske zajednice, kao i zakonskih akata s tim u vezi, Sl. br. C 340 od 10. novembra 1997. godine, dostupno na sajtu: <http://www.europarl.europa.eu/topics/treaty/pdf/amst-de.pdf>).

473 Hrvatska privreda je najveća privreda koja ima BDP od oko 23 milijarde € i time privređuje skoro polovinu BDP-a regiona zapadnog Balkana. Prosečan prihod po glavi stanovnika u regionu zapadnog Balkana je 2000 €. Prihod po glavi stanovnika u Hrvatskoj je oko 5100 €, a prosek ostalih zemalja samo oko 1350 €. Up. KOM (2003. godine) 139 završni, n. d. m., Brisel, 26.3.2003. godine, str. 11.

jasno pokazalo⁴⁷⁴ najnovije izbijanje međuetničkog nasilja na Kosovu sredinom marta 2004. godine koje su podstakle interesne grupe sa kriminalnom zaleđinom.⁴⁷⁵ Međunarodna zajednica se nije žurila sa rešavanjem pitanja statusa Kosova iako stručnjaci za Balkan već godinama upozoravaju na destabilišuće dejstvo nerešenog statusa:

„Teško je razgovarati o regionalnim strategijama za demokratizaciju i bezbednost, a ne primetiti da je nerešeni status Kosova jedan od glavnih izvora nestabilnosti u regionu. Poveljom o Paktu za stabilnost utvrđeno je da: „Rešenje kosovskog konflikta je od presudnog značaja po našu sposobnost da u potpunosti ispunimo ciljeve Pakta za stabilnost i radimo na stalnim, dugoročnim merama za budućnost u miru i međuetničkom skladu bez straha od ponovnog izbijanja rata”. Konačno rešenje je odloženo u nadi da će promena režima u Beogradu možda olakšati njegovo rešavanje. To nije bio slučaj.”⁴⁷⁶

Prevazilaženje političke neizvesnosti u regionu zapadnog Balkana je po mom viđenju neizbežan preduslov za političku, institucionalnu i ekonomsku stabilnost, regionalnu i međuregionalnu saradnju, a samim tim i za evropsku budućnost ovog regiona, kao što ću pojasniti u ovom odeljku.

Prvo ću u poglavlju A podrobnije objasniti različite nivoe ostvarenih inicijativa za saradnju. Te inicijative za saradnju postavile su sebi za cilj političku stabilnost i

474 Tako se i u Trećem godišnjem izveštaju Evropske komisije o PSP ističe ključna funkcija pitanja nerešenog statusa Kosova za stabilnost regiona zapadnog Balkana: „Najnoviji događaji na Kosovu predstavljaju veliki korak nazad i pokazuju da je pitanje Kosova još uvek od presudnog značaja za stabilnost regiona.” Izveštaj Evropske komisije. Proces stabilizacije i pridruživanja za jugoistočnu Evropu. Treći godišnji izveštaj, (KOM (2004.) 202 završni), Brisel, 30.3.2004. godine, str. 30 (dostupno na sajtu: http://europa.eu.int/eur-lex/de/com/rpt/2004/com2004_0202de01.pdf).

475 Tokom mog višenedelnog boravka na Kosovu nekoliko dana nakon izbijanja nasilja od 17. do 19. marta 2004. godine ja sam, nakon brojnih formalnih i privatnih razgovora stekao utisak da su kolovođe tih događaja pre svega bili akteri iz organizovanog privrednog kriminala. Oni su uspeali da to nasilje koje je pre svega bilo usmereno protiv Kosovaca srpskog etničkog porekla i njihovih kulturnih dobara oboje etničkim, političkim i verskim tonovima. Široko rasprostranjeno siromaštvo, velika nezaposlenost na Kosovu (BDP je u 2003. godini iznosio samo oko 700 € po glavi stanovnika, stopa nezaposlenosti od preko 50%) kao i nezadovoljstvo stanovništva neefikasnom administracijom UNMIK-a, sigurno su bili dodatni razlozi za izbijanje nasilja. Prvi ozbiljniji izveštaj o nasilju iz marta 2004. godine na Kosovu objavila je MKG. Up. Međunarodna krizna grupa (MKG), Kolaps na Kosovu, Evropski izveštaj br. 155, Priština i dr. 22. april 2004. godine (dostupno na sajtu: <http://www.crisisweb.org>).

476 Institut East West, Inicijativa za stabilnost Evrope, demokratija, bezbednost i budućnost Pakta za stabilnost za jugoistočnu Evropu. Politički okvir, 4. april 2001. godine, str. 22 (dostupno na sajtu: www.esiweb.org).

pokretanje privrede na Balkanu, ali često ostaju samo na dobronamernim izjavama o nameri bez nuđenja političkih rešenja. Najuočljiviji primer za to je pitanje statusa Kosova koje predstavlja glavni faktor spoticanja za postizanje dugoročne političke i ekonomske stabilnosti i integracije regiona zapadnog Balkana u EU, a koju ću detaljnije obraditi u poglavlju B i C. Scenarija za procese integracije Kosova i zemalja u njegovom susedstvu u EU obrađena su u vidu rezultata u završnim zaključcima ove knjige.

A. Regionalne inicijative saradnje

Za saradnju između država i regiona potrebni su dobrosusedski odnosi i međusobna pozitivna iskustva. U regionu zapadnog Balkana su se političko-psihološki faktori pokazali kao glavne prepreke za regionalnu saradnju⁴⁷⁷ i integraciju. Stručnjak za jugoistočnu Evropu Franc Lotar ALTMAN zaključuje da „[...] se intenzivirana međusobna saradnja još uvek smatra trojanskim konjem za ponovno uspostavljanje prethodnog stanja [...]”.⁴⁷⁸ Za T. JUTA su barijere kako ekonomske, tako i psihološke:

„Saradnja sa isto tako siromašnim susedima na jugu ili severu ne bi bila samo ekonomski neplodotvorna, ona u sebi krije i neprijatna sećanja na vremena socijalističkog bratstva kada je pojam (istočna) »Evropa« bio poistovećivan sa represijom, lošom privredom, siromaštvom i razočarenjem.”⁴⁷⁹

Da bi prevazišla te barijere EU pre svega polaže nadu u mere koje imaju za svoj strateški cilj saradnju između zemalja zapadnog Balkana, a posebno nakon završetka ratova u Bosni i Hercegovini i na Kosovu. Tako se na primer, u drugom godišnjem izveštaju Komisije Evropske zajednice o PSP od 26. marta 2003. godine izričita vrednost polaže u saradnju između zemalja zapadnog Balkana. Napori u okviru PSP dopunjuju se kroz druge regionalne i subregionalne inicijative saradnje, pri čemu Pakt za stabilnost za jugoistočnu Evropu zauzima ključnu ulogu. Sve te inicijative za saradnju imaju važnu ulogu u normalizaciji odnosa i time doprinose ostvarivanju ciljeva PSP.⁴⁸⁰

477 Uopšteno o inicijativama saradnje i strategijama stabilizacije u jugoistočnoj Evropi up. MKG, n. d. m., Brisel 1. april 2001. godine, str. 235-48; Othon Anastasakis, Vesna Bojicic-Dzelilovic: Balkanska regionalna saradnja & evropska integracija, The London School of Economics and Political Science, jul 2002. godine, str. 20-9 (dostupno na sajtu: <http://www.lse.ac.uk/collections/hellenicObservatory/pdf/brie.pdf>).

478 Franz-Lothar Altmann: Regionalna saradnja u jugoistočnoj Evropi, organizacije, planovi, iskustva, u: Jugoistočna Evropa 4-6/2002, str. 271.

479 T. Judt: n. d. m., Minhen, Beč 1996. godine, str. 84 f.

480 Up. KOM (2003) 139 konačno, n. d. m., Brisel, 26.3.2003. godine, str. 17.

Regionalna kooperacija treba da oslabi etno-nacionalističke tendencije, da doprinese privrednom razvoju i političkoj stabilnosti i da pripremi integraciju u EU. U daljem tekstu su predstavljene najvažnije inicijative za saradnju na prostoru Balkana.

- U radnu zajednicu Alpe Adria koja je osnovana 1978. godine od svih zemalja zapadnog Balkana uključena je samo Hrvatska. Ova organizacija se koncentriše pretežno na saradnju u oblastima turizma i zaštite životne sredine iako već postoji, između ostalog i jedna radna grupa za etničke manjine.

- Centralno-evropska inicijativa (CEI) koja je pokrenuta u novembru 1989. godine danas obuhvata 17 zemalja, od Belorusije sve do Makedonije i Albanije. Osnivačka zamisao bila je pokušaj prevazilaženja političkih i ideoloških barijera u regionu Dunava i Jadranskog mora, ali taj pokušaj za sada nije doneo konkretne rezultate. Priključivanjem bivših komunističkih zemalja u članstvo u EU, ova saradnja sa regionom zapadnog Balkana je za te države postala neprivlačna.⁴⁸¹

- Proces iz Rojmona je pokrenut u decembru 1996. godine pod francuskim predsedavanjem Savetom Evropske unije nakon što je prva inicijativa pokrenuta u martu 1995. godine. Proces iz Rojmona do sada nije zabeležio značajne rezultate.⁴⁸² „Dugoročni cilj je postizanje regionalnih i subregionalnih sporazuma o dobrosusedskim odnosima i stabilnosti” glasi cilj procesa iz Rojmona koji se uglavnom bavi projektima iz oblasti kulture, oblasti građanskog društva i ljudskih prava. Uprkos izvesnim preklapanjima zadataka i ciljeva, proces iz Rojmona je nezavisan od Pakta za stabilnost za jugoistočnu Evropu i ima sopstvenog stalnog specijalnog predstavnika u Savetu ministara EU koji je nadležan u EU za stabilnost i dobrosusedske odnose u jugoistočnoj Evropi.

- Slične ciljeve kao proces iz Rojmona, naime dobrosusedske odnose, sebi je postavila i Konferencija o dobrosusedskim odnosima, stabilnosti, bezbednosti i saradnji u jugoistočnoj Evropi (CSEE)⁴⁸³, jedna čisto jugoistočnoevropska inicijativa za saradnju⁴⁸⁴ koja se ulila u proces saradnje u jugoistočnoj Evropi (u daljem tekstu: SEECF). Osim SEECF koji samo predstavlja forum za diskusiju na najvećem političkom nivou, u jugoistočnoj Evropi ne postoji nijedna institucionalno ugrađena

481 Up. F. L. Altmann: n. d. m., 4-6/2002, str. 274.

482 „Takozvani Proces iz Rojmona je u ovom regionu protekao uglavnom bez pažnje javnosti. Održano je najmanje sedam sastanaka za naknadno praćenje, na žalost bez velikog uspeha. Zbog rata na Kosovu izvesno vreme nije obraćana pažnja na ovaj proces.” J. Varwick: n. d. m., Bern i dr. 2000. godine, str. 167.

483 Ovaj pokušaj pokrenuli su 1996. godine u Sofiji ministri spoljnih poslova zemalja jugoistočne Evrope prvo kao jednu inicijativu pod nazivom Konferencija o dobrosusedskim odnosima, stabilnosti, bezbednosti i saradnji zemalja jugoistočne Evrope.

484 Up. Andreas Wittkowsky: Pakt za stabilnost u jugoistočnoj Evropi i „vodeća uloga” Evropske unije, u: Iz politike i istorije. Prilog nedeljnom listu Das Parlament, 14. jul 2000. godine, str. 6.

multi-lateralna saradnja koja je ograničena na region koja se sopstvenim snagama izgradila u regionu i u kojoj bi učestvovala sve zemlje regiona.⁴⁸⁵

- Još jedna inicijativa za saradnju u jugoistočnoj Evropi je Crnomorska ekonomska saradnja (u daljem tekstu: BSEC), koja je nakon ratifikacije od strane parlamenata svih svojih članova⁴⁸⁶ 1999. godine dobila pravni status regionalne ekonomske organizacije. Kao pokretač BSEC važi Turska koja je imala nameru da ojača⁴⁸⁷ sopstvenu poziciju u regionu Crnog mora.

- Inicijativa za saradnju u jugoistočnoj Evropi (u daljem tekstu: SECI) osnovana je na predlog ambasadora SAD Ričarda ŠIFTERA i samim tim se smatra više američkom, a manje zajedničkom američko-evropskom inicijativom, iako osim Sjedinjenih Američkih Država ona ima u svom sastavu Austriju, Italiju, Češku Republiku i Švajcarsku kao takozvane dodatne članove. SECI je osnovana u decembru 1996. godine sa ciljem da pospeši saradnju među dvanaest zemalja u regionu⁴⁸⁸ posebno u vezi ekonomskih pitanja i pitanja zaštite životne sredine i da bi olakšala integraciju u pan-evropske strukture. Ova saradnja se do današnjeg dana ograničavala samo na razmenu stručnjaka i saradnju između međunarodnih finansijskih organizacija (bez izdvajanja finansijskih sredstava). Najznačajniji projekat SECI je regionalni centar SECI za borbu protiv prekograničnog kriminala i korupcije koji je tokom globalne borbe protiv terorizma nakon 11. septembra 2001. godine dobio jednu novu dimenziju.⁴⁸⁹

- Pakt za stabilnost za jugoistočnu Evropu osnovan je 1999. godine od strane međunarodne zajednice dok je još trajao rat na Kosovu. Pošto se ovde radi o najvažnijoj inicijativi za saradnju na prostoru Balkana ona će biti posebno obrađena u narednoj tački.

- Jadransko-Jonska inicijativa (AII) pokrenuta je 19. i 20. maja 2000. godine u Ankoni na inicijativu italijanske vlade tokom konferencije o razvoju i bezbednosti u Jadransko-jonskom basenu. Ona naglašava neophodnost jedne multilateralne mreže priobalnih zemalja u Jadransko-jonskom basenu. Ta saradnja treba da se odvija u

485 Up. F. L. Altmann: n. d. m., 4-6/2002, str. 272. Konkretni napredak se kod regionalne saradnje između zemalja zapadnog Balkana može pripisati inicijativama od spolja. Tako na primer, proširenje mreže bilateralnih sporazuma o slobodnoj trgovini i drugih bilateralnih sporazuma između zemalja zapadnog Balkana se pre svega može pripisati EU. Institut East-West je sebi postavio za cilj uspostavljanje daljih regionalnih saradnji. Up. <http://www.iewws.org>

486 Ukupno jedanaest zemalja iz veoma različitih geografskih regiona sa veoma različitim političkim strukturama, naime šest priobalnih zemalja Crnog Mora, Bugarska, Gruzija, Rumunija, Rusija, Turska i Ukrajina, zatim Albanija, Jermenija, Azerbejdžan, Grčka i Moldavija.

487 Up. F. L. Altmann: n. d. m., 4-6/2002, str. 274.

488 Albanija, Bosna i Hercegovina, Bugarska, mилошевићевska SRJ, Grčka, Hrvatska, Makedonija, Moldavija, Rumunija, Slovenija, Turska i Mađarska.

489 Up. F. L. Altmann: n. d. m., 4-6/2002, str. 278 ff.

sledećim oblastima: 1. Privreda, turizam i morski saobraćaj; 2. Zaštita životne sredine i očuvanje prirodnih resursa Jadrana i Jonskog mora; 3. Saradnja među univerzitetima; 4. Borba protiv organizovanog kriminala u Jadransko-Jonskom basenu.⁴⁹⁰

- Proces saradnje podunavskih zemalja (u daljem tekstu: DCP), je još jedna inicijativa za unapređivanje regionalne saradnje. Početni impuls za proces saradnje podunavskih zemalja dat je tokom osnivačke konferencije u Beču 27. maja 2002. godine. Ovaj proces treba pre svega da omogući slobodni brodski saobraćaj na Dunavu kao i postizanje saradnje u oblasti zaštite životne sredine.

- U glavnom gradu Albanije, Tirani, su u prisustvu Kolina PAUELA ministri inostranih poslova Albanije, Hrvatske i Makedonije 2. maja 2003. godine potpisali⁴⁹¹ Jadransku povelju. Cilj ove saradnje treba da bude ubrzavanje reformi za integraciju u evro-atlantske strukture, a posebno u NATO. Albanija, Hrvatska i Makedonija će verovatno istovremeno sa baltičkim zemljama biti primljene u NATO.

Za razliku od drugih bivših evropskih komunističkih država, zemlje zapadnog Balkana su propustile korak u pravcu integracije u EU, iako je ironično što je SFRJ za razliku od tih država gajila najbolje odnose sa EU.⁴⁹² Zemlje zapadnog Balkana su tek u decembru 2006. godine sklopile sporazum o slobodnoj trgovini tako što su pristupile Centralnoevropskom sporazumu o slobodnoj trgovini (u daljem tekstu: CEFTA) koji je bio osnovan u decembru 1992. godine od strane Visegrádskih zemalja, Poljske, nekadašnje Čehoslovačke (danas Češka i Slovačka) i Mađarske. Nakon istupanja Bugarske i Rumunije u januaru 2007. godine CEFTA ima sledeće članove: Albaniju, Bosnu i Hercegovinu, Kosovo/UNMIK, Hrvatsku, BJRM (Makedoniju), Moldaviju, Crnu Goru i Srbiju.

I. Pakt za stabilnost za jugoistočnu Evropu

Pakt za stabilnost za jugoistočnu Evropu koji je zaključen 10. juna 1999. godine u Kelnu pod nemačkim predsedavanjem Savetom EU od strane ministara inostranih poslova EU i zemalja G-8, kao i predstavnika međunarodnih organizacija kao što je OEBS, UN i Međunarodni monetarni fond (MMF) treba zemljama u regionu da odobri „pomoć radi samopomoći”. Od svih gore navedenih brojnih inicijativa za

490 Up. isto, str. 285 ff.

491 Da bi se naglasila podrška Sjedinjenih Američkih Država ovoj Povelji ona je bila potpisana i od strane Kolina Pauela. Predsednik Sjedinjenih Američkih Država, Džordž V. Buš pozdravio je ovo potpisivanje. Up. <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2003/05/20030502-4.html>

492 Up. Othon Anastasakis, Dimitar Bechev: Uslovljenost EU u jugoistočnoj Evropi: Uvođenje posvećenosti u proces, Centar za evropske studije, Koledž Sent Entoni, Univerzitet u Oksfordu, april 2003. godine, str. 5 (dostupno na sajtu: <http://www.sant.ox.ac.uk/areastudies/analyses.shtml>).

saradnju, Pakt za stabilnost za jugoistočnu Evropu⁴⁹³ jedna je od važnijih inicijativa, a posebno za region zapadnog Balkana koji kasni u procesu integracije u EU. Iz tog razloga mi se čini neophodnim da Pakt za stabilnost za jugoistočnu Evropu obrazložim mnogo detaljnije od ostalih inicijativa za saradnju.

Najviši organ Pakta za stabilnost i centar za koordinaciju je specijalni koordinator Pakta za stabilnost za jugoistočnu Evropu imenovan od strane EU. Da bi se obezbedilo sveobuhvatno suočavanje sa izazovima, osnovana su tri takozvana radna stola: 1. Demokratija i ljudska prava (izgradnja institucija i „dobro upravljanje”, sloboda medija); 2. Ekonomska rekonstrukcija, razvoj i saradnja (liberalizacija trgovine i saradnja, razvoj privatnog sektora, regionalna infrastruktura i razvoj, reforma zakonodavstva) i 3. Bezbednost (borba protiv organizovanog kriminala, granice, migracija, carina, deminiranje i kontrola naoružanja malog kalibra) sa dva podređena radna stola za bezbednost i odbranu, kao i pravosuđe i unutrašnje poslove.⁴⁹⁴ U okviru tih radnih stolova vode se institucionalizovani regionalni razgovori tokom kojih se sklapaju multilateralni i bilateralni sporazumi, kao i dogovori unutar država.

S obzirom na sveopšti trend globalizacije i zemlje zapadnog Balkana bivaju primorane⁴⁹⁵ na bolju koordinaciju svoje ekonomske politike. Time se stvara nada za uspostavljanje jednog većeg i privlačnijeg tržišta za inostrane investicije.

1. Koncept Pakta za stabilnost za jugoistočnu Evropu

Nestabilnost i oružani sukobi u regionu zapadnog Balkana od prekretnice 1989. godine jasno su stavili do znanja da je za uspešno približavanje regiona evropskim i evroatlantskim strukturama neophodna jedna jedinstvena i ustaljena strategija koja se ne bavi samo posledicama, već i uzrocima. Tako je sa Paktom za stabilnost za jugoistočnu Evropu po prvi put počelo da se konkretno i strateški razmišlja i deluje sa pogledom u budućnost za *celokupni* region Balkana.

Specijalni odbor ministara spoljnih poslova EU je 8. april 1999. godine u Luksemburgu izjavio u svom zaključku sledeće:

„Jugoistočnoj Evropi je neophodan pakt za stabilnost koji otvara izgleda za dugoročni proces političke i ekonomske stabilizacije. Ovakva široko

493 Uopšteno o Paktu za stabilnost za jugoistočnu Evropu up. MKG, n. d. m., Brisel 1. april 2001. godine, str. 239 ff.

494 Za detaljnije informacije o strukturi i zadacima tri radna stola Pakta za stabilnost za jugoistočnu Evropu vidi Johanna Deimel: Pakt za stabilnost za jugoistočnu Evropu: Pristup i trenutno stanje kod regionalnog stola i u tri oblasti rada, u: Jugoistočna Evropa, saopštenja 2/2001., str. 175-98.

495 Up. F. L. Altmann: n. d. m., 4-6/2002., str. 283.

postavljena strategija mogla bi da se nadoveže na već postojeće regionalne inicijative.⁴⁹⁶

Ministri inostranih poslova EU su se 17. maja 1999. godine usvojili zajedničko stanovište u vezi Pakta za stabilnost za jugoistočnu Evropu⁴⁹⁷ u kojoj se EU izjasnila spremnom da preuzme vodeću ulogu u Paktu za stabilnost za jugoistočnu Evropu. Pod nemačkim predsedavanjem Savetom EU i u prisustvu predstavnika mnogih država i međunarodnih organizacija, Pakt za stabilnost za jugoistočnu Evropu⁴⁹⁸ osnovan je u okviru konferencije koja je održana 10. juna 1999. godine u Kelnu. Nemački ministar inostranih poslova Jozef FIŠER je u svom govoru povodom zaključivanja Pakta za stabilnost za jugoistočnu Evropu istakao njegov značaj za mirovnu politiku:

„Danas je dobar dan za Evropu. U kosovskom konfliktu je konačno došlo do preokreta koji smo toliko dugo čekali. [...] Odlučujuće, međutim, jeste da ljudi na Kosovu, a pogotovo onih 1,5 miliona proteranih Kosovaca, od danas imaju novu nadu. [...] Međutim, političko rešenje na Kosovu pokazaće se kao trajno ako bude ugrađeno u jednu sveobuhvatnu mirovnu strategiju za celokupni region, a takvu strategiju želimo putem ove konferencije danas da pokrenemo. [...] Dosadašnja politika zajednice država prema bivšoj Jugoslaviji imala je dva teška nedostatka: ona je tretirala posledice umesto uzroke konflikta [...].⁴⁹⁹

Sadašnji koordinator za spoljnu politiku EU, H. SOLANA, je objasnio:

„Pre svega treba uzeti u obzir i lekciju naučenu u Bosni, naime da je neophodno gledati u budućnost van granica završetka konflikta i angažovati se u sveobuhvatnoj rekonstrukciji [⁵⁰⁰] regiona.⁵⁰¹

496 Dostupno na sajtu: <http://europa.eu/bulletin/de/9904/p104067.htm>

497 <http://europa.eu/generalreport/de/1999/pt0758.htm#fn1>

498 Trenutkom rođenja Pakta za stabilnost za jugoistočnu Evropu smatra se govor tadašnjeg francuskog premijera Eduara Baladura u proleće 1992. godine. Up. J. M. van Brabant: n. d. m., (napomena 20), 11/2001., str. 309.

499 Odštampano u: Međunarodna politika – Arhiv Evrope 8/1999., str.130 ff.

500 U stručnoj literaturi se s pravom ukazuje na činjenicu da pojam 'rekonstrukcija' može da bude zbunjujuć. „Posebno je za pojedine države i entitete pojam »ekonomska rekonstrukcija« zbunjujuć, pošto te privrede još nisu dostigle odskočnu fazu u procesu modernizacije.” Wim van Meurs: Balkan – od stabilizacije do integracije, u: Europäische Rundschau, 1/2003, str. 80.

501 J. Solana: n. d. m., 1/2000, str. 55.

Tokom uvodne konferencije Pakta za stabilnost za jugoistočnu Evropu koja je održana na nivou šefa država i vlada 30. jula 1999. godine u Sarajevu usvojena je takozvana „Sarajevska deklaracija o paktu za stabilnost”. U ovoj deklaraciji je ponovo istaknuta namera za pružanjem dalje podrške⁵⁰² bezbednosti, pravnoj državi, demokratiji i mirovnim procesima na Balkanu.

Pakt za stabilnost za jugoistočnu Evropu je jasno stavio do znanja da je regionalna saradnja neizbežna za integraciju zemalja zapadnog Balkana u EU i u evro-atlantske strukture. Regionalna saradnja treba da posluži kao katalizator procesa pomirenja.

Pakt za stabilnost za jugoistočnu Evropu zasniva se na dva koncepta⁵⁰³ koja su razvijena od strane EU, naime na regionalnom pristupu i principu uslovljenosti.⁵⁰⁴ Mnogi smatraju da ova dva pristupa sadrže izvesne kontradiktornosti. „Principi regionalnosti i uslovljenosti su kontradiktorni: uslovljenost unapređuje napredne i zapostavlja nedovoljno razvijene”,⁵⁰⁵ dakle stvara nejednakosti, dok regionalni pristup ima za cilj ravnopravan razvoj regiona. Drugi su bili mišljenja da je „[...] uslovljenost nazadovanje na Balkanu koje je direktno povezana sa nedostatkom

502 Up. Objašnjenje učesnika sastanka o Balkanu na visokom nivou u vezi sa Paktom za stabilnost 30. jula 1999. godine u Sarajevu, u: Međunarodna politika – Arhiv Evrope 8/1999, str. 132 ff.

503 Up. Heinz-Jürgen Axt: Pakt za stabilnost za jugoistočnu Evropu: Politički akcionizam ili dugoročno održiv koncept?, u: Jugoistočna Evropa 7-8/1999, str. 403.

504 Regionalni pristup formulisan je kao jedna od političkih posledica Dejtonskog mirovnog sporazuma u konačnim zaključcima Saveta ministara EU od februara 1996. godine i od aprila 1997. godine. On je obuhvatao uslov upućen miloševićevskoj SRJ i Hrvatskoj, kao i svim drugim zemljama regiona zapadnog Balkana da poštuju Dejtonski mirovni sporazum za Bosnu i Hercegovinu u svim njegovim aspektima, i utvrđen je principom da će EU zemljama učesnicama odobriti pristup unutrašnjem tržištu EU u onoj meri u kojoj partneri svojim neposrednim susedima takođe odobravaju pristup sopstvenom tržištu.

Princip kondicionalnosti, zvanično nazvan princip „primene kondicionalnosti u pogledu razvoja jedne koherentne strategije EU za odnose prema zemljama u regionu”, razvijen je na Savetu ministara od 29. aprila 1997. godine u Luksemburgu i zasniva se na dva suštinska elementa: Kao prvo, opšti uslovi koji su obavezujući za sve države i, kao drugo, posebni uslovi za pojedinačne države. Važi princip da će se odnosi prema EU poboljšati u onoj meri u kojoj se zabeleži napredak na ispunjavanju postavljenih uslova.

Komisija Evropske zajednice dva puta godišnje izrađuje izveštaj u kojem beleži i ocenjuje napredak u ispunjavanju zahteva u pogledu kondicionalnosti. Što bolje ocene nekoj zemlji dodeli Komisija Evropske zajednice, to će odnosi između te zemlje i EU postati intenzivniji. U ovom procesu stvorene su posebne stimulacije za zemlje regiona zapadnog Balkana, sprovođenje Programa PHARE kao i razvoj ugovornih odnosa. Program PHARE (Pomoć za Poljsku i Mađarsku za restrukturiranje privrede) bio je 1989. godine prvo ograničen na Poljsku i Mađarsku, ali je kasnije proširen na sve kandidate odn. potencijalne kandidate za pristup u EU. Za ocenjivanje ispunjenosti uslova posebno se uzimaju u obzir demokratski principi, ljudska prava i postojanje pravne države, poštovanje i zaštita prava manjina i reforme tržišne privrede. Više o tome up. Franz-Lothar Altmann: Balkanska politika, regionalni pristup EU i princip kondicionalnosti, u: Jugoistočna Evropa 10-11/1998. godine, str. 503-15.

505 I. Kempe, W. van Meurs: n. d. m., 5/2002., str. 30.

posvećenosti.”⁵⁰⁶ Bez obzira na to, međutim stoji činjenica da je „uslovljenost EU na Balkanu jedan višedimenzionalni instrument koji je podešen u pravcu pomirenja, rekonstrukcije i reformi.”⁵⁰⁷

Posebno je rat na Kosovu odn. oko Kosova delovao kao katalizator za Pakt za stabilnost za jugoistočnu Evropu i međunarodnu pažnju koja je poslednjih godina usmerena na jugoistok Evrope. Pakt za stabilnost trebao je da bude jedan preventivni instrument za vođenje dijaloga i stabilizaciju u duhu završne Povelje iz Helsinkija. Za razliku od balkanskih konferencija velesila u devetnaestom i dvadesetom veku, Pakt za stabilnost ima jednu važnu tačku to jest, da se odluke ne donose bez učešća onih na koje se one odnose.⁵⁰⁸

Nedavno je u tom smislu 10. i 11. maja 2007. godine na zajedničkom sastanku predstavnika država jugoistočne Evrope, EU, SAD i brojnih međunarodnih organizacija održanom u glavnom gradu Hrvatske, Zagrebu, zaključeno da će od 2008. godine Pakt za stabilnost za jugoistočnu Evropu biti transformisan u jedan Savet za regionalnu saradnju (Regional Co-operation Council). Na taj način jača odgovornost treba da bude preneti na aktere u regionu i da saradnja u jugoistočnoj Evropi bude nastavljena na političkom i stručnom nivou u oblastima ekonomskog i društvenog razvoja, infrastrukture, pravosuđa, unutrašnjih poslova, kao i bezbednosti. Za sedišta Sekretarijata Saveta za regionalnu saradnju određeno je Sarajevo.

„Bez mirnog suživota grupa naroda neće biti ni stabilnosti. U dogledno vreme niko ne sme da očekuje da će doći do simpatija ili poverenja. Tolerancija, kao prvo, bila bi već mnogo. Međutim, ideja Pakta za stabilnost je ispravna.”⁵⁰⁹

2. Ocena Pakta za stabilnost za jugoistočnu Evropu

Međunarodna zajednica, a posebno EU dugo vremena nije imala jasno koordinisanu i jedinstvenu strategiju za zemlje zapadnog Balkana, a pre svega ni dugoročnu strategiju. Pojedinačna *ad hoc* delovanja su na tom prostoru isključivo bila shvatana kao humanitarne akcije iako su u prvom redu dugoročne strategije za rešavanje političkih pitanja mogle biti svrsishodnije.

506 O. Anastasakis, D. Bechev: n. d. m., april 2003. godine, str. 3.

507 Isto, str. 8.

508 Up. U. Schneekener: n. d. m., 9/1999., str. 9.

509 Reinhard Stuth: Stabilnost na vidiku? Pitanja za evropsku politiku na Balkanu, u: Informacije za inostranstvo Fondacije Konrad Adenauer, 4/2000., str. 18.

To važi kako za početak ratnih sukoba s početka devedesetih godina, npr. kada su namirnice bacane iz vazduha iznad Bosne i Hercegovine dok su se na zemlji dešavali najveći zločini na evropskom kontinentu od Drugog svetskog rata, ali važi isto i za mere koje su sprovedene pre, tokom i nakon akcija NATO-a na Kosovu i oko Kosova. Ove akcije su u prvom redu bile definisane kao humanitarne mere, ali ne kao postupci u okviru jedne sveobuhvatne političke i vojne strategije koja je mogla da zaustavi upravljački centar „*strategije rata spaljene zemlje u regionu zapadnog Balkana*”, to jest, režim u Beogradu. Stoga je međunarodna zajednica na region zapadnog Balkana više gledala kao na humanitarni slučaj. Humanitarne akcije su bile ispravne i važne, ali su se bavile samo posledicama veliko-etno-nacionalistički motivisanih ratova polazeći od jedne pogrešne i sadržajno neprikladne „dijagnoze”. Neophodna su bila jasna politička rešenja i pre svega jedna evropska perspektiva.

„Pokretanje Pakta za stabilnost 10. juna 1999. godine bio je prvi primer promene strategije EU.”⁵¹⁰ Činilo se da je to nudio Pakt za stabilnost za jugoistočnu Evropu⁵¹¹: Nova političko-ekonomska strategija Pakta za stabilnost dala je celokupnom Balkanu nove perspektive i nade.

Uprkos tom koraku u dobrom pravcu, na osnovu hipoteka iz prošlosti se ipak sa skepsom gleda na šanse za uspeh Pakta za stabilnost za jugoistočnu Evropu. Tako na primer, publicisti Wolfgang LIBAL i Kristina fon KOL pišu:

„Međunarodna zajednica je u velikoj meri izgubila prednost u očekivanjima i poverenju u nekadašnje komunističke zemlje. Međutim, bez novostečenog poverenja, sav trud Pakta za stabilnost – „te divne ideje” – neće uroditi plodovima.”⁵¹²

Pakt za stabilnost je doprineo stvaranju zona slobodne trgovine na prostoru Balkana koje su važne za procese integracije ovog prostora u EU. Međutim, ako u dogledno vreme ne dođe do integracije u EU, onda neće biti moguće otkloniti nestabilnost i konflikte.⁵¹³

Iako nije mogao u potpunosti da ukloni konstrukcione slabosti Pakta za stabilnost za jugoistočnu Evropu, austrijski diplomata E. BUSEK, koji je 2002. godine

510 D. Papadimitriou: n. d. m., 3/2001., str. 77.

511 Za analizu rada Pakta za stabilnost za jugoistočnu Evropu do početka 2003. godine up. Janine M. Calic: *Koja je budućnost Pakta za stabilnost Balkana?* u: Studija SVP (Fondacija za nauku i politiku). Nemački institut za međunarodnu politiku i bezbednost, Berlin mart 2003. godine.

512 W. Libal, Ch. von Kohl: n. d. m., Hamburg, Beč 2000, str. 155. MKG postavlja pitanje: „Iako je to svojevremeno bila dobra ideja, postavlja se pitanje da li se kvalitet njenog sprovođenja može poboljšati pre nego što ključni učesnici u potpunosti izgube poverenje u nju.” MKG, n. d. m., Brisel 1. april 2001. godine, str. 235.

513 Up. USIP, n. d. m., Vašington DC, novembar 2000. godine, str. 8 f.

preuzeo funkciju posebnog koordinatora⁵¹⁴ Pakta za stabilnost za jugoistočnu Evropu, postigao je prve opipljive rezultate. Zahvaljujući njegovom pragmatičnom pristupu i zahvaljujući njegovoj empatiji za probleme i izazove regiona zapadnog Balkana, E. BUSEK je postigao poštovanje, kako u regionu⁵¹⁵ tako i u različitim međunarodnim institucijama.

S druge strane, kritični glasovi smatraju da je konfuzija inicijativa za stabilizaciju za jugoistočnu Evropu još više pogoršana dodatnom strukturom tj. Paktom za stabilnost za jugoistočnu Evropu. U stvari su, po mom mišljenju, jačanjem saradnje između Pakta za stabilnost za jugoistočnu Evropu i PSP bila izbegnuta dupliranja.

Poneki već zagovaraju sprovođenje jedne „nove strateške orijentacije Pakta za stabilnost”.⁵¹⁶ Posebno na samom početku postojanja Pakta za stabilnost za jugoistočnu Evropu su na udar kritike došli obim birokratije, bespotrebno veliki troškovi i činjenica da je Pakt za stabilnost postavljao daljinske dijagnoze za pogođeni region. Takođe se govorilo o nedovoljnom vođstvu i odgovornosti.⁵¹⁷ To bi se moglo u budućnosti poboljšati tako da Savet za regionalnu saradnju postane organizacija sa lokalnim vođstvom od strane zemalja u regionu. Ekonomski stručnjak Vladimir GLIGOROV primetio je nedostatak naglaska na razvojnoj saradnji⁵¹⁸ i podsetio je da:

„[...] regionalni pristup Evropske unije, ali i takozvanog Pakta za stabilnost tek treba da pokažu svoje pravo dejstvo. Inicijative su još uvek struktuirane tako da su pitanja bezbednosti mnogo važnija od razvojnih pitanja.”⁵¹⁹

Na kraju treba zapaziti da se tokom ocenjivanja Pakta za stabilnost za jugoistočnu Evropu javlja jedna opšte poznata šema ponašanja: prvo se javlja euforija koja se

514 Mandat Specijalnog koordinatora je veoma širok: „Novi ‚Specijalni koordinator’ Pakta za stabilnost, koji treba da bude imenovan u januaru 2002. godine, treba da ima jasniji mandat od strane EU – tehnički gledano, sadašnji vršilac ove funkcije je ‚Specijalni predstavnik’ EU, ali on je u stvari odgovoran svakome i nikome.” Marta Dassù, Nicholas Whyte: Neangažovanje Amerike na Balkanu?, u: Survival, Tom 43, 4/2001.-02, str. 129.

515 Tako je na primer, za Kosovo bilo moguće da tek nakon imenovanja E. Buseka za Specijalnog koordinatora Pakta za stabilnost za jugoistočnu Evropu da, kao i druge zemlje regiona, bude zastupljeno sopstvenim „nacionalnim koordinatorom” kod Pakta za stabilnost za jugoistočnu Evropu.

516 J. M. Calic: n. d. m., Berlin mart 2003. godine, str. 30.

517 Up. R. Stuth: n. d. m., 4/2000., str. 18 ff.

518 Tako na primer, pravnik Rajnhart Štut zaključuje: „Značajni deo međunarodne pomoći dakle odlazi na inostrane račune za plate. Koliko naših novčanih sredstava zaista stiže do ljudi u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, na Kosovu i Makedoniji i služi pokretanju privrede?”, Isto, str. 20.

519 Vladimir Gligorov: Ekonomija Kosova: Da li je isplativost važna?, u: The International Spectator, april-jun 2/2000., str. 100.

zatim zbog sukobljavanja sa decenijskim ekonomskim i političkim problemima brzo pretvara u razočarenje onih koji unapređuju i onih kojima se to unapređivanje pruža.

Po mom mišljenju, često se prenebregava činjenica da se problemi koji su nastajali i trajali decenijama u društvima sa loše funkcionisućim ekonomskim strukturama, jakim organizovanim kriminalom i korupcijom ne mogu rešiti u kratkom vremenu. Još jedna slabost od koje pate sve inicijative za saradnju je činjenica da inicijative za regionalnu saradnju u principu ostaju delo jedne male elitne grupe i da široke mase stanovništva nisu dovoljno o tome informisane odn. u to uključene.⁵²⁰

Pristup Pakta za stabilnost za jugoistočnu Evropu, odn. SRS pomoću svojih dugoročnih unutrašnjih i spoljašnjih strategija za bezbednost i demokratizaciju koje su zasnovane na ekonomskim inicijativama daje dobre razloge za optimizam. Stvaranje jednog nadregionalnog ekonomskog okvira nudi jednak tretman i jednake šanse svim zemljama regiona zapadnog Balkana. Time se ispunjavaju važni uslovi za stabilnu demokratiju, tržišnu privredu i regionalnu saradnju, a time i za trajni mir među zemljama u regionu. Međutim, pravno-političke nejasnoće koje postoje u Srbiji, Crnoj Gori i na Kosovu, kao i dugotrajna krhkost Bosne i Hercegovine predstavljaju prepreku za realizaciju ideja i ciljeva Pakta za stabilnost odn. SRS. Čini se da tromost⁵²¹ u pretvaranju namera u konkretna dela takođe predstavlja prepreku u ostvarivanju ideje Pakta za stabilnost za jugoistočnu Evropu. Vremenski propusti trebaju da budu što je moguće brže nadoknađeni pre nego što problemi koje hitno treba rešiti u regionu još jednom „pobegnu” merama koje su uperene protiv njih.

520 Iako je Pakt za stabilnost za jugoistočnu Evropu najpoznatija inicijativa za regionalnu saradnju, po osnovu ankete koja je sprovedena u januaru i februaru 2002. godine u celokupnom regionu zapadnog Balkana, samo na Kosovu je skoro polovina anketiranih imala poverenje u tu inicijativu. U svim ostalim zemljama je taj udeo bio manji od 30 procenata. U daljem tekstu dat je tabelarni prikaz rezultata ankete:

	Znanje o postojanju Pakta za stabilnost	Poverenje u Pakt za stabilnost	Dobijanje informacija o Paktu za stabilnost	Poverenje u EU
Hrvatska	81,9	15,9	12,8	38,6
- Federacija BiH	79,5	23,1	18,9	43,1
- Republika Srpska	76,3	8,3	13,7	16,6
Srbija	85	12,7	10,8	30,8
Crna Gora	83,2	26,1	11	39,1
Kosovo	79,5	49,9	38,9	72,1
Makedonija	93,8	21,5	23,3	35,3

Tabela je adaptirana iz sledeće studije: Međunarodni institut za demokratiju i izborne analize (IDEA, <http://www.idea.int>) Jugoistočna Evropa: novo sredstvo za regionalnu analizu. Up. http://www.idea.int/europe_cis/balkans/

521 Tako na primer, piše Calic: „Između odobrenja i sprovođenja jednog projekta od strane Evropske komisije protekne i do osam godina – to je problem koji koči i brzinu sprovođenja Pakta za stabilnost.” J. M. Calic: n. d. m., Berlin mart 2003. godine, str. 14.

II. Regionalne strategije EU za zapadni Balkan

Komisija Evropske zajednice je još u maju 1999. godine, dakle još tokom trajanja ratnih sukoba u regionu zapadnog Balkana, ponovo izložila jednu strategiju za zemlje zapadnog Balkana.⁵²² Proces stabilizacije i pridruživanja za jugoistočnu Evropu koji je pokrenuo Evropski savet u junu 2000. godine najvažniji je instrument EU za integraciju zemalja zapadnog Balkana. Na regionalnom sastanku Pakta za stabilnost za jugoistočnu Evropu koji je održan na najvišem nivou 24. novembra 2000. godine u Zagrebu ponovo je potvrđeno da se PSP može shvatiti kao instrument za realizaciju Pakta za stabilnost za jugoistočnu Evropu⁵²³. Pakt za stabilnost za jugoistočnu Evropu i PSP opisani su kao „dvodelna čekaonica za članstvo u EU”⁵²⁴. Za taj pristup zemlje zapadnog Balkana vezuju mnoge nade za bržu integraciju u EU. Međutim, ESI podseća na primer da EU u okviru Programa CARDS⁵²⁵ na sebe nije preuzela nikakve obaveze.⁵²⁶

Formalno gledano, između zemlje koja treba da bude stabilizovana i pridružena i EU odn. država članica EU potpisuje se jedna vrsta ugovora *sui generis* – sporazum o stabilizaciji i pridruživanju (u daljem tekstu: SSP). Putem PSP-a ubrzano je i pojednostavljeno unapređenje zemalja zapadnog Balkana čime se različiti programi pomoći od strane EU⁵²⁷ zamenjuju jednim jedinim programom EU⁵²⁸, dakle

522 Takozvani regionalni pristup EU iz 1997. godine uspostavljen je tek nakon potpisivanja Dejtonskog mirovnog ugovora odn. Pariskog mirovnog ugovora između zaraćenih strana u Bosni i Hercegovini. Ideja za PSP javila se tek tokom rata na Kosovu odn. oko Kosova. Ovo poređenje inicijativa EU u regionu zapadnog Balkana pokazuje da strategija EU za region zapadnog Balkana predstavlja odgovor na konflikte.

523 „PSP je ubrzo nadrastao različite inicijative koje su bile pod kišobranom Pakta za stabilnost.” MKG, n. d. m., Brisel 1. april 2001. godine, str. 247.

524 M. Abramowitz, H. Hurlburt: n. d. m., septembar/oktobar 2002. godine, str. 3.

525 Pomoć zajednici za rekonstrukciju, razvoj i stabilizaciju. CARDS uredba (EZ) br. 2666/2000 od 5. decembra 2000. godine, Sl. L 306, str. 1.

526 „Program CARDS ne sadrži bilo kakvu obavezu, bilo implicitnu ili eksplicitnu, da podrži region prilikom ekonomskog priključivanja na proširenu Evropsku uniju. Za razliku od toga Evropska unija je preuzela čvrstu obavezu pružanja jače podrške novim državama članicama kao i Rumuniji, Bugarskoj i Turskoj.” ESI, n. d. m., Berlin i dr. 3. novembar 2002. godine, str. 17 f.

527 E. Busek je sa svoje strane još 2002. godine zahtevao razvijanje jedne nove strategije: „Nakon što je EU preuzela dalji korak ka proširenju biće neophodno razviti jednu novu strategiju za region. Poteškoće se prepoznaju već po tome što postoje različiti programi EU za region: za zemlje kandidate imamo PHARE/ISPA, za države „zapadnog Balkana” Program CARDS i za Moldaviju Program TACIS, [...]” Erhard Busek: Budućnost Pakta za stabilnost. Angažovanje Evropljana u jugoistočnoj Evropi, u: Međunarodna politika – Arhiv Evrope 5/2002., str. 26.

528 Od 2007. godine Instrument za predpristupnu pomoć (u daljem tekstu: IPA) zamenjuje instrumente za približavanje PHARE, ISPA (Instrument za strukturalne smernice za predpristupanje) i SAPARD (Specijalni program za pristupanje za poljoprivredu i ruralni razvoj), finansijski instrument CARDS i podršku za Tursku jednim jedinim instrumentom za

programom CARDS čija je vrednost 775 miliona evra godišnje u periodu od 2000. do 2006. godine.⁵²⁹

Proces stabilizacije i pridruživanja predstavlja srž politike EU na zapadnom Balkanu. Potpisivanjem SSP uspostavljaju se formalni ugovorni odnosi između zemalja zapadnog Balkana i EU. Sledeći elementi čine SSP: samostalne trgovinske mere, ekonomska i finansijska pomoć, između ostalog u okviru Programa PHARE i OBNOVA (rekonstrukcija), kao i pomoć za budžet i platni bilans.⁵³⁰

PSP u sebi sadrži i političke obaveze, stvaranje zona slobodne trgovine, a pre svega obaveze iz oblasti privrede i usklađivanje zakonodavstva sa zakonodavstvom EU. Takođe, potpisivanjem SSP dotične zemlje dobijaju i status „potencijalnog kandidata za članstvo u EU”.⁵³¹

U izvesnoj meri SSP je za zemlje zapadnog Balkana izrađen kao zamena za evropski sporazum. Evropski sporazumi, koje su 2004. godine potpisale nove države članice su po obliku i sadržaju slični sa SSP jer sadrže godišnje izveštaje o napretku i akcione planove Komisije Evropske zajednice. Iako SSP postavlja niže kriterijume,

približavanje. Pomoć za približavanje u okviru IPA se time proširuje i na kandidate za pristup, ali i na potencijalne kandidate za pristup članstvu EU.

529 Za razliku od toga, celokupna podrška zapadnom Balkanu od strane EU iznosila je u periodu od 1991. – 2000. godine prosečno 550 miliona godišnje. Kada uporedimo pomoć EU za ostale regione sa pomoći za region zapadnog Balkana, postaje jasno da zapadni Balkan predstavlja težište programa pomoći EU. Tako su na primer, u 2003. godini projekti za Rusiju bili dotirani sa 94 miliona evra, za Ukrajinu sa 48 miliona evra i za Moldaviju sa 20 miliona. Up. I. Kempe, W van Meurs: n. d. m., 5/2002, str. 31 i 33. Međutim, pomoć koju EU daje regionu zapadnog Balkana smanjuje se iz godine u godinu. Suma novca potrošena za ovaj region, kao i plan do 2006. godine izgledaju ovako: 956 miliona evra (2000. god.), 766 (2002. god.), 600 (2004. god.) 500 (2006. god.). Za godine nakon 2006. godine ne treba se očekivati uvećanje tih iznosa. Up. Inicijativa za stabilnost u Evropi (ESI), Put do Soluna: Koezija i zapadni Balkan, Berlin 12. mart 2003. godine (dostupno na sajtu: www.esiweb.org).

530 Komisija Evropske zajednice navodi sledeće oblasti koje su finansirane u okviru Programa CARDS – sa glavnim ciljem pružanja podrške jednom SSP za te zemlje:

- „rekonstrukcija, pomoć izbeglicama i raseljenim licima i stabilizacija regiona.
 - održiv ekonomski razvoj i privredne reforme usmerene ka tržištu;
 - stvaranje institucionalnog i zakonodavnog okvira za jačanje demokratije, vladavine prava i ljudskih i manjinskih prava, pomirenje i konsolidacija građanskog društva, nezavisnost medija i jačanje vladavine prava i mera za borbu protiv organizovanog kriminala.
 - društveni razvoj;
 - pospešivanje regionalne, trans-nacionalne, prekogranične i međuregionalne saradnje.”
- Evropska komisija. Savezna Republika Jugoslavija. Strateški dokument zemlje 2002. – 2006. godine, str. 6.

531 Tako se na primer, u Trećem godišnjem izveštaju Komisije Evropske zajednice o PSP može pročitati sledeće: „Kao potencijalni kandidati za pristup zemlje zapadnog Balkana imaju izgleda za buduće članstvo u Evropskoj uniji, cilj koji je podržao Evropski savet iz Feire u junu 2000. godine i Evropski savet iz Soluna u junu 2003. godine. To obećanje će EU ispuniti kada svaka zemlja ispuni neophodne kriterijume.” KOM (2004.) 202 završni, n. d. m., Brisel, 30.3.2004. godine, str. 5. Ovde se veoma jasno govori o ispunjenju obećanja – u slučaju ispunjavanja kriterijuma – a ne o obavezi za pružanje pomoći preuzetoj od strane EU.

svaka pojedinačna zemlja mora da zadovolji minimalne standarde pre nego što se sa njom počnu pregovori o stabilizaciji i pridruživanju.⁵³² Međutim, između Evropskog sporazuma i SSP postoje jasne razlike. Tako je na primer kod SSP unapređivanje ekonomskog razvoja i prosperiteta samo jedan poželjni cilj.⁵³³ Za razliku od proširenja EU prema istoku, pregovori o svakom pojedinačnom od ukupno 31 poglavlja pregovora treba da budu pokrenuti tek onda kada se čini da je realizacija rezultata pregovora realna.⁵³⁴

Iako PSP možda predstavlja jedan važan korak za region zapadnog Balkana u pravcu stupanja u članstvo EU, činjenično stanje u tom regionu ne sme da bude ulepšavano. Napredak u procesima integracije EU može se postići samo jakim voljom i ogromnim naporima dotičnih zemalja iako one ne rade uvek u pravcu koji je EU zamislila.⁵³⁵ Zemljama zapadnog Balkana treba da bude jasno da EU kroz SSP ne preuzima bilo kakve obaveze da pomaže zemljama zapadnog Balkana da zaista stupe u članstvo EU.⁵³⁶

Što se tiče PSP pojedini autori naglašavaju neophodnost integracije balkanskih zemalja u evropski privredni prostor.⁵³⁷ Drugi autori formulišu to još eksplicitnije: „Balkanskim zemljama potrebno je nešto drugo osim predvorja EU”⁵³⁸ i oni govore o neophodnosti jedne „Grupe za modernizaciju”⁵³⁹ sa funkcijama koordinacije kao alternativni za PSP.

Politikolog Hajnc-Jirgen AKST tvrdi da trenutnu strukturalnu politiku EU prema regionu zapadnog Balkana treba uveliko reformisati i on navodi brojne argumente protiv daljeg nastavka te strukturalne politike, kao npr.: nedostatak koncentracije

532 Up. Komisija Evropske zajednice, Proces stabilizacije i pridruživanja za zemlje jugoistočne Evrope, 8. novembar 1999. godine.

533 Za razlike između SSP i evropskog sporazuma up. D. Phinnemore: n. d. m., 8/2003, str. 81 ff.

534 Up. A. Wittkowsky: n. d. m., 14. jul 2000. godine, str. 8.

535 Tako na primer, stručnjak za jugoistočnu Evropu zaključuje za Kosovo: „U aksiome Evropske unije spada i da kosovski Albanci imaju jak interes za integracijom u EU i da su se odgovarajuće ponašali. Stvarnost je drugačija. Prvi politički prioritet za lidere Albanaca je nezavisnost Kosova. Za nezavisnost ne postoji bilo kakva zamena jer ako taj politički cilj ne bude dostignut onda će to za posledicu imati jedan čitav konglomerat sačinjen od nezadovoljstva, razočarenja, ogorčenja i uvrede.” Jens Reuter: Nacionalistički nemiri na Kosovu – Da li je zakazala politika međunarodne zajednice?, u: Jugoistočna Evropa 10-12/2003., str. 514.

536 Up. D. Phinnemore: n. d. m., 8/2003., str. 100.

537 Up. Paul Welfnes: Stabiliizovanje i integrisanje Balkana – Ekonomska analiza Pakta za stabilnost, Reforma EU i međunarodne organizacije, Berlin 2001. godine.

538 J. M. van Brabant: n. d. m., 11/2001., str. 319.

539 Isto, str. 321.

unapređivanja, konfuziju u unapređivanju, promašivanje ciljeva, mešanje nadležnosti i dugotrajno subvencionisanje.⁵⁴⁰

Iako se SSP mogu prilagoditi specifičnim potrebama određenih zemalja, nisu sve zemlje regiona Balkana potpisale takav sporazum sa EU. Tako se zemlje zapadnog Balkana nalaze u različitim stadijumima svojih ugovornih odnosa sa EU. U daljem tekstu se opisuje kosovsko viđenje ovog procesa.

B. Proces integracije u EU na Kosovu

Položaj Kosova pod međunarodnom upravom predstavlja poseban slučaj i u pogledu procesa integracije u EU. Na Kosovu predstavnici međunarodne zajednice, a samim tim i predstavnici institucija EU, raspolažu političkom moći koja nije ozakonjena demokratskim putem. Taj fenomen je tipičan za zemlju koja se nalazi pod međunarodnom upravom. Da li će „međunarodni vlasnici moći“ u prvom redu gledati na sebe kao na zastupnike interesa Kosova ili zastupnike interesa sopstvenih država odn. međunarodnih organizacija pitanje je na koje se ne može uvek dati jasan odgovor. Stavovi kosovske strane su ili nedovoljno zastupljeni ili uopšte nisu zastupljeni kod različitih interesnih stavova.

Evropska unija je sastavni deo međunarodnog prisustva na Kosovu. Time je EU preuzela i direktnu odgovornost izvan sopstvenih granica i dobija sve veći značaj kao akter u procesu ekonomskog razvoja, uspostavljanja mira i obezbeđivanja mira. Međutim, oblasti u kojima je EU preuzela odgovornost na Kosovu pogođene su brojnim poteškoćama. Iako Kosovo obiluje rudnim bogatstvima⁵⁴¹, ono takođe ima i najsiromašnije stanovništvo i najnerazvijeniju privredu u Evropi.⁵⁴² Životni standard na Kosovu je doživeo stalni porast tek od kraja rata i to najviše zahvaljujući masivnoj ekonomskoj pomoći od strane industrijskih nacija.

540 Up. Heinz-Jürgen Axt: Od pomoćnika za rekonstrukciju do agenta za modernizaciju. EU na Balkanu, u: O politici i istoriji. Prilog nedeljnom časopisu Das Parlament, 10-11/3. mart 2003. godine, str. 25.

541 Kao najvažnija rudna bogatstva na Kosovu u statistici UNMIK-a pominju se sledeća: lignit 18,3 milijardi tona, od toga 12 milijardi tona rezervi, boksit 6 milijardi tona, od toga 1,7 milijardi tona rezervi, kao i 21,6 milijardi tona olova i cinka. Takođe se procenjuje postojanje nalazišta od 14 miliona tona nikla, 4,5 miliona tona magnezita, od čega su 1,7 miliona tona rezerve. Zasnovano na Spisku činjenica o Kosovu, maj 2003. godine (dostupno na sajtu: http://www.unmikonline.org/eu/index_fs.pdf).

542 Životni standard stanovništva još više je opao posebno tokom politike pljačke u periodu između 1989. i 1999. godine kao i tokom ciljanog uništavanja sredstava za život ljudi tokom rata od 1998. – 1999. godine (na primer, tokom rata oštećeno je 120.000 od 250.000 porodičnih kuća).

Tokom prvih godina UNMIK-ove administracije „zbog nejasnih vlasničkih odnosa”⁵⁴³ izvršena je samo „komercijalizacija” (davanje u zakup javne i društvene imovine). Međutim, ovaj proces nije postigao investicije koje su kosovskoj privredi bile hitno neophodne. Tek je 2002. godine uveden proces privatizacije, i to prvo u pravnoj oblasti⁵⁴⁴. Da bi se izbeglo političko pitanje vlasničkih odnosa stvoren je jedan poverenički sistem. Privredna komora Kosova⁵⁴⁵ sumnja da će sistem poverništva na Kosovu moći da doprinese ekonomskom rastu pošto, sve dok vlasnički odnosi ne budu rasčišćeni – tj. dok pitanje statusa ne bude definisano – finansijska sredstva prikupljena procesom privatizacije neće moći da budu ponovo vraćena u ekonomske tokove.

Konačno rešavanje pitanja suvereniteta između Srbije i Kosova igra važnu ulogu u procesima integracije u EU. Integracija zemalja zapadnog Balkana u EU proglašena je ciljem od strane zemalja zapadnog Balkana, ali i od strane EU. Međutim, EU nedostaje jedna jasna strategija i ugradnja njenih strategija u region zapadnog Balkana.

Da bi sprovela uspešne procese integracije regiona zapadnog Balkana u EU, EU bi kao prvo morala da vodi jednu jasniju i ustaljeniju integracionu politiku od dosadašnje i, kao drugo, da tu energičniju politiku i sama efikasno sprovodi u regionu.

I. Integracija Kosova u EU između utopije i realnosti

Vrednosti liberalne pravne države i dalje su slabe tačke u društvima na zapadnom Balkanu, kao što to najbolje ilustruje primer Kosova. Kosovski pravni stručnjak Enver HASANI u jednom intervjuu naglašava da je na Kosovu potrebno više rada nego bilo gde drugde da bi evropske vrednosti postale realnost. On prepreku vidi u tome da EU, isto kao i Sjedinjene Američke Države, pitanje Kosova smatraju pitanjem bezbednosti. Za Evropu „kosovsko pitanje” ne bi trebalo da u prvom redu bude pitanje bezbednosti. To pitanje bi pre svega za Evropu trebalo da bude pitanje vrednosti.⁵⁴⁶ Na sličan način na ovo pitanje gleda i koordinator strategije EU za Stub IV UNMIK-ove administracije Lars TUMERS koji nedostatak demokratskih vrednosti pored ekonomskih poteškoća smatra najvećom slabošću Kosova na putu u EU. Samo

543 Pošto je problem u tesnoj vezi sa konačnim statusom Kosova, on je čisto političke prirode.

544 Kao usvajanjem UNMIK/UR/2002/12 od 13. juna 2002. godine O uspostavljanju Kosovske povereničke agencije; UNMIK/UR/2002/13 od 13. juna 2002. godine O uspostavljanju Specijalne komore Vrhovnog suda Kosova za pitanja u vezi sa Kosovskom povereničkom agencijom, kao i UNMIK/UR/2003/13 od 9. maja 2003. godine O transformaciji prava upotrebe nepokretne imovine u društvenoj svojini.

545 <http://www.odaekonomike.org>

546 Intervju sa Enveron Hasanijem, Priština, 15. jun 2004. godine. E. Hasani je profesor međunarodnih odnosa i sadašnji rektor Univerziteta u Prištini.

bi mlado stanovništvo, koje veruje u budućnost u EU, moglo da Kosovu ponudi izlaz iz te situacije.⁵⁴⁷

Za Veneru HAJRULAHU, koja vodi Kancelariju za MPS⁵⁴⁸ za Proces stabilizacije i pridruživanja pri *Privremenim institucijama samouprava* (u daljem tekstu: PIS) integracija regiona zapadnog Balkana u EU ne predstavlja nikakvu novost za EU. Po njoj, model koji se primenjuje u ovom regionu je samo ponavljanje već uspešno primenjenih modela integracije i iskustava od strane EU.⁵⁴⁹

Što se tiče približavanja u EU i integracije Kosova u EU, sa kosovske strane se ovi procesi najčešće ocenjuju kao važan politički cilj EU i jedna veoma dobro proučena i promišljena politika. V. HAJRULAHU smatra da je EU utvrdila integraciju Kosova i celokupnog regiona kao jedan važan politički cilj. Evropska unija je prepoznala da nema bilo kakvu drugu alternativu osim integracije regiona zapadnog Balkana. Sama EU je bila osnovana kao projekat za izbegavanje konflikata. Iz tog razloga EU želi da integriše Kosovo i celokupan region zapadnog Balkana. Iako je EU zacrtala sebi približavanje i integraciju Kosova i celokupnog regiona kao politički cilj, njoj ipak nedostaju – po tvrdnjama kosovskog političkog analitičara Ljiljzima PEĆIJA – politički instrumenti.⁵⁵⁰

Evropska unija se trudi da ne dozvoli pojavu „crne rupe” u regionu zapadnog Balkana. Pošto je SSP predviđen samo za suverene države, za sada se sa Kosovom ne može potpisati ni SSP, niti se mogu voditi službeni razgovori o tome. Međutim, u trećem godišnjem izveštaju Komisije Evropske zajednice o PSP od 30. marta 2004. godine naglašava se: „Evropska unija mora da osigura da Kosovo bude čvrsto ugrađeno u PSP.”⁵⁵¹ Izuzimanje Kosova iz mera za stabilizaciju i pridruživanje EU sve do rešenja pitanja statusa moglo je da ugrozi stabilnost celokupnog regiona zapadnog Balkana.

547 Intervju sa Larsom Tumersom, Priština, 10. avgust 2004. godine. Holandski diplomata L. Tumers angažovan je na Kosovu od 1999. godine. Prvo je bio politički savetnik šefa Misije OEBS-a na Kosovu i komande KFOR-a, a zatim stalni sekretar i savetnik u kabinetu kosovskog Premijera Bajrama Redžepija. Tokom 2004. godine bio je izaslanik EU pri Stubu IV UNMIK-a u svojstvu koordinatora za strategiju.

548 „Mehanizam za praćenje stabilizacije za Kosovo”. Evropska unija definiše ovaj mehanizam na sledeći način: „Mehanizam za praćenje Procesu stabilizacije i pridruživanja (MPS) za Kosovo je zajednička tehnička radna grupa u čiji sastav ulaze UNMIK, Privremene institucije samouprave (PIS) i Evropska komisija u okviru procesa EU za stabilizaciju i pridruživanje. Njegova svrha je da pruži podršku Kosovu u njegovim strukturalnim reformama usklađenim sa EU putem savetovanja i usmeravanja u vezi sa smernicama. To će pomoći Kosovu da zadrži čvrsti pravac u svom napredovanju ka Evropi.” http://europa.eu-un.org/articles/lt/article_3818_lt.htm

549 Intervju sa Venerom Hajrulahu, Priština, 24. jun 2004. godine.

550 Intervju sa Ljiljzimom Pećijem, Priština, 23. jun 2004. godine. Lj. Pećić je direktor Kosovskog instituta za istraživanje i razvoj smernica (KIPRED).

551 KOM (2004.) 202 konačno, n. d. m., Brisel, 30.3.2004. godine, str. 30.

Iako neutvrđeni međunarodno-pravni status još uvek otežava realizaciju PSP u slučaju Kosova „[Kosovo] profitira od svih elemenata procesa za stabilizaciju i pridruživanje, sa izuzetkom stupanja u ugovorne odnose sa EU.”⁵⁵² Na taj način Kosovo nije formalno uključeno u PSP, iako uživa njegove prednosti.

Evropska unija je izradila jedno posebno rešenje za Kosovo, kako ne bi još jednom postala talac pitanja nerešenog statusa Kosova. Za Kosovo je stvoren jedan takozvani kontrolni mehanizam za PSP, to jest „Mehanizam za praćenje stabilizacije”,⁵⁵³ koji je na sledeći način opisan u trećem godišnjem izveštaju Komisije Evropske zajednice o PSP:

„Da bi osigurala da reforme na Kosovu budu usklađene sa zajedničkim zakonodavstvom, Komisija je uz učešće UNMIK-a i [...] PIS, uvela jedan kontrolni mehanizam za PSP (MPS) koji ima važne savetodavne funkcije i istovremeno vrši merenje postignutog napretka.”⁵⁵⁴

Činjenica da je Kosovo uključeno u proces integracije u EU kroz kontrolni mehanizam za PSP, stvara među Kosovcima više nade i poverenja u EU. Za Mihaela FRIBERG, vršioca dužnosti direktora Evropske kancelarije pri administraciji UNMIK-a, ova fleksibilnost pokazuje jačinu Komisije Evropske zajednice: pošto je PSP predviđen samo za nezavisne države, Komisija Evropske zajednice je za Kosovo stvorila proces MPS kao pravni izlaz.⁵⁵⁵ Komisija Evropske zajednice je takođe uvidela neophodnost da pomoć Kosovu treba nastaviti sa nesmanjenim intenzitetom i tako je Kosovo uključeno u „programe za zajednice”.⁵⁵⁶

Politički relevantne oblasti PSP uglavnom koordinišu službenici EU u okviru stuba EU pri administraciji UNMIK-a. To znači da kad se na Kosovu održavaju sastanci u vezi PSP, onda za obe strane pregovaračkog stola sede službenici EU. Profesor međunarodnih odnosa, Dejvid ČENDLER opisuje takav fenomen kao „nejednako partnerstvo” i u vezi međunarodnih protektorata u regionu zapadnog Balkana, on zaključuje:

552 Isto, str. 8.

553 Podrobnije i novije informacije o aktivnostima u okviru ovog procesa up. <http://www.euinkosovo.org/>. U „Zaključku Evropskog parlamenta u vezi sa procesom stabilizacije i pridruživanja za jugoistočnu Evropu” od 20. novembra 2003. godine pozdravlja se početak „Mehanizma za praćenje PSP”, ali Evropski parlament s pravom smatra da bez utvrđivanja konačnog statusa Kosova neće moći da budu efikasno rešeni brojni problemi novijeg datuma.

554 KOM (2004.) 202 konačno, n. d. m., Brisel, 30.3.2004. godine, str. 8.

555 S jedne strane EU ne želi da isključi Kosovo iz PSP, što na kosovskoj strani nailazi na jako odobravanje, a s druge strane EU pokušava da ne prejudicira pitanje statusa Kosova.

556 Intervju sa Mihaelom Friberg, Priština, 3. avgust 2004. godine. M. Friberg, politikolog iz Švedske, aktivna je u regionu zapadnog Balkana od 1999. godine. Prvo je radila za NVO-e u oblasti ljudskih prava, a zatim za OEBS. Trenutno se nalazi na funkciji vršioca dužnosti direktora Evropske kancelarije (Stub IV) u administraciji UNMIK-a.

„[oni] sa većom jasnoćom ukazuju na probleme upravljanja i građanskog društva u kontekstu jednog nejednakog „partnerstva”. I Bosna i Kosovo ističu ključni problem u vezi sa nejednakim „partnerstvom”: nedostatak odgovornosti za kreiranje politike.”⁵⁵⁷

Krajem 2002. godine EU je preporučila PIS da treba da sprovedu neophodne mere kako bi ispunile uslove za SSP. Kao rezultat toga, pri kosovskoj vladi je otvorena jedna kancelarija koja se bavi isključivo tim pitanjima. Ta kancelarija je 2006. godine transformisana u Agenciju za evropske integracije.

Tokom razgovora između kosovskih institucija i institucija EU izbegavaju se koliko god je moguće politička pitanja, a posebno ona koja se dovode u vezu sa političkom budućnošću Kosova. Svesno se pokušava da se fokus premesti u one oblasti koje su direktno povezane sa PSP. Na primer, u okviru MPS se četiri puta godišnje održava sastanak na najvišem nivou⁵⁵⁸, na kojem se razgovara samo o određenim temama „tehničke prirode” u okviru tematskih oblasti kao što su poljoprivreda ili energetika. Sastanci u vezi sa MPS imaju karakter diskusije. Komisija Evropske zajednice iznosi konkretne ideje i predloge za poboljšanje. Proces MPS je jedan tehnički proces i kao takav on pokušava da se distancira od dnevne politike, potvrdila je i M. FRIBERG. Iznenađujuće je da uopšteno gledano nema nikakvih neslaganja: svi priznaju tehničku prirodu sastanaka. „Ali mi smo deo političkog procesa i tehnička pitanja u ovom procesu bivaju prilično politički ocenjivana.”⁵⁵⁹

Sa kosovske strane se atmosfera tokom diskusija sa predstavnicima EU uglavnom opisuje kao partnerska i konstruktivna. Dnevni red obično utvrđuje EU, a kosovske institucije imaju pravo da bude saslušan i njihov glas. Međutim, u poslednje vreme, sve češće su uzimani u obzir i zahtevi kosovskih institucija tokom utvrđivanja dnevnog reda za sastanke MPS.⁵⁶⁰

Iako se sastanci između kosovskih predstavnika i predstavnika EU opisuju kao „partnerski”, kosovski učesnici najčešće kritikuju nedostatak *povratnih informacija*, informacija o procesu integracije u EU i nedostatak konkretnih saveta od strane EU. „Čak i kada se govori o konkretnim pitanjima, od strane predstavnika EU se nikada ne mogu čuti praktični saveti. Politički apstraktne teme dominiraju dnevnim redom koji utvrđuju predstavnici EU. Tokom razgovora skoro da nikad nije dolazilo do

557 David Chandler: Evropska unija i upravljanje na Balkanu: Neravnopravno partnerstvo, u: European Balkan Observer, Beogradski centar za evropsku integraciju i Bečki institut za međunarodne studije ekonomije, Tom 1, br. 2, novembar 2003. godine, str. 8.

558 Na ovom sastanku na visokom nivou učestvovali su Premijer, svi kosovski ministri, SPGS, vođa delegacije Komisije Evropske zajednice, itd. (ukupno oko sto osoba).

559 Intervju sa Mihaelom Friberg, Priština, 3. avgust 2004. godine.

560 Intervju sa Venerom Hajrulahu, Priština, 24. jun 2004. godine. Slično mišljenje zastupa i M. Friberg. Intervju sa Mihaelom Friberg, Priština, 3. avgust 2004. godine.

rasprava, ali konkretni rezultati često nisu u skladu sa onim što je bilo zaključeno tokom razgovora.”⁵⁶¹

Oliver IVANOVIĆ, jedan od vodećih predstavnika srpske zajednice na Kosovu, potvrdio je da je tokom poslednjih godina približno jednom mesečno imao kontakte sa predstavnicima Komisije Evropske zajednice i Evropskog parlamenta, kako na Kosovu tako i u Briselu. Kao i ostala lica koja su intervjuisana na Kosovu, O. IVANOVIĆ, je potvrdio da dnevni red utvrđuje EU i da on nikada nije dobijao *povratnu informaciju* od tih kontakata. Iako je atmosfera razgovora sa predstavnicima EU „partnerska”, zbog trenutnog statusa Kosova nije moguće izgraditi partnerske kontakte sa EU.⁵⁶²

Iako su se tokom proteklih godina ustalili redovni formalni i neformalni kontakti između predstavnika Kosova i predstavnika EU, ti kontakti često nisu bili optimalni: domaći partneri u najboljem slučaju imaju pravo da se čuje njihova reč tokom donošenja odluka i ne raspolažu odgovarajućim informacijama pošto od EU ne dobijaju nikakve povratne informacije. To smanjuje šanse da zaista dođe do poistovećivanja lokalnih aktera sa idejom i politikama EU, a samim tim smanjuje i šanse za realizaciju reformi neophodnih za sprovođenje procesa integracije u EU.

1. Kosovska zapažanja u vezi sa ekspertizom EU

Na Kosovu postoji podeljeno mišljenje o ekspertizi EU. U očima većine Kosovaca, EU raspolaže detaljnim znanjem o situaciji na Kosovu. Međutim, kao velika slabost EU se često pominje da stavovi i mišljenja predstavnika Kosova bivaju često u potpunosti ignorisana ili uzimana u obzir u veoma ograničenoj meri, pošto EU svoje informacije pre svega dobija od administracije UNMIK-a, a ne od Kosovaca. Tako se sa kosovske strane uvek pominje neophodnost da bi EU trebalo više da obrati pažnju na mišljenja Kosovaca.⁵⁶³

Što se tiče Kosova, EU je veoma dobro informisana i profesionalna, smatra i O. IVANOVIĆ. Samo je način pristupa problematičan i samim tim ne uvek uspešan, zato što ne obraćaju pažnju na razlike u mentalitetu.⁵⁶⁴

561 Intervju sa Nenadom Radosavljevićem, Priština, 15. april 2004. godine (intervju vodila Tatjana Matić). N. Radosavljević je od jula 2002. godine „Viši savetnik šefa UNMIK-a za pitanja povratka” i direktor radio i televizijske stanice MIR u severnoj kosovskoj opštini Leposavić.

562 Intervju sa Oliverom Ivanovićem, Mitrovica, 9. april 2004 (intervju vodila Tatjana Matić). O. Ivanović je jedan od vodećih predstavnika srpske etničke grupe na Kosovu i između ostalog bio je na sledećim funkcijama: poslanik Skupštine Kosova, član „Koordinacionog centra za Kosovo”, kao i zamenik predsednika partije „Demokratska alternativa”.

563 Intervju sa Venerom Hajrulahu, Priština, 24. jun 2004. godine

564 Intervju sa Oliverom Ivanovićem, Mitrovica, 9. april 2004. godine

Tokom poslednjih godina je broj stručnjaka stuba EU pri administraciji UNMIK-a znatno opao. Mnogi od njih su bili neuspešni kao diplomate u svojim zemljama porekla, smatra Lj. PEĆI. Po njegovom mišljenju, EU raspolaže obimnim znanjem o jugoistočnoj Evropi, ali ne i receptima za uspeh integracije u EU. Pravila EU i nerešeno pitanje statusa stoje u međusobnoj suprotnosti. Za integraciju Kosova u EU sama EU bi trebala da izmeni trenutno važeće kriterijume ako pitanje statusa Kosova ne bude rešeno. U trenutnoj situaciji Kosovo ne može da potpiše SSP sa EU „a istovremeno svako zna da za sada ne postoji bilo kakva druga inicijativa tom sporazumu ako jedna zemlja zapadnog Balkana želi da pristupi EU.”⁵⁶⁵

Takođe i E. HASANI kritikuje pristup od strane EU: „Evropska unija ima jasnu predstavu zašto želi da integriše Kosovo u EU. Međutim, ona je izabrala pogrešan pristup kojim se Kosovo u prvom redu smatra pitanjem bezbednosti. ‚Kosovsko pitanje’ se ne može rešiti pomoću vojnog prisustva i izolacije od spoljnog sveta, kao što je to slučaj od 1999. godine. Kosovo mora da bude uvedeno u Evropu, a ne Evropa u Kosovo.”⁵⁶⁶

Uopšteno se može zaključiti da mnogi posmatrači kritikuju to što birokratija Evropske unije ne shvata ‚kosovsko pitanje’ ozbiljno i što se finansijski i kadrovski samo minimalno angažuje na Kosovu.

2. Strategije i politike EU na Kosovu

Kosovo se iz više razloga smatra ključnim regionom za uspostavljanje mira na Balkanu, a samim tim i za procese integracije u EU. Tako na primer kosovski aktivista za ljudska prava Adem DEMAĆI smatra da bez rešenja ‚kosovskog pitanja’ između etničkih Albanaca i etničkih Srba, mir u ovom regionu ne može da bude uspostavljen. „Bez mira na Kosovu ne može biti ni mira u celokupnom regionu i integracija u EU neće biti uspešno okončana.”⁵⁶⁷

Lj. PEĆI smatra da geografski položaj Kosova predstavlja prednost u procesu integracije u EU. Međutim, nacionalne vlade država članica EU imaju različite interese i politike, čak i onda kada kancelarija Specijalnog predstavnika EU H. SOLANE izražava jednoglasan stav. Pitanje nerešenog statusa Kosova je u suprotnosti sa strategijom EU za region zapadnog Balkana, naime sa PSP. Mehanizam praćenja stabilizacije mogao bi da pripremi Kosovo za integraciju u EU, ali ne i nešto više od toga. Da bi se izbegle kontradiktornosti neophodne su jasne političke vizije i konkretna dela za celokupni region jugoistočne Evrope.⁵⁶⁸

565 Intervju sa Ljulzimom Pecijem, Priština, 23. jun 2004. godine

566 Intervju sa Enverom Hasanijem, Priština, 15. jun 2004. godine

567 Intervju sa Ademom Demaćijem, Priština, 2. avgust 2004. godine. 71-godišnji kosovski aktivista za ljudska prava A. Demaći proveo je 28 godina u zatvoru tokom jugoslovenskog komunističkog režima.

568 Intervju sa Ljulzimom Pecijem, Priština, 23. jun 2004. godine

E. HASANI ukazuje na činjenicu da pitanje članstva Kosova u EU nije dovoljno tematizovano i smatra da bi EU trebalo da svoj projekat za Kosovo formuliše mnogo dostižnije. Evropska unija je „mehanizam praćenja” stvorila više kao politički marketing kako bi kod građana Kosova stvorila utisak da se na Kosovu postiže napredak u tom procesu i da će Kosovo jednog dana postati deo EU.⁵⁶⁹

M. FRIBERG ima potpuno drugačije mišljenje i ono naglašava da se svi predstavnici EU slažu da je Kosovu mesto u EU. To je volja Komisije evropske zajednice i volja kosovskih institucija i stanovnika. Komisija evropske zajednice istovremeno naglašava da integracija Kosova u EU ne zavisi od pitanja statusa Kosova.

Takođe i L. TUMERS smatra da u EU postoji jedinstveni stav da Kosovo jednog dana treba da postane deo EU. Postoje samo različiti pristupi kako to treba postići.⁵⁷⁰

Između administracije UNMIK-a i kosovske vlade postoji konsenzus da budućnost Kosova leži u EU. Iako se većina ljudi na Kosovu pre svega uzda u podršku Sjedinjenih Američkih Država, ima i mnogo onih ljudi koji svoje nade polažu u integraciju u EU. Iako kosovska politika pred svojim očima ima predstojeći cilj postizanja nezavisnosti,⁵⁷¹ jasno je da članstvo u EU predstavlja jedan od dugoročnih ciljeva.

L. TUMERS problem vidi u tome što za birokrate iz međunarodnih institucija na Kosovu evropska ideja po pravilu ne predstavlja prioritet: kao prvo, oni često menjaju organizacije za koje rade na Kosovu i stoga nikako ne mogu da se specijalizuju, a kao drugo, pre svega im je stalo do produženja ugovora o radu. Za razliku od njih, domaći političari samo razmišljaju o narednim izborima. Za UN odn. za administraciju UNMIK-a evropska ideja ne predstavlja temu, pošto ovu administraciju zanima samo pitanje statusa Kosova – ono što će se desiti nakon toga, to je problem EU. Tako na Kosovu ne može da bude izrađena dugoročna strategija integracije u EU, naglašava L. TUMERS, i takođe smatra da bi Kosovo moglo da iz slovenačkog ili hrvatskog primera nauči nešto o ekonomskim, ali i demokratskim pitanjima.⁵⁷²

569 Intervju sa Enverom Hasanijem, Priština, 15. jun 2004. godine.

570 Intervju sa Larsom Tumersom, Priština, 10. avgust 2004. godine.

571 Što se tiče pitanja nezavisnosti na Kosovu vlada široki konsenzus kako među stanovništvom tako i kod svih političkih partija pa sve do naučnika. Up. za to Fabian Schmidt: „Albansko pitanje” u ogledalu regionalno-albanske diskusije, u: Jugoistočna Evropa 7-8/2000., str. 375-400.

572 Slična mišljenja zastupa i V. Knaus: „Kosovci bi trebalo da usvoje iskustva iz bivših komunističkih zemalja koje su već deo EU ili su u procesu integracije u EU postigli mnogo veći napredak od Kosova.” Intervju sa Verenom Knaus, Priština, 24. avgust 2004. V. Knaus je u periodu od 2001. do 2004. godine radila za istraživački institut „Inicijativa za stabilnost u Evropi” (ESI) na Kosovu.

„Ali problem ne leži samo u Kosovu, već i u Briselu. Evropska unija mora da zna šta namerava da uradi sa ostalim zemljama Balkana. U tim zemljama ona bi trebala da se pojavi sa dobrim programom za budućnost. Kosovo nije Slovenija, niti je Srbija Hrvatska, pa stoga treba razviti strategije koje su posebno namenjene tim zemljama.”⁵⁷³

Za razliku od mnogih saradnika stuba EU administracije UNMIK-a, Verena KNAUS iz ESI izričito naglašava potrebu promene strategije prema regionu zapadnog Balkana od strane Brisela i Vašingtona. Da bi se unela veća dinamika u proces integracije Kosova u EU bilo bi npr. veoma korisno razviti jednu kontrolisanu emigracionu politiku za kosovsku privredu. Na Kosovu se trenutno ne vodi nikakva diskusija o tome kako treba rešiti društveno-političke probleme i kako bi Kosovo moglo intenzivnije da bude približeno EU, konstatuje V. KNAUS. Evropska unija bi morala da uzme jasan stav prema integraciji Kosova u EU, a Kosovci – kako političke elite, tako i široke narodne mase – moraju da shvate šta je neophodno za integraciju u EU.

Iako je EU donela stratešku odluku da zapadni Balkan treba da bude integrisan u EU, ona procese integracije i približavanja Kosova nije odredila kao važan cilj. Da bi zaista postigla taj cilj ona bi putem više sredstava i angažovanja morala da pokaže svoje prisustvo na Kosovu. Brojna novčana sredstva, koja se trenutno troše na vojno prisustvo, bila bi nepotrebna kada bi se EU ozbiljnije angažovala u privrednom razvoju. Polazeći od tih argumenata ESI predlaže priznavanje statusa pred-kandidata za ulazak u EU za Srbiju, Crnu Goru, Kosovo i Albaniju i da te zemlje budu uključene u jedan kohezioni fond. „Kroz dugoročne razvojne programe EU bi pokazala da ozbiljno misli da integriše te zemlje. Trenutni godišnji programi EU ne mogu da stabilizuju Kosovo.”⁵⁷⁴

Uzdržanost EU prema Kosovu objašnjava se, između ostalog, i time što Brisel u svojoj politici prema Kosovu uzima u obzir i događaje u Srbiji i Crnoj Gori. Čini se da EU želi da očuva ravnotežu između Srbije, Crne Gore i Kosova kako ne bi povlašćivala bilo kojeg od regionalnih aktera.

II. Granice ustupaka od strane Kosova tokom procesa integracije u EU

Iako bi Kosovci prihvatili mnoge kompromise u pogledu procesa integracije u EU, većina njih ne može da zamisli da se odrekne zahteva za nezavisnošću države. Što se tiče nezavisnosti Kosova, tu za kosovsku stranu nema pregovora. Tako je V.

573 Stub EU na Kosovu je opisan od strane L. Tumersa kao izvršna agencija, koja je samo učestvovala u sprovođenju mandata UN-a na Kosovu. Intervju sa Larsom Tumersom, Priština, 10. avgust 2004. godine.

574 Intervju sa Verenom Knaus, Priština, 24. avgust 2004. godine.

HAJRULAHU dao sledeći odgovor na pitanje koji bi to bili krajnji ustupci koje bi Kosovo načinilo Evropskoj uniji:

„Samo pitanje nezavisnosti ne daje bilo kakav prostor za kompromis. Po tom pitanju Kosovo ne može da načini kompromis, čak i ako bi od toga zavisio celokupni proces integracije u EU. Inače Kosovo može da pregovara o svim drugim mogućim ustupcima, a ako treba i da popusti. Od one tačke od koje se od Kosova ne traži da se odrekne nezavisnosti, nema nikakvih prepreka na putu. Sva druga pitanja odnose se na određene standarde koje, s obzirom na proces integracije u EU, želimo da postignemo.”⁵⁷⁵

Ovaj stav odgovara stanovištu velike većine Kosovaca i treba ga razumeti u kontekstu kosovskih iskustava iz proteklih decenija. Na isto pitanje, A. DEMAČI odgovara da su Kosovci već načinili kompromise. Najveći kompromis Kosovaca bio je napuštanje ideje nacionalnog ujedinjenja sa Albanijom i priklanjanje ideji o stvaranju sopstvene države. Evropa mora da se odrekne zamisli da Kosovo zajedno sa Srbijom i Crnom Gorom ujedini u nekoj zajedničkoj državnoj tvorevini. Evropska unija ne pomaže Srbiji ni putem održavanja njenih zahteva u pogledu Kosova.⁵⁷⁶

Dok se na kosovskoj strani jasno može čuti da nezavisnost Kosova ne dopušta bilo kakav kompromis, odn. da sama po sebi predstavlja kompromis, istovremeno se naglašava spremnost za ispunjavanje kriterijuma za stupanje u članstvo EU. Predstavници međunarodne uprave na Kosovu se nadaju da će osnivanje jedne Kancelarije za pitanja evropske integracije pri Kancelariji kosovskog Premijera doprineti boljem razumevanju evropske ideje:

„Želimo da vidimo da *zajedničko zakonodavstvo* i elementi evropskog partnerstva postanu sastavni delovi svakog programa vlade. U kratkoročnom smislu se, međutim, razmišlja o tome kako rešiti pitanje statusa, ali mi moramo da i u dugoročnom smislu sagledamo efekte svakog rešenja po proces integracije u EU.”⁵⁷⁷

Mnogi Kosovci ocenjuju PSP kao veoma pozitivan, iako Kosovo trenutno ne može da potpiše bilo kakav SSP sa EU. Uspostavljanjem MPS Kosovo je, kao i ostale zemlje u regionu postalo deo procesa PSP. Veliki broj „standarda za Kosovo” odgovaraju zadacima koji treba da budu ispunjeni u okviru jednog SSP. Kosovo je pokrenulo mnoge mere da bi ispunilo te kriterijume, što predstavlja jedan težak

575 Intervju sa Venerom Hajrulahu, Priština, 24. jun 2004. godine.

576 Intervju sa Ademom Demaćijem, Priština, 2. avgust 2004. godine.

577 Intervju sa Larsom Tumersom, Priština, 10. avgust 2004. godine.

poduhvat za koji ipak ne postoji alternativa.⁵⁷⁸ Međutim, najveći neuspeh EU u regionu zapadnog Balkana po A. DEMACIJU, predstavlja da ona do sada nije uzela u obzir stvarne interese srpskog naroda. „Inače bi se EU jasno izjasnila za oslobađanje Srbije od kolonije zvane Kosovo.”⁵⁷⁹

Drugi Kosovci shvataju „jugoslovensku tragediju”, ratove oko nasleđa Jugoslavije, samo u pogledu spoljne politike EU. Do 1995. godine politika EU mogla se opisati kao „Miteran-izam”.⁵⁸⁰ U poslednje vreme EU stavlja Kosovcima do znanja da ima jasne političke i ekonomske ciljeve kako za Srbiju i Crnu Goru, tako i za Kosovo. „I zemlje regiona i EU imaju iste ciljeve – samo se postavlja pitanje koliko će brzo integracija u EU postati stvarnost.”⁵⁸¹

Evropska dimenzija je na Kosovu veoma slaba i apstraktna, a „većina Kosovaca smatra da su čak i investicije od strane EU američke investicije, zato što se sve što dolazi sa zapada povezuje sa Amerikom.”⁵⁸² Na Kosovu je politička rasprava veoma usredsređena na Sjedinjene Američke Države pošto postoji nada da će one rešiti pitanje statusa Kosova. Ovakvo ponašanje je razumljivo sa istorijske tačke gledišta, pošto su Evropljani zakazali na Kosovu pre 1999. godine. Stanovništvo čak i ne zna da dve trećine investicija na Kosovu potiče iz razvojnih sredstava EU. Za to je odgovorna i sama EU pošto se ne predstavlja u pravom svetlu.⁵⁸³

Činjenica da nijedna evropska država ne uživa toliko poverenje i ugled na Kosovu kao Sjedinjene Američke Države, čini ih neizbežnim partnerom i za EU, ako EU želi da postigne dugoročna rešenja na zapadnom Balkanu i da time unapredi procese integracija u EU.

Na pitanje, u kom pravcu će Kosovo ići u narednih deset do petnaest godina i šta će to značiti za EU, V. HAJRULAHU smatra da će naredne dve godine biti presudne za razvoj događaja u narednoj deceniji. Dve najveće poteškoće predstavljaju nefunkcionisanje pravne države i nedostatak ekonomske perspektive. „Ako u naredne dve godine uspemo da savladamo ova dva glavna problema, onda ćemo i u narednim godinama ispunjavati sve veći broj kriterijumima za proces integracije u EU. Stoga su naredne dve godine presudne za kasnije razvoj događaja u procesu integracije Kosova u EU.”⁵⁸⁴

578 Intervju sa Venerom Hajrulahu, Priština, 24. jun 2004. godine Saradnici međunarodnog prisustva na Kosovu često primećuju da je Kosovo postiglo veliki napredak tokom proteklih godina, između ostalog i zato što Kosovo putem MPS učestvuje u PSP. „Kada sam došla na Kosovo pre pet godina nisam mogla ni da zamislim da ću se nakon toliko kratkog vremena baviti pitanjima procesa integracije u EU, kao što je to danas slučaj.” Intervju sa Mihaelom Friberg, Priština, 3. avgust 2004. godine.

579 Intervju sa Ademom Demaćijem, Priština, 2. avgust 2004. godine.

580 Intervju sa Enverom Hasanijem, Priština, 15. jun 2004. godine.

581 Intervju sa Oliverom Ivanovićem, Mitrovica, 9. april 2004. godine.

582 Intervju sa Enverom Hasanijem, Priština, 15. jun 2004. godine.

583 Intervju sa Verenom Knaus, Priština, 24. avgust 2004. godine.

584 Intervju sa Venerom Hajrulahu, Priština, 24. jun 2004. godine.

Drugi pak definišu dva scenarija: pozitivni scenario bi mogao da nastupi kada bi pitanje Kosova bilo brzo rešeno, a negativni scenario, u slučaju da situacija na Kosovu i dalje ostane nedefinisana. To bi moglo uvek da izazove nove konflikte. Rezultati iz marta 2004. godine su pokazali da bi jedan veoma mali broj ljudi mogao da prekine celokupni politički proces.⁵⁸⁵

Ukoliko se opšta društveno-politička situacija uskoro znatno ne poboljša, mnogi se boje da će Kosovo postati „crna rupa” u regionu i da će se ono stalno javljati na dnevnom redu EU samo kao pitanje bezbednosti, a ne kao pitanje procesa integracije u EU. „Nemam nikakav razlog za optimizam da će Kosovo u narednih deset godina postati članica EU”, tvrdi E. HASANI.⁵⁸⁶

Za razliku od tih pesimističkih pogleda, predstavnici međunarodne uprave na Kosovu imaju veću nadu. Oni naglašavaju da celokupni rad na Kosovu ima za cilj približavanje EU i integraciju u EU. „Ne mogu da kažem gde će se Kosovo u tom procesu nalaziti za deset do petnaest godina. Prvo se mora doneti odluka o pitanju statusa Kosova i onda će, nadam se, Kosovo biti veoma tesno povezano sa EU ili će do tada već biti član evropske porodice”, tvrdi M. FRIBERG.⁵⁸⁷

Iako su vizije budućnosti Kosovaca zbog trenutnog nedostatka društveno-političke perspektive često opterećene strahom i neizvesnošću, dotle ne samo predstavnici međunarodnog prisustva na Kosovu, već i nezavisni posmatrači imaju jedno pozitivnije viđenje. Tako V. KNAUS ocenjuje da će u narednih petnaest godina srpska zajednica u nezavisnom Kosovu unutar njegovih sadašnjih granica živeti zadovoljno i da će Kosovo biti članica EU. Ujedinjene nacije bi trebalo da se povuku i da prisustvo EU bude pojačano, pri čemu ipak EU, u svojstvu partnera kosovske strane, mora da pokaže veće prisustvo i ne da bude samo shvatana kao zamena za UNMIK. Stvaranje demokratskih institucija na Kosovu će biti nemoguće⁵⁸⁸ sve dok međunarodna uprava na Kosovu drži moć u svojim rukama.

Uopšteno gledano, saradnici stuba EU administracije UNMIK-a na Kosovu gledaju mnogo pozitivnije na šanse Kosova u procesu integracije u EU od inostranih ili kosovskih posmatrača. Tako na primer, L. TUMERS vidi činjenicu da je nakon rata 1999. godine integracija Kosova u EU „počela od nule”, istovremeno i kao dobru šansu: Na Kosovu nije neophodno menjati zakone da bi se oni uskladili sa normama EU. Administracija UNMIK-a je od samog početka vodila računa o kompatibilnosti kosovskih zakona sa normama EU.⁵⁸⁹

585 Intervju sa Ljulzimom Pecijem, Priština, 23. jun 2004. godine.

586 Intervju sa Enverom Hasanijem, Priština, 15. jun 2004. godine.

587 Intervju sa Mihaelom Friberg, Priština, 3. avgust 2004. godine.

588 Intervju sa Verenom Knaus, Priština, 24. avgust 2004. godine.

589 Intervju sa Larsom Tumersom, Priština, 10. avgust 2004. godine. To V. Knaus strogo osporava: Administracija UNMIK-a pre svega proverava zakone u prvom redu da oni nisu u suprotnosti sa Rezolucijom UN-a br. 1244 (1999. godine) i da li stvaraju pravnu krivicu za

Nezavisno od različitih predstava mora se, na osnovu iskustava iz 1999. godine, priznati kao činjenica da će bez trajnog rešenja pitanja statusa Kosova, integracija u EU, pre svega na Kosovu ali i u drugim okolnim zemljama, ostati samo neostvarena želja.

Pravne norme predstavljaju samo jednu dimenziju složene situacije na Kosovu. Pre svega nedostatak jedne *politike održivosti*, prvenstveno u ekonomskoj i političkoj oblasti, kviri dugoročne političke i ekonomske perspektive, a time i realnu šansu za integraciju u EU.⁵⁹⁰

Evropska budućnost regiona zapadnog Balkana ne dovodi se javno u pitanje ni u samom regionu, ali ni u evropskim krugovima. Međutim, kada se radi o pitanju strategije EU za zapadni Balkan, tu dolazi do podele mišljenja. Evropska unija je postavila za svoj srednjeročni, odn. dugoročni cilj da integriše celokupni region zapadnog Balkana. S tim u vezi pokrenute su i mere, koje međutim pokazuju dve značajne slabosti: s jedne strane, intenzitet strukturalnih mera nije dovoljan da se procesi integracije u EU u regionu zapadnog Balkana zaista pokrenu napred, a s druge strane se već postojeće mere ne saopštavaju na odgovarajući način. Tako dolazi do raskoraka poimanja strategija EU u Briselu i u regionu zapadnog Balkana. Neophodne su inovativne strategije kako bi zemlje zapadnog Balkana dobile intenzivniju i usmereniju podršku kod planiranja i sprovođenja neophodnih reformskih mera.

Stoga se čini da su dve stvari od presudnog značaja za uspešnost procesa integracije regiona zapadnog Balkana u EU: kao prvo, EU bi morala da vodi jednu jasniju, ustaljeniju i opipljiviju integracionu politiku koja bi trebala da bude potkrepljena većim prisustvom i jačim ekonomskim angažmanom; kao drugo, ova politika bi u regionu morala da bude bolje zastupljena, pre svega pred političkim elitama, tako da i u Briselu i u glavnim gradovima regiona bude isključena bilo kakva dvosmislenost. Umesto izjava o nameri, EU i vlade regiona zapadnog Balkana trebalo bi da preuzmu konkretne političke i ekonomske *obaveze*, da bi evropsku perspektivu u tom regionu načinile opipljivijom. Tako bi proces integracije u EU mogao da postane sastavni deo svakog programa vlade regiona zapadnog Balkana. Međutim, sve dok vlade ne dobijaju dovoljno izveštaja, povratnih informacija ili drugih informacija u vezi sa integracijom u EU, one neće biti pune entuzijazma prema EU.

UN. Da li su ti zakoni usklađeni sa normama EU ne predstavlja prioritet za administraciju UNMIK-a. Intervju sa Verenom Knaus, Priština, 24. avgust 2004. godine.

590 Primer snabdevanja električnom energijom na Kosovu u vremenu posle 1999. godine je karakteristično za situaciju na terenu. Na Kosovu ima nadprosečnih izvora energije. Ipak još ne može da se obezbedi stabilno snabdevanje električnom energijom, iako ovaj sektor dobija najveću finansijsku pomoć od međunarodne zajednice, a posebno od EU. Iako je jedan deo pomoći pronađen na privatnim bankovnim računima međunarodnih službenika koji rade na Kosovu, potrošači električne energije na terenu plaćaju najviše polovinu svojih računa.

Region zapadnog Balkan pod pojmom EU ne bi trebao da podrazumeva „organizaciju za pomoć” ili aparat koji uliva strah ako u tom regionu evropske vrednosti kao što su *demokratija, ljudska prava i pravna država* treba da postanu realnost.

Međusobno poimanje mora i na Kosovu i u EU da postane pozitivnije nego što je to sada. Na Kosovu EU ima realnu šansu da svoje vrednosti približi širokoj javnosti, kao i poimanje pojma *Evropa*, koji često izaziva političke strahove i da gledanje na te pojmove okrene u pozitivnom pravcu. Jedan od glavnih zadataka EU i kosovskih institucija tokom narednih godina biće premošćavanje te političke i komunikacione udaljenosti između EU i Kosova.

Evropski savet iz Feire je u junu 2000. godine izričito potvrdio cilj jedne što je moguće obuhvatnije integracije zemalja zapadnog Balkana u političko i ekonomsko tkivo Evrope i priznao je te zemlje kao potencijalne kandidate za članstvo u EU. To je ponovo potvrđeno na zasedanju Evropskog saveta koje je održano u decembru 2002. godine u Kopenhagenu. Evropski savet je naglasio odlučnost EU da nastavi sa pružanjem podrške tim zemljama prilikom realizacije njihovih ciljeva u pogledu evropske politike. Evropski savet je marta 2003. godine konstatovao:

„Budućnost zemalja zapadnog Balkana leži u EU’ [...]. Pripremanje zemalja zapadnog Balkana na integraciju u evropske strukture predstavlja važan prioritet Evropske unije. Ujedinjenje Evrope neće biti završeno sve dok te zemlje ne pristupe Evropskoj uniji.”⁵⁹¹

U „*Planu iz Soluna za zemlje zapadnog Balkana: Na putu ka evropskoj integraciji*”, koji su ministri inostranih poslova EU usvojili 16. juna 2003. godine u Luksemburgu, dakle samo tri dana pre Evropskog saveta u Solunu 19. i 20. juna 2003. godine, još jednom je potvrđen položaj zemalja zapadnog Balkana kao „potencijalnih kandidata”⁵⁹² za članstvo u EU. U tom planu se potvrđuje poznati pristup EU: „Principi „sopstvenih zasluga” i „dostignuća” biće primenjivani paralelno sa regionalnim pristupom, koji ostaje ključni element politike EU prema regionu.”⁵⁹³ Za Kosovo se ovde pompezno konstatuje da je „mesto Kosova u Evropi”:

„Evropska unija naglašava svoju podršku punom sprovođenju Rezolucije Saveta bezbednosti UN-a br. 1244 o Kosovu i politike „standardi pre statusa”.

591 Saopštenje Komisije upućeno Savetu i Evropskom parlamentu. Zapadni Balkan i evropska integracija. Brisel, 21.5.2003. godine (KOM (2003.) 285 konačno) str. 2 (dostupno na sajtu: http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/site/de/com/2003/com2003_0285de01.pdf).

592 Up. Plan iz Soluna za zapadni Balkan: Napredak ka evropskoj integraciji. Dodatak A. 16. jun 2003. godine.

593 Isto.

Na toj osnovi će ljudi multietničkog i demokratskog Kosova imati svoje mesto u Evropi.”⁵⁹⁴

Iako je EU od zasedanja Evropskog saveta u Beču u decembru 1998. godine najavila jednu zajedničku strategiju za zapadni Balkan, ona okleva kada se radi o strategiji EU za Kosovo: „U krugovima UN-a na Kosovu se u poverenju izgovara bojazan da bi prilikom premeštanja angažmana SAD u druge regione sveta Evropljanima mogao da zafali jedan jedinstveni koncept razvoja, bar što se tiče Kosova.”⁵⁹⁵

Američki interesi na Balkanu se nakon kraja hladnog rata ocenjuju kao periferni interesi⁵⁹⁶. Barem je po viđenju velike većine ljudi i vlada u regionu zapadnog Balkana američko angažovanje neophodno u Evropi koja treba da bude „celovita i slobodna”, kao i „miroljubiva, nepodeljena i demokratska”⁵⁹⁷. Ako izuzmemo jedan deo etničkih Srba, nijedna država ne uživa toliko poverenje i toliko ugled kao potencijalni garant mira kao Sjedinjene Američke Države u regionu zapadnog Balkana, a posebno na Kosovu. Ta činjenica čini Sjedinjene Američke Države neizbežnim partnerom i za samu EU ako želi da postigne dugoročna rešenja u regionu zapadnog Balkana i samim tim unapredi i procese integracije u EU.

Završni zaključci predsedništva Evropskog saveta iz Soluna od 19. i 20. juna 2003. godine uprkos velikim nadama zemalja zapadnog Balkana ne sadrže bilo kakve korenite novine u pogledu politike EU prema zapadnom Balkanu. Tu u poglavlju V pod naslovom „Zemlje zapadnog Balkana” piše:

„Evropski savet potvrđuje [...] evropsku perspektivu država zapadnog Balkana, koje će postati deo EU čim budu ispunile utvrđene kriterijume. [...] Proces stabilizacije i pridruživanja Uniji će i nadalje biti okvir za približavanje država zapadnog Balkana sve do njihovog konačnog pristupa.”⁵⁹⁸

Pomoću stimulacija i pomoći EU pokušava da postigne političku stabilnost u regionu zapadnog Balkana, ali da pri tome ne želi da donese direktno neophodne

594 Isto.

595 Gregor Ryssel: Lomljiva stabilnost na Balkanu?, u: Informacije iz inostranstva Fondacije Konrad Adenauer, 11/2002, str. 40.

596 Up. Ivo H. Daalder: Sjedinjene Države, Evropa i Balkan, u: Problemi post-komunizma, Tom 49, 1/2002, str. 3-11.

597 Tako se citiraju predsednici SAD Džordž Buš (stariji) iz 1989. godine i B. Klinton iz 1995. godine. Up. isto, str. 8. U skladu sa modelom demokratskog mira, strategija proširenja za demokratije predstavljala je jednu važnu spoljopolitičku dimenziju američkog predsednika B. Klintona. Up. H. Gärtner: n. d. m., Beč 1997. godine, str. 43.

598 Završni zaključci Predsedništva Evropskog saveta u Solunu od 19. i 20. juna 2003. godine (dostupno na sajtu: http://www.europarl.europa.eu/summits/pdf/the_de.pdf).

odluke o *političkom ustrojstvu* regiona zapadnog Balkana.⁵⁹⁹ Da bi se u regionu zapadnog Balkana postigli uspjesi neophodna je jedna koordinisana zajednička evropska i američka strategija:

„Uslovljenost [povezivanje međunarodne pomoći sa specifičnim ciljevima učinka] efikasna je kada međunarodna zajednica, a posebno Sjedinjene Države i EU govore jednim glasom, jer to izaziva pritisak na lokalne lidere da sprovedu teške i nepopularne promene i daje im političko pokriće da to učine.”⁶⁰⁰

Poteškoće politike EU u regionu zapadnog Balkana ne leže samo u nedostatku koordinacije i ustaljenosti, već i u nedostatku pažnje prema specifičnom vremenskom i regionalnom kontekstu. Zato su napretci u integraciji, mereni u odnosu na veliku finansijsku pomoć, relativno mali.

Evropska unija je u periodu između 1991. i 2001. godine zemljama zapadnog Balkana stavila na raspolaganje 6,1 milijardu evra. U okviru Programa CARDS bilo je predviđeno ukupno 4,65 milijardi evra za period između 2000. i 2006. godine – između ostalog sa ciljem unapređivanja regionalne saradnje u regionu zapadnog Balkana, kao i između zemalja zapadnog Balkana, EU i novih država članica EU u srednjoj i istočnoj Evropi.⁶⁰¹

Osim sredstava EU, prema procenama Sjedinjenih Američkih Država u periodu između 2001. i 2010. godine biće potrošeno između 8 i 12 milijardi dolara za vojne operacije na Balkanu i 2 do 3,5 milijardi dolara kao pomoć za zemlje zapadnog Balkana.⁶⁰² Pored država EU i Sjedinjenih Američkih Država i Japan je jedan od važnih donatora razvojne pomoći za zemlje zapadnog Balkana. Primera radi, japanska razvojna pomoć je samo u 2001. godini iznosila trideset i jedan milion američkih dolara.⁶⁰³

Evropska unija je dakle najveći donator u regionu zapadnog Balkana, ali iznenađujuće je da se izdvojena suma nije znatno promenila uprkos političkim promenama nakon 1999. godine: u poređenju sa periodom između 1991. i 1999. godine, tokom kojeg je EU potrošila 4,5 milijardi za region zapadnog Balkana, u periodu između 2000. i 2006. godine predviđeni iznos od 4,65 milijardi nije znatno

599 A. Wittkowsky piše: „EU sa svojim ponudama ne može da zaobiđe suštinsku dilemu da je na terenu zavisna od volje elita za stabilizacijom. Ona putem svoje spremnosti za integracijom i programima pomoći može da stvori samo stimulaciju, ali ne i da ublaži stvarna žarišta kao što su Srbija, Crna Gora ili Kosovo.” A. Wittkowsky: n. d. m., 14. jul 2000. godine, str. 13.

600 Edward C. Meyer i dr.: Balkan 2010. godine, Izveštaj nezavisne operative grupe, Odbor za spoljne odnose/Centar za preventivno delovanje, Njujork 2002. godine, str. 8.

601 Up. F. L. Altmann: n. d. m., 4-6/2002., str. 284.

602 Up. E. C. Meyer i dr.: n. d. m., Njujork 2002. godine, str. 5.

603 Vidi <http://www.mofa.go.jp/policy/oda/index.html>

veći.⁶⁰⁴ Što se toga tiče, zemlje zapadnog Balkana ne mogu da računaju sa povećanjem razvojne pomoći od strane EU. U drugom izveštaju Komisije Evropske zajednice o PSP od 26. marta 2003. godine jasno piše: „Kada će, i kojom brzinom region moći da bude u potpunosti integrisan u Evropsku uniju zavisice u krajnjem redu od samih država zapadnog Balkana.”⁶⁰⁵ U daljem tekstu se zemlje zapadnog Balkana ponovo podsećaju na *zajedničke vrednosti* EU: „Vlade regiona moraju, što se i dešava u sve većoj meri, da preuzmu te vrednosti – vrednosti koje se odnose na demokratiju, pravnu državu, poštovanje ljudskih prava, zaštitu manjina i tržišnu privredu.”⁶⁰⁶

Godinama EU, Sjedinjene Američke Države i drugi akteri međunarodne zajednice pokreću inicijative kako bi unapredile proces transformacije i demokratizacije zemalja zapadnog Balkana koji traje već više od decenije. Uprkos tim stalnim naporima, većina zemalja zapadnog Balkana još nije krenula putem bez povratka u pravcu izgradnje pravne države i evro-atlantskih integracija. Čak i u najpozitivnijem slučaju, proći će decenije pre nego što zemlje zapadnog Balkana mogu da budu primljene u EU i evro-atlantske strukture.

Gore citirana *mirovno-politička* analiza nedostatka delovanja od strane međunarodne zajednice koja se na prostoru bivše Jugoslavije bavila *posledicama, a ne uzrocima konflikta*,⁶⁰⁷ ni danas nije izgubila na svojoj aktuelnosti.

Vlastodršci na zapadnom Balkanu, bilo da su oni izabrani ili imenovani od strane međunarodne zajednice, takođe snose jedan deo odgovornosti za ovu politiku. Nasilje koje povremeno izbija i stagnacija procesa izgradnje održive liberalno-demokratske kulture ljudskih i građanskih prava daju argumente za skepticizam. Zamrzavanje političkih pitanja prema geslu „vreme leči rane” ne može da bude opravdano, čak i ako bi ta pitanja bila rešiva jedino uz pomoć neke solomonske

604 Up. R. Biermann: n. d. m., 8/2001., str. 934.

605 KOM (2003.) 139 završni, n. d. m., Brisel, 26.3.2003. godine, str. 2.

606 Isto, str. 4. Komisija Evropske zajednice je ocenila PSP kao uspeh, ali je utvrdila i neophodnost konsolidacije: „Proces stabilizacije i pridruživanja se pokazao uspešnim kod stabilizacije zemalja zapadnog Balkana. Ovaj proces mora ipak da bude konsolidovan.” Isto, str. 18.

Komisija Evropske zajednice je 30. marta 2004. godine usvojila Treći izveštaj o PSP koji je ocenjen kao „važan pokazatelj koliko su te zemlje spremne da se približe Evropskoj uniji”. Izveštaj predlaže „evropska partnerstva”, što je novina u nizu inicijativa EU za zemlje zapadnog Balkana. Cilj tih evropskih partnerstava su podrška reformama i pripreme na buduće članstvo zemalja zapadnog Balkana kroz utvrđivanje kratkoročnih i dugoročnih prioriteta. Up. KOM (2004) 202 konačno, n. d. m., Brisel, den 30.3.2004. godine, str. 4 i 28.

U tim evropskim partnerstvima V. Gligorov vidi pokušaj kombinovanja tri ranija pristupa EU. Naime: „[...] (i) bilateralni pristup integraciji u EU, (ii) smernicu za upravljanje krizama sa (iii) uvođenjem regionalnog pristupa koji je razvijen nakon završetka rata u Bosni i Hercegovini krajem 1995. godine.” Vladimir Gligorov: Evropsko partnerstvo sa Balkanom, u: European Balkan Observer, beogradski Centar za evropsku integraciju i Bečki institut za međunarodne ekonomske studije, Tom 2, br. 1, maj 2004. godine, str. 5.

607 Up. Citat nemačkog ministra inostranih poslova J. Fišera, napomena 499.

odluke. Pitanje nerešenog statusa Kosova predstavlja karakterističan primer kako jedno politički rešivo pitanje može da postane kočnica za ekonomski razvoj i samim tim i kočnica za uspešan proces transformacije, demokratizacije i integracije u EU – i to ne samo za Kosovo, već i za ostale države u susedstvu. Iz tog razloga smatram da ima smisla da se u narednom delu pozabavim pitanjem kako bi se putem stvaranja i osiguravanja jednog „pozitivnog mira“ moglo postići trajno smirivanje srpsko-kosovskog konflikta u smislu procesa integracije u EU.

„Raspad Jugoslavije počeo je na Kosovu. Tu on mora i da se završi.“⁶⁰⁸

C. Pitanje statusa Kosova u kontekstu procesa integracije u EU

I. Uvodni pregled „kosovskog pitanja“

Nerešeno „kosovsko pitanje“ je staro koliko i srpska politika prema Kosovu. Koreni poslednjeg vrhunca srpsko-kosovskog konflikta mogu se tražiti u vremenu nakon smrti komunističkog diktatora J. B. TITA, naime u činjenici da „[...] je uklanjanje svih Albanaca sa Kosova – 90 stanovništva od ukupno 2 miliona – bio proklamovani cilj srpskih lidera, uključujući i Miloševića još od 1980. godine.“⁶⁰⁹ Srpska politika je istovremeno međunarodnu zajednicu stavila pred dilemu koja je zahtevala donošenje *principijelne odluke*, naime da li na kraju dvadesetog veka treba trpeti jednu takvu državnu politiku sa šovinističkim crtama.

Sa krajem komunističkog režima raspala se i SFRJ. „Kosovsko pitanje“, koje je nerešeno još od kraja osmanlijske vladavine na Balkanu 1912. godine, tek je od tog trenutka dobilo novi zamah. Od tada ovo pitanje predstavlja stalni izazov po stabilnost zapadnog Balkana, čime je pokazalo da se bez održivog rešenja za Kosovo ne može postići ni trajni mir u regionu.

Kosovski publicista i političar Veton SUROI na sledeći način opisuje iskustvo Kosova unutar SFRJ: „Kosovci su sa svojim ustavom, skupštinom, zakonima, vladom, policijom, univerzitetom i centralnom bankom prošli kroz jedno iskustvo

608 Louis Sell: Kosovo ključ za balkansku stabilnost, u: Problemi post-komunizma, Tom 49, 1/2002, str. 15.

609 P. Calvocoressi: n. d. m., Edinburg 2001. godine, str. XVI.

koje nepovratno čini Kosovo državom po sopstvenom pravu.”⁶¹⁰ Drugi poznavaoци Kosova daju sličan opis:

„Čak i ako ne uzmemo u obzir da bi dosadašnji događaji morali neophodno da dovedu do nastanka nezavisne države „Kosovo”, ipak se može lako predvideti da se kosovski Albanci nikada više neće pomiriti sa ulogom onih kojima se vlada na teritoriji Kosova.”⁶¹¹

Održivo rešenje „kosovskog pitanja” je *preduslov* za jedan uspešan proces demokratizacije i transformacije kako na Kosovu, tako i za zemlje u njegovom susedstvu. Bez takvog rešenja, šanse za integraciju tih zemalja u EU ličiće više na utopiju nego na realnost. Polazeći od *kolektivnog pamćenja* ljudi na Kosovu, R. BIRMAN bilo kakvo starateljstvo nad Kosovom od strane Srbije smatra moralno nezamislivim, kao i politički neodrživim:

„Zamisao povratka Kosova pod srpsko starateljstvo je isto toliko moralno nezamisliva koliko i politički neodrživa, a posebno kada imamo pred očima da su etnička čišćenja iz 1998./99. godine bila samo strašna repriza događaja iz 1912./13. godine – što je u kolektivnom sećanju kosovskih Albanaca rezimirano kao dugoročna strategija srpske rasne politike i politike uništavanja tokom celog jednog veka.”⁶¹²

Jedan određeni odgovor na „kosovsko pitanje” – ostanak pod srpskim suverenitetom – dakle ne dolazi u obzir,⁶¹³ ako Kosovu i Srbiji treba da bude omogućena evropska perspektiva.

610 Veton Surroi: Politički život na Kosovu: Prošlost kao predgovor?, u: Rad predstavljen Konferenciji Ujedinjenih nacija u Sjedinjenim Državama i Institutu za međunarodne odnose, Rim 12. – 14. decembar 1999. godine.

611 M. Eising, Ph. Reszat: n. d. m., 1/2003., str. 24.

612 Rafael Biermann: Budući status Kosova. Priprema za ono što je neminovno, u: Međunarodna politika – Arhiv Evrope 9/2000., str. 52.

613 Postoje mnogi pristupi o tome kako bi moglo da izgleda rešenje statusa Kosova. Na primer, za F. Bibera je samo takozvana uslovljena nezavisnost realno ostvariva. Up. Florian Bieber: Koji je konačni status moguć za Kosovo? Planovi i njihove kritike, u: European Balkan Observer, Beogradski centar za evropsku integraciju i Bečki institut za međunarodne ekonomske studije, Tom 2, br. 1, maj 2004. godine, str. 14-7.

Različite opcije o budućem statusu Kosova navode se i u Specijalnom izveštaju Instituta Sjedinjenih Država za mir (USIP). Up. Institut Sjedinjenih Država za mir (USIP), Specijalni izveštaj, Konačni status Kosova. Opcije i prekogranični uslovi, Vašington DC, jul 2002. godine. O mogućim poteškoćama prilikom pregovora o statusu govori jedan dalji specijalni izveštaj USIP-a. Up. Institut Sjedinjenih Država za mir (USIP), Specijalni izveštaj, Stimulisanje Kosova. Lekcije za pregovore o konačnom statusu, Vašington DC, novembar 2002. godine (oba izveštaja su dostupna na sajtu: www.usip.org).

U periodu između 1912. i 1999. godine, kada se Kosovo nalazilo pod posrednom ili neposrednom srpskom vlašću, skoro da i nije moglo doći do pozitivnih iskustava između Kosovaca albanskog i Kosovaca srpskog etničkog porekla. Pre 1912. godine postojala je bar miroljubiva koegzistencija. I nakon 1999. godine čak i u najmanjoj meri postoje izgledi za miroljubivu koegzistenciju između Kosovaca albanskog i Kosovaca srpskog porekla, pod uslovom da društveno-politički problemi budu rešeni na jedan održiv način. Priznavanje političke nacije Kosovaca, okončanje instrumentalizacije Kosovaca srpskog etničkog porekla od strane Republike Srbije u svrhu unutrašnje politike, kao i održiv ekonomski razvoj, mogli bi da ispune najvažnije uslove za miroljubivu koegzistenciju između devedeset procenata Kosovaca albanskog etničkog porekla i pet procenata Kosovaca srpskog⁶¹⁴ etničkog porekla.⁶¹⁵

Pravo Kosovaca na sopstvenu državu i konflikt sa Srbijom koji je iz toga proizašao imali su tokom poslednjih godina za posledicu direktno angažovanje međunarodne zajednice. Međunarodna krizna uprava nije postigla „mir putem arbitraže”. Ona je samo izdejstvovala „zamrzavanje” konflikta.⁶¹⁶ Međunarodno prisustvo na Kosovu pokušava da preuzme ulogu jedne „treće strane” koja bi tokom nalaženja rešenja za pitanje statusa Kosova delovala kao podrška. Međutim, „treća strana” bi trebala da bude „neutralna”, „nepriistrasna” i da nije neposredno upletena u konflikt.⁶¹⁷

Iako su UN, EU i druge međunarodne organizacije pokušale u slučaju konflikta između Srbije i Kosova da nakon 1999. godine zauzmu položaj „treće strane”, njima nedostaje suštinski element definicije pojma „treća strana”⁶¹⁸, naime, osobina da budu „neutralni akteri” u konfliktu. Najkasnije nakon izbijanja oružanog rata između Kosova i Srbije i intervencije koja je usledila, međunarodna zajednica je, po mom mišljenju, propustila šansu da u tom konfliktu posreduje kao „treća strana”. U

614 Za položaj i političko ponašanje srpske manjine na Kosovu up. Anna Matveeva, Wolf-Christian Paes: Kosovski Srbi: etnička manjina između saradnje i prkosa, u: Oružje malog kalibra i bezbednost u jugoistočnoj Evropi. Međunarodni centar za konverziju u Bonu, Fondacija Fridrih Nauman i Saferworld, jun 2003. godine, str. 18.

615 To bi bila, na primer, suprotnost predlozima profesora državnog i upravnog prava i političkih nauka Bertholda Leflera koji poziva na prажnjenje navodnog „demografskog oružja Albanaca” i, zasnivajući se na etno-nacionalističkim idejama odbija „šematsko fiksiranje na zapadni model multietničkog suživota”. Up. Berthold Löffler: Beda balkanske politike zapada na primeru Kosova, u: Osteuropa, časopis za sadašnja pitanja istoka, 8/2001., str. 952 i 950.

616 Up. Walter Feichtinger: Oružane snage kao instrument za rešavanje unutardržavnih konflikata. Determinišući faktori prikaza vojnog konflikta u Jugoslaviji 1998./99. godine, disertacija na Univerzitetu u Beču, Beč 2001. godine.

617 Up. Norbert Ropers: Uloge i funkcije trećih strana u konstruktivnoj obradi etno-političkih konflikata, u: Die Friedens-Warte, 71, 4/1996. godine, str. 417 i 419.

618 „Treća strana” je u literaturi o mirovnoj teoriji definisana na sledeći način: „Suprotni stavovi etnički definisanih strana često deluju toliko sveobuhvatno i duboko da se čini da deeskalacija konflikta nije moguća bez delovanja aktera koji nisu uključeni u konflikt; za njih se odomaćio naziv „treća strana”.” Isto, str. 417.

sadašnjoj konstelaciji na Kosovu i oko njega međunarodna zajednica će morati ili da zauzme stranu koja ima pristup *demosa* na kojem se zasniva pravna država ili će dati slobodu širenju etno-nacionalističkih pristupa koji imaju za cilj stvaranje monoetničkih nacionalnih država. Iako je međunarodna zajednica tek od intervencije na Kosovu 1999. godine jasno zauzela stranu koja za svoj pristup ima *demosa*, sve do danas nije načinjen odlučujući korak odn. logična posledica tokom prevazilaženja srpskih i albanskih etno-nacionalističkih ideja: naime, međunarodno-pravno priznanje političke nacije Kosovaca.

U tom pogledu se pokušaj međunarodne administracije na Kosovu da u vremenu nakon rata 1999. godine preuzme ulogu 'treće strane' nije pokazao sposobnim da može da dovede do ostvarenja cilja. Meki stav međunarodne zajednice kao 'treće strane' u srpsko-kosovskom konfliktu imao je za posledicu odlaganje 'pozitivnog mira' koji se između Srbije i Kosova, po mom mišljenju, može postići samo putem međusobnog priznavanja kao ravnopravnih partnera.

Međunarodna zajednica bi putem priznavanja prava na samoopredeljenje Kosova više pomogla Srbiji da normalizuje svoje odnose sa Kosovom, nego pokušajem zauzimanja 'treće strane' u srpsko-kosovskom konfliktu.

Napori međunarodne zajednice da stvori mir u regionu zapadnog Balkana neće ni većito moći da izbegavaju odluku između zahteva za suverenitetom priznatih država i prava na samoopredeljenje⁶¹⁹ naroda.⁶²⁰ To posebno važi za međunarodno prisustvo na Kosovu, koje se s jedne strane suočava sa zahtevima Kosovaca za priznavanjem spoljašnjeg prava na samoopredeljenje, a s druge strane – kao što sledi u daljem tekstu – suočava i sa pravima Srbije na i oko Kosova kao i srpskim naporima oko faktične podele Kosova.

Najnovija srpska politika protiv Kosova poprimila je svoje novo lice sa memorandumom Srpske akademije nauka i umetnosti iz 1986. godine⁶²¹. Deset godina kasnije je bivši predsednik Srpske akademije nauka i umetnosti, Aleksandar

619 U vezi sa pitanjem prava na samoopredeljenje Kosova up. Fee Rautert: Kosovo: studija međunarodnog prava, Beč 1999. godine; Frank Münzel: Da li se nezavisnost Kosova može opravdati u međunarodno-pravnom smislu?, u: J. Marko (Hg): n. d. m., Baden-Baden 1999. godine, str. 199-230; J. Marko, u: Isto, str. 15-25 i str. 231-59; Joseph Marko: „Kosovo Republika!“ Između prava i morala, u: Skënder Gashi, Lothar Classen (Izd.): Dardania. Pravo Kosovaca na samoopredeljenje, Tom 2, Beč 2001. godine; Dajena Kumbaro: Kosovska kriza i perspektiva međunarodnog prava: samoopredeljenje, teritorijalni integritet i intervencija NATO-a, Organizacija severno-atlantskog pakta. Kancelarija za informisanje i odnose sa medijima, 16. jun 2001. godine, str. 35 ff; Gerd Seidel: Nova dimenzija prava na samoopredeljenje na Kosovu?, u: Christian Tomuschat (ur.): Kosovo i međunarodna zajednica, Hag 2002. godine, str. 203-15; Violeta Demaj: Kosovo/a. Pravo na nezavisnost?, Beč, Graz 2003. godine, itd.

620 Up. N. Ropers: n. d. m., 4/1996., str. 428.

621 Za više o tome vidi napomenu 166.

DESPIĆ, u Beogradu govorio o podeli Kosova.⁶²² U tom kontekstu treba razumeti i postupke Republike Srbije na Kosovu, koja je tek od intervencije međunarodne zajednice 1999. godine, podelu Kosova zasnovanu na etničkom principu, jasno definisala kao politički cilj.⁶²³ Ti ciljevi postaju veoma jasni kada se, na primer, pročitaju izjave potpredsednika Vlade Srbije i predstavnika srpske vlade za pitanja Kosova, Nebojše ČOVIĆA. On smatra: „Ja nisam za podele, ali ako se Kosovo i Metohija gura ka nezavisnosti, onda ono ne može u potpunosti da bude nezavisno”.⁶²⁴ N. ČOVIĆ zahteva kantonalizaciju Kosova prema primeru Bosne, „decentralizaciju” i izradu „nacionalne strategije”, koja za posledicu ne bi imala faktičnu podelu Kosova i samim tim stvaranje nefunkcionalnih i nestabilnih državnih tvorevina, kao što je to slučaj u primeru Bosne. Realizacije tih planova značila bi nova masovna proterivanja kosovskog stanovništva:

„[...] Plan srpske vlade za stvaranje autonomnih srpskih enklava na Kosovu ima jednu opasnu grešku. Kosovski Srbi se ne mogu podeliti u enklave bez masovnog raseljenja i Srba i Albanaca, porasta neprijateljstava i daljeg ugrožavanja bezbednosti Srba.”⁶²⁵

Kada je 1999. godine postalo jasno da na evropskom tlu neće biti dopuštena „dealbanizacija” Kosova putem najvećih progona još od kraja Drugog svetskog rata, ideja o podeli Kosova dobila je na relevantnosti među skoro svim političkim grupama u Srbiji. Na primer, premijer Srbije Zoran ĐINĐIĆ je neposredno pre svoje smrti dotakao temu Kosova i zahtevao je „federalizaciju”⁶²⁶ na jednu albansku i

622 Večernje Novosti, 7. jun 1996. godine, str. 2. Za izvode na nemačkom vidi B. Löffler: n. d. m., 8/2001, str. 944.

623 Srpska vlada je već 1996. godine diskutovala o opcijama za podelu Kosova. U julu 1996. godine, dakle deset godina nakon izrade Memoranduma iz 1986. godine, predsednik Srpske akademije nauka i umetnosti, Aleksandar Despić, predložio je podelu Kosova između Srbije, Crne Gore i Albanije. Up. za to Zoran Lutovac: Sve kosovske opcije, u: Vreme, 10. maj 1997. godine. Karta moguće podele Kosova prikazan je u: Österreichische Militärische Zeitschrift (ÖMZ) 3/97, str. 312, na osnovu koje bi celokupni severni deo sa industrijskim pogonima pripao Srbiji. Danas se tačno u tom delu Kosova oko grada Mitrovice nalaze paralelne strukture koje su pod direktnim uticajem Beograda i srpskih paravojnih grupa. U vezi sa raznim srpskim planovima za podelu Kosova, zajedno sa nekim kartografskim prikazima up. N. Spahiu: n. d. m., Budimpešta 1999. godine, str. 97-128.

624 Nebojša Čović: Nikada Kosovo neće biti nezavisno, u: Vreme, 15. mart 2003. godine, cit. kod Međunarodna krizna grupa (MKG), Kosovska etnička dilema: Potreba za novim građanskim ugovorom, Izveštaj o Balkanu br. 143, Priština/Brisel 28. maj 2003. godine, str. 13 (dostupno na sajtu: <http://www.crisisweb.org>).

625 Inicijativa za stabilnost u Evropi (ESI), Princip iz Lozane. Multietničnost, teritorija i budućnost kosovskih Srba, Berlin/Priština 7. jun 2004. godine, str. 2 (dostupno na sajtu: www.esiweb.org).

626 Kosovo ima površinu od 10. 887 km² i predstavljalo je ne samo ekonomski najsiromašniju, već i po veličini i najmanju federalnu jedinicu SFRJ. Ova oblast je čak i za „malu veličinu

jednu srpsku zajednicu⁶²⁷, iako su na Kosovu tek nešto više od pet procenata ukupnog stanovništva Kosovci srpskog etničkog porekla. Z. ĐINĐIĆ je tražio novu konferenciju sličnu Dejtonskoj u slučaju da Kosovci istraju u njihovim zahtevima za nezavisnošću.⁶²⁸ „Pred srpskim televizijskim kamerama je 16. januara 2003. godine objasnio da je došlo vreme za pregovore o Kosovu. Pre *de facto* stvaranja nezavisne države, morao bi i Beograd da se u to uključi.”⁶²⁹ Neki autori smatraju da je Z. ĐINĐIĆ planirao da svojom kosovskom politikom „izazove jednu političku krizu oko Kosova jer se, »međunarodna zajednica okreće samo onim situacijama gde nešto gori«.”⁶³⁰

Kada je Z. ĐINĐIĆ nekoliko nedelja pre kobnog atentata pokušao da igra na srpsku nacionalističku kartu tako što je predložio reviziju Dejtonskog sporazuma u vezi sa podelom Kosova, njegovi planovi su naišli na oštre kritike⁶³¹ od strane međunarodnog prisustva u regionu (npr. UNMIK-a) sa jedne strane i njegovih srpskih protivnika s druge strane. „Koštunica je ovaj Đinđićev predlog opisao »neodgovornim«. Nenad Čanak, predsednik Skupštine Vojvodine objasnio je da bi ideja o podeli Kosova mogla neizostavno da otvori i pitanje podele Vojvodine.”⁶³² Tadašnji šef UNMIK-a, Mihael ŠTAJNER, nije imao visoko mišljenje o raspravi o statusu Kosova:

„Mi ne znamo kako će izgledati budući status, ali znamo kako on neće izgledati. Neće biti nikakvog povratka na status kvo od pre 1999. godine. Neće biti nikakve podele Kosova niti kantonalizacije. S druge strane neće biti nikakve nekontrolisane nezavisnosti bez propratnih obaveza.”⁶³³

U svojim diskusijama oko podele Kosova, srpski političari često povlače paralele između Kosova i Republike Srpske u Bosni i Hercegovini. Razlika između Kosova i Republike Srpske u Bosni i Hercegovini

država „balkanskog sveta” veoma mala i zbog toga bi svaka njegova dalja podela ovu oblast načinila nesposobnom za preživljavanje.

627 Up. Reinhold Vetter: Kuda ideš Srbijo? Srbija nakon neuspešnih predsedničkih izbora i ubistva Zorana Đinđića, u: Osteuropa, časopis za sadašnja pitanja istoka, 4/2003., str. 497.

628 Up. Andreas Ernst: „Standardi pre statusa!” – Doktrina Misije UN-a vodi u ćorsokak, u: jugoistočna Evropa 7-9/2002., str. 364.

629 Isto.

630 Franz-Lothar Altmann, Dušan Rjelić: Zaoštravanje na Kosovu u senci krize u Iraku, u: SWP-Aktuell, Nemački institut za međunarodnu politiku i bezbednost, mart 2003, str. 5.

631 Sam Z. Đinđić je listu Večernje Novosti, 7. marta 2002. godine priznao da je njegov odnos sa njegovim kolegama iz međunarodnih organizacija poremećen zbog njegovog stava prema Kosovu, cit. praćenje vesti Agencije Beta/DW, Beograd 8. mart 2003. godine.

632 F. L. Altmann, D. Rjelić: n. d. m., mart 2003. godine, str. 6.

633 Michael Steiner cit. u izveštaju o Projektu za etničke odnose – Albanci i njihovi susedi: Da li je status kvo prihvatljiv?, Lucern 15.-16. novembar 2002. godine, Objavljeno od strane Projekta za etničke odnose, Rep. 7/8, Nju Džerzi 2003. godine, str. 6.

„je da je sadašnji etnički identitet Republike Srpske ostvaren putem pokušnog genocida, dok dominantno albanski karakter Kosova nije postignut na takav način i on dugo prethodi konfliktu iz 1990-ih godina.”⁶³⁴

Osim toga „Dejton se nije pokazao sjajnim uspehom u dugoročnom smislu i njegov opstanak ne bi trebao da bude razlog da se Kosovu odbije nezavisnost.”⁶³⁵ U tom smislu mnogi stručnjaci za Balkan s pravom upozoravaju od bilo koje razmene teritorija ili poređenja između Kosova i Republike Srpske u Bosni i Hercegovini:

„Bez obzira na vreme kada se to dogodi, kosovsko pitanje se ni na koji način ne sme dovoditi u vezu sa budućnošću Republike Srpske [...]. Ovakvo poimanje i zalaganje nekih Srba da Republika Srpska treba da bude „nadoknada” Srbiji za gubitak Kosova, u suštini je destabilizujuća i stoga neprihvatljiva.”⁶³⁶

Ugled UN-a će u budućnosti u mnogome zavisiti od uspeha ili neuspeha administracije UNMIK-a. Administracija UNMIK-a ne daje nikakve garancije da će proces izgradnje nacije na Kosovu biti uspešan. Ona je uglavnom predstavljena kao birokratski i neefikasn aparat i često biva uzimana kao povod za kritikovanje UN-a.⁶³⁷

Dok Sjedinjene Američke Države na Balkanu vode jednu realističnu i pre svega pragmatičnu politiku, evropski angažman na ovom prostoru ograničen je na prelazna „rešenja”, koja u dugoročnom pogledu stvaraju više problema nego što ih rešavaju.

Na energični pritisak EU i Saveta Evrope, 4. februara 2003. godine je usvojena *Ustavnu povelju Državne zajednice Srbije i Crne Gore*, kojom je sporazumno rešenje

634 MKG, n. d. m., Brisel 1. april 2001. godine, str. 124.

635 Justin L. C. Eldridge: Kosovo: zemlja neizvesnosti, u: Evropska bezbednost, Tom 10, 2/2001, str. 45.

636 E. C. Meyer i dr.: n. d. m., Njujork 2002. godine, str. 18. Slične argumente daje i MKG: „Međunarodna zajednica bi trebalo da uporno odbije bilo kakav predlog da bi nezavisnost za Kosovo mogla da utvrdi presedan za ispunjavanje zahteva potencijalnih separatista bilo gde u regionu, kao što su Makedonija ili Bosna.” Međunarodna krizna grupa (MKG), Plan puta za Kosovo (I) Rešavanje konačnog statusa, Izveštaj za Balkan br. 124, Priština/Brisel 1. mart 2002. godine, str. iv (dostupno na sajtu: <http://www.crisisweb.org>).

637 Tako su Sjedinjene Američke Države navele administraciju UNMIK-a kao primer za neefikasnost UN-a, kako bi prvo u Iraku dopustili da UN ima samo humanitarnu ulogu. Prema novinskim izveštajima, američka strana je s tim u vezi pružila sledeće argumente: „Još u februaru je ministar odbrane SAD, Donald Ramsfeld u jednom jasnom napadu na UN nagovestio da rekonstrukcija i izgradnja nacije u Iraku sigurno neće proteći onako kao na Kosovu „gde jedan vozač koji limuzinom razvozi međunarodne pružaoce pomoći zarađuje više od univerzitetskog profesora.”” Christian Ultsch: SAD žele da zadrže kontrolu nad Irakom, u: Die Presse, 27. mart 2003. godine, str. 5.

između Srbije i Kosova u vezi pitanja statusa Kosova bilo potisnuto za dalju budućnost. Povodom usvajanja Ustavne povelje H. SOLANA je izjavio sledeće:

„Drago mi je što je usvojena Ustavna povelja [...]. Što se tiče Kosova, naglašavam svoj stav da osnova za budući status Kosova ostaje i dalje rezolucija Saveta bezbednosti 1244.“⁶³⁸

Međunarodna krizna grupa (MKG) je dala sledeću konstataciju u vezi uloge EU odn. njenih država članica:

„Insistirajući na očuvanju SRJ u nekom obliku i suprotstavljajući se stvaranju bilo koje nove države, većina evropskih aktera ugrožava svoju ulogu poštenih posrednika u takvim diskusijama.“⁶³⁹

Kosovo nije bilo ni direktno, a ni indirektno obuhvaćeno u procesu dogovaranja ove Ustavne povelje između Srbije i Crne Gore. Međutim, ova Ustavna povelja sadrži tačke koje je kosovska strana ocenila još jednim pokušajem ustavne agresije protiv Kosova. Na primer, u preambuli Ustavne povelje piše:

„Polazeći od ravnopravnosti dvaju država članica, države Crne Gore i države Srbije, u čiji sastav ulaze autonomne pokrajine Vojvodina i Kosovo i Metohija koja se trenutno nalazi pod međunarodnom upravom u skladu sa Rezolucijom 1244 Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija. [...]“⁶⁴⁰

Dok preambula ima samo jedan deklarativni karakter na osnovu kojeg bi se takva formulacija u jednoj prelaznoj ustavnoj povelji mogla samo tumačiti opijumom za predstavnike agresivne i ekspanzionističke politike Srbije prema Kosovu, Član 25 govori o istupanju jedne od republika iz državne unije:

„U slučaju da Crna gora istupi iz ‚Srbije i Crne Gore‘, međunarodno pravna dokumenta koja se odnose na Saveznu Republiku Jugoslaviju, a posebno Rezolucija 1244 Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija odnosiće se na Srbiju i važiti u punom obimu za Srbiju kao pravnu naslednicu.“⁶⁴¹

638 http://ue.eu.int/ueDocs/cms_Data/docs/pressdata/EN/declarations/73551.pdf

639 MKG, n. d. m., Brisel 1. april 2001. godine, str. 268 (u originalnom tekstu odštampano u kurzivu).

640 Prevod na nemački kod Reinald Eckhardt: Ustavna povelja Državne zajednice Srbije i Crne Gore od 4. februara 2003. godine, u: Osteuropa Recht, 2/2003, str. 168.

641 Isto, str. 178.

Još početkom 1990-ih godina je srpski režim pokušao da *miloševićevsku* SRJ koja je stvorena 1992. godine, praktično proglasi državnom naslednicom propale SFRJ. Takav pokušaj nikada nije bio priznat od strane međunarodne zajednice, odn. od strane UN-a.

Na sličan način Srbija sada pokušava da se definiše kao međunarodno-pravna naslednica privremene državne unije Srbije i Crne Gore i da time promeni značenje Rez. UN-a 1244 (iz 1999. godine) iako se u njoj nigde ne pominje pojam Srbije.⁶⁴²

Ovakav stav Srbije prema Kosovu odražava i nepromenjena i agresivna etno-nacionalistička kosovska politika. Na primer, MKG daje sledeći opis ponašanja trenutnog srpskog premijera Vojislava KOŠTUNICE. „Podržane od strane nacionalista, Vojska Jugoslavije (VJ), policija i Miloševićeva Socijalistička partija Srbije (SPS) – [on] nastavlja sa zahtevima da Kosovo ostane ne samo deo SRJ već i Srbije.”⁶⁴³ Takođe i Srpska pravoslavna crkva zauzima značajnu ulogu u toj politici. Tako je početkom avgusta 2003. godine objavila „Memorandum o Kosovu i Metohiji”, u kojem između ostalog piše: „Ono što je Jerusalim za jevrejski narod, to je Kosovo za srpski narod.”⁶⁴⁴

Nakon istupanja Crne Gore iz Unije Srbije i Crne Gore u maju 2006. godine, 8. novembra 2006. godine stupio je na snagu jedan novi dubiozni tekst ustava u čijoj se preambuli Kosovo opisuje kao sastavni deo Srbije. Ovaj Ustav Republike Srbije još jednom potvrđuje kontinuitet srpske agresivne etno-nacionalističke politike.

642 Pojedini autori su mišljenja da ta ustavna povelja može da ima uticaj na budući status Kosova: „Solani sporazum se takođe dotiče i eventualne sudbine Kosova. Shodno Rezoluciji br. 1244 Saveta bezbednosti UN-a, Kosovo je deo Jugoslavije, a ne Srbije, tako da bi njegov status mogao postati neizvestan ako se Crna Gora odcepi od jugoslovenske države i, kao posledica istupi toga istupi iz nje. Solanin sporazum pokušava da reši taj problem priznavanjem Srbije kao naslednice SRJ u pogledu međunarodnih dokumenata koja se odnose na Jugoslaviju.” Sabrina P. Ramet, Philip W. Lyon: Razdor, poricanje, disfunkcija. Trougao Srbija-Crna Gora-Kosovo, u: Problemi post-komunizma, Tom 49, 5/2002, str. 16. U jednom izveštaju MKG data je sledeća ocena ove situacije: „RSBUN 1244 odnosi se na ostanak Kosova u SRJ, ali ne u Srbiji. Često se čuje mišljenje da bi raspad federacije između Srbije i Crne Gore značio i kraj SRJ, što bi za posledicu imalo da Kosovo bude prepušteno samo sebi. Nema osnove za ovaj argument. Čak i ako SRJ prestane da postoji, primenljivost RSBUN 1244 ne bi bila promenjena.” MKG, n. d. m., br. 124, Priština/Brisel 1. mart 2002. godine, str. 15.

643 MKG, n. d. m., Brisel 1. april 2001. godine, str. 37. Drugi autori objašnjavaju da je Vojislav Koštunica „zaista ubedeniji nacionalista nego što je to Milošević ikada bio.” S. P. Ramet, Ph. W. Lyon: n. d. m., 5/2002, str. 8.

644 Slični stav imali su i Skupština Srbije i srpska Vlada nekoliko nedelja kasnije 27. avgusta 2003. godine. Oni su zastupali poziciju da bi „jedini mogući prihvatljivi budući status za Kosovo mogao biti da bude pokrajina Srbije, dodajući kao uslove povratka srpskih izbeglica i srpske vojske.” Wim van Meurs: Peta godišnjica Kosova – Na putu koji ne vodi nikuda?, u: The Global Review of Ethnopolitics, Tom 3, br. 3-4, mart/jun 2004. godine, str. 69. Ovaj stav srpskih institucija obznanjen je nekoliko nedelja pre početka razgovora između Kosova i Srbije u oktobru 2003. godine i do današnjeg dana biva zastupan bez promena.

Predsednik Demokratske partije etničkih Albanaca u Makedoniji Arben DŽAFERI smatra da ratovi i konflikti izbijaju svaki put kad Srbija usvoji neki novi ustav.⁶⁴⁵ Zahvaljujući međunarodnom prisustvu na Kosovu ta tvrdnja se nije obistinila ni 2003., a ni 2006. godine.

Zbog ovakve srpske politike s jedne strane sporazumno rešenje srpsko-kosovskog konflikta bilo je potisnuto u daljinu, a s druge strane se na indirektan način jačaju radikalne snage na Kosovu. Dakle, uprkos međunarodnom vojnom prisustvu nije isključeno ponovno izbijanje oružanih sukoba.

Uopšteno gledano, u vezi pitanja statusa Kosova može se izvući sledeći zaključak, da mnogi akteri međunarodne zajednice imaju veoma veliko poverenje u pozitivno dejstvo vremenskog faktora u srpsko-kosovskom konfliktu. Ova ideja se zasniva na verovanju u proces samorazjašnjenja. „Vremenom će Srbi uvideti da je Srbija bez Kosova mnogo stabilnija, demokratskija i verovatno prosperitetnija.”⁶⁴⁶ Međutim, realnost koja se mogla videti tek nakon smene vlasti u Beogradu oktobra 2000. godine pokazala je da je neizvesna budućnost statusa Kosova postala prepreka za postizanje daljeg napretka procesa demokratizacije, transformacije i integracije Srbije i Kosova u EU.⁶⁴⁷ Nerešeno pitanje Kosova takođe koči i uspostavljanje jedne političke kulture ljudskih i građanskih prava, kako u Srbiji, tako i na Kosovu.

II. Uključivanje nasuprot isključivanju – Dva suprotstavljena pristupa pitanju statusa Kosova

Priznavanje nezavisnosti Kosova je za pojedine krugove međunarodne zajednice nepomirljivo sa principom nepovredivosti granica u Evropi odn. sa Završnim aktom iz Helsinkija. Protivnici ovog pristupa polaze od ideje da proces raspada SFRJ još nije okončan i da „[...] priznati granice Kosova ne znači i „menjanje granica”. Shodno tome, što se tiče granica, ne postoji pitanje situacije koja odstupa od Helsinških pravila.”⁶⁴⁸

S tim u vezi javljaju se dva tumačenja priznavanja Kosova kao nezavisne države. Po prvom tumačenju bi priznavanje suvereniteta Kosova očigledno predstavljalo promenu granica, pošto bi administrativna granica između Kosova i Srbije bila promenjena u državnu granicu. Kod drugog tumačenja, na priznavanje Kosova kao suverene države treba gledati u okviru opšteg *procesa raspada* SFRJ. Na osnovu

645 Cit. kod Dušan Reljić: Ekstremisti koriste politički vakuum. Na Kosovu opet rastu tenzije između Srba i Albanaca, u: Frankfurter Rundschau, 5. septembar 2003. godine.

646 J. L. C. Eldridge: n. d. m., 2/2001, str. 45.

647 Do sličnih zaključaka je došla i MKG: „Pogrešno je misliti da pokrajina i okolni region mogu biti stabilizovani pre nego što bude rešen status.” MKG, n. d. m., br. 124, Priština/Brisel 1. mart 2002. godine, str. ii.

648 Bülent Olcay: Kosovo: Odakle dokle?, u: Euroasian Studies, 17/2000, str. 16.

Ustava SFRJ iz 1974. godine i volje naroda Kosova usledilo bi samo pretvaranje granice jedne bivše konstitutivne članice federacije u jednu međunarodno priznatu granicu, čime ne bi došlo do promena granice. U tom smislu to bi bilo samo ponavljanje slovenačkog, makedonskog ili hrvatskog primera, iako je Kosovo predstavljalo jednu asimetričnu federalnu jedinicu⁶⁴⁹ u SFRJ.

Ako pretpostavimo – kao u prvom tumačenju – da dođe do promene granica, onda bi to kao *jednostrani postupak* bilo u suprotnosti sa Završnim aktom iz Helsinkija. U tom slučaju bi, međutim, Završni akt iz Helsinkija, npr. bio bi prekršen prilikom priznavanja Slovenije i drugih bivših konstitutivnih članica federacije SFRJ, pošto nije bilo sporazumnog odvajanja od savezne države. Tako R. BIRMAN zaključuje:

„Osim toga su i same zapadne države već prilikom priznavanja država koje su nastale iz nekadašnje Jugoslavije dale svoj pristanak jednoj sveobuhvatnoj promeni granica u Evropi, a to još i protiv volje Beograda. Na kraju krajeva, međunarodno pravno obrazloženje za nepriznavanje nezavisnosti Kosova koje je i danas u upotrebi, ne drži baš toliko vodu.”⁶⁵⁰

Za razliku od argumenata R. BIRMANA i N. RONCITIIA, mirovni istraživač Bruno ŠOH zastupa *„dezintegrativni pristup”*, koji se zasniva na etno-nacionalističkim linijama argumentacije teorije efekata domina. B. ŠOH kao prvo podseća na prvobitnu ideju prava na samoopredeljenje: „Pravo na samoopredeljenje treba u prvom redu razumeti u republikansko-državlanskom smislu koji je predstavljao njegovu prvobitnu suštinu pre nego što je to pravo bilo etnički suženo i time falsifikovano do neprepoznatljivosti.”⁶⁵¹ Međutim, u slučaju regiona zapadnog Balkana on daje u principu baš one suprotne argumente, kada piše:

„Nezavisno Kosovo – zašto bez Albanaca iz južne Srbije i Makedonije? Nezavisna Crna Gora sa oko 650.000 stanovnika – kako onda odbiti da dva miliona Kosovaca dobiju svoju državu? Zar zapad nije prihvatio da se

649 Kosovo je bilo „istog ranga” kao i ostale republike na federalnom nivou, i na neki poseban način je bilo zastupljeno i u državnim organima Republike Srbije.

650 R. Biermann: n. d. m., 9/2000, str. 54. Stručnjak za međunarodno pravo Natalino Ronciti daje slična objašnjenja i istovremeno u slučaju Kosova zastupa primenu principa *uti possidetis*: „Princip teritorijalnog integriteta mogao bi takođe da ima ulogu ako bude predviđeno da Kosovo postane nezavisno. [...] Trebalo bi uzeti u obzir princip *uti possidetis*, prema kome su granice novog subjekta iste one koje su postojale u vreme pre nego što je entitet postao nezavisan i bio samo provincija u okviru države.” Natalino Ronzitti: Opcije za konačni status Kosova, u: The International Spectator, april-jun 2/2000, str. 106.

651 Bruno Schoch: Protiv daljeg cepanja države. Apel za višenacionalnu raznolikost, Beograd, Podgorica i Priština, Fondacija za istraživanje mira i konflikata iz Hesena, Izveštaj HSFK 2/2003, str. 3.

teritorijalni sastav preostalog dela Jugoslavije menja – kako onda može da insistira na Dejtonu kojim se bosanskim Srbima i Hrvatima zabranjuje secesija i pripajanje njihovim „matičnim državama”⁶⁵²

Uopšteno, međutim, čak i protivnici nezavisnosti Kosova kao što je B. ŠOH, priznaju da državnost predstavlja uslov za uspostavljanje demokratskih odnosa i da bez monopola sile i funkcionišuće izvršne, sudske i zakonodavne vlasti države nema bezbednosti, a samim tim ne može da bude ni demokratije, građanskog društva i ekonomskog razvoja. Pošto međunarodna uprava predstavlja samo jednu privremenu fazu, na Kosovu bi, po mom mišljenju, pre svega prvo trebalo da dođe do *izgradnje države* i tek onda do *izgradnje nacije*. Ovaj pravac argumentacije B. ŠOHA u vezi sa pitanjem statusa Kosova ne važi, jer se „najviši zakon”⁶⁵³ na Kosovu zasniva, suprotno tvrdnjama B. ŠOHA na pristupu *demosa*, a ne na pristupu *etnosa*.⁶⁵⁴

Suprotno pristupu B. ŠOHA, H. RIGLER u pogledu pitanja statusa zastupa „*integrativni pristup*”:

„Sve dok Beograd ne promeni svoj stav prema Kosovu, postoje male nade za političku stabilizaciju. [...] Na Kosovu kosovski Srbi moraju da prihvate postojanje etnički većinskog albanskog Kosova kao realnost i da prihvate odgovornost za ugnjetavanje tokom protekle decenije i da se distanciraju od planova srpske integracije Kosova, dok kosovski Albanci moraju mnogo energičnije nego do sada da sprovedu integraciju srpske manjine u političku naciju Kosova, tako da njihova politička samostalnost može da postoji samo uz uključenje njihove manjine.”⁶⁵⁵

Ova dva dijametralno suprotna pristupa sa efektom *inkluzije* odn. *ekskluzije* odražavaju se u naučnim raspravama o mogućim pristupima rešenju „kosovskog pitanja”, kao i u političkim naporima bez obzira da li oni potiču iz redova političkih partija na zapadnom Balkanu ili iz redova međunarodne zajednice.

Ako izuzmemo ove pristupe i pokušamo da u uzmemo obzir i druga razmišljanja, npr. razmišljanja u vezi sa politikom bezbednosti, opet neće biti dovoljno prostora za manevrisanje da bi se izbeglo priznanje nezavisnosti Kosova pošto „sve osim

652 Isto, str. 4. Drugi autori argumentuju da nezavisnost Kosova ne bi smela za posledicu da ima domino efekat: „Univerzalnom primenom osnovnih principa, EU ne bi smela da se boji bilo kakvog domino efekta ako Kosovo postane nezavisno [...]” Dimitrios Triantaphyllou, u: Koji status za Kosovo?, Chaillot Paper 50, Institut za studije bezbednosti zapadne Evropske unije, Pariz 2001. godine, str. 102 (dostupno na sajtu: <http://www.iss-eu.org/chaillot/chai50e.html>).

653 UNMIK/UR/2001/9 15. maj 2001. godine Ustavni okvir za Privremenu samoupravu na Kosovu.

654 Up. A. Hajrullahu, M. Salamun: n. d. m., 1-3/2002, str. 131.

655 H. Riegler: n. d. m., Beč 2000. godine, str. 163.

nedržavnosti Kosova u budućnosti podrazumeva mnogo veće i mnogo opterećujuće obaveze za međunarodnu zajednicu.”⁶⁵⁶

Za istraživača istočne i jugoistočne Evrope Vima van MOJRSA su nezavisnosti Kosova i Crne Gore pomirljive sa sadašnjim stavom međunarodne zajednice, sve dok predstavljaju rezultat jednog pravednog pregovaračkog procesa i sve dok se poštuju postojeće granice (to znači sve dok se ne sprovede bilo kakve promene geografskih granica, već samo promene statusa granice).⁶⁵⁷ Ovde se postavlja pitanje da li Srbija može da dostigne političku zrelost za pokretanje pravednog pregovaračkog procesa kada uzmemo u obzir dosadašnje krute stavove pojedinih aktera iz međunarodne zajednice prema nezavisnosti prvo Crne Gore, a trenutno i prema nezavisnosti Kosova. Dosadašnja iskustva pokazuju da srpsko društvo ne može da smogne snagu da se samo oslobodi *mentaliteta kosovskog mita*. Naredni citat MKG daje nam sliku o tome kako se na Kosovo gleda u Srbiji.

„Situacija u Beogradu je podjednako jasna. [...] Lako je naći političare DOS-a koji će privatno priznati da je Kosovo izgubljeno [...] ali [...] politički je nemoguće da oni to i izgovore u javnosti. Raspoloženje u javnosti je takvo da postoji ogroman otpor prema nezavisnosti i javno mnjenje nije u stanju ili nije spremno da prizna prirodu i obim diskriminacije i proganjanja vršenih nad kosovskim Albancima, što je dovelo do intervencije od strane NATO-a.”⁶⁵⁸

Retki su glasovi iz Srbije koji slobodno i otvoreno govore o Kosovu. Advokat za ljudska prava, Aleksandar LOJPUR, navodi tri interesne grupe koje ne žele da Kosovo postane nezavisno: 1. lokalnu mafiju na Kosovu; 2. komplikovanu „industriju pružanja pomoći” koju vode dobro plaćene birokrate iz inostranstva, a kojoj je u interesu da se rešavanje pitanja statusa Kosova odlaže u nedogled, i 3. mafiju u Srbiji koja se krije pod plaštom patriotizma. On na kraju zaključuje da regionu nisu potrebne zapadne birokrate, već zapadne firme kao što su Siemens, Ford i Philips.⁶⁵⁹

Oslobađanje Srbije od *kosovskog mita*, koja se po mom mišljenju može postići samo priznavanjem Kosova kao ravnopravnog partnera od strane Srbije, tj. kao nezavisne države, trebalo bi da bude i cilj međunarodne zajednice i posebno EU ako žele da stvore trajni mir u regionu.⁶⁶⁰

656 Daniel N. Nelson: Budućnosti Kosova, Dileme zapada, u: The International Spectator 2/2002, str. 17.

657 Up. W. van Meurs: n. d. m., 1/2002, str. 62.

658 MKG, n. d. m., Brisel 1. april 2001. godine, str. 121.

659 Up. Aleksandar Lojpur: Prihvatiti neminovnost, u: Politika, 23. jun 2003. godine.

660 Sličan predlog svim akterima daje na primer, i MKG: „Srbija i međunarodna zajednica trebaju da uvide da su blagovremeno razjašnjenje pravne i ustavne strukture SRJ i konačni status za Crnu Goru i Kosovo u najboljem interesu svih strana.” MKG, n. d. m., Brisel 1. april 2001. godine, str. 60.

1. Kratki pregled ustavno-pravnog položaja Kosova pod međunarodnom upravom

Nakon uspostavljanja administracije UNMIK-a u junu 1999. godine i kao posledica sporazuma postignutog krajem 1999. godine između kosovskih institucija i UNMIK-ovih institucija o stvaranju jedne zajedničke strukture prelazne uprave (*Zajedničke privremene administrativne strukture*, ZPAS), kao i sprovođenju lokalnih izbora u oktobru 2000. godine smatralo se da je stvaranje pravnog okvira za sprovođenje opštih izbora na Kosovu neminovno. Pre održavanja opštih izbora morale su prvo da budu utvrđene nadležnosti i funkcije institucija samouprave koje su trebale da budu birane kako bi mogao da se izvrši prenos vlasti na izabrane kosovske institucije, kao što je bilo i predviđeno u Rez. UN-a 1244 (1999. godine).

Srbija, odn. *milosevićevska* SRJ, pokušala je uz pomoć Rusije da spreči usvajanje takvog pravnog temelja na međunarodnom nivou, pošto je u tome videla jedan dalji korak u pravcu nezavisnosti Kosova.

Ipak je aprila 2001. godine jedan tim ustavnih stručnjaka UN-a zajedno sa kosovskim stručnjacima iz tri najveće političke partije odn. grupacije kao i građanskim društvom na Kosovu počeo rad na izradi jednog takvog pravnog okvira. Iako je predstavnik srpske manjine na Kosovu na početku bojkotovao rad ovog tima ustavnih stručnjaka, pred samo usvajanje ustavnog okvira on je ipak učestvovao u radu. U ovaj proces bili su uključeni i predstavnici drugih etničkih manjina na Kosovu.

Iako je bilo predviđeno da stanovništvo Kosova bude uključeno putem jedne šire javne rasprave, pisanje ustavnog okvira izvršeno je samo unutar jednog malog kruga stručnjaka. Prema pisanju medija sledeće teme su izazvale žestoke diskusije unutar tima stručnjaka. Kao prvo, opis pravnog okvira je izazvao živu diskusiju. Kosovci su insistirali na upotrebi pojma *ustav* umesto pojma *uredba*. To su objašnjavali time da je Kosovo još ranije imalo sopstveni ustav (1974. godine, 1990. godine). Na kraju je taj dokument dobio naziv „*Ustavni okvir za privremenu samoupravu*”. Dalje sporne tačke odnosile su se na utvrđivanje referenduma o konačnom statusu Kosova, pitanje ustavnog suda Kosova, definisanje uloge odn. ustavno-pravne ugradnje KZZK-a i slično. Konačno je 15. maja 2001. godine Ustavni okvir bio potpisan od strane SPGS-a, Danca Hansa HEKERUPA, čime je stupio na snagu.

„Ustavni okvir za privremenu samoupravu na Kosovu”⁶⁶¹ koji se zasniva na Rez. UN-a 1244 (1999. godine) od maja 2001. godine predstavlja „Ustav”⁶⁶² Kosova.⁶⁶³

661 UNMIK/UR/2001/9 15. maj 2001. godine Ustavni okvir za Privremenu samoupravu. Podrobnije o tome up. A. Hajrullahu, M. Salamun: n. d. m., 1-3/2002, str. 122-50.

662 Da Ustavni okvir ne predstavlja ustav u tradicionalnom smislu pojašnjava njegov naziv kao ustavnog okvira, kao i napomena u preambuli koja se odnosi na Rezoluciju 1244 koja u izvesnom smislu ima veću pravnu snagu do utvrđivanja konačnog statusa i ustavnom okviru daje utemeljenje u međunarodnom pravu.

Ustavni okvir omogućuje uređeni prenos ovlašćenja na PIS, koje su ustanovljene nakon prvih parlamentarnih izbora održanih u novembru 2001. godine.

Jedna od nadležnosti Privremenih institucija samouprave je i usklađivanje zakona sa evropskim i međunarodnim standardima i normama, čije će poštovanje biti od centralnog značaja za *razvijanje odnosa prema evro-atlantskoj zajednici* (Pog. 5.7). Ovakva formulacija može se tumačiti kao pokazatelj koji ukazuje na buduću integraciju Kosova u EU i NATO.

Što se tiče osnovnih prava, u Ustavnom okviru (Pog. 3.2) navedeni⁶⁶⁴ su međunarodno priznati instrumenti za ljudska prava i osnovne slobode za čije su poštovanje i obezbeđivanje PIS preuzele obavezu. Odredbe tih instrumenata su *direktno* primenljive kao deo Ustavnog okvira.

Pojam naroda se u Ustavnom okviru *ne tretira* kao pojam *etničkog* naroda, već kao pojam *državnog naroda*. To što je opšti pojam ustanovljen na osnovu političkih kriterijuma kao *demos*, a ne na osnovu etničkih kriterijuma kao *ethnos* postaje pre svega jasno što se po pravilu koristi pojam *naroda (people)*, da bi se ukazalo na razliku između različitih grupa naroda samo u okviru odredaba o pravima grupa naroda i pozitivno diskriminišućim merama u pogledu političkog učestvovanja narodnih grupa. Čak i na tom mestu ipak se uočava pojava neutralnog pojma *zajednica (communities)*, koji se odnosi i na grupu kosovskog naroda koji govori albanskim jezikom.

2. Kosovska zapazanja u vezi sa pristupom „Standardi pre statusa”

Nemački diplomata Mihael ŠTAJNER koji je imao funkciju SPGS-a je na proleće 2002. godine objavio geslo „Standardi pre statusa”. Sastavljena je lista od osam „*ključnih tačaka*” (standarda) kojima su utvrđeni minimalni uslovi za početak razgovora o pitanju statusa Kosova: funkcionišuće demokratske institucije, pravna

663 Kosovo predstavlja centralnu „državu” sa decentralizovanom lokalnom upravom u obliku opština (na engleskom „municipalities”, na albanskom „komunat”, na srpskom „opštine”), koje su osnovne teritorijalne jedinice lokalne samouprave. Više o lokalnoj samoupravi na Kosovu up. Axel Schwarz: Izgradnja opštinske samouprave na Kosovu, u: Osteuropa Recht, 2/2002., str. 123-34. Nadležnosti opština utvrđene su važećim UNMIK-ovim zakonima o lokalnoj samoupravi i opštinama. Up. npr. UNMIK/UR/2000/9 od 3. marta 2000. godine O uspostavljanju administrativnog odeljenja lokalne administracije i UNMIK/UR/2000/45 od 11. avgusta 2000. godine O samoupravi opština na Kosovu.

664 Povelja Ujedinjenih nacija; Opšta deklaracija o ljudskim pravima; Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima i njegovi protokoli; Sporazum o otklanjanju svakog oblika rasne diskriminacije; Sporazum o otklanjanju svakog oblika diskriminacije žena; Sporazum o pravima deteta; Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda i njeni protokoli; Evropska povelja o regionalnim jezicima i jezicima manjina; Okvirna konvencija Saveta Evrope za zaštitu nacionalnih manjina; kao i ostali relevantni principi u međunarodno priznatim pravnim instrumentima.

država, sloboda kretanja, povratak i integracija proteranih lica, privredne reforme, vlasnička prava, dijalog sa Beogradom i reforma KZK-a.

Domaće političke elite na Kosovu gledale su na pristup „*Standardi pre statusa*” više na prepreku na putu ka nezavisnosti Kosova, nego na jedan pobrojani niz reformskih mera koje do tada moraju da budu sprovedene. Kosovci kritikuju pristup „*Standardi pre statusa*” ovako: Ovi standardi su možda ispravni pošto Kosovo zbog integracije u evro-atlantske strukture ionako mora da postane pravna država. Ipak, ovi standardi koje je SPGS utvrdio za kosovske institucije nisu dostižni zbog nedovoljnih nadležnosti u pogledu vlasti: zadovoljavajuće ispunjenje standarda koje celokupna međunarodna zajednica takoreći opisuje kao dobre nije moguće baš zbog nerešenog pitanja statusa.

Domaće elite su se zalagale da paralelno sa standardima bude rešeno⁶⁶⁵ i pitanje statusa, recimo na osnovu gesla „*Standardi sa statusom*”. Slično *Nezavisnoj međunarodnoj komisiji za Kosovo*,⁶⁶⁶ koja predlaže jednu takozvanu „uslovnu nezavisnost”⁶⁶⁷ i brojni Kosovci se izjašnjavaju u prilog ideji jedne „nezavisnosti sa protektoratom”⁶⁶⁸ Ovaj model rešenja zastupa i MKG: „*Najpogodnija od opcija za status Kosova je da on bude utvrđen kao konačno političko rešenje u vidu „uslovne nezavisnosti”*”.⁶⁶⁹

665 Up. B. Reka: n. d. m., Skoplje i dr. 2003. godine, str. 323.

666 U okviru Međunarodne komisije nezavisnih stručnjaka čije je uspostavljanje pokrenuo švedski premijer Goran Persson, 6. avgusta 1999. godine – takozvanoj Goldstonovoj komisiji, koja je UN-u prvo u oktobru 2000. godine ponudila mogućnosti za rešavanje kosovskog konflikta – predsedavajući Komisije, južnoafrički ustavni sudija Ričard Goldston kao i članovi komisije iz brojnih zemalja kao što su Benin, Velika Britanija, Kanada, Češka, Francuska, Nemačka, Japan i Sjedinjene Američke Države predložili su „uslovnu nezavisnost” za Kosovo: „Uslovna nezavisnost je cilj i proces. Cilj je suverenost i nezavisnost za narod Kosova u okviru granica utvrđenih od strane međunarodne zajednice – to jest, pod uslovom da Kosovo poštuje teritorijalni integritet svojih suseda, održava unutrašnji mir i poštuje ljudska prava i pruža zaštitu tradicijama i institucijama manjinske zajednice”, u: Nezavisna međunarodna komisija za Kosovo: Naknadno praćenje. Zašto uslovna nezavisnost?, Štokholm septembar 2001. Ovaj izveštaj potvrđuje prvi izveštaj koji je izrađen 2000. godine nakon smene vlasti u Beogradu (u obliku knjige: Izveštaj za Kosovo: Konflikt, međunarodni odgovor, naučene lekcije, Oksford 2000. godine. Up. i Richard J. Goldstone: Vene li Kosovo? Vene li demokratija?, u: Global Governance 8/2002., str. 143-7.

667 Politikolog F. Biber je mišljenja da su „aspekti tog pristupa naišli na odjek u pristupu „standardi pre statusa””. F. Bieber: n. d. m., maj 2004. godine, str. 17.

668 Up. npr. stav poslanice Skupštine Kosova, Edite Tahiri u vezi s tim, u: A. Ernst: n. d. m., 7-9/2002., str. 363.

669 MKG, n. d. m., Brisel 1. april 2001. godine, str. 130; Za različite predloge za rešenje statusa Kosova up. takođe MKG, n. d. m., br. 124, Priština/Brisel 1. mart 2002. godine, str. 9 ff. Takođe i u jednom kasnije objavljenom izveštaju MKG ponavlja ideju „uslovne nezavisnosti” kao najrealniju opciju: „Nakon što je razmotrila relativne pozitivne strane raznih opcija za Kosovo, MKG je zaključila da je uslovna nezavisnost pod nekim vidom međunarodnog povereništva najrealnije rešenje. Ako ova opcija bude usvojena, to bi značilo priznavanje da Kosovo neće ostati deo Srbije ili SRJ i da bi trebalo da uživa mnogo veći

U jednoj seriji pisama upućenih M. ŠTAJNERU, V. SUROI oštro kritikuje pristup M. ŠTAJNERA „*Standardi pre statusa*”. Prema V. SUROIU, poruka M. ŠTAJNERA upućena kosovskim političarima da će Savet bezbednosti UN-a biti poslednja instanca za rešavanje pitanja kosovskog statusa, nema nikakvog pravnog osnova. Shodno Rez. UN-a br. 1244 (1999. godine) Savet bezbednosti je nadležan za formalno organizovanje regulisanja statusa⁶⁷⁰, ali ne i za utvrđivanje pitanja statusa Kosova.⁶⁷¹

Činjenica je da proces rešavanja pitanja statusa Kosova podrazumeva interne i spoljašnje aktere. Tako na primer, K. BILT tvrdi: „Neće biti stabilnog mira u regionu sve dok jedan politički aranžman za tu oblast ne bude prihvaćen od strane naroda Kosova, ali i od strane zemalja u regionu uključujući i Srbiju i Savet bezbednosti UN-a.”⁶⁷² Rez. SB UN-a br. 1244 (1999. godine) ne isključuje nezavisnost Kosova iako je neki autori kao na primer naučnik za međunarodna pitanja bezbednosti, Aleksandros JANIS Rez. UN-a br. 1244 (1999. godine) opisuje kao „*istorijsku nesreću*”.⁶⁷³ Pojedini autori iz Rez. UN-a br. 1244 (1999. godine) izvode i pravo Kosovaca na samoopredeljenje: „Ako je stanovništvo Kosova narod [⁶⁷⁴], kao što je

stepen samouprave, dok bude ulagalo napore da zadovolji sve predviđene ciljeve za sticanje punog suvereniteta.” Međunarodna krizna grupa (MKG), Plan puta za Kosovo (II) Interne odrednice, Izeštaj o Balkanu br. 125, Priština/Brisel 1. mart 2002. godine, str. 22 f (dostupno na sajtu: <http://www.crisisweb.org>).

670 Pri čemu treba uzeti u obzir Sporazum iz Rambujea. Pregovaračku osnovu za Sporazum iz Rambujea činio je jedan nacrt autonomije o kojem je zaključak donela Kontakt grupa za Balkan. Up. Principi Kontakt grupe o kojima nije bilo pregovora / osnovni elementi od 22. januara 1999. godine, Arhiv Petrič, u: Wolfgang Petritsch i dr.: Kosovo/Kosova. Mitovi – Podaci – Činjenice, Klagenfurt i dr. 1999, str. 265 f.

671 Up. Veton Surroi: Smrt (ne-) vladanja. Početak veka: Božićno pismo za Mihaela Štajnera ([Deo] 5), u: Koha Ditore, 22. decembar 2002. godine.

672 C. Bildt: n. d. m., januar/februar 2001. godine, str. 154.

673 „Međutim, Rezolucija Saveta bezbednosti UN-a br. 1244 kojom je uspostavljena međunarodna uprava na Kosovu, u izvesnoj meri je takođe i nezgoda istorije.” Alexandros Yannis: Stvaranje i politika međunarodnih protektorata na Balkanu: Mostovi preko problematičnih voda, u: Journal of International Relations and Development, 5, 3/2002, str. 265 f.

674 N. Ronzitti, n. d. m., 2/2000, str. 111, se u ovom slučaju poziva na Stav 10 Rez. UN-a br. 1244 (1999. godine), koja doslovno glasi: „10. Ovlašćuje Generalnog sekretara da, uz pomoć relevantnih međunarodnih organizacija, uspostavi međunarodno civilno prisustvo na Kosovu radi pružanja privremene uprave za Kosovo pod kojom ljudi Kosova mogu da uživaju znatnu autonomiju u okviru Savezne Republike Jugoslavije i koja će obezbediti privremenu upravu dok će uspostavljati i nadgledati razvoj privremenih demokratskih institucija samouprave kako bi se obezbedili uslovi za miran i normalan život za sve stanovnike Kosova.” Pojam „ljudi” ovde ima dvosmisleno značenje pošto je to stvar tumačenja da li se ovde radi o narodu („a people”) ili o ljudima („people”).

utvrđeno Rezolucijom br. 1244, a ne puka manjina, onda je ono nosilac prava na samoopredeljenje.”⁶⁷⁵

Pristup pod nazivom „*Standardi pre statusa*” pokazao se u procesu demokratizacije na Kosovu samo delimično efikasnim. Čak je i M. ŠTAJNER, koji važi za rodonačelnika ovog pristupa još tokom svog mandata kao SPGS povodom svog govora održanog 12. novembra 2002. godine na Humbolt Univerzitetu u Berlinu, izjavio: „*Ranije mišljenje da će nam za ovo biti potrebne još mnoge godine je [...] prevaziđeno*”.⁶⁷⁶

Naslednik M. ŠTAJNERA, nekadašnji finski premijer Hari HOLKERI, brzo je prepoznao čorsokak u koji bi fanatično tumačenje formule „*Standardi pre statusa*” moglo da odvede Kosovo. Nakon intenzivnih razgovora sa institucijama i predstavnicima međunarodne zajednice i u saradnji sa kosovskim institucijama on je 10. decembra 2003. godine u Prištini, zajedno sa predsednikom I. RUGOVOM i premijerom B. REDŽEPIJEM, predstavio jedan plan za operacionalizaciju standarda. U ovom planu se nije više pominjala formula „*Standardi pre statusa*”, već je taj plan bio nazvan „*Standardi za Kosovo*”.⁶⁷⁷ Ovaj plan se po svom sadržaju zasniva na pristupu „*Standardi pre statusa*” i ne predstavlja nikakvu novinu.⁶⁷⁸

U Prištini je 31. marta 2004. godine bio predstavljen još jedan detaljniji plan za sprovođenje „*Standarda za Kosovo*” pod nazivom „*Plan za sprovođenje kosovskih standarda*”.⁶⁷⁹ Prednost ovog plana leži u jasnom opisu ciljeva koji treba da budu ostvareni, kao i u punom učešću kosovskih institucija, tako da su šanse za sprovođenje znatno porasle. Promena imena formule „*Standardi pre statusa*” u „*Standardi za Kosovo*”, kao i plan za sprovođenje koji je iz toga proizašao, treba razumeti kao signale američke vlade,⁶⁸⁰ koja smatra da su pregovori za utvrđivanje statusa Kosova mogući ako do sredine 2005. godine bude ostvaren izvesni napredak.

Nakon nasilnih nemira koji su trajali od 17. do 19. marta 2004. godine na Kosovu, norveški ambasador Kai EIDE je juna 2004. godine objavio izveštaj za čiju je izradu dobio nalog od Generalnog sekretara UN-a Kofi ANANA, i u tom izveštaju preporučuje promenu strategije „*Standardi pre statusa*” u jednu mnogo dinamičniju politiku. U tom izveštaju se takođe naglašava da prenos nadležnosti na kosovske

675 N. Ronzitti: n. d. m., 2/2000, str. 111. Za razliku od toga, na primer, u Trećem godišnjem izveštaju Komisije Evropske zajednice o PSP se izričito pominje „kosovski narod”. Up. KOM (2004) 202 konačni, n. d. m., Brisel, 30.3.2004. godine, str. 43.

676 Cit. kod A. Ernst: n. d. m., 7-9/2002, str. 363.

677 Dostupno na sajtu: <http://www.unmikonline.org/press/2003/pressr/pr1078.pdf>

678 To se može jasno pročitati u sledećih osam pobrojanih poglavlja, čiji se broj slaže sa brojem od osam standarda. To su: „I. Funkcionišuće demokratske institucije; II. Vladavina prava; III. Sloboda kretanja; IV. Održiv povratak i prava zajednice i njihovih pripadnika; V. Ekonomija; VI. Imovinska prava; VII. Dijalog; VIII. Kosovski zaštitni korpus”.

679 Dostupno na sajtu: http://www.unmikonline.org/pub/misc/ksip_eng.pdf

680 Recimo, na primer, posetom podsekretara za politička pitanja Ministarstva spoljnih poslova SAD, Marka Grosmana zemljama zapadnog Balkana u novembru 2003. godine.

institucije treba da bude brže sproveden i da nerešeno pitanje statusa ne može da bude odlagano u nedogled. K. EIDE preporučuje da prisustvo UNMIK-a bude jako smanjeno i da dimenzija EU bude ojačana. Po mišljenju K. EIDEA strategija ekonomskog razvoja i pojačano prisustvo EU na Kosovu su hitno neophodni.⁶⁸¹

3. Privredni aspekti srpsko-kosovskog konflikta

Raspad SFRJ se često uzima kao primer opovrgavanja pretpostavke da trgovina i ekonomska saradnja sprečavaju ratove između (federalnih) država.⁶⁸² Međutim, ova pretpostavka se ne odnosi na Kosovo pošto je tokom ere SFRJ ekonomska saradnja Kosova sa drugim federalnim jedinicama bila izuzetno slabo izražena.

Na Kosovu je EU odgovorna za četvrti stub administracije UNMIK-a, pod nazivom Rekonstrukcija i ekonomska pitanja, čime je takođe po prvi put preuzela i direktnu odgovornost za ove oblasti izvan svojih granica. Kosovo se nalazi u jednom izuzetno teškom ekonomskom položaju i zbog društveno političke situacije njegova privreda najverovatnije neće doživeti brz oporavak. Zbog toga je i izazov sa kojim se suočava EU u ovoj oblasti mnogo veći. Kosovski privredni stručnjaci u prvom redu za ovu situaciju krive⁶⁸³ nerešeno „pitanje Kosova” i institucionalna i ekonomska razaranja nakon 1989. godine.

Neretko se i sama veličina Kosova pominje kao dodatna prepreka za ekonomski razvoj. Mnogi samom veličinom Kosova pokušavaju da objašnjavaju njegovu nesposobnost da preživi kao nezavisna država. V. GLIGOROV daje argumente suprotne ovim tvrdnjama:

„Pre svega, veličina neke privrede nije relevantna za njenu isplativost, barem ne u svetu slobodne trgovine i demokratije. [... Jedna] mala država ili privredna oblast kao što je Kosovo mora da bude otvorena, homogena, demokratska, odgovorna i samoupravna.”⁶⁸⁴

Ako sveobuhvatna stabilnost na Kosovu i oko njega, kao i procesi transformacije i integracije u EU treba da dobiju stvarnu šansu, onda je održivo poboljšanje

681 Up. Izveštaj norveškog ambasadora Kai Aidea. Ovaj izveštaj objavljen je i u kosovskim dnevnim novinama Žeri 13. i 14. avgusta 2004. godine, objavljene su ponaosob str. 4-6.

682 Up. A. Wittkowsky: n. d. m., 14. jul 2000. godine, str. 8.

683 Up. Muhamet Mustafa, Muhamet Sadiku: Ekonomski aspekt regionalne saradnje i kosovsko pitanje, u: Democracy & Security. Kosovo na dnevnom redu. Albanski institut za međunarodne studije, Tirana 1999. godine, str. 126.

684 V. Gligorov: n. d. m., april-jun 2/2000, str. 101. Za sposobnost preživljavanja kosovske privrede V. Gligorov navodi dva uslova: „kao prvo, ona mora da bude integrisana sa privredama u regionu bar u pogledu trgovine i finansiranja; kao drugo, ona mora da bude demokratska, to jest, sistem narodnog suvereniteta mora da bude uspostavljen i institucionalno osiguran.” Isto, str. 97.

ekonomske situacije neizbežno.⁶⁸⁵ U jednom izveštaju ekspertske grupe utvrđene su samo dve ekonomske perspektive za budućnost balkanskih zemalja, naime pristupanje EU ili osiromašenje ako konflikti budu nastavljeni.⁶⁸⁶ Ova konstatacija je posebno istinita za slučaj srpsko-kosovskog konflikta pošto nerešeno pitanje statusa Kosova sve više postaje prepreka za održivi ekonomski razvoj,⁶⁸⁷ kao što će biti pokazano na sledećih nekoliko primera.

Na Kosovu je nastala jedna apsurdna situacija u tržišno-ekonomskom smislu, pošto konflikti koji se mogu rešiti čisto političkim putem ometaju privredne aktivnosti. Nerešeno pitanje statusa Kosova sa sobom povlači i niz negativnih posledica po privredu: ona ometa proces privatizacije, izvoz i strane investicije.⁶⁸⁸ Iako je septembra 2000. godine Komisija Evropske zajednice u okviru strategija za stabilizaciju i integraciju zaključila jednostrane tržišne povlastice za zemlje zapadnog Balkana,⁶⁸⁹ Kosovo te povlastice skoro i nije koristilo. Na primer,

685 Međutim ESI daje veoma lošu procenu izgleda za privredni rast: „UNMIK je stigao do kritične tačke svog upravljanja Kosovom. Međunarodne donacije će naglo opasti u narednoj godini, a zamah posleratne rekonstrukcije i brzina izgradnje stambenih objekata se usporavaju. Kosovskom privatnom sektoru je hitno potreban funkcionišući imovinski režim da bi se on dalje razvijao.” Inicijativa za stabilnost u Evropi (ESI), Otomanska dilema. Vlast i imovinski odnosi pod Misijom Ujedinjenih nacija na Kosovu. Naučene lekcije i analiza jedinice Stuba Evropske unije na Kosovu, Priština 8. avgust 2002. godine, str. 4 (dostupno na sajtu: www.esiweb.org).

686 U vezi sa ovim u Izveštaju doslovno piše: „Nacije na Balkanu imaju samo dva izbora za njihovu ekonomsku budućnost. One mogu da prihvate izgled formalnog ekonomskog pridruživanja sa Evropskom unijom, da postepeno napreduju ka postizanju standarda EU u pogledu upravljanja i ekonomskog učinka i da postave temelje za puno učešće u ujedinjenoj Evropi i globalizovanoj svetskoj ekonomiji. Ili pak mogu da zadrže zastarele ekonomske modele i nastave da se loše prakse upravljanja i etnički konflikt ustale u njihovim planovima, čime će se same potisnuti na margine siromaštva Evrope.” E. C. Meyer i dr.: n. d. m., Njujork 2002. godine, str. 67.

687 Slične argumente daje i V. Gligorov: „Ne postoji pravilo koje kaže da protektorat ne može da bude ekonomski održiv, ali su šanse za to u ovom slučaju prilično loše.” V. Gligorov: n. d. m., april-jun 2/2000, str. 98.

688 M. Štajner je s pravom definisao imovinska pitanja kao prioritetni cilj. U jednom predavanju na Prištinskom univerzitetu on je aprila 2002. godine rekao: „Najhitniji cilj je da se uspostavi jasno vlasništvo. Jasna pravna titula je osnova za ekonomski razvoj i vladavinu prava.” Michael Steiner, Obraćanje Prištinskom univerzitetu, 18. april 2002. godine, cit. kod ESI, n. d. m., Priština 8. avgust 2002. godine, str. 25. Ali do današnjeg dana malo toga je moglo da bude urađeno za rešavanje tih problema, pri čemu odlučujuću prepreku predstavlja nerešeno pitanje statusa.

689 Evropska unija, Uredba Saveta od 2007. godine Izuzetne trgovinske mere za zemlje u tranziciji za zemlje ili teritorije koje učestvuju u ili su povezane sa procesom stabilizacije i pridruživanja Evropskoj uniji, 23. septembar 2000. godine, OJ L 240, 23.9.2000. godine, str. 1. Ova uredba je bila više puta menjana i dopunjavana, tako da je npr. nakon promene režima u Srbiji u novembru 2002. godine ova uredba proširena da obuhvata i Srbiju. Up. Evropska unija, Uredba Saveta 2563, 29. novembar 2000. godine.

kosovska vina ili tekstilni proizvodi i dalje nisu mogli da budu izvoženi u EU i druge države, pošto nije moglo da bude pronađeno rešenje za označavanje porekla proizvoda. Za Kosovce nije bilo prihvatljivo da proizvodi sa Kosova budu izvoženi kao proizvodi srpskog porekla, dok EU i druge države nisu prihvatale bilo kakve proizvode sa oznakom „Made in Kosova”.⁶⁹⁰ Različite druge privredne aktivnosti kosovskih firmi, kao što je učestvovanje na međunarodnim sajmovima, takođe trpe zbog nedostatka političkih rešenja.

Osim trenutnih nepovoljnih političkih uslova proces utvrđivanja statusa i održiv ekonomski razvoj ometaju i finansijske „nejasnoće” iz vremena SFRJ. Prema podacima srpske vlade, Srbija mora da otplaćuje inostrani dug Kosova koji se kreće između 1,2 – 1,9 milijardi američkih dolara.⁶⁹¹ Kosovski političari to odbijaju. „Preuzimanje dugova” postalo je jedna neobična tačka razdora između Srbije i Kosova. Treba napomenuti da je Kosovo uzimalo kredite nezavisno od Srbije u okviru SFRJ. Kada je Kosovo uzimalo kredite, oni su s jedne strane bili odobravani od međunarodnih finansijskih ustanova i s druge strane od kosovskog i saveznog (ali ne i od srpskog) parlamenta. Pošto SFRJ više ne postoji iz ovoga se može izvesti zaključak da za ove dugove kod međunarodnih finansijskih ustanova odgovara samo Kosovo i nijedna druga članica nekadašnje federacije.⁶⁹² Tačka sporenja između Srbije i Kosova oko „preuzimanja dugova” možda se na prvi pogled čini apsurdnom pošto se u normalnom slučaju niko ne bi bunio kada bi neka druga strana na sebe preuzela otplatu dugova. Ali u ovom slučaju Srbija teži da ima „čiste ruke” prema Kosovu i pokušava da kroz utvrđivanje pitanja statusa Kosova za sebe izvuče političku korist. Srbija insistira na obavezi da otplaćuje dugove Kosova pošto uprkos Rez. UN-a br. 1244 (1999. godine) Kosovo pripada Srbiji. Na taj način Srbija istovremeno vrši pritisak na međunarodne finansijske institucije i u pogledu

Podrobnije informacije o finansijskim pomoćima za treće zemlje sadrži izričiti godišnji izveštaj Komisije Evropske zajednice upućen Savetu EU i Evropskom parlamentu (godišnji izveštaj za 2002. godinu dostupan je na sajtu:

http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/external_relations/macroeconomic_en.htm).

690 Up. MKG, Priština/Brisel 19. decembar 2001. godine, str. 6. Nakon dugog natezanja u međuvremenu je bilo moguće da se za neke proizvode pronađe prelazno rešenje. Na primer, sada se poreklo kosovskog vina koje se tradicionalno prodaje u Nemačkoj označava na sledeći način: „Kosovo/SRJ”

*Shodno Rezoluciji Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija br. 1244 (1999.) Kosovo se nalazi pod privremenom upravom Ujedinjenih nacija”.

691 Kosovci za iznos uzetih kredita bez kamate navode cifru od preko 800 miliona dolara, a sa kamatama navode visinu iznosa od 1 do 1,2 milijarde američkih dolara.

692 Shodno Saveznom ustavu SFRJ iz 1974. godine Čl. 271 Kosovo je imalo pravo da kao i ostale republike u izvesnim oblastima zaključuje i međunarodne ugovore. Tako je na primer, Kosovo zaključilo jedan ugovor sa tadašnjom Nemačkom Demokratskom Republikom, kao i jedan drugi ugovor sa Svetskom bankom. Tekstovi tih sporazuma objavljeni su u: Službeni list Kosova br. 12/1972, 3/1977 i 34/1978. Up. Hajredin Kuqi: Nekoliko aspekata prava Kosova na samoopredeljenje, u: Albanci na Balkanu, Albanski institut za međunarodne studije, Tirana 2001. godine, str. 117.

sopstvenih dugova, mada su se još od promene vlasti 2000. godine u Beogradu poboljšali odnosi između Srbije i međunarodnih finansijskih organizacija.⁶⁹³

Međunarodni stručnjaci preporučuju da se u svađi oko „preuzimanja dugova” sačeka da vreme učini svoje,⁶⁹⁴ i tu preporuku su takođe poštovali i međunarodne finansijske institucije.

Još jedna tačka razdora u srpsko-kosovskom konfliktu su dugovi Srbije prema Kosovu. Prema prvim kosovskim proračunima dugovi Srbije prema Kosovu iznose preko 300 miliona američkih dolara od penzijskog fonda Kosova⁶⁹⁵ plus više od 800 miliona američkih dolara štednih uloga u kosovskim bankama. Taj novac je Srbija početkom 90-ih godina oduzela kosovskom penzijskom fondu i bankama. U budućnosti bi i kosovski udeo u SFRJ trebao da bude vraćen Kosovu jer taj deo bez ikakve naknade trenutno koristi Srbija na svojoj teritoriji, ali i u inostranstvu.⁶⁹⁶ Na kraju, u kosovskim zahtevima prema Srbiji se insistira na plaćanju ratne štete koju je Srbija izazvala na Kosovu, a to je jedan dvocifreni iznos izražen u milijardama.⁶⁹⁷

693 U novembru 2001. godine je, na primer, zaključen jedan sporazum sa Pariskim klubom država poverilaca o smanjenju dugova zemlje za dve trećine tj. za oko 4,5 milijardi dolara, kao i o povoljnijim uslovima otplate preostalog dela kredita. R. Vetter: n. d. m., 4/2003, str. 494.

694 Jedna od preporuka glasi, na primer: „Operativna grupa preporučuje da međunarodna zajednica razmotri suspendovanje plaćanja kosovskog dela duga kod Svetske banke sve dok ne bude postignut sporazum o konačnom statusu Kosova. O raspodeli kosovskog duga bi onda moglo da bude odlučeno u propisnom političkom kontekstu što bi možda moglo da bude iskorišćeno kao jak podsticaj za postizanje dogovora u pregovorima o konačnom statusu.” E. C. Meyer i dr.: n. d. m., Njujork 2002. godine, str. 77.

695 U zavisnosti od obračuna ova suma je različita. U dnevnom listu Žeri, od 5. januara 2004. godine, str. 5 navodi se da ta suma iznosi 900 miliona €. Pošto se tu radi o ocenama novinara i pojedinih stručnjaka, a ne o zvaničnim podacima, te iznose treba posmatrati sa oprezom. Različiti podaci su posledica pre svega činjenice da je bivši srpski režim na Kosovu ili namerno uništavao dokumenta ili su ona preneti u Srbiju, kako bi se izbrisali tragovi pljačke i falsifikovanja.

696 Kada je miloševićevska SRJ novembra 2000. godine konačno odustala od dugogodišnjeg zahteva da je ona jedina država naslednica SFRJ, rešena su i mnoga imovinska pitanja između pet do tada međunarodno-pravno priznatih država naslednica SFRJ (Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, miloševićevska SRJ i Makedonija). Up. MKG, n. d. m., Brisel 1. april 2001. godine, str. 237. Tako je 29. juna 2001. godine nakon dugotrajnih pregovora postignut sporazum (Sporazum o sukcesiji i Aneksi A do G, 29. jun 2001. godine, u: International Legal Material 41, 3/2002) o podeli celokupne imovine nekadašnje SFRJ. Slovenija je dobila 16,39 procenata, Hrvatska 28,49, Bosna i Hercegovina 13,20, miloševićevska SRJ 36,52 i Makedonija 5,40 procenata. Presudno za određivanje udela imovine bili su između ostalih faktora i izdaci na saveznom nivou tokom ere SFRJ. Up. Carsten Stahn: Sporazum o pitanjima sukcesije nekadašnje Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, u: American Journal of International Law, Tom 96, Izdanje 2, april 2002. godine, str. 379-97. U vezi sa ovim vidi str. 380 f.

697 Prema kosovskom ekonomisti Nazmiju Mustafi, bivšem saveznom ministru SFRJ tokom mandata Ante Markovića, imovinski udeo Kosova u SFRJ ima minimalnu vrednost u visini

Tako između Srbije i Kosova ostaju još mnoga nerešena pitanja koja normalizaciju odnosa potiskuju u daljinu.⁶⁹⁸

4. Zaključak u vezi sa pitanjem statusa Kosova

Sve dok Srbija teži da određene delove Kosova ili njegovu celokupnu teritoriju dovede pod svoju kontrolu i dok se Kosovci striktno pridržavaju svog prava na samostalnost, teško je zamisliti da će biti moguće uspostaviti miroljubive i normalne odnose između Kosova i Srbije. Nezavisnost Kosova, koju treba shvatiti u jednom regionalnom i nadregionalnom kontekstu međusobne zavisnosti, preduslov je za uspostavljanje funkcionirajućih pravnih država, kako u Srbiji, tako i na Kosovu. Među Kosovcima raste nemir zbog neizvesnog statusa Kosova.⁶⁹⁹ Hitno su potrebna inovativna rešenja kako bi se pronašao izlaz iz tog ćorsokaka. S obzirom na to, međunarodna zajednica bi trebalo da bude zainteresovana manje za rezultat, a više za proces regulisanja konflikta.⁷⁰⁰

Kosovo bi trebalo da postane nezavisno, ali ta nezavisnost trebala bi da ima sekundarnu ulogu u međusobno zavisnim evro-atlantskim strukturama. Posebno zbog ideje evropskog ujedinjenja, nezavisnost Kosova bi trebalo da izgubi na značaju kao za Kosovce, tako i za države u kosovskom susedstvu.

Izgleda da nezavisnost Srbije, Crne Gore i Kosova u okviru EU u dugoročnom smislu predstavlja jednu realnu i, gledano sa stanovišta mirovne politike, razumnu viziju. Pri tome treba podsetiti da u ujedinjenoj Evropi razlike između *nezavisnosti* i *suvereniteta* postaju sve veće. Ostaje sumnja da li će Srbija, Crna Gora i Kosovo u jednom sve više međuzavisnom svetu moći da budu i suverene u „klasičnom smislu”.

Međunarodno prisustvo na Kosovu trebalo bi da doprinese rešenju problema, a ne i da samo postane deo problema. M. ŠTAJNER je ispravno prepoznao suštinu krize na Kosovu kada je konstatovao: „Ovde na Kosovu još uvek u principu nismo uklonili uzrok konflikta, naime pitanje statusa.”⁷⁰¹ Na pitanje, kako vidi neposrednu budućnost balkanskog regiona, M. ŠTAJNER je odgovorio:

kosovskog spoljnog duga. Up. Mehmet Gjata, Berat Buzhala: Dugovi Srbije prema Kosovu su nešto veći od dugova Kosova prema svetu, u: Zëri Ditor, 17. jun 2003. godine, str. 7.

698 „Jednostavno nije moguće odlagati složena imovinska pitanja sve do nakon rešenja konačnog statusa Kosova.” ESI, n. d. m., Priština 8. avgust 2002. godine, str. 4.

699 Up. Izveštaj projekta o etničkim odnosima, n. d. m., Nju Džerzi 2003. godine, str. 10.

700 Up. Ulrich Schneckener: Secesija kao rešenje konflikta – nezavisnost za Crnu Goru i Kosovo?, u: Leviathan. Časopis za sociologiju, 3/2001, str. 334 f.

701 Dardan Gashi: Intervju sa Mihaelom Štajnerom, šefom Misije UN-a na Kosovu, u: Balkan, Südosteuropäischer Dialog, god. 2 / Svezak 6, Beč i dr. 2002. godine, str. 11.

„Kada uspemo da ljudima damo osećaj da oni i njihov samostalni oblik vladanja nisu više u opasnosti, kada izgube strah da će biti pregaženi od spolja, onda možemo da omogućimo normalne dijaloge u regionu. Ponašanjem ovdašnjih ljudi ne dominira mržnja, već strah.“⁷⁰²

Kosovo je ključ za bezbednost i stabilnost regiona zapadnog Balkana. Da je međunarodna zajednica još 1989. godine ponašanje Srbije na Kosovu jasno ocenila kao okupaciju, odn. da je Srbija pokazala političku zrelost da Kosovo 1968., 1981. ili najkasnije 1989. godine prizna kao ravnopravnog političkog partnera, tj. kao republiku unutar SFRJ, onda bi SFRJ sa velikom verovatnoćom bila jedna od prvih bivših komunističkih država Evrope koja bi postigla pristup EU. Od toga bi profitirali i etnički Srbi, ali i etnički Albanci.

Međutim, 1989. godine su agresiji Republike Srbije na Kosovu načinjene prećutne „koncesije“⁷⁰³ od strane drugih federalnih jedinica SFRJ, kao i od strane međunarodne zajednice. Danas, više od sedamnaest godina kasnije, u regionu zapadnog Balkana, a posebno u centru regiona još uvek nedostaju trajna politička rešenja. Bez tih rešenja će procesi integracije u EU i dalje biti izuzetno krhki. Održiva politička rešenja su neizbežna za uspeh procesa demokratizacije, transformacije i integracije u evropske i evro-atlantske strukture.

III. Raskorak između ustavnog prava i ustavne stvarnosti: Položaj etničkih grupa na Kosovu

Položaj manjinskih etničkih grupa⁷⁰⁴ koje žive na Kosovu predstavlja jednu značajnu dimenziju u procesu rešavanja „kosovskog pitanja“. Svi standardi koje kosovska strana mora da ispuni pre nego što bude doneta odluka o pitanju statusa, odnose se na situaciju etničkih grupa i na međuetničke odnose. Međuetnički odnosi između albanske etničke grupe i drugih etničkih grupa su manje opterećene konfliktom u poređenju sa odnosom između albanske i srpske etničke grupe.

Što se tiče zaštite etničkih grupa, kod administracije UNMIK-a, ali i kod kosovskih institucija postoje dve ključne slabe tačke: kao prvo, ustavom utvrđene

702 Isto.

703 U jednom, u izvesnoj meri istorijski sličnom slučaju, u periodu pred Drugi svetski rat pravljani su „kompromisi“ sa Hitlerovim režimom, ali oni nisu mogli da spreče izbijanje Drugog svetskog rata.

704 Pošto se Ustavni okvir zasniva na pristupu demosa i u njemu ni na jednom mestu nije upotrebljen pojam „manjina“ u etničkom smislu, već samo etnički neutralni pojam „grupa naroda“, formulacija da se grupe naroda koje žive u manjini nazivaju Kosovcima je po mom shvatanju „u skladu sa Ustavom“ jer oni imaju drugačije etničko poreklo od većine naroda na Kosovu.

zaštitne mere za etničke grupe⁷⁰⁵ se ne sprovode dosledno i, kao drugo često se dopušta da pozitivna diskriminacija zaštićenih etničkih grupa sabotira⁷⁰⁶ proces izgradnje pravne države.

Kosovske institucije su se jasno izjasnile za normalizaciju međuetničkih odnosa. Međutim, realizacija često kasni zbog ekonomskim poteškoća i nedovoljne demokratske kulture. Tako su na primer, najvažniji predstavnici kosovskih institucija⁷⁰⁷ u izjavi koju su potpisali u junu 2003. godine pozvali sve izbeglice i raseljena lica da se vrate. U ovoj izjavi između ostalog piše: „Došao je pravi trenutak da se vrate svojim domovima. Jer Kosovo će biti slobodno i oni će imati slična prava kao i ostali građani Kosova.”⁷⁰⁸ Međutim, stvarnost izgleda drugačije, kao što je pokazalo nasilje iz marta 2004. godine. Nastavlja se instrumentalizacija Kosovaca, kako srpske, tako i albanske etničke grupe, kako bi se postigli politički poeni u vezi rešavanja pitanja statusa Kosova i stvorili svršeni činovi.

Više od osam godina nakon okončanja ratnih dejstava na Kosovu, Srbija na Kosovu još uvek održava u životu paralelne strukture iz oblasti pravosuđa, bezbednosti i obrazovanja i koristi ih kao instrument za instrumentalizaciju srpske etničke grupe na Kosovu.⁷⁰⁹ Srbija je veoma aktivna na Kosovu i u finansijskom smislu i na primer, plate i penzije isplaćuje *selektivno* srpskoj etničkoj grupi na Kosovu⁷¹⁰ na osnovu etničke pripadnosti. Pomoću finansiranja paralelnih struktura od strane Srbije, srpska etnička grupa na Kosovu biva zloupotrebljavana za unutar-političke nacionalističke ciljeve Srbije kao i pre 1999. godine. Umesto pozivanja srpske etničke grupe na integraciju u politički i privredni život Kosova, time se stvaraju još veće međuetničke tenzije koje veoma idu u prilog srpskim planovima za podelu Kosova.

705 Više o tome u sledećim tačkama 1 i 2.

706 R. Feter u jednom članku iz 2003. godine smatra: „Albanska većina na Kosovu ne sme više da bude talac srpske manjine.” R. Vetter: n. d. m., 1-3/2003, str. 81.

707 Izjava je potpisana od strane Predsednika Kosova i LDK I. Rugove, Premijera B. Redžepija, predsednika PDK (Partia Demokratike e Kosovës, Demokratska partija Kosova) Hašima Tačija, i predsednika AAK (Aleanca për Ardhmërinë e Kosovës, Alijanse za budućnost Kosova) Ramuša Haradinaja i glavnokomandujućeg KZK, general-potpukovnika Agima Čekua.

708 Cit. kod R. Vetter: n. d. m., 1-3/2003, str. 81 (u originalu odštampano kurzivom).

709 U izveštaju jedne kosovske organizacije koja okuplja trust mozgova se može na primer, pročitati: „Paralelne srpske institucije funkcionišu skoro u svakoj srpskoj enklavi na Kosovu, dok je severni deo na nezakonit način priključen na jugoslovenski telekom i srpski energetski sistem.” Isa Blumi (ur.): Administracija i upravljanje na Kosovu: Lekcije koje su naučene i lekcije koje treba naučiti, Priština/Ženeva, januar 2003. godine, str. 32.

710 „Srpski javni službenici i nastavnici koji rade za UNMIK primaju dve plate, jednu od UNMIK-a i drugu od Beograda. Beograd još uvek vrši isplatu penzija i socijalna davanja (za razliku od UNMIK-a). U teoriji to bi trebalo da znači da bar neki Srbi žive bolje nego pre, ali zbog neizvesne budućnosti ljudi ne žele da troše novac.” Međunarodna krizna grupa (MKG), Kosovo, Strategija za ekonomski razvoj, Izveštaj o Balkanu br. 123, Priština/Brisel 19. decembar 2001. godine, str. 11 (dostupno na sajtu: <http://www.crisisweb.org>).

Shodno Rez. UN-a br. 1244 (1999. godine) srpske paralelne strukture na Kosovu su nezakonite. Međutim, administracija UNMIK-a, kao i KFOR tolerišu te strukture. Najbolji primer za to je sever Kosova koji je praktično pod srpskom upravom i u kojem skoro da nije bilo moguće uspostaviti funkcionalne institucije UNMIK-a odn. kosovske institucije. U jednom sveobuhvatnom izveštaju OEBS-a koji je objavljen 7. oktobra 2003. godine navodi se da „paralelne strukture i dalje postoje na Kosovu u nekolicini oblasti javnog sektora i one imaju direktan uticaj na prava pojedinaca i vladavinu prava.”⁷¹¹

Nastavlja se „međusobno uzimanje talaca” među Kosovcima albanskog i srpskog etničkog porekla, što se još jednom manifestovalo izbijanjem međuetničkog nasilja u martu 2004. godine, i tako još jednom pokazalo srednjevekovni način razmišljanja i delovanja na Kosovu, ali i u Srbiji. Položaj srpske etničke grupe na Kosovu je direktno povezan sa nerešenim pitanjem statusa. Instrumentalizacija ove etničke grupe od strane Srbije – a time i sprečavanje normalizacije odnosa ove etničke grupe sa drugim etničkim grupama na Kosovu – doprinosi jačanju intenziteta međuetničkih konflikata, kako na Kosovu tako i u regionu.

Čini se da normalizacija odnosa i „rušenje geta” među Kosovcima albanskog i srpskog etničkog porekla nije u interesu etno-nacionalističkih snaga na obe strane jer njihov idealni tip države je stvaranje jedne „čisto” mono-etničke nacionalne države.

1. Prava etničkih grupa koja su ugrađena u Ustav i institucija zaštitnika građana

Odredbe utvrđene u Poglavlju 4 Ustavnog okvira štite zajednice stanovnika koje pripadaju istoj etničkoj, verskoj ili jezičkoj grupi. Cilj su očuvanje, zaštita i slobodno izražavanje etničkog, kulturnog, verskog i jezičkog identiteta. Etničkim zajednicama i njihovim pripadnicima garantovana su, između ostalog, i sledeća prava: upotreba jezika i pisma pred sudovima, administrativnim organima i drugim javnim telima; upotreba i isticanje simbola etničkih grupa u skladu sa zakonom; obrazovanje na maternjem jeziku; vesti na maternjem jeziku, uključujući i putem javne radio-difuzije; javne zdravstvene i socijalne usluge; unapređivanje tradicija etničkih grupa; udruživanje radi unapređivanja interesa etničkih grupa; neometani kontakt sa pripadnicima dotičnih etničkih grupa van Kosova; finansiranje, između ostalog kroz dobrotvorne donacije pripadnika neke etničke grupe, organizacije izvan Kosova ili od strane institucija samouprave.

711 <http://www.osce.org/item/7815.html>. Celokupni izveštaj (Paralelne strukture na Kosovu, oktobar 2003. godine) dostupan je na sajtu http://www.osce.org/documents/mik/2003/10/698_en.pdf.

Za zaštitu ovih garantovanih prava nadležna je i Institucija zaštitnika građana⁷¹². Zaštitnik građana ima samo ovlašćenja da daje preporuke i savete, ovlašćenje da prima žalbe, da sprovodi ispitivanja, posmatra i uvodi preventivne mere. Zaštitnik građana se bavi veoma teškim i sistematskim kršenjima prava etničkih grupa i njihovih pripadnika, kao i navodima diskriminacije.

2. Političko učešće etničkih grupa

Kosovo predstavlja jedan jedinstveni izborni okrug sa više osoba. U sastav Skupštine Kosova ulazi 120 poslanika, pri čemu se 100 mandata deli na osnovu dobijenih glasova na sve stranke, koalicije, inicijative građana i nezavisne kandidate (u daljem tekstu: partije). Preostalih 20 mandata su rezervisana poslanička mesta za „dodatnu” zastupljenost⁷¹³ manjinskih etničkih zajednica.⁷¹⁴ Rezervisani mandati se dele proporcionalno prema broju glasova koja su dobile partije dotičnih etničkih grupa.

Kada uporedimo procentualni udeo glasova sa mandatima vidimo da političke partije manjinskih etničkih zajednica na Kosovu imaju približno dvostruko više mandata od broja glasova koje su osvojile na izborima. Ovo je rezultat pozitivno diskriminišućih zaštitnih mera za etničke grupe na Kosovu, koje su utvrđene u Ustavnom okviru.

Shodno Ustavnom okviru i u osmočlanom predsedništvu Skupštine postoji jedno rezervisano mesto za jednog člana partije koja zastupa srpsku etničku grupu i mesto za još jednog predstavnika partije koja zastupa nealbansku i nesrpsku etničku grupu.

U kosovskoj Skupštini postoji i jedan od ukupno dva glavna skupštinska odbora⁷¹⁵ koji je predviđen za pitanja etničkih grupa, naime *Odbor za prava i interese etničkih zajednica*. Taj skupštinski odbor za etničke grupe sastoji se od dva pripadnika svake etničke grupe koja je zastupljena u Skupštini. Kod etničkih grupa koje su zastupljene sa samo jednim poslanikom u Skupštini, samo dotični pripadnik ulazi u sastav Odbora. Odbori takođe imaju i dva zamenika predsedavajućeg odbora koji moraju da pripadaju dvema različitim etničkim grupama. Odbor za etničke grupe može u zakonodavnom procesu da daje preporuke nadležnom funkcionalnom odboru ili Skupštini da prava i interesi etničkih grupa moraju na prikladan način da budu uzeti u obzir.

712 Vidi UNMIK/UR/2000/38 od 30. juna 2000. godine O uspostavljanju institucije ombudsmana na Kosovu.

713 Zbog dvostrukog računanja glasova koje su osvojile partije grupa naroda koji žive u manjini (jednom tokom proporcionalne podele 100 mandata i drugi put kod podele rezervisanih mandata) dolazi do kršenja principa jednakog važenja izbornog prava, po kojem svaki važeći glas ima istu vrednost prilikom brojanja glasova.

714 10 za partije koje zastupaju srpsku narodnu grupu, 4 za partije Roma, Aškalija i Egipćana, 3 za partije bošnjačke narodne grupe, 2 za partije turske narodne grupe i 1 za partiju narodne grupe Goranaca.

715 Drugi odbor je odbor za budžet. Drugi funkcionalni odbori se uspostavljaju prema potrebi.

Kao zaštitnu meru za etničke grupe, Ustavni okvir⁷¹⁶ predlaže i mogućnost podnošenja prigovora predsedništvu Skupštine, a koji može da podnese poslanik uz podršku još pet poslanika u roku od 48 sati nakon usvajanja nekog zakona ako taj zakon ili neke njegove odredbe ugrožavaju odlučujuće interese njegove etničke grupe. Zatim Skupština odlučuje da li će usvojiti predlog konsenzusa izrađen od strane predsedništva ili će sazvati tročlano veće koje se sastoji od jednog predstavnika inicijatora zakona (*sponzora zakona*), jednog predstavnika suprotne strane i predsedavajućeg člana kojeg bira. Ako Skupština odbije predlog konsenzusa podnet od strane Predsedništva Skupštine ili preporuku veća, onda zakon do daljeg ostaje usvojen od strane Skupštine. Ako se u roku od 48 sati nakon usvajanja nekog zakona ne podnese prigovor, ili je sproveden gore opisani postupak podnošenja prigovora, onda zakon važi kao usvojen.

Pored rezervisanih poslaničkih mesta predviđena su i rezervisana ministarska mesta za predstavnike manjinskih etničkih grupa. Tako na primer, najmanje dva ministra moraju da potiču iz grupa koje ne predstavljaju većinu u Skupštini: pri tome najmanje jedan ministar mora da bude pripadnik srpske etničke grupe i jedan ministar pripadnih nealbanske etničke grupe.

Pravo na upotrebu sopstvenog maternjeg jezika u kosovskim institucijama je takođe zagarantovano Ustavnim okvirom. Tako se sednice Skupštine i Vlade, kao i drugih organa vode na albanskom i srpskom jeziku. Takođe se i sva službena dokumenta štampaju na oba jezika. Članovi Vlade koji nisu albanske ili srpske etničke pripadnosti mogu da koriste i svoj sopstveni jezik. Zakoni se objavljuju na albanskom, bošnjačkom, engleskom, srpskom i turskom jeziku.

3. Rasprava o međuetničkim odnosima na Kosovu

Sa tačke gledišta Ustavnog okvira manjinske etničke grupe koje žive na Kosovu uživaju mnogo veća ustavom zagarantovana prava od manjina u drugim zemljama zapadnog Balkana ili EU. Neki autori s pravom konstatuju: „Interesantno je napomenuti da se jedan broj istih prava uskraćuje manjinama u mnogim evropskim državama koje se toliko uporno zalažu za njihovo poštovanje na Kosovu.”⁷¹⁷ To pokazuje jednu izvesnu eksperimentalnu prirodu međunarodnog angažovanja na Kosovu.

Suštinski problem prava etničkih grupa, a uopšteno i ljudskih prava na Kosovu leži više u njihovoj realizaciji, a ne toliko normama koje često nameće međunarodna

716 Pog. 9, Odeljak 1.39.

717 Richard Caplan: Novo povereništvo? Međunarodna uprava na teritorijama razorenim ratom, Adelphi Paper 341/Međunarodni institut za strateške studije, Oksford i dr. 2002. godine, str. 62 f.

zajednica. Tako postoji jedan veliki raskorak između *Ustavnog prava* i *ustavne stvarnosti*.

Nametnute norme često ne dovode do cilja pošto mali broj ljudi može sa njima da se poistoveti. Obuhvatanje ljudi koji žive u lokalima u proces izrade zakona povećalo bi šanse za realizaciju i unapredilo bi strukturu zaštite ljudskih i manjinskih prava. Međunarodna zajednica često navodi jednostavna objašnjenja za složene situacije međuetničkih odnosa na Kosovu i stigmatizuje određene grupe. Pravni stručnjak Markus BRAND daje ovakav opis situacije koja je nastala nakon juna 1999. godine:

„Međunarodni posmatrači na Kosovu i širom sveta ne nagingu ka tome da KFOR i UNMIK smatraju odgovornim kao organe koji imaju kontrolu, već radije kosovske Albance smatraju kolektivno ‚odgovornim‘ za situaciju.”⁷¹⁸

Takođe i teška ekonomska situacija, koja se u prvom redu može razumeti kao posledica nedostatka političkih rešenja, i izuzetno nizak životni standard koji ta situacija izaziva – naime najniži životni standard u Evropi – imaju veoma negativan uticaj na međuetničke odnose.

Dok su se odnosi između Kosovaca albanskog porekla i drugih etničkih grupa, kao sa Bošnjacima ili Romima, sve više normalizovali, odnosi između Kosovaca albanskog i srpskog etničkog porekla ostaju i dalje veoma napeti pod uticajem dnevne politike, pa čak dostižu stepen eksplozivnosti iako statistike pokazuju da su stope etnički motivisanog kriminala u stalnom opadanju od prestanka borbenih dejstava u junu 1999. godine.

U jednom izveštaju objavljenom 28. maja 2003. godine MKG poziva na sklapanje „građanskog ugovora” između manjinskih etničkih grupa, većinskog stanovništva Kosova i kosovskih institucija. Tako, sa jedne strane, vlada treba da prizna posebna prava tim etničkim grupama i da ih unapređuje, a s druge strane etničke grupe ne trebaju da dovode u pitanje autoritet vlade. U izveštaju se kritikuje nepostojanje međusobnog priznavanja koje bi bilo neizbežan uslov za bolje međuetničke odnose i uspostavljanje ‚pozitivnog mira‘.⁷¹⁹

Što se tiče međuetničkih odnosa na Kosovu na kraju mogu da konstatujem da tenzija koja postoji između Kosovaca albanskog i srpskog etničkog porekla koja sprečava uspostavljanje i osiguravanje ‚pozitivnog mira‘ ima tri glavna uzroka:

1. Instrumentalizaciju srpske etničke grupe na Kosovu od strane Srbije koja sledi unutarpolitičke ciljeve;
2. Široko rasprostranjeno odsustvo spremnosti od strane Kosovaca srpskog etničkog porekla da se suoče sa ulogom manjinske etničke grupe, što za njih

718 M. G. Brand: n. d. m., 70/2001, str. 488.

719 Up. MKG, n. d. m., Priština/Brisel 28. maj 2003. godine (Izvršni rezime i preporuke).

predstavlja gubitak statusa „*građana prvog reda*” koji su uživali tokom aparthejskog srpskog režima na Kosovu;

3. Nedostatak spremnosti i političke zrelosti većine Kosovaca da svoje sugrađane srpskog etničkog porekla priznaju kao *ravnopravan* deo kosovskog društva *koji se podrazumeva*, pri čemu trenutno ponašanje Srbije na Kosovu i oko njega, kao i nepostojanje procesa pomirenja negativno utiču na to priznanje.

S obzirom na već navedeno, šanse za normalizaciju odnosa između Kosovaca albanskog i Kosovaca srpskog etničkog porekla s jedne strane, i Srbije i Kosova sa druge strane, izuzetno su male bez trajnog procesa pomirenja i jednog „pozitivnog mira”.

„Narodi postoje kako u vremenu, tako i u prostoru. Bez razumevanja prošlosti biće teško oblikovati budućnost.”⁷²⁰

„Biće jednog naroda znači da svi pojedinci imaju mnogo toga zajedničkog, pa čak i to da su mnoge stvari zaboravili.”⁷²¹

IV. Između iluzije i realnosti: „Proces pomirenja” u srpsko-kosovskom konfliktu

Da bi članstvo zemalja zapadnog Balkana u EU jednog dana moglo da postane realnost, neophodan je jedan dugotrajan i održiv proces pomirenja između zemalja i naroda tog regiona. Hrvatska i Srbija i Crna Gora načinile su prvi korak u pravcu procesa pomirenja. Taj korak je, međutim, bio moguć tek nekoliko godina nakon što su se ove dve zemlje međusobno priznale kao ravnopravni partneri, tj. nezavisne države. „U ime prošlosti koju ne možemo da zaboravimo i zarad jedne bolje zajedničke budućnosti želim da se izvinim za svo zlo koje su počinili građani Srbije i Crne Gore.”⁷²² Tim rečima se predsednik provizorne državne unije Srbije i Crne Gore, Svetozar MAROVIĆ izvinuo hrvatskom predsedniku Stjepanu MESIĆU, koji se tokom svoje posete Beogradu skoro istim rečima izvinuo⁷²³ za „zločine koji su počinjeni nad građanima Unije Srbije i Crne Gore”.

720 C. Bildt: n. d. m., januar/februar 2001. godine, str. 149.

721 E. Renan [1882]: n. d. m., Beč, Bozen 1995. godine, str. 45 f.

722 Gertraud Illmeier: Stipe Mesić u poseti nekadašnjem smrtnom neprijatelju Srbiji, u: Die Presse, 11. septembar 2003. godine, str. 6.

723 Up. isto. Krajem maja 2004. godine i S. Marović je posetio Zagreb kao prvi šef države iz Beograda nakon raspada SFRJ. Up. Neue Zürcher Zeitung, 26. maj 2004. godine, str. 5.

Ovakav događaj kao u slučaju Srbije i Hrvatske ne možemo u bližoj budućnosti očekivati u srpsko-kosovskom konfliktu. U Beču su 14. oktobra 2003. godine, pod pokroviteljstvom međunarodne zajednice počeli takozvani razgovori o tehničkim pitanjima između Srbije i Kosova koji se vode sa različitim intenzitetom. Rezultati takvih „razgovora o tehničkim pitanjima” ipak ne mogu da zamene nezaobilazni proces pomirenja koji je neophodan za postizanje trajnog mira u srpsko-kosovskom konfliktu. Uspešan proces pomirenja u srpsko-kosovskom konfliktu mogao bi da predstavlja pozitivan primer i za druge međuetničke antagonizme u regionu zapadnog Balkana, pošto taj konflikt predstavlja srž izazova za uspostavljanje i obezbeđivanje dugoročnog mira na zapadnom Balkanu. Međutim, ovaj scenario još uvek predstavlja samo želju:

„Sve dok se Albanci boje, a Srbi nadaju da će se vratiti beogradska vlast, svaka od strana će se psihički i praktično pripremati za naredni rat, skrećući pažnju sa drugih hitnih političkih, ekonomskih i društvenih problema.”⁷²⁴

Godinama nakon okončanja otvorenih ratnih dejstava između Srbije i Kosova bilo bi vreme da, što se tiče procesa integracije u EU, bar elite uvide neophodnost procesa pomirenja. Svako dalje odlaganje neće olakšati ovaj proces, već u sebi krije druge opasnosti. Hitnost suočavanja sa dosadašnjim događajima R. BIRMAN ističe ovako:

„Bez otkrivanja istorijske istine, pomirenje na Balkanu nije moguće. [...] Ali kada bi to pomirenje trebalo da počne ako ne danas kada su po prvi put sve vlade u regionu demokratski izabrane i gde perspektiva pristupanja EU oslobađa ogromne snage transformacije i kada su sve zemlje suštinski upućene na sveobuhvatnu pomoć?”⁷²⁵

Suočavanje sa rezultatima iz proteklih decenija se često tumači kao pokušaj ponovnog oživljavanja konflikata, a ne kao neophodan korak u procesu prerade konflikata. Pokušaji međunarodne administracije da prati *strategiju kupovine vremena* i da se nada da će kao krajnji ishod *prošlost biti zaboravljena*, mogu, po mom mišljenju, u najboljem slučaju da dovedu do zamrzavanja poimanja ‘drugih’, ali ne i da postignu normalizaciju odnosa sa ‘drugima’. Nisu retke naivne nade da se normalizacija odnosa između naroda i zemalja zapadnog Balkana može postići bez formalne *molbe za oproštajem* i *priznanja krivice*. Svaki čovek koji je proveo izvesno vreme u zemljama Balkana osporiće takve nade. Istorija i ‘kolektivno sećanje’ naroda Balkana stariji su od slika koje se motaju po glavama međunarodnih

724 MKG, n. d. m., Brisel 1. april 2001. godine, str. VIII.

725 Rafael Biermann: Pomirenje i novi početak. Haški tribunal i njegove posledice, u: Međunarodna politika – Arhiv Evrope 5/2002, str. 24.

birokrata kojima su povereni procesi pomirenja i koji ljudima iz tog regiona često predočavaju rečenicu „*Prošlost mora da bude zaboravljena*”.

Dijametralno suprotstavljeni stavovi o statusu Kosova u Srbiji i na Kosovu pokazuju da još ne postoje osnovni preduslovi za „proces pomirenja” u srpsko-kosovskom konfliktu. Neposredno pred početak „pregovora o tehničkim pitanjima” u oktobru 2003. godine, Srbija je definisala sopstvene pregovaračke linije.⁷²⁶ Stav Srbije prema Kosovu i dalje je nepromenjen i time postoji i dalje opasnost od ponavljanja ratnog sukoba. Dok za Kosovce nezavisnost Kosova već predstavlja jedno kompromisno rešenje u odnosu na ujedinjenje sa Albanijom, Srbija na autonomiju za Kosovo unutar Republike Srbije gleda kao na konačno rešenje.

Post-miloševićvska Srbija nije razlog da se neko oseća krivim zbog agresivne politike iz proteklih decenija. Mnoga dela se čak i poriču: „Prema jednom izveštaju (post-miloševićevskog) Ministarstva unutrašnjih poslova Srbije (MUP), „Albanci sa Kosova nikad nisu bili predmet etničkog čišćenja od strane Srba”.⁷²⁷ Tako se u Srbiji niti u državnim institucijama, a ni među političkim elitama, u obrazovnim ustanovama ili u medijima ne pominje *proces savladavanja prošlosti* koji je neophodan i neizbežan za postizanje dugoročnog mira. „Skoro da i nema razračunavanja sa sopstvenom prošlošću: Vukovar, Srebrenica, Sarajevo, Drenica, Račak – to su sve tabu teme, a posebno u medijima.”⁷²⁸ *Proces savladavanja prošlosti* imao bi međutim, solidnu osnovu među stanovništvom pošto su prema tvrdnji nekih stručnjaka u Srbiji „građani koji razmišljaju evropski i demokratski, dakle skoro jedna trećina birača [...] spremni da se pozabave sa prošlošću”⁷²⁹.

Međunarodni tribunal za ratne zločine počinjene u bivšoj Jugoslaviji (ICTY) u Hagu ne smatra se važnim vezivom u procesu pomirenja, već instrumentom zapadnih sila. „Zaista, 75 procenata Srba, uključujući Košunicu, veruje da Međunarodni krivični tribunal ima predrasude prema njima.”⁷³⁰ Po mom mišljenju, državne institucije tumače ratne zločine na način koji predstavlja uvredu za žrtve: „Milošević je optužen za ubistvo, utaju poreza i druge zločine počinjene u Srbiji, a ne za ratne zločine.”⁷³¹

Sve dok Srbija ne prestane da polaže pravo na Kosovo dotle će i za kosovsku stranu proces pomirenja sa Srbijom ostati tabu tema. Politička neizvesnost daje

726 Up. Die Presse, 3. septembar 2003. godine, str. 7.

727 Slavenko Terzić: Etničko čišćenje stare Srbije od Albanaca, u: Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije, Ekstremizam, str. 7-10, cit. kod A. Matveeva, W. Ch. Paes: n. d. m., jun 2003. godine, str. 18.

728 R. Biermann: n. d. m., 5/2002, str. 22.

729 Politikolog Vladimir Goati dana 21.12.2002. godine u razgovoru sa R. Feterom, cit. kod R. Vetter: n. d. m., 4/2003, str. 499.

730 International Herald Tribune, 14. februar 2002. godine, str.3, cit. kod S. P. Ramet, Ph. W. Lyon: n. d. m., 5/2002, str. 17.

731 Jacques Rupnik: Jugoslavija posle Miloševića, u: Opstanak. Međunarodni institut za strateške studije, Tom 43, 2/2001, str. 19.

suviše veliki prostor snovima, strahovima i nesporazumima. Poimanje NATO intervencije iz 1999. godine od strane etno-nacionalističkih krugova etničkih Albanaca⁷³² je posledica te političke neizvesnosti. Tako ti krugovi gledaju na intervenciju NATO-a iz 1999. godine kao na korak ka stvaranju monoetničkih država, iako je intervencija NATO-a od strane država članica NATO-a pre svega bila zamišljena kao humanitarna akcija.

Instrumentalizacija srpske etničke grupe na Kosovu od strane paralelnih struktura predstavlja još jednu prepreku za „proces pomirenja” u srpsko-kosovskom konfliktu.⁷³³ Ovakva politika Srbije prema Kosovu istovremeno odgovara i militantnim etno-nacionalističkim krugovima Kosovaca albanskog etničkog porekla, jer obe strane teže podeli prema etničkim principima. Svesno ili nesvesno, ove etno-nacionalističke snage dvaju strana u konfliktu međusobno se dopunjuju.

Stav međunarodne zajednice ne pospešuje uvek „proces pomirenja” u srpsko-kosovskom konfliktu. Nakon promene vlasti u Srbiji 2000. godine, mnoge zapadno-evropske države gajile su nade koje ne olakšavaju rešavanje srpsko-kosovskog konflikta:

„Dve su iluzije povezane sa padom Miloševića. Kao prvo, pošto autoritarni etno-nacionalizam stvara podele, demokratija bi trebala da pomogne ujedinjenju. [...] Druga iluzija, koja je čini se zajednička za većinu zapadnih vlada je da se, pošto Miloševića više nema, ponovo može oživeti jedna okrnjena verzija Jugoslavije.”⁷³⁴

Ponašanje EU prema regionu zapadnog Balkana ogledalo se, na primer, u vidu energičnog angažovanja EU oko stvaranja nove veštačke tvorevine „Solanije”.⁷³⁵ Nekoordinisani postupci i nepostojanje zajedničkog jezika između EU i Sjedinjenih Američkih Država dovode do neuspeha⁷³⁶ u regionu zapadnog Balkana.

732 Za razliku od srpske partijske scene, ovi krugovi na Kosovu su na parlamentarnim izborima dobili samo oko jedan procenat glasova.

733 O destruktivnoj ulozi Srbije u procesu izgradnje mira na Kosovu putem instrumentalizacije srpske manjine sa isključivim ciljem da se postigne podela Kosova, up. npr. Međunarodna krizna grupa (MKG), UNMIK-ov kosovski albatros: Rešavanje podele Mitrovice, Izveštaj o Balkanu br. 131, Priština i dr. 3 jun 2002. godine (dostupno na sajtu: <http://www.crisisweb.org>).

734 J. Rupnik: n. d. m., 2/2001, str. 22.

735 Aluzija na angažman H. Solane na uspostavljanju provizorne Državne unije Srbije i Crne Gore.

736 Poznavaoci ove problematike daju indikativne primere za to: „Zaista, početkom ove godine Brisel je Beogradu ponudio novi zajam od 100 miliona dolara istog dana kada je Vašington ukinuo pomoć zbog odbijanja saradnje u vezi sa izručivanjem ratnih zločinaca; Francuska i Nemačka su odlučno prigrabile tu priliku da objave da odgovornost za ratne zločine neće uticati na njihove odluke u pogledu pomoći.” M. Abramowitz, H. Hurlburt: n. d. m., septembar/oktobar 2002. godine, str. 4.

Nepostojanje priznanja krivice, nedovoljna saradnja po pitanjima nestalih lica i povratka izbeglica, i krivotvorenje istorijskih činjenica ometaju proces pomirenja u srpsko-kosovskom konfliktu. Ove prepreke su istovremeno i predmet i alat srpske dnevne politike.

Do danas je u Srbiji otkriveno više masovnih grobnica sa ubijenim Kosovcima. Međutim, leševi se već godinama ne predaju porodicama radi identifikacije, odn. institutima za sudsku medicinu. Oni se upotrebljavaju kao politička moneta da bi se u određenim vremenskim razmacima pokazala „dobra volja”. Na sličan način su i prognana lica postala lopta u dnevno-političkim igrama. Beograd govori o 250.000 izbeglica sa Kosova u Srbiji. U demografskim i političkim krugovima na Kosovu se ta brojka dovodi u pitanje i procenjuje se na približno polovinu. Oko četrdeset procenata ljudi koje pominje Beograd su Srbi poreklom iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine,⁷³⁷ koje je režim S. Miloševića naseljavao na Kosovu kao kolonizatore.

U zemlji u kojoj ekstremno nacionalističke partije dominiraju političkom scenom⁷³⁸, ideje koje bi trebale da omoguće proces pomirenja bivaju ili ignorisane ili ugušene na samom začetku. Profesorka psihologije sa Beogradskog Univerziteta Ružica ROSANDIĆ predložila je osnivanje jednog „*Balkanskog instituta za istraživanje školskih udžbenika*” za zemlje Balkana, koji bi se mogao uporediti sa Institutom Georg-Ekert za izučavanje školskih udžbenika koji je u Nemačkoj osnovao UNESCO 1951. godine.⁷³⁹ Ovakvi predlozi bili bi u suprotnosti sa „naglašavanjem jedinstvenosti sopstvene nacije”, koja u zemljama jugoistočne Evrope nakon 1989. godine održava etno-nacionalistički fokus u obrazovnim ustanovama⁷⁴⁰ i dovodi do veličanja sopstvene prošlosti u školskim udžbenicima.⁷⁴¹

737 Up. Izveštaj o projektu o etničkim odnosima, n. d. m., Nju Džerzi 2003. godine, str. 15.

738 Tako je na primer, u trećem izbornom krugu predsedničkih izbora u Srbiji 8. decembra 2002. godine Vojislav Šešelj, koji se već nalazi u pritvoru ICTY u Hagu i koji je još uvek zvanični lider srpske ultra-nacionalističke Srpske radikalne stranke, sa izlaznošću od 45,20 procenata glasača dobio 1.068.000 glasova (36,30 procenata). Njegov protivkandidat, Vojislav Koštunica koji gaji slične velikosrpske aspiracije, osvojio je 1.695.000 glasova (57,50 procenata). Up. R. Vetter: n. d. m., 4/2003, str. 484 ff. Takođe i na parlamentarnim izborima 28. decembra 2003. godine je ultra-nacionalistička Srpska radikalna stranka izlašla kao partija sa najvećim brojem osvojenih glasova i osvojila najveći broj mandata, 81 od 250 mandata. Up. Die Presse, 16. januar 2004. godine, str. 7. Vladimir Goati naziva partijsku scenu „u Srbiji mešavinom nacionalističkih i socijalističkih partija, nacional-socijalizam u balkanskom izdanju [...] jedna veoma specifična mešavina dva različita gledišta.” V. Goati, n. d. m., 4/2003, str. 493. Više o partijskom sistemu Srbije up. isto, str. 492 ff. Ovaj politički trend u Srbiji traje i do danas.

739 Up. Ružica Rosandic: Borba sa mirovnim obrazovanjem u Srbiji, Peaceworks br. 33, Institut Sjedinjenih Država za mir, april 2000. godine, str. 39 (dostupno na sajtu: www.usip.org).

740 Up. npr. Izveštaj o jednom istraživačkom projektu o istoriji jugoistočne Evrope Aleksandre Demcisin: Makedoncima njene Makedonce, u: Die Presse, 6. oktobar 2003. godine, str. 26.

741 O školskom sistemu i sadržaju školskih knjiga u Srbiji up. R. Rosandic: n. d. m., april 2000. godine, str. 15-22. Za poređenje udžbenika iz istorije za učenike starosti između 12 i 14

Pre svega se ovde može izvući zaključak da kritično suočavanje sa sopstvenom prošlošću predstavlja neizbežni preduslov za proces pomirenja. Ali polazeći od opisane političke situacije u Srbiji, ne može se očekivati brza promena kursa u srpskoj politici prema Kosovu. I na Kosovu se zbog slabih političkih i ekonomskih kapaciteta i nedostatka političke svesti jedva i mogu očekivati koraci koji vode ka održivom procesu pomirenja. Glavna prepreka tome u ovom slučaju je nepostojanje pravne države, a samim tim i nepostojanje efikasne zaštite ljudskih i manjinskih prava na Kosovu.

Ukoliko Srbija nije zainteresovana za proces pomirenja i ukoliko međunarodna zajednica, a posebno EU, ne pospešuje ovaj proces, onda bi barem kosovske institucije trebale da pokušaju mnogo odlučnije nego ranije da preskoče sopstvenu senku i pokrenu dalji proces pomirenja između različitih etničkih grupa na Kosovu pošto će samo na taj način biti moguće ostvariti pravnu državu i političke ciljeve Kosova.

Odeljak VII: Zaključci i pogled u budućnost: Izjava o evropskoj budućnosti regiona zapadnog Balkana

Kosovo i celokupni prostor jugoistočne Evrope nalaze se u jednoj fazi dinamičnih transformacija. Iz tog razloga i svako destruktivno delovanje od strane političkih aktera ima izuzetno negativne posledice po dinamiku stvaranja pravnih država. Direktno ili indirektno trajno vojno i civilno prisustvo od strane uspostavljenih demokratija je neophodno za pokretanje sveobuhvatnog mehanizma bezbednosti i njegov opstanak i kako bi se osigurao prelaz ka demokratskim, državno-pravnim strukturama, očuvanje ljudskih prava i funkcionišuća tržišna privreda.

Integracija „Balkanaca” u evropske privredne, demokratsko-liberalne i političke strukture EU nije utopija, već opipljiva šansa za trajno uspostavljanje i osiguravanje mira, koja se ne javlja toliko često u istoriji. Toj šansi međutim, izgleda nisu dorasle ekstremističke struje klasične levo i desno orijentisane ideološke šeme, ako se u 21. veku uopšte može govoriti o takvim podelama, a koje se, iako u manjini, stalno manifestuju u vidu virusa.

U narednom slučaju, integracija Kosova u evropske strukture sa Beogradom kao glavnim gradom je, po mom mišljenju, nerealna, pa čak i nemoguća ako se želi postići cilj dugoročnog uspostavljanja i obezbeđivanja mira i ako se, u krajnjem redu uzme u obzir i politika Beograda koja je vođena na Kosovu između 1989. i 1999. godine. Stoga se za sve one koji su zainteresovani za evropsku integraciju međusobno priznanje čini neizbežnim.

Dnevna politika često reaguje drugačije od onoga što zahtevaju činjenice zasnovane na realnosti, pri čemu se po mom mišljenju, opet potcenjuje opasnost od „slanja obmanjujućih signala”. Pri tome u vezi sa dugoročnim mirom postoji i pesimistična vizija da se zbog politike interesa jedne ili druge velesile na Balkanu namerno vodi jedna „politika stabilizacije i bezbednosna politika koja nije sposobna da preživi”. U konkretnom smislu to bi predstavljalo nasleđe iz hladnog rata tokom kojeg je pokušavano održavanje mira putem regionalnih hegemonija.

D. ZENGHAS daje sledeće prigodno istorijsko poređenje u pogledu nesposobnosti miroljubivog rešenja sporova u okviru kolektivne bezbednosti i gubitkom poštovanja prema odgovarajućim institucijama u zapadnoevropskom kontekstu koji iz toga proizilazi:

„[...] Podsećajući na to da je tokom tridesetih godina fašistička Italija zavarala Ligu naroda koja je bila jedna jaka tvorevina, kao što je slično

učinila Srbija tokom proteklih godina u odnosu na KEBS/OEBS, EU, NATO i Ujedinjene nacije.”⁷⁴²

Tri državne tvorevine pod imenom *Jugoslavija*, naime Kraljevina Jugoslavija (1929. – 1941. godine), SFRJ (1945. – 1991. godine) i *milosevićevska* SRJ nisu mogle taj problem da reše ni vojnim, ni političkim putem. Na osnovu dosadašnjih istorijskih iskustava i sadašnje društveno-psihološke situacije na Kosovu i oko njega nerealno je da trajno rešenje kosovskog problema bude postignuto integracijom u jednu „četvrtu *Jugoslaviju*” (recimo u *milosevićevsku* SRJ koja je bila međunarodno priznata 2000. godine, a koja se privremeno zvala Srbija i Crna Gora) – ili čak u Srbiju.

To potvrđuju kako kosovski, tako i međunarodni nezavisni stručnjaci koji su ocenili da ostanak Kosova u *milosevićevskoj* SRJ odn. Srbiji između ostalog može da ugrozi mir.

Da bi naponi velike većine domaćeg stanovništva i aktera iz međunarodne zajednice u pogledu stvaranja pravne države na Kosovu mogli da budu realizovani i da bi region zapadnog Balkana mogao da bude dugoročno staibilizovan i u budućnosti politički i ekonomski integrisan u EU, čime bi bili obuzdani i spoljašnji nacionalizmi i šovinizmi u regionu, po meni su, *neizbežni sledeći uslovi*:

- a) dugoročni i razumni politički i ekonomski angažman zapadnih demokratija na Kosovu i prostoru Balkana;
 - b) legalno i etički opravdano rešenje pitanja statusa Kosova, pri čemu volja naroda mora da bude uzeta u obzir;
- kao i
- c) posvećenost suočavanju sa prošlošću i odgovorno suočavanje sa prošlošću kao osnov za poverenje među svim učesnicima u konfliktu u pogledu mirne budućnosti.

Uspostavljanje i konsolidacija pravne države na Kosovu i prostoru Balkana mogu, po mom mišljenju, da budu uspešni uprkos svoj kritici koja se iskazuje na Kosovu i u inostranstvu, ako gore navedeni *neizbežni uslovi* budu realizovani.⁷⁴³

Što se tiče perspektiva budućnosti Kosova, treba napomenuti da Kosovo ima najmlađe stanovništvo u Evropi: dve trećine Kosovaca mlađi su od 30 godina. To može za posledicu da ima potencijalni razvoj, ali i potencijalnu eksploziju.

742 D. Senghaas: a.a. O., Frankfurt na Majni 1997. godine, str. 568.

743 U tom smislu na Kosovu postoji mišljenje da se taj proces „u osnovi [razlikuje] od stvaranja država u Evropi, gde je prvo bila stvorena država, pa nakon toga demokratija.” V. Surroi: n. d. m., 3/2001, str. 27.

Bez želje za postavljanjem negativnih prognoza budućnosti, tokom posljednjeg rata na Kosovu 1999. godine su ponovo bila „zacementirana”, već duboko ukorenjena socio-psihološka poimanja jedne strane o samoj sebi i druge strane o drugoj strani između Kosova i Srbije, zbog čega se na kontakt između ove dve nacije gleda kao na „obavezu”. To u sadašnjem kosovskom odn. srpskom društvu predstavlja jednu realnost koja i u budućem političkom regulisanju i budućim izazovima ne može da bude ignorisana. Da bi se situacija na Kosovu mogla usmeriti u pravcu jedne situacije *u kojoj je mir „nesalomiv”*, i Srbija i Kosovo moraju da prepoznaju granice realnosti. Štaviše, i birokratija međunarodne zajednice bi trebala, umesto da se pridržava „regulisanja konflikata” koje je daleko od realnosti, da realnost nazove pravim imenom kako bi izbegla buduće „revolucionarne” situacije.

Jedno izvesno vreme su privremene administrativne strukture za Kosovo sigurno bile veoma korisne i neizbežne za proces demokratizacije. Međutim, treba i blagovremeno prepoznati da „večite” privremene, provizorne administrativne strukture pre svega služe za „cementiranje” *status kvoa* umesto mira i da su praćene rastućim troškovima i unutrašnjim i spoljašnjim rizicima. Da bi „Projekat” demokratizacije konačno bio uspešan, međunarodna zajednica treba nakon okončanja *de facto* protektorata na Kosovu da je ostvarila trajan mir i stabilizaciju regiona. Međutim, za ovo – bar u očima javnosti – nedostaje jasna vizija od strane međunarodne zajednice.

Ponekad se u međunarodnoj raspravi o problemima na Balkanu javlja i pojam „Velika Albanija” odn. u poslednje vreme i „Veliko Kosovo” koji predstavlja proizvod srpske propagande kada se radi o *priznanju prava na nezavisnost* Kosova. Pri tome se ignoriše činjenica da se Kosovci u najboljem slučaju u kulturnom smislu, ali ne i u političkom smislu smatraju delom jedne „velikoalbanske nacije”. Ako je krajem 19. veka na Balkanu postojalo „albansko pitanje”, onda na osnovu istorijskih i društveno političkih događaja u albanskom govornom području početkom 21. veka ima *više* „albanskih pitanja” koja sva čekaju na odgovor. U dugoročnom smislu, samo jedan „evropski odgovor”, integracija u EU može da deluje stabilizujuće. Ipak, po mom mišljenju, ne bi trebala da se potceni činjenica da članstvo u EU ne bi moglo u svakoj zamislivoj konstelaciji država da bude garant za mir odn. rešenje kosovskog problema.

Podela Balkana na „čisto” etničke države, recimo u obliku kantona, koju za srpsku manjinu na Kosovu ponovo otvoreno zahtevaju vlastodršci iz Beograda bila bi, po mom mišljenju, najlošija zamisliva konstelacija za rešenje problema na Balkanu. U tom slučaju, „etnička čišćenja” bi ponovo došla na dnevni red, kao što je to bio slučaj tokom proteklih decenija.⁷⁴⁴

744 U ovakvom slučaju bi, na primer, bilo teško argumentovati zašto se Hrvati ili Srbi iz Bosne i Hercegovine ne mogu ujediniti sa Hrvatskom, odn. Srbijom ili Albanci u Crnoj Gori, u Makedoniji ili na jugu Srbije sa Kosovom pošto bi prilikom teritorijalne podele Kosova zaista došlo do promena granica konstitutivnih jedinica SFRJ.

Na kraju krajeva, Kosovci i Srbi uprkos svemu i nezavisno od toga kada će biti postignuto „konačno” rešenje ostaju susedi i moraće da pronađu nove oblike za miran život jednih pored drugih.

Takođe i učvršćene pravne države, koje imaju veliku integracionu snagu drže se zajedno na osnovu ekonomskih i političkih interesa. Na primer, kao što tvrdi sociolog Kas DEPREZ, Belgija može da opstane kao federacija uprkos sve jačem konfliktu zbog jezika sve dok preovladavaju prednosti zajedničke države za Flamance i Valonce.⁷⁴⁵

Što se tiče Kosova i Srbije, već duže vreme ne postoje nikakve prednosti, a pre svega ni obostrani interesi za zajedničkom državom, ako su ikada uopšte postojali. Stoga je, po mom mišljenju, svaki iznudeći „ostanak” u zajedničkoj državi *po sebi* osuđen na propast. Integracija može samo kao dobrovoljna i obostrana želja da bude šansa i budući osnov. Mada je prokockana šansa za zajedničko pristupanje svih bivših jugoslovenskih republika u EU, ipak postoji šansa za jednu buduću saradnju na nivou EU, što istovremeno odgovara i viziji Kosova, Srbije i balkanskog prostora koji su zainteresovani za demokratiju i postojanje pravne države.

Više od deset godina nakon potpisivanja Dejtonskog sporazuma i više od sedam godina nakon usvajanja Rez. UN-a br. 1244 (1999. godine) ne možemo govoriti o „pozitivnom miru” u regionu zapadnog Balkana – a još manje u slučaju srpsko-kosovskog konflikta. Povlačenje međunarodnih mirovnih snaga sa Kosova imalo bi za posledicu rat. U tom smislu, situacija u srpsko-kosovskom konfliktu više liči na *stanje prekida vatre* nego na *stanje mira*.

„Kosovsko pitanje” važi za lakmus-test evropske budućnosti Balkanskog regiona. Evropska ideja o integraciji nudi jednu miroljubivu i ekonomski obećavajuću alternativu za razliku od etnički zasnovanih pokušaja ujedinjenja regiona zapadnog Balkana tokom poslednjih vekova. Međutim, u slučaju srpsko-kosovskog konflikta preduslov je priznavanje političke nacije Kosovaca.

Da bi ideja o evropskoj integraciji postala stvarnost na zapadnom Balkanu neminovna je jedna sveobuhvatna i ustaljena podrška od strane EU. Evropska unija je u dugoročnom pogledu predvidela jednu evropsku budućnost za Kosovo i celokupni prostor zapadnog Balkana, ali još nema bilo kakve konkretne i ostvarljive planove kako da postigne taj cilj.⁷⁴⁶

Srpsko-kosovski konflikt koji je od strane međunarodne zajednice više „zamrznut” nego što je rešen postao je kočnica evropske ideje o integraciji ne samo za Kosovo i Srbiju, već i za celokupni region zapadnog Balkana. Zbog dugotrajnog

745 Vidi Kas Deprez, u: Hanspeter Kriesi i dr. (Izd.): Nacija i nacionalni identitet. Evropsko iskustvo u perspektivi, Cirihi 1999. godine.

746 Up. Institut Sjedinjenih Država za mir (USIP), Specijalni izveštaj, Vreme za odluku o Kosovu. Kako i kada?, Vašington DC, februar 2003. godine, str. 2 (dostupno na sajtu: www.usip.org).

odliva mozgova elite u političkim dešavanjima su velikim delom odsutne.⁷⁴⁷ Do sada su elite bile te koje su dovele do napretka u sprovođenju evropske ideje o integraciji tokom dosadašnje istorije integracije u EU. Ostaje zakonitka kako ta ideja može da bude realizovana u zemljama zapadnog Balkana kada elite izostaju iz procesa izgradnje pravne države odn. protivnici funkcionišuće pravne države ih sprečavaju u tome.

Demokratske, pravno-državne i tržišno-ekonomske strukture i dalje su izuzetno krhke, a samim tim su male i šanse za skorašnju realizaciju nosećih stubova „civilizacijskog šestougla”⁷⁴⁸.

Ova mračna realnost odražava se negativno na konflikt između Srbije i Kosova. Razlozi za krhkost pravno-državnih struktura trebali bi, po mom mišljenju, da budu jače i temeljnije proučeni kako bi se razradile mogućnosti za izlazak iz te situacije. To bi pomoglo kako EU, tako i regionu zapadnog Balkana da na diferenciraniji način razumeju neophodnost dugoročne i sveobuhvatne bezbednosti i budućnost procesa demokratizacije i transformacije u ovom evropskom regionu kako bi pokrenuli neophodne mere za uspostavljanje i održivo osiguranje pravne države.

Za uspešnost procesa integracije regiona zapadnog Balkana u EU je u smislu dugoročnog utvrđivanja mira neophodno jedno trajno i održivo rešenje srpsko-kosovskog konflikta koje se može postići samo putem *pravičnog rešenja* ‘kosovskog pitanja’. Međutim, o pravičnom rešenju ‘kosovskog pitanja’ može biti reči samo ako se odluka o tom pitanju zasniva pre svega na interesima Kosovaca. S tim u vezi, primerno pitanje ne bi trebalo da glasi da li pravo na samoopredeljenje Kosovaca treba da bude priznato ili ne, već koji je put koji u Srbiji, na Kosovu i u celokupnom regionu zapadnog Balkana vodi ka funkcionišućim pravnim državama.

Rešenje srpsko-kosovskog konflikta u smislu ideje o evropskoj integraciji podstaklo bi i Srbiju i Kosovo da krenu ka konstruktivnom savladavanju prošlosti koja opterećuje ‘pozitivni mir’ i da na taj način postave kamen temeljac u procesu uspostavljanja i osiguravanja dugoročnog mira. To bi povećalo šanse za proces izgradnje pravne države, koji bi u srpsko-kosovskom konfliktu, po mom mišljenju mogao da bude pokrenut samo putem međusobnog priznanja.

747 Up. Vedran Horvat: Odliv mozgova. Pretnja po uspešnu tranziciju u jugoistočnoj Evropi?, u: Southeast European Politics, Tom V, br. 1, jun 2004. godine, str. 91. Očajna ekonomska situacija na Kosovu primorava mnoge Kosovce, nezavisno od njihovog etničkog porekla, da se sele u ekonomski razvijenije zemlje. Gubitak ljudskih kapaciteta kako za domaće, tako i za međunarodne institucije na Kosovu samo se retko pominje.

748 Civilizacijski šestougao predstavlja pristup u proučavanju mira koji povezuje šest aspekata: monopol sile, pravnu državu, međusobnu zavisnost i kontrolu afekata, demokratsko učestvovanje, socijalnu pravdu i kulturu rešavanja konflikata. Za više detalja o civilizacijskom šestouglu up. Dieter Senghaas: Mir kao civilizacijski projekat, u: D. Senghaas (Izd.): n. d. m., Frankfurt na Majni 1995. godine, str. 196 ff.

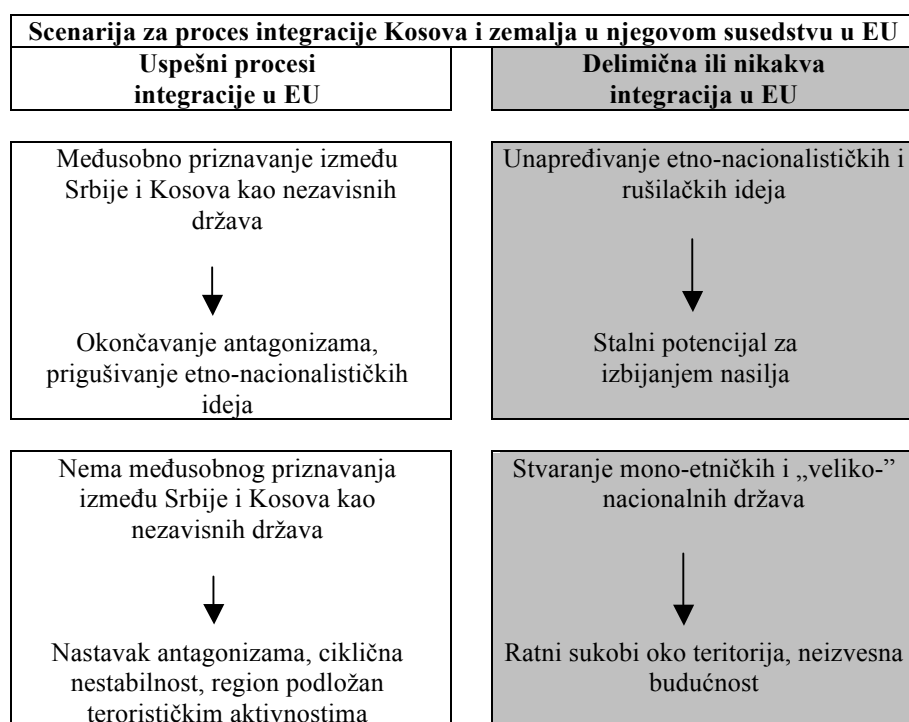
U tom procesu je nezaobilazna političko-demokratska kultura. Razvoj jedne političko-demokratske strukture zahteva međutim, jedan određeni privredni standard i realne i pravedne šanse za preuzimanje i dokazivanje političke odgovornosti. Ti uslovi su na Kosovu pod administracijom UNMIK-a bili samo ispunjeni u nedovoljnoj meri.

Osnovna evropska ideja o zajedničkom vršenju prava na samoopredeljenje trebalo bi da postane realnost i u regionu zapadnog Balkana pri čemu zahtev Kosovaca za državnim suverenitetom treba shvatiti u kontekstu „složene uprave”, u kojoj novi oblici političkog upravljanja sve više ograničavaju autonomnu sposobnost delovanja pravne države.⁷⁴⁹ Međusobno priznavanje između Kosova i Srbije kao ravnopravnih partnera – a time i priznavanje nezavisnosti Kosova unutar granica garantovanih Ustavom SFRJ iz 1974. godine – je preduslov za obustavu srpsko-kosovskog konflikta *u smislu ideje o evropskoj integraciji*. Sve druge mogućnosti rešenja bile bi najverovatnije povezane sa većim prevratima, razaranjem i žrtvama i time bi takođe i proces dugoročnog uspostavljanja i osiguravanja mira u tim zemljama i njihova evropska perspektiva bile potisnute u daleku budućnost.

Naredna ilustracija (br. 3) daje jedan pregled mogućih scenarija za integraciju regiona zapadnog Balkana u EU. Ona daje šematski prikaz zaključaka ove knjige koji se nadovezuju na višedimenzionalni model integracije (ilustracija br. 2).

749 Up. J. Pollak: n. d. m., Frankfurt na Majni i dr. 1998. godine, str. 180.

Ilustracija br. 3:

Pod pretpostavkom uspešnog procesa integracije u EU, u prvom scenariju prikazana je mogućnost obustave srpsko-kosovskog konflikta u smislu ideje o evropskoj integraciji koja istovremeno predviđa dugoročno učvršćivanje i osiguravanje mira u Srbiji, kao i na Kosovu i u regionu zapadnog Balkana. U tom slučaju, zahtevi za promenama granica u regionu zapadnog Balkana izgubili bi na značaju i time bi bile okončane nade etno-nacionalistički nastrojenih političara ne samo u Srbiji i na Kosovu, već i u Bosni i Hercegovini i Makedoniji. Za zemlje Balkana više ne bi postojale nepremostive prepreke na njihovom putu ka članstvu u EU i dugoročan i održiv mir bio bi na vidiku.

U drugom scenariju razmotrena je mogućnost članstva zemalja zapadnog Balkana u EU ali bez međusobnog priznanja Srbije i Kosova kao nezavisnih država. Po tom scenariju bi izgledi kako za Srbiju, tako i za Kosovo u pogledu ispunjavanja kriterijuma iz Kopenhagena bili nepovoljni, pošto bi i dalje postojala opasnost od izbijanja nasilja. Antagonizmi u srpsko-kosovskom konfliktu bili bi nastavljeni sa velikom verovatnoćom čak i kada bi kriterijumi za članstvo u EU bili ispunjeni ili kada bi EU donela propise o izuzimanju u nadi da će uspeti da trajno obustavi

srpsko-kosovski konflikt. U slučaju članstva u EU bez međusobnog priznavanja, region zapadnog Balkana bi osim toga bio i više izložen mogućim terorističkim aktivnostima – slično nekim državama članicama EU koje su postale meta politički motivisanih napada od strane separatističkih grupacija.

Treći i četvrti scenario prognoziraju za slučaj delimične integracije u EU (scenario 3) odn. za slučaj neuspeha procesa integracije zemalja zapadnog Balkana u EU (scenario 4) ponovno oživljavanje etno-nacionalističkih ideja. Te ideje, koje su kao svoj cilj i deo definisale stvaranje monoetničkih „velikonacionalnih” država, u sebi sadrže jedan jak potencijal za nasiljem i mogle bi u krajnjem slučaju da dovedu do ratnih sukoba oko teritorija koji bi bili povezani sa velikim prevratima, razaranjem i žrtvama. Dok treći scenario opisuje slučaj delimične integracije zemalja zapadnog Balkana u EU, pri čemu ta integracija nema nikakvo dejstvo na još uvek postojeći etnonacionalistički potencijal za nasiljem, četvrti scenario opisuje ekstremni slučaj neuspeha procesa integracije u EU i ponovni nastavak ratnih dejstava.⁷⁵⁰

Polazeći od ovih scenarija, međunarodna zajednica i pre svega EU trebale bi tokom procesa savladavanja konflikata i integracije u EU više da obrate pažnju na *specifične društveno-političke karakteristike regiona zapadnog Balkana* koje su se, kao što je pokazano u ovom radu razvile tokom istorije i učestvuju u određivanju složene realnosti današnjice. Samo na taj način će biti moguće uspostaviti i osigurati mir na zapadnom Balkanu u smislu ideje o evropskoj integraciji. Suštini ovih *specifičnih socio-političkih karakteristika regiona zapadnog Balkana* pripada i politička nacija Kosovaca koja bi i međunarodno-pravno trebala da bude priznata. Međusobno priznavanje Srbije i Kosova u međunarodno-pravnom smislu bi u pogledu integracije u EU pomoglo i tim zemljama da stvore jednu neophodnu „minimalnu” osnovu neophodnu za proces prevazilaženja konflikta koja bi se sastojala od ideo-političkih vrednosti, ciljeva i interesa, a bez kojih ne mogu aktivno interagovati i učestvovati u procesu integracije u EU.

Opasnost od ponavljanja događaja iz proteklih decenija ostaje i dalje realna i u dvadeset i prvom veku pri sadašnjim društveno-političkim događajima u srpsko-kosovskom konfliktu. Osamnaest godina nakon prekretnice u 1989. godini, ni međunarodna zajednica ni zemlje zapadnog Balkana, a posebno Srbija i Kosovo, ne smeju da pruže šansu toj opasnosti. Svi ovi akteri imaju jedan veliki pragmatični interes da srpsko-kosovski konflikt bude obustavljen i da dopuste da „pozitivni mir” postane realnost. U slučaju neuspeha uspostavljanja i osiguravanja dugoročnog mira isto toliko bi bili veliki i gubici za sve aktere u srpsko-kosovskom konfliktu i oko njega. Nijedan od tih aktera ne želi da bude na strani gubitnika. Stoga bi te zemlje

750 Prilikom izrade ovih scenarija, koji barem implicitno pretpostavljaju prognozu budućih događaja, povećava se verovatnoća obmanjujućih izjava, a posebno u društvenim naukama. Stoga ova scenarija treba razumeti kao pomoć pri tumačenju sadašnjosti, a ne kao prognoze budućnosti.

trebale da mnogo jasnije i odlučnije streme ka ostvarenju tog zajedničkog glavnog cilja, integraciji u EU i u evro-atlantske strukture, i da mu daju prednost nad svakom drugom alternativom.

Pogovor

Održivo rešenje 'kosovskog pitanja' je *preduslov* za uspešan proces demokratizacije i transformacije, kako za Kosovo, tako i za zemlje u njegovom susedstvu. Bez tog rešenja šanse za integraciju tih zemalja u EU više liče na utopiju nego na realnost. Pitanje nerešenog statusa Kosova ne sme više da predstavlja glavni ometajući faktor za dugoročnu političku i ekonomsku stabilnost i integraciju regiona zapadnog Balkana u EU.

Svaka alternativa integraciji u EU značila bi trajnu nestabilnost za zemlje zapadnog Balkana. Kada interesna politika jedne ili druge velesile na Balkanu zauzima prednost u odnosu na politiku stabilizacije i bezbednosti koja može da zaživi, onda se sve više približava i pesimistični scenario. U završnoj fazi utvrđivanja statusa Kosova radi se o jednoj *ultima racio* politici zapadnih demokratija *protiv* igre pokera koja karakteriše evro-azijske autokratski vođene režime.

Konflikt između Srbije i Kosova će 2012. godine biti star sto godina. Istovremeno je trajno rešenje blizu kao nikada do sada. Bivši finski predsednik i izaslanik UN-a Marti AHTISARI je 3. aprila 2007. godine dao predlog za obustavu srpsko-kosovskog konflikta. Ovaj predlog je bio bez izuzetka pozdravljen od strane demokratskog sveta i predstavlja suštinu jedne mogućnosti rešenja koja je rukovođena *ultima racio*. Ovaj okvir rešenja sadrži jednu solidnu osnovu za nepovratno usmeravanje zapadnog Balkana u pravcu demokratije, pravne državnosti i evro-atlantske integracije.

Promena vlasti u Srbiji iz oktobra 2000. godine do danas nije uticala na promenu stava prema Kosovu. Za razliku od toga, tokom proteklih godina se među zapadnim demokratijama beleži jedna stalno rastuća svest o odgovornosti u vezi sa otvorenim političko-pravnim pitanjima u regionu zapadnog Balkana. To nudi realne šanse za održive pozitivne događaje, pa sve do stabilnog regiona zapadnog Balkana koji je sposoban da se integriše. Opipljive šanse koje imaju zemlje zapadnog Balkana ne bi trebalo da postanu žrtve vlastodržačko-političkih psihoza evroazijskih velesila koje prete osnivanjem drugog Tajvana.

Srbija, kojom upravljaju etno-nacionalističke političke elite mora, *milom* ili *silom* da bude dovedena do toga da prizna suverenost Kosova i da uspostavi miroljubive dobrosusedske odnose prema Kosovu i drugim susednim zemljama. Svaka druga alternativa i svako drugo provizorno rešenje značilo bi *de fakto* nastavak „hladnog rata” između Srbije i Kosova i time bi evropsku perspektivu načinilo nemogućom. Možda je bilo bolje i jeftinije da je najkasnije 1999. godine i Srbija bila stavljena pod direktnu međunarodnu upravu, slično iskustvima nakon završetka Drugog svetskog rata u zapadnoj Evropi!

Na pitanja, koja su u ovoj knjizi utvrđena kao prepreke i otvoreni problemi kod prevazilaženja srpsko-kosovskog konflikta, predlog M. AHTISARIJA nudi opipljiva rešenja i odgovore. Tako u međunarodno-pravnom smislu ne treba da bude priznata samo politička nacija Kosova, već i rešeno pitanje nestalih lica, vraćanja kulturnih dobara, dugova Kosova kod međunarodnih finansijskih institucija i prava etničkih grupa. S tim u vezi neophodno je brzo i konkretno delovanje kao i potpuna realizacija tog predloga. Svako odlaganje bi automatski značilo šansu za ekstremističke snage i sve dok pitanje statusa Kosova ne bude rešeno te snage mogu da zloupotrebe tu šansu.

Zamke *miloševićevske* SRJ još uvek imaju svoje dejstvo pošto su tokom vremena dobile određenu međunarodno-pravnu važnost. Predlog M. AHTISARIJA u Aneksu VII određuje garantovanje granica Kosova tako da one ostaju kakve su bile pre 31. decembra 1988. godine, kada je Kosovo bilo deo SFRJ – sa jednim izuzetkom. U Aneksu VII, Čl. 3.3 predloga M. AHTISARIJA priznaje se sporazum koji je 23. februara 2001. godine postignut između *miloševićevske* SRJ i Republike Makedonije. Na osnovu toga će Makedonija po osnovu međunarodnog prava biti u stanju da od Kosova zahteva predaju dve hiljade hektara zemlje koju joj je obećala *miloševićevska* SRJ. Ovde dolazi do kršenja jednog principa koji je do današnjeg dana međunarodna zajednica poštovala – nepromenljivost granica federalnih jedinica SFRJ – naime, putem međunarodno-pravnog priznavanja jednog sporazuma sklopljenog između dve federalne jedinice SFRJ koji je sklopljen na štetu treće jedinice. To bi etno-nacionalistički političari mogli da protumače kao ulaz na mala vrata. U ovom slučaju se zahteva politička zrelost od Makedonije, ali i od Kosova kako ne bi postale žrtve velikosrpske zamke. Između Skoplja i Prištine mora da bude pronađeno rešenje koje se zasniva na dobrosusedskoj volji. Prikladno bi bilo da Republika Makedonija raskine taj sporazum koji je sklopila sa *miloševićevskom* SRJ, kako bi jednim pozitivnim činom zaključila proces raspada SFRJ.

Najveći deo ljudi na Kosovu, ali i u regionu zapadnog Balkana sigurno je zainteresovan za bezbednost i ekonomski prosperitet, a ne za povampirene etno-nacionalističke ideje i planove. Dalji razvoj regiona zapadnog Balkana ima za uslov mir, slobodu, demokratiju i postojanje pravnih država i pretpostavka da bi se to ostvarilo je jedno suvereno Kosovo. A Kosovo će postati suvereno na kraju krajeva i zbog razloga što se Kosovo kao deo Srbije ne uklapa u sliku koju imaju srpski državnički umovi kada se radi o tome da približno dva miliona Kosovaca albanskog etničkog porekla treba da dobiju pristup jednom demokratskom suživotu u jednoj multietničkoj Srbiji.

Odeljak VIII: Pretpostavka evropskih integracija i nastavak srpsko-kosovskog sukoba

A. Sukob koji se nastavlja

Poznati pravnik koji već dugo vremena i sistematski studira pitanja pravne i ustavne države u državama koje su proizašle iz bivše Federativne Jugoslavije, između ostalog je zaključio: „proglašenje nezavisnosti Kosova nije kraj istorije jednog dugog i teškog odnosa između raznih državnih formacija kosovskih Srba i Albanaca, nego je to samo početak novog poglavlja.”⁷⁵¹ Ukoliko stvarno, čak i nakon proglašenja nezavisnosti Kosova, 17. februara 2008. god, i u međuvremenu njenog priznavanja od strane više od polovine država članica OUN-a, i dalje govorimo samo o početku novog poglavlja u odnosima između srpske države i kosovskih Albanaca, dakle ne kosovske države, onda smatram da pre svega postaviti osnovno pitanje: „Šta u stvari (ni)je postignuto u stabilnom prevazilaženju sukoba Srbija – Kosovo od juna 1999. godine do sada?”

Ovo pitanje dobija na težini i važnosti, a posebno u slučajevima kada je osnovna hipoteza da se sukob Srbija – Kosovo može prevazići samo ako se postigne određeno međusobno priznanje kao jednaki subjekti. Čak su i poznate organizacije koje se bave studijom i analizom sukoba u svetu 2010. donosile slične zaključke: „Pitanje diplomatskog priznavanja državnosti Kosova je suština problema.”⁷⁵² Dakle, dok se ne postigne stabilno rešenje „suštine problema”, ne može se očekivati ni stabilno prevazilaženje sukoba a čak još i manje, da pozitivni mir postane realnost u sukobu Srbija – Kosovo.

Sa jedne strane, Kosovu je potrebno priznavanje Srbije; bez ovog priznavanja, ne očekuje se da Rusija i Kina ikada priznaju učlanjenje kosova u OUN. Sa druge strane, Srbiji je takođe potrebno da prizna Kosovo; dok ne prizna Kosovo, biće joj skoro nemoguće da se pokaže kao funkcionalna država sa definisanom teritorijom, što je jedan od uslova za njeno učlanjenje u EU. Pošto je obema stranama potrebna ista stvar, zašto se to ne dešava? Razlozi mogu biti mnogobrojni. Međutim, ukratko, smatram da su u ovom slučaju među najznačajnijim sledeći razlozi:

751 Joseph Marko: Novi Ustav Kosova u uporednoj regionalnoj perspektivi, u: Pregled centralnoevropskog i istočnoevropskog prava 33, 2008, str. 437.

752 Kosovo i Srbija nakon mišljenja MSP-a. Izveštaj Krizne grupe za Evropu, br. 206, 26 avgust 2010. god, f. i.

1. Politička elita Kosova ne uspeva i nema jasnu volju za oživljavanje odnosa zasnovanog na državnom reciprocitetu sa Srbijom. Štaviše, nepriznavanje sa strane Srbije, a time i stvaranje nepovoljnih uslova za funkcionisanje pravne države na Kosovu, izgleda da pogoduje značajnom delu kosovskih rukovodilaca, olakšavajući im nastavljanje upravljanja kroz upravne prakse karakterizovane korupcijom i nedostatkom odgovornosti.
2. Srbija izgleda još nije u potpunosti ubeđena da stvarno treba da prizna Kosovo. Nijedan od faktora od međunarodnog uticaja nije izričito tražio, u najmanju ruku ne javno, i nije ozbiljno uslovio Srbiju da prizna Kosovo kao nezavisnu i suverenu državu.
3. Jedan deo međunarodne zajednice ima preferencijalni tretman prema Srbiji. Srbija, nakon bombardovanja od strane NATO-a u 1999. godini i dalje smatra sebe žrtvom i jedan deo međunarodne zajednice preferira takav i favorizujući tretman prema njoj. Ovo se između ostalog dešava i zbog privrednih, vojnih, političkih i institucionalnih kapaciteta Srbije, koji su razvijeniji nego na Kosovu i drugim zemljama u regionu. Štaviše, istovremeno flertovanje Srbije sa EU i Rusijom, se na određeni način upotrebljava kao preteča mera prema zapadnom svetu, držeći otvorenom opciju njene političke preorijentacije prema Rusiji.

Dakle, kao što je razrađeno i u prethodnim glavama knjige, a nastaviće se i u ovoj glavi, međusobno nepriznavanje Srbije i Kosova i dalje predstavlja glavni izvor i razlog skoro svih drugih izazova u odnosima Srbija – Kosovo, a time i uzrok koji sprečava postizanje stabilnog i pozitivnog mira.

B. Ponašanje strana u sukobu

Ponašanje strana u srpsko-kosovskom sukobu nastavlja da se upravlja prema kratkoročnim interesima bez jasne vizije kako dugoročno i stabilno prevazići sukob. SAD su i dalje usredsređene na druge problematične regione u svetu. EU, umorena od ranijih proširenja i konstantne nestabilnosti u regionu zapadnog Balkana i sukoba u drugim regionima sveta, nastavlja da je podeljena u odnosu na nezavisnost i suverenitet Kosova. Zbog toga, nedostatak jedinstvenog stava EU u vezi nezavisnosti i suvereniteta Kosova sprečava realnu perspektivu upotrebe procesa integracija u EU kao strategiju za stabilno prevazilaženje sukoba između Srbije i Kosova. Dok vlade Kosova, jedna za drugom više vole da pred građanima ne iznose neuspehe u izgradnji pravne i funkcionalne države i čine što je više maglovitim i netransparentnim date koncesije i preuzete obaveze u odnosu na međunarodnu zajednicu, vlade u Srbiji zaredom teže flertovanju sa Ruskom Federacijom i istovremeno približavanju države EU, a pri tome istovremeno se zaklinjući da

nezavisnost i suverenitet Kosova neće nikada biti priznati, ali takode očekujući i sledeći trenutak za eventualnu podelu ili čak i ponovnu delimičnu ili potpunu okupaciju Kosova.

Dakle, Srbija i Kosovo nastavljaju sa nesporazumima u vezi statusa Kosova. EU, SAD i Rusija (Trojka) su 4. decembra 2007. god. izvestile da „strane nisu bile u stanju da postignu sporazum o konačnom statusu Kosova”, jer nijedna od strana nije bila spremna da napusti stav u vezi suštinskog pitanja, onoga ko ima suverenitet na Kosovu.⁷⁵³ Nakon dve godine pregovora o statusu Kosova, pod upravom specijalnog izaslanika Ujedinjenih nacija, dva su dokumenta izneta pred javnost: Izveštaj specijalnog izaslanika Ujedinjenih nacija o budućem statusu Kosova⁷⁵⁴ i Sveobuhvatni predlog za rešavanje statusa Kosova⁷⁵⁵ (u daljem tekstu: predlog M. AHTISARIJA), koji je bio osnova budućeg Ustava Kosova. Skupština Kosova je 5. aprila 2007. god. već bila usvojila deklaraciju, kojom se izražava namera prihvatanja svih odgovornosti i obaveza određenih u Sveobuhvatnom predlogu za rešavanje statusa Kosova koji je podnet Savetu bezbednosti Ujedinjenih nacija, zalažući se za potpuno sprovođenje istog i smatrajući odredbe obuhvaćene u istom, obavezujućim za Kosovo. Dalje, na plenarnoj sednici Skupština Kosova je usvojila odluku za odstupanje od Pravilnika o radu kako bi se omogućilo usvajanje zakona navedenih u predlogu M. AHTISARIJA I zakonodavstva povezanog sa istim.⁷⁵⁶

Imajući u vidu blokadu koju su Ruska Federacija i Kina prouzrokovale u Savetu bezbednosti OUN-a kao i neuspeh u postizanju sporazuma o statusu, proglašenje Kosova nezavisnom i suverenom državom se je sprovedo u koordinaciji sa državama koje su podržavale nezavisno i suvereno Kosovo na osnovu predloga M. AHTISARIJA. Narodni predstavnici Kosova su proglasili nezavisnost 17. februara 2008. god, proglašavajući Kosovo nezavisnom i suverenom državom. Skupština Kosova je prihvatila sve obaveze koje je sadržavao predlog M. AHTISARIJA. Pored toga, narodni predstavnici Kosova su izrazili spremnost za stalnu podršku međunarodne zajednice u demokratskom razvoju Kosova, preko međunarodnog prisustva uspostavljenog na osnovu Rezolucije 1244 Saveta bezbednosti OUN-a.

Na osnovu inicijative Srbije u 2008. godini, Generalna skupština OUN-a je od Međunarodnog suda pravde (u daljem tekstu: MSP) tražila savetodavno mišljenje na pitanje: „Da li je jednostrano proglašena nezavisnost Kosova u skladu sa

753 Izveštaj trojke Evropska unija/Sjedinjene Američke Države/Ruska Federacija o Kosovu, 4. decembar 2007, u: <http://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/Kosovo%20S2007%20723.pdf>

754 Vidi Report of the Special Envoy of the Secretary-General on Kosovo's future status, u: <http://www.unosek.org/docref/report-english.pdf>

755 Vidi Comprehensive Proposal for the Kosovo Status Settlement, u: http://www.unosek.org/docref/Comprehensive_proposal-english.pdf

756 Vidi, Skupština Kosova, Odluka V-014, Priština, 15. februara. 2008. god, u: http://www.kuvendikosoves.org/common/docs/Odluka%20o%20odstupanju%20sa%20Pravilnika%20Skupstine%20%20%20%20_2_.pdf

međunarodnim pravom?”⁷⁵⁷ MSP je zaključio da proglašenjem nezavisnosti Kosova „nije povređeno međunarodno pravo, Rezolucija 1244 Saveta bezbednosti (1999) ni ustavni okvir”. Dakle, MSP je samo zaključio da nisu postojale prepreke za proglašenje nezavisnosti, ali ne i da je Kosovo imalo dozvolu da učini nešto tako ili da je imalo „pravo da se odvoji od države”.⁷⁵⁸

Kosovsko rukovodstvo se je nadalo da će mišljenje MSP-a podstaći nova priznavanja pošto je ovaj Sud zaključio da Deklaracijom nezavisnosti Kosova od 17. februara 2008. god. nije povređeno međunarodno pravo ni Rezolucija 1244 Saveta bezbednosti OUN-a. Međunarodna krizna grupa je savetodavno mišljenje MSP-a od jula 2010. godine smatrala kao mogućnost da Kosovo i Srbija prevaziđu razlike, uspostave bilateralne odnose i deblokiraju njihov put ka integraciji u EU.⁷⁵⁹ Dešavanja nakon jula 2010. godine dokazuju da savetodavno mišljenje MSP-a nije rezultovalo ni povećanjem trenda priznavanja Kosova od strane drugih država ali nije iskorišćeno ni kao osnova za prevazilaženje suštinskih razlika u konfliktnim odnosima Srbija – Kosovo.

Štaviše, savetodavno mišljenje MSP-a nije rezultovalo ni prevazilaženjem podela unutar same EU. Time, organizovanje razgovora Kosovo – Srbija predstavlja izazov i za samu podeljenu EU, čije su 23 od 28 članica priznale nezavisnost i suverenitet Kosova, dok 5 to nije učinilo. Izgleda da su unutar podeljene EU stvorena dva tabora: tabor koji podržava sveobuhvatno rešenje i onaj koji zastupa stav da je izvodljiv samo postepeni pristup, pokrenut pitanjima tehničkog dijaloga.⁷⁶⁰ Srbija, sa druge strane, nastavlja da se izjašnjava odlučnom da nikada ne prizna „jednostrano proglašenje nezavisnosti” Kosova. Ovaj stav Srbije kao i strah od eventualnog secesionističkog presedana su argumenti koje koriste 5 članica EU koje ne priznaju Kosovo.

Skupština OUN-a je 2010. godine usvojila Rezoluciju 64/298 kojom se izražava zahvalnost za spremnost EU da moderira u dijalogu između Kosova i Srbije.⁷⁶¹ Od 2011. do 2014. je sklopljeno nekoliko tehničkih sporazuma i zaključaka između dve

757 Ujedinjene nacije, A/RES/63/3, Rezolucija usvojena u Generalnoj Skupštini 8. oktobra 2008, Zahtev za savetodavno mišljenje Međunarodnog Suda Pravde o tome da li je jednostrano proglašenje nezavisnosti Kosova u skladu sa međunarodnim pravom, u: http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/63/3

758 Vidi International Court of Justice, 22 July 2010, u: <http://www.unmikonline.org/Documents/ICJ%20decision%20on%20Kosovo%2022%20July%202010.pdf>

759 Kosovo i Srbija nakon mišljenja MSP-a. Izveštaj Krizne grupe za Evropu, br. 206, 26 avgust 2010. god, f. i.

760 Isto.

761 Ujedinjene nacije, A/64/L.65/Rev.1, Rezolucija usvojena u Generalnoj Skupštini 9. septembra 2010, Zahtev za savetodavno mišljenje Međunarodnog Suda Pravde o tome da li je jednostrano proglašenje nezavisnosti Kosova u skladu sa međunarodnim pravom, u: http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/64/298&referer=http://www.un.org/en/ga/64/resolutions.shtml&Lang=E

strane, koja imaju za cilj normalizaciju odnosa između Kosova i Srbije. Sklopljeni sporazumi se odnose na: slobodu kretanja, građanske registre, katastarske knjige, carinske pečate, međusobno priznavanje diploma, takozvani sporazum o IBM-u⁷⁶², regionalnom zastupanju i saradnji, telekomu, energiji, osnivanju četiri nove opštine, osnivanju Asocijacije/Zajednice opština sa srpskom većinom, policiji i bezbednosti, pravosuđu, kao i drugim pitanjima od zajedničkog interesa. Tako su Kosovo i Srbija 19. aprila 2013. godine sklopile sporazum od 15 tačaka, kojim se garantuje posebna autonomija za Asocijaciju/Zajednicu opština sa većinskim srpskim stanovništvom u razmenu za gašenje paralelnih srpskih struktura u severnim kosovskim opštinama. Skupština Kosova je 27. juna 2013. god. usvojila Zakon „o ratifikaciji prvog međunarodnog sporazuma principa koji uređuju normalizaciju odnosa između Republike Kosovo i Republike Srbije”.⁷⁶³

Iako sporazum izgleda ima za cilj unapređenje procesa integracija u EU, kako za Kosovo tako i za Srbiju, u sažetom obliku glavne kritike u vezi sa sadržajem istog su da se rizikuje multietnički karakter kosovskog društva i da su neke od tačaka ovog sporazuma u suprotnosti sa duhom Ustava Republike Kosovo.⁷⁶⁴

Vlada Kosova preferira da sprovođenje predloga M. AHTISARIJA prati privrednim razvojnim planom, kao rešenje za sever Kosova. Dok vlada Srbije teži da svoje aspiracije ka EU odvede dalje, ali ne priznajući nezavisnost i suverenitet Kosova kao i težeći realizaciji specijalnog autonomnog statusa za Srbe, posebno za severni deo Kosova.

I nakon 1999. godine je svaka vlada u Beogradu pitanje Kosova stalno držala visoko na listi nacionalnih prioriteta. Srbija je stalno podržavala, politički i finansijski, paralelne strukture na Kosovu, kao sredstvo ucene za izgradnju državnosti Kosova. Politička platforma Srbije, sve dok nije u stanju da ponovo okupira Kosovo, čak i vojno, teži da obezbedi maksimalnu teritorijalnu i političku autonomiju srpske zajednice, ne s primarnim ciljem realizacije prava nego u cilju onemogućavanja funkcionalne države Kosova.

Očekivanja su da EU treba da moderira i pomogne u pronalaženju sveobuhvatnog rešenja za sva otvorena pitanja između Srbije i Kosova, kao što su pitanje nestalih osoba, vraćanje penzionih fondova Kosova, demarkacija granice, energija, prevoz itd, dok pitanja kao što su kako bi moglo doći do normalizacije odnosa između

762 Dok je kako izgleda za EU sama dvosmislenost tumačenja predstavljala caku, kosovska i srpska strana nastavljaju da na različite načine tumače ovaj sporazum. Prema kosovskom tumačenju „B” se odnosi na granicu (border), dok se prema srpskom tumačenju „B” odnosi na liniju razgraničenja (boundary). Ipak, u kontekstu EU, IBM predstavlja „Integrisano upravljanje granicom” (Integrated Border Management).

763 Zakon br. 04/L-199, 27. jun 2013. godine, u: <http://www.kuvendikosoves.org/common/docs/ligjet/Zakon%20o%20ratifikaciji%20sporazuma%20normalizacija%20odnosa%20Kosova%20-%20Srbije.pdf>.

764 Vidi Adem Beha: Sporenja oko sporazuma u 15 tačaka o normalizaciji odnosa između Kosova i Srbije, u: Nationality Papers, Vol. 43, Izdanje 1, 2015.

Kosova i Srbije u nedostatku međusobnog priznavanja Srbija – Kosovo, uz podeljenu EU u vezi nezavisnosti i suvereniteta Kosova, i dalje ostaje bez odgovora.

Uz sva očekivanja Kosova od EU, pretpostavljena ili realna, kao i nedostatak jedinstvenog stava EU, institucije Kosova su nastavile da se koordinišu u skoro svim značajnim koracima, ne samo sa državama koje podržavaju nezavisnost i suverenitet Kosova unutar ili van EU, nego i sa samom EU, kao što je npr. u okviru evropske politike za bezbednost i odbranu. Dakle, sa jedne strane Skupština Kosova je 9. aprila 2008. god. usvojila Ustav Republike Kosovo, koji je stupio na snagu 15. juna 2008. god. Primat ovog Ustava je zagarantovana nad svim zakonima i drugim zakonskim aktima.⁷⁶⁵ Ovo je od posebnog značaja za Kosovo posle 1999. godine zbog nedostatka jasnoće u vezi sa zakonodavstvom na snazi.⁷⁶⁶ Ustav Republike Kosovo je obezbedio domaću zakonsku osnovu za osnivanje institucije Međunarodnog civilnog predstavnika na Kosovu sa konačnom nadležnošću tumačenja predloga M. AHTISARIJA.⁷⁶⁷ Implementacijom predloga M. AHTISARIJA u zadovoljavajućoj meri je formalno nadgledanje nezavisnosti Kosova od strane Međunarodne civilne kancelarije okončano 10. septembra 2012. god. Dok, sa druge strane, do okončanja nadgledanja nezavisnosti Kosova u septembru 2012, vezano sa vladavinom prava na Kosovu, kao što je predviđao predlog M. AHTISARIJA, u okviru evropske politike za bezbednost i odbranu je stvorena Misija za vladavinu zakona na Kosovu (u daljem tekstu: EULEX). Deklarisana svrha misije EULEX-a je pomoć kosovskim organima u daljem razvoju i jačanju nezavisnog sudstva, policije i carinske službe u skladu sa najboljim evropskim praksama. Misija je ispunjavala zadatke kao što je mentorisanje, nadzor i savetovanje u oblasti vladavine prava, kao i sa određenim izvršnim ovlašćenjima u odnosu na sudstvo, policiju, carinu i vaspitno-popravne službe.⁷⁶⁸ Mandat EULEX-a sa izvršnim ovlašćenjima i drugim funkcijama je produžen do juna 2014. god. Međutim, u junu 2013. god. Skupština Kosova je usvojila rezoluciju kojom se od Vlade Kosova zahteva da Skupštini Kosova početkom septembra dostavi tranzicioni plan za okončanje mandata EULEX-a dana 15. juna 2014. god.⁷⁶⁹

⁷⁶⁵ Član 16. Ustava Republike Kosovo, u: <http://www.kuvendikosoves.org/?cid=3,1>

⁷⁶⁶ Primenjivi zakoni na Kosovu obuhvataju zakone primenjive pre ukidanja autonomije 1989. godine, pod uslovom da isti nisu diskriminišući, uredbe UNMIK-a, zakone Skupštine Kosova i niz međunarodnih instrumenata propisanih u Ustavu Republike Kosovo.

⁷⁶⁷ Ustav Republike Kosovo, članovi 146. i 147, članovi koji su izbrisani amandmanom 7 i 8 prilikom okončanja međunarodne nadgledane nezavisnosti Kosova. Odluka Skupštine Republike Kosovo br. 04-V-436 od 7. septembra 2012. god. Vidi tekst Ustava Republike Kosovo u: <http://www.kuvendikosoves.org/?cid=1,1>

⁷⁶⁸ Sveobuhvatni predlog za rešavanje statusa Kosova, Aneks X, član 13, u: <http://www.kuvendikosoves.org/common/docs/Comprehensive%20Proposal%20.pdf>

⁷⁶⁹ Skupština Kosova, Rezolucija br. 04-R-012, Priština, 25. jula 2013. god, u: http://www.kuvendikosoves.org/common/docs/Rezoluta_R_012.pdf.

Ipak, iako najveća i najskuplja spoljna misija u istoriji EU, EULEX nije uspeo da pomogne kosovskim institucijama u stvaranju npr. sudskog sistema zasnovanog na jednakosti, odgovornosti, efikasnosti i efektivnosti. Stoga, ključne institucije Kosova nastavljaju da se suočavaju sa izazovima u značajnoj meri zbog nedostatka sredstava, slabog upravljanja, ograničenih kapaciteta, kao i čak zbog zajedničkog nedostatka političke volje, kosovskih i međunarodnih predstavnika, za oživljavanjem zakonske i funkcionalne pravne države.

U stvari, realna perspektiva za korišćenje procesa integracije u EU kao strategija za stabilno prevazilaženje sukoba između Srbije i Kosova je skoro pa nemoguća. Svaka vlada u Beogradu, čak i nakon 1999. godine, bez izuzetka nastavlja da izjavljuje da se priznavanje nezavisnog i suverenog Kosova neće nikada dogoditi. Tako, pitanje Kosova nastavlja da se održava i (zlo)upotrebljava kao jedan od nacionalnih prioriteta Srbije. Ovime se sa jedne strane postiže mobilizacija srpskog etno-nacionalizma, kada je god potreban unutrašnjoj srpskoj politici, dok se sa druge strane ova politika nepriznavanja Kosova od strane Srbije (zlo)upotrebljava i kao sredstvo ucene u odnosu na zapadni svet kao i protiv napora demokratskog sveta i kosovske strane za izgrađivanje funkcionalne pravne države na Kosovu. Time, politika nepriznavanja od strane Srbije, sa jedne strane uspeva da održava otvorenom mogućnost ponovne okupacije dela ili celog Kosova, iako u ovom trenutku ovo predstavlja samo teorijsku opciju, a sa druge strane se takođe uspeva u onemogućavanju uspostavljanja funkcionalne i međunarodno opšte-priznate države Kosovo. Dok Srbija ne prizna nezavisnost i suverenitet Kosova, odnosno dok je pitanje kako bi moglo doći do dugoročne i stabilne normalizacije odnosa između Kosova i Srbije i bez odgovora, i u nedostatku uzajamnog priznavanja, situaciju u regionu zapadnog Balkana će nastaviti da prate realne opasnosti i pretnje po mir i sigurnost regiona i šire.

C. Izazovi i kontekst evropskih integracija

Skoro već jednu punu deceniju – od uspostavljanja sveopšte međunarodne administracije u 1999. godini do proglašenja nezavisnosti i suvereniteta Kosova u 2008. godini – težnja negubljenja zapadne političke i ekonomske podrške je na neki način bila snažan podsticaj za ponašanje kosovskih institucija u skladu sa skoro svakim zahtevom zapadnih država bez izuzeća. Ova vrsta ponašanja kosovskih institucija je bila i preduslov za pronalaženje rešenja u vezi sa političkim statusom Kosova ne gubeći čvrstu podršku snaga koje su 1999. godine omogućile oslobođenje Kosova. Međutim, nakon proglašenja nezavisnog i suverenog Kosova 2008. godine i priznavanja istog od više od polovine država članica OUN-a – velika većina su slobodne države demokratskog sveta – izgleda samo da je jedina realna i opipljiva

atrakcija ostala integracija u EU kao podsticaj za reforme u pravnom, ekonomskom i političkom sistemu Kosova i zemalja zapadnog Balkana uopšteno.

Kako god, bez obzira na izjave kosovskih kao i međunarodnih institucija, kojima se tvrdi da su angažovane na stvaranju i jačanju pravne države, organizovani kriminal i korupcija su i dalje opšte rasprostranjene. Štaviše, i sama Misija EULEX-a se sumnjiči za učešće u korupcionaškim aferama.⁷⁷⁰ Ovo stanje je pre svega rezultat nedostatka kapaciteta za oživljavanje pravne države i nedostatka političke volje, kako u kosovskim institucijama a tako i u međunarodnom faktoru instaliranom na Kosovu.

Određivanje političkog statusa Kosova je bilo glavni fokus mnogo godina. Tako da je posebna pažnja data većinom onim reformama koje su identifikovane kao uslovi za napredak u rešavanju statusa. Osim političkog statusa, politički proces evropskih integracija se pojavljuje kao glavni podsticaj napretka u odgovoru na mnogobrojne izazove u stvaranju funkcionalnog sistema zasnovanog na vladavini prava. Dakle, posebno nakon proglašenja nezavisnosti u 2008. godini, perspektiva evropskih integracija, koliko god bleđa bila, ostaje glavni podsticaj za reforme.

Iako je Kosovo počelo da formalno bude deo procesa evropskih integracija od pokretanja procesa stabilizacije i pridruživanja, mehanizam u koji je uključeno na Samitu u Solunu u 2003, konkretniju perspektivu za Kosovo je oglasila Evropska komisija u 2005. u saopštenju pod naslovom: „Evropska budućnost za Kosovo”.⁷⁷¹ U junu 2014. Evropski savet je usvojio Evropsko partnerstvo za Kosovo, prvi instrument za određivanje ključnih kratkoročnih i srednjoročnih prioriteta na koje trebaju odgovoriti kosovske institucije na putu u smeru evropskih integracija. U međuvremenu je EU, jedan dan nakon proglašenja nezavisnosti Kosova, 18. februara 2008. godine, odredila dalje prioritete reformi za Kosovo u evropskom partnerstvu⁷⁷², odnosno „Akcioni plan za evropsko partnerstvo”, koji je ažuriran nekoliko puta, poslednji put u decembru 2011.⁷⁷³ Međutim, dok je u godinama 2003 – 2009. glavni instrument za politički dijalog između Vlade Kosova i Evropske komisije bio „Prateći mehanizam za stabilizaciju i pridruživanje”, u novembru 2009. se je ovaj proces preobratio u Dijalog za proces stabilizacije i pridruživanja na

770 Vidi npr. EU mission in Kosovo rocked by corruption allegations, EU Observer, Brisel, 30. oktobra 2014. god, u: <https://euobserver.com/justice/126319>

771 Komisija Evropskih zajednica. Saopštenje Komisije. A European Future for Kosovo, Brisel 20.04.2014. u:

<http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2005:0156:FIN:EN:PDF>

772 Odluka Saveta 2008/213/EC od 18. februara 2008. godine O principima, prioritetima i uslovima sadržanim u Evropskom partnerstvu sa Srbijom, uključujući i Kosovo, kako je definisano Rezolucijom Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija 1244 od 10. Juna 1999. godine i opozvana Odluka 2006/56/EC, u:

<http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2008:080:0046:0070:EN:PDF>

773 Republika Kosovo, Akcioni plan za Evropsko partnerstvo 2012. Decembar 2011, u:

http://www.mei-ks.net/repository/docs/European_Partnership_Action_Plan_2012.pdf

osnovu Saopštenja Evropske komisije za Evropski parlament i Savet, naslovljenom „Kosovo* - Ispunjenje evropske perspektive”.⁷⁷⁴

Bez obzira na niz izjava struktura EU da Kosovo ima jasnu perspektivu evropskih integracija, Kosovo je trenutno i dalje jedina zemlja zapadnog Balkana koja nema ugovorne odnose sa EU. Štaviše, kosovski državljani su osobe čija je sloboda najviše ograničena i među najizolovanijim su, ne samo u Evropi nego i u svetu.

Nedostatak jedinstvenog stava svih država članica EU u vezi nezavisnosti i suvereniteta Kosova stvara poteškoće ne samo za Kosovo nego i za Srbiju, kako u aspektu regionalne saradnje a takođe i u procesu evropskih integracija. Dakle, postojanje neutralnog pristupa što se tiče statusa Kosova od strane EU se je pretvorilo u prepreku za napredak integrišućih politika u smeru EU. Ipak, u oktobru 2012. „Saopštenje Komisije za Evropski parlament i Savet o studiji izvodljivosti za Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju između Evropske unije i Kosova”, po prvi put potvrđuje da se može sklopiti Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju između EU i Kosova, čak i u situaciji u kojoj države članice EU drže različite stavove o političkom statusu, ipak ostavljajući otvorenim pitanje tačne političke prirode sporazuma.⁷⁷⁵

U naporu za prevazilaženje ovih izazova, EU je u 2011. pokrenula proces „tehničkog dijaloga” između vlada Srbije i Kosova. Dijalog je opisan i u smislu „uslovljavanja” u procesu evropskih integracija za obe zemlje. Sa ciljem olakšanja učešća Kosova, a posebno na regionalnim forumima, EU je prvo, u februaru 2012, posredovala u sporazumu između Srbije i Kosova. Do postizanja sporazuma u vezi zastupanja Kosova u regionalnoj saradnji, Kosovo je nastavilo da bude zastupano na regionalnim sastancima od strane UNMIK-a. Ovaj sporazum dozvoljava Kosovu da potpisuje regionalne sporazume i učestvuje u regionalnim organizacijama i sastancima, pod uslovom da se reč „Republika” ne pojavljuje pored naziva Kosovo na međunarodnim i regionalnim forumima i da naziv Kosova proprati fusnota koja se poziva na Rezoluciju 1244 i mišljenje Međunarodnog suda pravde o proglašenju nezavisnosti Kosova.⁷⁷⁶ Ovaj sporazum, iako ne veoma popularan, je postignut pod pritiskom i uslovljavanjem EU, koja je u zamenu za progres i napredak, Srbiji obećala „status kandidata” a Kosovu „pokretanje studije izvodljivosti za Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju”.

774 Saopštenje Evropskih zajednica. Saopštenje Komisije za Evropski parlament i Savet. Kosovo* - ostvarivanje Evropske perspektive, Brisel 14.10.2009. god, u: http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2009/kosovo_study_en.pdf

775 Evropska komisija COM (2012) 602, Brisel 10.10.2012. god, Saopštenje Komisije za Evropski parlament i Savet o studiji izvodljivosti za Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju između Evropske unije i Kosova u: http://eeas.europa.eu/delegations/kosovo/documents/eu_kosovo/ks_feasibility_study_2012_sq.pdf.

776 Sadržaj fusnote je sledeći: „Ova odredba je bez prejudiciranja stava o statusu, i na liniji je sa Rezolucijom SB UN 1244 i mišljenjem MSP (ICJ) o Deklaraciji o nezavisnosti Kosova.”

Međutim, oživljavanje postignutih sporazuma do sada ostavlja puno za želju. Na primer, u „Saopštenju Komisije za Evropski parlament i Savet u vezi strategije proširenja i ključne izazove 2012-2013”, stavlja se naglasak na ograničen napredak u sprovođenju sporazuma i apeluje na dalje napredovanje, kao pitanje od hitnog značaja.⁷⁷⁷ Bez obzira na probleme u sprovođenju sporazuma, u martu 2012, Srbiji je dodeljen status države kandidata za EU dok je za Kosovo, u oktobru 2012, Evropska komisija usvojila „Saopštenje u vezi studije izvodljivosti za Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju sa Kosovo”.⁷⁷⁸

Iako je očigledno da je kroz takozvani „tehnički dijalog” zabeležen napredak u odnosu na prošlost, najteži problemi između Srbije i Kosova, a posebno što se tiče severnih opština na Kosovu, su i dalje aktualni. Najvažniji primer toga je „Prvi sporazum o načelima koja upravljaju normalizaciju odnosa”, koji je postignut 19. aprila 2013. Ovo je jedan kratak sporazum kojim se određuju samo glavna načela i mnoga pitanja ostavljaju otvorena u odnosu na sprovođenje istog. Sporazum se većinom usredsređuje na osnivanje Asocijacije/zajednice opština sa srpskom većinom, policijske snage, sektor pravosuđa i izbore. Dakle, sva pitanja obuhvaćena ovim sporazumom imaju karakter unutrašnje politike Kosova, u kojima je Srbija faktorizovana kao strana. Specifičnije, i još važnije, ovim sporazumom se određuje Asocijacija/zajednica opština sa srpskom većinom na Kosovu. Predviđeno je da Asocijacija/zajednica dobije potpuna ovlašćenja u oblasti privrednog razvoja, obrazovanja, zdravstva, urbanog i ruralnog planiranja i drugim prenetim ovlašćenjima sa centralnih vlasti. Štaviše, iako je sporazumom predviđeno da svi sudski organi budu integrisani i da deluju unutar zakonskog okvira Kosova, istim se pravosudni sistem ipak deli po etničkim osnovama, dajući mandat da Apelacioni sud u Prištini odredi veća sastavljena od većinskih srpskih sudija „koja će se baviti svim opštinama sa srpskom većinom”.⁷⁷⁹

Između ostalog, gorenavedenim sporazumom, obe strane su se složile deklarativno i neodređeno u suštini da neće blokirati napredak jedna druge ka EU. Dok se ovde govori samo o prvom sporazumu, ostaje nejasno i nedefinisano ono šta će sadržavati drugi, treći ili možda čak i četvrti sporazum po redu u budućim odnosima između Srbije – Kosova.

777 Kominike Komisije upućen za Evropski Parlament i Savet, Strategija proširenja i glavni izazovi 2012-2013, Brisel 10.10.2012. god, u:
http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2012/package/strategy_paper_2012_en.pdf

778 Evropska komisija, kominike Komisije o Studiji o izvodljivosti za Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju između Evropske unije i Kosova*, Brisel 23.10.2012. god, u:
http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2012/package/ks_analytical_2012_en.pdf

779 Vidi tačku 10. prvog Sporazuma o načelima koja upravljaju normalizacijom odnosa, 19. april 2013.

Do 2008. je određivanje političkog statusa Kosova predstavljalo snažan podsticaj za Kosovo u ispunjenju zahteva međunarodne zajednice. Od proglašenja nezavisnosti u 2008, samo realan, opipljiv i proces sa jasnim vremenskim rokovima evropskih integracija može podstaći vlade kako u Prištini a tako i u Beogradu da, u skladu sa zahtevima EU, preduzmu neophodne ekonomske i političke reforme. Dakle, u okolnostima uslovljavanja EU, važi kako za Prištinu a tako i za Beograd da što je jasnija, konkretnija i bliža nagrada, time se povećava podsticaj za ispunjenje uslova.

Ipak, nesigurnost u slučaju Kosova proizilazi većinom iz nedostatka zajedničkog stava EU u vezi pitanja statusa Kosova i nedostatak pouzdanog ili konkretnog roka za napredovanje u integracijama u EU. Evropska komisija je nekoliko puta naglasila perspektivu Kosova za pridruživanje EU. Ipak, Kosovo nastavlja da i dalje bude poslednja zemlja zapadnog Balkana u integracijama u EU i praćena mnogo nejasnijom nego jasnom perspektivom u vezi sklapanja ugovornih odnosa sa EU.

Sa jedne strane EU teži direktnom angažovanju u podršci i reformisanju raznih aspekata koji se odnose na pravnu državu na Kosovu. Sa druge strane, izveštaji Evropske komisije o napretku neprekidno ukazuju na probleme i sistematske slabosti u oblasti vladavine prava. Znači, EU nije uspela da bude dovoljno efikasna i efektivna u ubrzavanju neophodnog napretka ili u odgovaranju na slabosti ili stalne neuspehe u oblasti pravne države i stabilnog ekonomskog razvoja, dva osnovna preduslova za stabilnosti napredak u EU integracijama.

Neefikasnost i neefektivnost mehanizama EU na Kosovu potvrđuje u velikoj meri i sam Evropski sud revizora u jednoj od svojih ocena u vezi sa efikasnošću pomoći EU na Kosovu u odnosu na vladavinu prava. Dakle, navedeni izveštaj uopšteno nalazi da pomoć EU za Kosovo u oblasti vladavine prava nije bila dovoljno efektivna. U izveštaju se zaključuje da, iako je zabeležen određeni napredak, ostaju značajni izazovi, posebno u odnosu na borbu protiv organizovanog kriminala i korupcije. Štaviše, u izveštaju se navodi da iako je pomoć za sudstvo bila „korisna”, sudstvo nastavlja da se suočava sa političkim intervencijama, neefikasnošću i nedostatkom transparentnosti.⁷⁸⁰ Pojavljivanje potrebe za stvaranjem specijalnog suda van teritorije Kosova u cilju suđenja za realne ili navodne zločine na Kosovu tokom 1998. godine i godina nakon 1999, ilustruje i istovremeno na najbolji način dokazuje domaće i međunarodne greške u stvaranju stabilne i funkcionalne pravne države zasnovane na nepristrasnom i profesionalnom sudskom sistemu.

Dakle, neuspesi, prvo UNMIK-a a kasnije i EULEX-a, kao i obe zajedno sa novim i slabim kosovskim institucijama, u garantovanju bezbednosti pre i kroz zakon ilustruju administrativne neuspehe velikih međunarodnih misija instaliranih na

780 Evropski revizorski sud. Pomoć Evropske unije za Kosovo u vezi sa vladavinom zakona (Specijalni izveštaj br. 18), 2012, u:
http://www.eca.europa.eu/Lists/ECADocuments/SR12_18/SR12_18_EN.PDF.

Kosovu nakon 1999. Ipak, perspektiva evropskih integracija, koliko god bila bleđa za Kosovo, nastavlja da bude glavni podsticaj za reforme. Dok se nedostatak zajedničkog stava unutar EU u vezi nezavisnosti i suvereniteta Kosova, a sledstveno i neutralan status EU naspram Kosova, svakog dana sve više i više pretvara u začarani krug, kako za Kosovo a tako i za Srbiju i samu EU. Napori EU, koja se je sama postavila kao neutralna kako bi se obradili otvoreni problemi između Srbije i Kosova u okviru „tehničkog dijaloga”, su rezultovali samo faktorizacijom Srbije kao strane su-donosioca odluka u unutrašnjim pitanjima Kosova. Štaviše, ova faktorizacija Srbije unutar Kosova je samo ojačala srpsku politiku nepriznavanja Kosova, koja istovremeno onemogućava stabilno prevazilaženje sukoba Srbija – Kosovo u evropskom duhu.

D. Perspektiva prevazilaženja sukoba

Pod patronatom Nemačke vlade i u prisustvu predstavnika Evropske komisije, Austrije i Francuske, 28. avgusta 2014. god. su se u Berlinu, na prvoj konferenciji zapadnog Balkana, sastali ministri spoljnih poslova i ministri ekonomije Albanije, Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Makedonije, Crne Gore, Srbije i Slovenije. U Konačnoj izjavi predsedništva konferencije, uz svest o ulozi prošlosti se navodi da „sto godina nakon izbijanja Prvog svetskog rata [...] premijeri Srbije i Kosova su ponovili njihovu predanost za oživljavanje procesa normalizacije odnosa”.⁷⁸¹ Forumi i izjave ove prirode „čudnih konferencija”⁷⁸² kao ova, na prvi pogled oživljavaju osećanja i nadu da region zapadnog Balkana, iako možda sporije, korak po korak ide u smeru prevazilaženja sukoba, mira i postojanog razvoja.

Ipak, normativni okvir koji je godinama stvaran, kao i uopšteno socijalno, ekonomsko i političko stanje na terenu ne daju prostor za optimizam. Tako, na primer, početne nade da će predlog M. AHTISARIJA biti usvojen i formalno, novom rezolucijom Saveta bezbednosti UN-a, a koja bi zamenila Rezoluciju 1244 (1999), su se brzo ugasile. Štaviše, na Kosovu se na listi nestalih lica nalazi otprilike 1675 osoba. Do polovne 2014. ni 30% tela nestalih lica nije vraćeno na Kosovo, iako

781 Finalna deklaracija predsedavajućeg Konferencije o zapadnom Balkanu, Berlin, 28. avgust 2014. god. u: <http://www.bundesregierung.de/Content/EN/Pressemitteilungen/BPA/2014/2014-08-28-balkan.html>

782 Norbert Mappes-Niediek: Evropa ostavila Balkan po strani, u: Berliner Zeitung, 28. avgust 2014. god. u: <http://www.berliner-zeitung.de/meinung/kommentar-zur-balkan-konferenz-europa-vernachlaessigt-den-balkan,10808020,28252232.html>

Srbija treba da ima tačne podatke gde se nalaze masovne grobnice.⁷⁸³ Na ovaj način Srbija, krijući tragove zločina, pokušava da sakrije i svoju odgovornost.

Dok je većinsko albansko stanovništvo na Kosovu, posebno generacija nakon 1999, a koja će uskoro doći godine kada će imati pravo glasanja i biti glasani, sedam godina nakon proglašenja nezavisnosti u 2008. je stvorila utisak da je samo Kosovo činilo stalne kompromise, ne dobijajući nikakvu stabilnu i značajnu korist. Kosovo i dalje nastavlja da nije članica OUN-a i ima ograničen i međunarodno osporen suverenitet. UNMIK je i dalje aktivan iako značajno umanjen, dok EU deklarise neutralan stav o statusu, dok kosovski državljani nastavljaju da budu najizolovaniji i najsiromašniji ljudi na celom evropskom kontinentu. U odnosu na starije generacije, za mlađe i većinske generacije na Kosovu, period pre juna 1999. više nije referentna i tačka za poređenje. Za njih, referentna i tačka za poređenje su standardi života njihovih vršnjaka u regionu i šire. Dakle, nedostatak perspektive, izolacija i siromaštvo u mutnom političkom kontekstu najviše utiče na novije kosovske generacije, a time i na političku i ekonomsku budućnost Kosova.

U toku tih događanja sa jedne strane

„Srbija, koristeći kao klešta albanske elemente žedne za vlašću, je postigla dva strateška cilja: u zapadnom svetu je plasirala priču da su Albanci isto toliko kriminalni kao i srpske snage koje su desetkovale albansko civilno stanovništvo tokom 1998-1999. i uspela je da ubedi međunarodnu zajednicu da svako rešenje statusa Kosova treba imati u vidu aktivnu ulogu Srbije u unutrašnjim pitanjima Kosova sa ciljem zaštite srpske manjine i njene kulturne i verske baštine.”⁷⁸⁴

Sa druge strane, na Kosovu se prava manjinskih zajednica često shvataju više kao kompromis nego neophodnost za integrisanu i demokratsku državu. Dakle, politički rukovodioci na Kosovu, suočeni i sa pritiskom međunarodnog faktora, su nominalno ponudili velikodušna prava za manjine u zamenu za državu.⁷⁸⁵ Istovremeno, albanski i srpski lideri na Kosovu, kao i oni u Srbiji a i u drugim zemljama regiona, nastavljaju da se cementiraju u etničkim i političkim pristupima, koji su uspešan instrument za očuvanje lične i grupne vlasti.

783 Vidi Prenkë Gjetaj, predsednik Vladine komisije za nestala lica, 14. septembar 2014. god. u: <http://indeksonline.net/?FaqlID=2&LajmlID=115843>

784 Enver Robelli: Podela Kosova: Ćosić osmislio, Đinđić predložio a Tači pregovarao – tajno!, u: Koha Ditore, 25. april 2014, str. 11.

785 Vidi Adem Beha: Prilika za prilagođavanje etničkih odnosa na Kosovu?, Žurnal za etnopolitiku i manjinska pitanja u Evropi (Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe), Vol 13, br. 4, 2014, str. 107, u: <http://www.ecmi.de/fileadmin/downloads/publications/JEMIE/2014/Beha.pdf>

U ovoj knjizi, na figuri br. 1, naslovljenoj „Kosovski sukob”, predstavljam trougaonu šemu kako bi ilustrovaio na sažet način aktere i međusobne radnje strana uključenih u srpsko-kosovski sukob. Za dešavanja na Kosovu nakon 2007, na sličan način se može postupiti sledećom šemom. Obeležimo Kosovo kao „akter A”, Srbiju kao „akter B”, međunarodnu zajednicu kao „akter C” i predlog M. AHTISARIJA kao „predlog X”. Dok ponašanje i radnje Srbije i svih drugih aktera zajedno, koji nisu priznali nezavisnost i suverenitet Republike Kosovo koja je proglašena u 2008. obeležićemo sa „Y”. Interakcija i ponašanje strana uključenih u srpsko-kosovski sukob nam nude sledeći pregled: „akter A” i „akter B” nastavljaju da su u sukobu već više od jednog veka. Nakon *de facto* vojne kapitulacije i gubitka efektivne kontrole „aktera B” nad „akterom A” ili tačnije nad većim delom teritorije „aktera A”, „akter C” ponovo pokreće još jedan, novi pregovarački proces sa ciljem postizanja dogovora i formalizaciju rešenja sukoba. Kao poslednji racionalan oblik (*ultima ratio*) rešenja i najviši nivo mogućeg kompromisa „akter C” u svojstvu posrednika nudi „predlog X”. „Akter A” prihvata „predlog X”, štaviše ga predstavlja kao da je bio i njegov maksimalni cilj. U datoj situaciji, ali u obliku i usled logičnog toka maksimalizacije zahteva, „akter B” odbija „predlog X”, između ostalog i zato što je „akter A” predstavio i shvatio „predlog X” kao da je to maksimalni cilj za rešavanje sukoba a ne sam kompromis. Premoren od nedostatka stabilnosti u veoma dugom vremenu i visoke cene vojnog i civilnog prisustva, značajan i uticajan deo „aktera C” ohrabruje i direktno ili indirektno podržava ponašanje i težnje „Y”. U celom ovom previranju ostaje neodređeno pitanje kako će se umešane strane dalje ponašati u sukobu i kakav će uticaj imati ponašanje i radnje „Y”, ne samo za „aktera A” nego za ceo region zapadnog Balkana.

Na osnovu ovog modela interakcije među akterima uključenim u sukob Srbija – Kosovo, kao i u vezi sa scenarijem predstavljenom u figuri br. 3, u ovoj knjizi se rešavanje srpsko-kosovskog sukoba u smislu ideje evropskih integracija, kojima se predviđa i uspostavljanje i obezbeđivanje dugoročnog mira kako u Srbiji tako i na Kosovu, čak i više od jedne i po decenije nakon 1999, u ovoj knjizi više se prikazuje kao pretpostavka nego realna i vremenski bliska mogućnost.

Drugi scenario obrađen u figuri br. 3 — mogućnost učlanjenja zapadnog Balkana, iako Srbija i Kosovo ne priznaju jedna drugu kao nezavisne i suverene države — se najviše odnosi na stanje stvoreno nakon proglašenja nezavisnosti u 2008. i odnosima Srbija – Kosovo. Dakle, s velikom verovatnoćom se očekuje da će se antagonizmi u srpsko-kosovskom sukobu nastaviti čak iako se uspe u ispunjenju kriterija za učlanjenje u EU ili čak i ako EU donese vanredna pravila za primanje novih članova s nadom da će se na ovaj način doći do stabilnog rešenja srpsko-kosovskog sukoba. Štaviše, scenariji tri i četiri u figuri br. 3, parcijalna integracija, odnosno neuspeh u procesu integracija zemalja zapadnog Balkana u EU, nastavlja da predstavlja realnu mogućnost sve dok *de facto* preovladava stanje „hladnog rata” između Srbije i Kosova, dakle dok se ne priznaju uzajamno kao nezavisne i suverene države. Znači, ponavljanje ciklusa sukoba između Srbije i Kosova ostaje realno i u

XXI veku, slično kao što je bilo i pre jednog veka, kako iz aspekta intenziteta a takođe i iz aspekta motiva aktera uključenih u sukob.

U poslednjem intervjuu pre nego što je preminuo, jedan od ključnih ideologa srpskog nacionalizma, Dobrica Ćosić, suprotno ranijim polaznim tačkama da „Srbi pobeđuju u svim ratovima i uvek gube mir”⁷⁸⁶, je Kosovo proglasio izgubljenim za Srbiju i mir kao jednim uslovom za postojanje Srba, koje poziva da ne ratuju ponovo, jer nedostaje patriotski i biološki potencijal!⁷⁸⁷ Stavovi ovakve prirode odražavaju i koherentan pristup srpske državne politike prema Kosovu. Prema ovom stavu, rat za teritorije zasnovan na etno-nacionalističkim idejama se ne isključuje sam po sebi. Rat ne treba pokretati samo za ono vreme dok nedostaju ljudski, duhovni i materijalni resursi za to. A Srbija, ako ne sada, onda nakon nekoliko godina ili decenija se lako može osetiti sposobnom i s kapacitetima za ponovno ratovanje. Stoga, sve dok sa jedne strane Srbija tokom celog XX veka nije uspela da Albancima ponudi pristup državnoj zajednici kao ravnopravnim građanima u multietničkoj Srbiji, dakle da integriše i tretira Albance kao jednake građane, a sa druge strane sada u XXI veku nastavlja da ne priznaje moralni i vojni gubitak, ali i gubitak prava suvereniteta nad Kosovom, ostaje samo pitanje vremena do erupcije sledećeg ciklusa nasilja u srpsko-kosovskom sukobu. U međuvremenu, pretpostavka evropskih integracija Srbije i Kosova, kao jednakih partnera u široj zajednici, nastavlja da predstavlja desiderium i težnju onih koji isključuju nasilje samo po sebi.

786 Uporedi sa fusnotom br. 166 u ovoj knjizi.

787 Intervju sa Dobricom Ćosićem, Nedeljnik, april 2014, u:
<http://nedeljnik.co.rs/sr/tema-broja/poslednji-intervju-dobrice-osia>.

Spisak izvora*

- ABRAMOWITZ Morton, HURLBURT Heather: Can the EU Hack the Balkans?, u: Foreign Affairs, Tom 81, septembar/oktobar 2002
- ALLAIN Françoise M., GALMICHE Xavier: La Question du Kosovo, Paris 1994
- ALTER Peter: Grundfragen des Nationalismus [Osnovna pitanja nacionalizma], u: HEUBERGER Valeria i dr. (Izd.): Der Balkan. Friedenszone oder Pulverfass? [Balkan. Zona mira ili bure baruta?], Frankfurt na Majni i dr. 1998
- ALTMANN Franz-Lothar: Die Balkanpolitik der EU-Regionalansatz und Prinzip der Konditionalität [Balkanska politika, regionalni pristup EU i princip kondicionalnosti], u: Südosteuropa 10-11/1998
- ALTMANN Franz-Lothar: Regionale Kooperation in Südosteuropa, Organisationen, Pläne, Erfahrungen [Regionalna saradnja u jugoistočnoj Evropi, organizacije, planovi, iskustva], u: Südosteuropa 4-6/2002
 - ALTMANN Franz-Lothar, RJELIĆ Dušan: Zuspitzung im Kosovo im Schatten der Irak-Krise [Zaoštravanje na Kosovu u senci krize u Iraku], u: SWP-Aktuell, Deutsches Institut für Internationale Politik und Sicherheit [Nemački institut za međunarodnu politiku i bezbednost], mart 2003
- ANASTASAKIS Othon, BOJICIC-DZELILOVIC Vesna: Balkan Regional Cooperation & European Integration, The London School of Economics and Political Science, korrik 2002 (<http://www.lse.ac.uk/collections/hellenicObservatory/pdf/brie.pdf>)
- ANASTASAKIS Othon, BECHEV Dimitar: EU Conditionality in South East Europe: Bringing Commitment to the Process, European Studies Centre, St Antony's College, University of Oxford, prill 2003 (<http://www.sant.ox.ac.uk/areastudies/analyses.shtml>)
- ANDERSON Benedict: Die Erfindung der Nation. Zur Karriere eines erfolgreichen Konzepts [Pronalazak nacije. O karijeri jednog uspešnog koncepta], Frankfurt na Majni 1988
- ANDRÄ Werner: Gedanken zur Unabhängigkeit des Kosovo [Misli o nezavisnosti Kosova], u: MARKO Joseph (Izd.): Gordischer Knoten Kosovo/a: Durchschlagen oder entwirren? [Gordijev čvor Kosovo/a: Preseći ili razmrsiti?], Baden-Baden 1999
- ASSMANN Jan: Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen [Kulturno pamćenje. Pismo, sećanje i politički identitet u ranijim visokim kulturama], Minhen 1999

- AXT Heinz-Jürgen: Der Stabilitätspakt für Südosteuropa: politischer Aktionismus oder langfristig tragfähiges Konzept? [Pakt za stabilnost za jugoistočnu Evropu: Politički akcionizam ili dugoročno održiv koncept?], u: Südosteuropa 7-8/1999
- AXT Heinz-Jürgen: Internationale Implikationen des Kosovo-Krieges: wertorientierte Realpolitik statt Konfliktbearbeitung in Institutionen [Međunarodne implikacije rata na Kosovu: zapadno orijentisana realna politika umesto obrade konflikata u institucijama], u: Südosteuropa 1-2/2000
 - AXT Heinz-Jürgen: Vom Wiederaufbauhelfer zum Modernisierungsagenten. Die EU auf dem Balkan [Od pomoćnika za rekonstrukciju do agenta za modernizaciju. EU na Balkanu], u: Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament, 10-11/3 mart 2003
- BAJRAKTARI Jusuf: Largpamësia e vendimeve të Konferencës së Bujanit [Dalekosežnost zaključaka Bujanske konferencije], u: REXHEPI Fehmi i dr. (Izd.): Konferenca e Bujanit [Bujanska konferencija], Instituti i Historisë – Prishtinë, Priština 1998
- BAJRAMI Hakif: Kosova – Prej Bujanit në Kaçanik [Kosovo – od Bujana do Kačanika], Priština 1997
- BAKER James: Politics of Diplomacy: Revolution, War and Peace 1989 – 1992, New York 1995
- BARTL Peter: Die albanischen Muslime zur Zeit der nationalen Unabhängigkeitsbewegung (1878 – 1912) [Albanski muslimani u vreme Nacionalnog pokreta za nezavisnost (1878. – 1912. godine)], Visbaden 1968
- BARTL Peter: Die Albaner [Albanci], u: WEITHMANN Michael W. (Izd.): Der Ruhelose Balkan. Die Konfliktregionen Südosteuropas [Nemirni Balkan. Regioni konflikta u jugoistočnoj Evropi], Minhen 1993
- BARTLETT Will, SAMARDŽIJA Višnja: The Reconstruction of South East Europe, the Stability Pact and the Role of the EU: An Overview, u: Economic Policy in Transitional Economies MOCT-MOST 2/2000
- BAUBÖCK Rainer: Why stay together? A pluralist approach to secession and Federation, u: KYMLICKA Will, NORMAN Wayne: Citizenship in diverse Societies, Oksford 2000
- BECK Ulrich: Die Erfindung des Politischen. Zu einer Theorie reflexiver Modernisierung [Pronalazak političkog. O teoriji refleksivne modernizacije], Frankfurt na Majni 1993
- BECKMANN-PETEY Monika: Der jugoslawische Föderalismus [Jugoslovenski federalizam], Minhen, Beč 1990

- BEHA Adem: Minority Rights: An Opportunity for Adjustment of Ethnic Relations in Kosovo?, *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, Vol 13, No 4, 2014
(<http://www.ecmi.de/fileadmin/downloads/publications/JEMIE/2014/Beha.pdf>)
- BEHA Adem: Disputes over 15-point agreement on normalization of relations between Kosovo and Serbia, u: *Nationality Papers*, Vol. 43, Issue 1, 2015
- BELLAMY Alex J.: *Kosovo and International Society*, Njujork 2002
- BESTERS-DIGLER Juliane: Das Herz Serbiens [Srce Srbije], u: *Neue Zürcher Zeitung*, Folio, jun 1999
- BEYME von Klaus: *Systemwechsel in Osteuropa* [Promena sistema u istočnoj Evropi], Frankfurt na Majni 1994
- BEYME von Klaus (ed.): *Politische Theorien in der Ära der Transformation* [Teorije politike u eri transformacije], Opladen 1996
 - BEYME von Klaus: *Theorien der Politik im Zeitalter der Transformation* [Teorije politike u eri transformacije], u: BEYME von Klaus (Izd.): *Politische Theorien in der Ära der Transformation* [Teorije politike u eri transformacije], Opladen 1996
- BIEBER Florian: *Serbischer Nationalismus vom Tod Titos zum Sturz Miloševićs*, Dissertation an der Universität Wien [Srpski nacionalizam od Titove smrti do pada Miloševića, disertacija na Univerzitetu u Beču], Beč 2001
- BIEBER Florian: What Final Status is Possible for Kosovo? Plans and Their Critiques, u: *European Balkan Observer*, Belgrade Centre for European Integration and Vienna Institute for International Economic Studies, Tom 2, br. 1, maj 2004
- BIERMANN Rafael: Der künftige Status Kosovos. Vorbereitung auf das Unvermeidliche [Budući status Kosova. Priprema za ono što je neminovno], u: *Internationale Politik – Europa Archiv* 9/2000
- BIERMANN Rafael: Die europäische Perspektive für den westlichen Balkan. Die EU im Zwiespalt [Evropska perspektiva za zapadni Balkan. EU u raskoraku], u: *Osteuropa. Zeitschrift für Gegenwartsfragen des Ostens*, 8/2001
 - BIERMANN Rafael: Aussöhnung und Neubeginn. Das Haager Tribunal und seine Folgen [Pomirenje i novi početak. Haški tribunal i njegove posledice], u: *Internationale Politik – Europa Archiv* 5/2002
- BILDT Carl: A Second Chance in the Balkans, u: *Foreign Affairs*, Tom 80, januar/februar 2001
- BITTNER Ludwig i dr. (Izd.): *Österreich-Ungarns Außenpolitik von der Bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914* [Spoljna politika Austro-Ugarske od bosanske krize 1908. godine do izbijanja rata 1914. godine], V, br. 4944, Beč, Lajpcig 1930

- BLUMENWITZ Dieter, MANGOLDT von Hans (Izd.): Fortentwicklung des Minderheitenschutzes und der Volksgruppenrechte in Europa [Dalji razvoj zaštite ljudskih prava i prava nacionalnih grupa u Evropi], Bielefeld 1992
- BLUMI Isa (Izd.): Administration and Governance in Kosovo: Lessons Learned and Lessons to be Learned, Priština/Ženeva, januar 2003
- BOECKH Andreas (Izd.): Internationale Beziehungen, Bd. 6 [Međunarodni opisi, Tom 6] (Lexikon der Politik [Leksikon politike], Izd. NOHLEN Dieter), Minhen 1994
- BORIĆ Tomislav: Perspektiven eines zukünftigen Jugoslawien [Perspektive buduće Jugoslavije], u: MARKO Joseph, BORIĆ Tomislav (Izd.): Slowenien-Kroatien-Serbien. Die neuen Verfassungen [Slovenija-Hrvatska-Srbija. Novi ustavi], Beč i dr. 1991
- BRABANT van Jozef M.: Southeastern Europe, Transitions, and the EU – Is Everwidening Desirable?, u: Economic Policy in Transitional Economies MOCT-MOST, 11/2001
- BRAND Marcus G.: Institution-Building and Human Rights Protection in Kosovo in the Light of UNMIK Legislation, u: Nordic Journal of International Law 70/2001
- BREMER Thomas i dr. (Izd.): Serbiens Weg in den Krieg. Kollektive Erinnerung, nationale Formierung und die ideologische Aufrüstung [Put Srbije u rat. Kolektivno sećanje, nacionalno formiranje i ideološko naoružavanje], Berlin 1998
- BRILL Heinz: Der Balkan-Konflikt und die Interessen der Mächte [Konflikt na Balkanu i interesi sila], u: Österreichische Militärische Zeitschrift (ÖMZ) 5/2000 i 6/2000
- BROCK Lothar: Frieden. Überlegungen zur Theoriebildung [Mir. Razmišljanja o izgradnji teorije], u: SENGHAAS Dieter (Izd.): Den Frieden denken, *Si vi pacem, para pacem* [Razmišljati miroljubivo, *Si vi pacem, para pacem*], Frankfurt na Majni 1995
- BROWN David: Contemporary nationalism: Civic, Ethnocultural and Multicultural Politics, London i dr. 2000
- BRUCKNER Pascal: Le Vertige de Babel. Cosmopolitisme ou mondialisme, Paris 1994
- BRUNNER Georg, LAMBERG Hans (Izd.): Volksgruppen in Ostmittel- und Südosteuropa [Grupe naroda u Srednjoistočnoj i Jugoistočnoj Evropi], Baden-Baden 1994

- BRUNNER Georg: Nationalstaaten und Minderheiten im östlichen Teil Europas [Nacionalne države i manjine u istočnom delu Evrope], u: BLUMENWITZ Dieter, MANGOLDT Hans von (Izd.): Fortentwicklung des Minderheitenschutzes und der Volksgruppenrechte in Europa [Dalji razvoj zaštite ljudskih prava i prava nacionalnih grupa u Evropi], Bielefeld 1992

BUKOSHI Bujar, u: Archiv der Gegenwart, 25 jun 1993

BUSEK Erhard: Europa im Wandel – Sicherheit im Wandel. Sicherheitspolitische Dimension der EU-Osterweiterung [Evropa se menja – bezbednost se menja. Bezbednosno-politička dimenzija širenja EU prema istoku], u: Österreichische Militärische Zeitschrift (ÖMZ) 4/2002

- BUSEK Erhard: Zukunft des Stabilitätspaktes. Das Engagement der Europäer in Südosteuropa [Budućnost Pakta za stabilnost. Angažovanje Evropljana u jugoistočnoj Evropi], u: Internationale Politik – Europa Archiv 5/2002
- BUSEK Erhard: Intervju, u: Kurier, 14. decembar 2002

CALIC Janine M.: Der Krieg in Bosnien und Herzegovina. Ursachen, Konfliktstrukturen, Internationale Lösungsversuche [Rat u Bosni i Hercegovini. Uzroci, strukture konflikta, međunarodni pokušaji rešavanja], Frankfurt na Majni 1995

- CALIC Janine M.: Die Jugoslawienpolitik des Westens seit Dayton [Jugoslovenska politika zapada od Dejtona], u: Aus Politik und Zeitgeschichte, Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament, 34/20 avgust 1999
- CALIC Janine M.: Welche Zukunft für den Balkan-Stabilitätspakt? [Koja je budućnost Pakta za stabilnost Balkana?], u: SWP-Studie. Stiftung Wissenschaft und Politik. Deutsches Institut für Internationale Politik und Sicherheit, Berlin mart 2003

CALVOCORESSI Peter: World Politics 1945 – 2000, Edinburg 2001

ČANAK Nenad, u: NIN, 1 mart 2001

CAPLAN Richard: A New Trusteeship? The International Administration of War-torn Territories, Adelphi Paper 341/International Institute for Strategic Studies, Oksford i dr. 2002

CASPER Gretchen: Fragile Democracies, London 1995

CHANDLER David: The European Union and Governance in the Balkans: A Unequal Partnership, u: European Balkan Observer, Belgrade Centre for European Integration and Vienna Institute for International Economic Studies, Tom 1, br. 2, novembar 2003

CHOMSKY Naom: The New Military Humanism. Lessons from Kosovo, Monroe 1999

CLARK Howard: Civil Resistance in Kosovo, London i dr. 2000

- CONVERSI Daniel (Izd.): Ethnonationalism in the Contemporary World. Walker Connor and the study of nationalism, London, Njujork 2002
- CONVERSI Daniel: Conceptualizing nationalism. An introduction to Walker Connor's work, u: CONVERSI Daniel (Izd.): Ethnonationalism in the Contemporary World. Walker Connor and the study of nationalism, London, Njujork 2002
- COULMAS Peter: Das Problem des Selbstbestimmungsrechts. Mikronationalismen, Anarchie und innere Schwäche der Staaten [Problem prava na samoopredeljenje. Mikronacionalizmi, anarhija i unutrašnja slabost država], u: Europa – Archiv 1993
- COULMAS Peter: Die vielen Nationen und die Einheit der Welt. Die Grenzen des Universalen [Brojne nacije i jedinstvo sveta. Granice univerzalnog], u: Europa – Archiv 1994
- ČOSIĆ Dobrica: Intervju, u: Nedeljnik, april 2014 (<http://nedeljniak.co.rs/sr/tema-broja/poslednji-intervju-dobrice-osia>)
- ČOVIĆ Nebojša: Never will Kosovo be independent, u: Vreme, 15 mart 2003
- DAALDER H. Ivo: The United States, Europe, and the Balkans, u: Problems of Post-Communism, Tom 49, 1/2002
- DASKALOVSKI Zhidas: Towards an Integral Theory of Nationalism? Case-Study Kosovo, u: International Journal on Minority and Group Rights, Kluwer Law International, Netherlands, 6/1999
- DASSÙ Marta, WHYTE Nicholas: America's Balkan Disengagement?, u: Survival, Tom 43, 4/2001-02
- DAWISHA Karen, PARROTT Bruce (Izd.): Politics, power, and the struggle for democracy in South-East Europe, Kembriđ 1997
- DEIMEL Johanna: Der Stabilitätspakt für Südosteuropa: Ansatz und aktueller Stand beim Regionaltisch und den drei Arbeitsbereichen [Pakt za stabilnost za jugoistočnu Evropu: Pristup i trenutno stanje kod regionalnog stola i u tri oblasti rada], u: Südosteuropa Mitteilungen 2/2001
- DEMAJ Violeta: Die Entwicklungen in Kosova seit der Aufhebung der Autonomierechte im Jahre 1989 unter Berücksichtigung staatsrechtlicher, menschenrechtlicher und völkerrechtlicher Aspekte [Događaji na Kosovu od ukidanja prava na autonomiju 1989. godine sa stanovišta državno-pravnih, međunarodno-pravnih aspekata i aspekata ljudskih prava], Beč 1999
- DEMAJ Violeta: Kosovo/a. Recht auf Unabhängigkeit? [Kosovo/a. Pravo na nezavisnost?], Beč, Graz 2003
- DEMCISIN Alexandra: Den Mazedoniern ihre Mazedonen [Makedoncima njene Makedonce], u: Die Presse, 6 oktobar 2003

- DEMETROPOULOU Leeda: Europe and the Balkans: Membership Aspiration, EU Involvement and Europeanization. Capacity in South Eastern Europe, u: Southeast European Politics, Tom III, br. 2 – 3, novembar 2002
- DEPREZ Kas, u: KRIESI Hanspeter i dr. (Izd.): Nation and National Identity. The European Experience in Perspective, Ciriš 1999
- DEUTSCH Karl W.: Nationalism and Social Communication. An Inquiry into the Foundations of Nationality, Kembriđ i.dr. 1953
- DEUTSCH Karl W. i dr.: Political Community and the North Atlantic Area. International Organizations in the Light of Historical Experience, Princeton 1957
 - DEUTSCH Karl W.: Nationalism and its Alternatives, Njujork 1969
 - DEUTSCH Karl W.: Ein einfaches kybernetisches Modell [Jedan prosti kibernetiski model], u: Politische Kybernetik [Politička kibernetika], Frajburg 1969
 - DEUTSCH Karl W.: Nationenbildung – Nationalstaat – Integration [Izgradnja nacija – Nacionalna država – Integracija] (Izd.) od ASHKENASI A., SCHULZE P., Diseldorf 1972
 - DEUTSCH Karl W.: Frieden und die Problematik politischer Gemeinschaftsbildung auf internationaler Ebene [Mir i problematika političkog stvaranja zajednica na međunarodnom nivou], u: SENGHAAS Dieter (Izd.): Den Frieden denken, *Si vi pacem, para pacem* [Razmišljati miroljubivo, *Si vi pacem, para pacem*], Frankfurt na Majni 1995
- DJILAS Milovan: Die neue Klasse. Eine Analyse des kommunistischen Systems [Nova klasa. Analiza komunističkog sistema], Minhen 1961
- DUBIEL Helmut: Konsens oder Konflikt? Die normative Integration des demokratischen Staates [Konzensus ili konflikt? Normativna integracija demokratske države], u: KOHLER-KOCH B. (Izd.): Staat und Demokratie in Europa [Država i demokratija u Evropi], Opladen 1992
- ECKHARDT Reinald: Die Verfassungs-Charta der Staatengemeinschaft „Serbien und Montenegro“ vom 4. Februar 2003 [Ustavna povelja Državne zajednice Srbije i Crne Gore od 4. februara 2003. godine], u: Osteuropa Recht, 2/2003
- EISING Manuel, RESZAT Philipp: Die internationale Notstandsverwaltung im Kosovo [Međunarodna uprava u vanrednoj situaciji na Kosovu], u: Osteuropa Recht, 1/2003
- ELDRIDGE Justin L. C.: Kosovo: Land of Uncertainty, u: European Security, Tom 10, 2/2001
- ERNST Andreas: „Standards vor Status!“ – Die Doktrin der UNO-Mission in Kosovo führt in die Sackgasse [„Standardi pre statusa!“ – Doktrina Misije UN-a vodi u ćorsokak], u: Südosteuropa 7-9/2002

- EUCHNER Walter: Qu'est-ce qu'une Nation? Das Nationenverständnis Ernst Renans im Kontext seines politischen Denkens [Qu'est-ce qu'une Nation? Shvatanje Ernsta Renana o naciji u kontekstu njegovog političkog razmišljanja], u: RENAN Ernest [1882]: Was ist eine Nation? Und andere Politische Schriften [Šta je to nacija? I drugi politički spisi], Beč, Bolzano 1995
- FEICHTINGER Walter: Die militärstrategische und operative Entwicklung im Konfliktverlauf [Vojno-strategijski i operativni tok konflikta], u: REITER Erich (Izd.): Der Krieg um das Kosovo 1998/99 [Rat za Kosovo 1998/99], Majnc 2000
- FEICHTINGER Walter: Streitkräfte als Instrument zur Lösung innerstaatlicher Konflikte. Die bestimmenden Faktoren des militärischen Konfliktbildes in Jugoslawien 1998/99, Dissertation an der Universität Wien [Oružane snage kao instrument za rešavanje unutardržavnih konflikata. Determinišući faktori prikaza vojnog konflikta u Jugoslaviji 1998./99. godine, disertacija na Univerzitetu u Beču], Beč 2001
- FERDOWSKI Mir A.: Kriege seit dem Zweiten Weltkrieg. Dimensionen – Ursachen – Perspektiven [Ratovi nakon Drugog svetskog rata. Dimenzije – Uzroci – Perspektive], u: Manfred Knapp i dr. (Izd.): Einführung in die Internationale Politik [Uvod u međunarodnu politiku], Minhen, Beč 1996
- FISCHER Joseph: Rede bei der Beschließung des Stabilitätspaktes für Südosteuropa in Köln am 10. Juni 1999 [Govor tokom usvajanja Pakta stabilnosti za Jugoistočnu Evropu u Kelnu, 10. juna 1999. godine], u: Internationale Politik – Europa Archiv 8/1999
- FISCHER Joseph: Vom Staatenverbund zur Föderation – Gedanken über die Finalität der europäischen Integration [Od udruženja država do federacije – razmišljanja o konačnosti evropske integracije] (<http://www.whi-berlin.de/fischer.htm>)
- FISCHER Peter: Der gerechte Krieg um Kosovo [Pravedni rat za Kosovo], u: Zeitung der Universität Wien, Die Universität, Beč jun 1999
- FLETCHER Georg P.: Loyalität. Über die Moral von Beziehungen [Lojalnost. O moralu odnosa], Frankfurt na Majni 1994
- FRANK Martin: Multikulturalismus und Nationalismus [Multikulturalizam i nacionalizam], u: BEYME K. von (Izd.): Politische Theorien in der Ära der Transformation [Političke teorije u eri transformacije], Opladen 1996
- FRASHËRI Kristo: The History of Albania, Tirana 1964
- FREUNDLICH Leo: Albaniens Golgotha [Golgota Albanije], Beč 1913
- FROMEIN Jochen A. i dr.. (Izd.): Das Minderheitenrecht europäischer Staaten, Teil 2 [Manjinska prava evropskih država, Deo 2], Berlin i dr. 1994

- FÜCHTNER Hans: Vaterlandssyndrom. Zur Sozialpsychologie von Nationalismus, Rechtsradikalismus und Fremdenhaß [Sindrom otadžbine. O socijalnoj psihologiji nacionalizma, radikalizma i mržnji prema drugima], Hajdelberg 1996
- FUKUYAMA Francis: The end of history and the last man, London 1992
- GÄRTNER Heinz: Modelle europäischer Sicherheit. Wie entscheidet Österreich? [Modeli evropske bezbednosti. Kako će odlučiti Austrija?], Beč 1997
- GASHI Dardan: Interview mit Michael Steiner, Chef der UN-Mission in Kosova [Intervju sa Mihaelom Štajnerom, šefom Misije UN-a na Kosovu], u: Balkan, Südosteuropäischer Dialog, god. 2 / Svezak 6, Beč i dr. 2002
- GASHI Skënder, CLASSEN Lothar (Izd.): Dardania. Das Selbstbestimmungsrecht der Kosovaren, Bd. 2 [Dardania. Pravo Kosovaca na samoopredeljenje, tom 2], Beč 2001
- GEIS Imanuel: Hegemonie und Genozid: Das Serbien-Syndrom 1991/92 [Hegemonija i genocid: Sindrom Srbije 1991./92.], u: VOLLE Angelika, WAGNER Wolfgang (Izd.): Der Krieg auf dem Balkan. Die Hilflosigkeit der Staatenwelt [Rat na Balkanu. Nemoć svetskih država], Bon 1994
- GELLNER Ernest: Nationalismus und Moderne [Nacionalizam i moderna], Berlin 1991
- GELLNER Ernest: Thought and Change, London 1972
- GLIGOROV Vladimir: The Economics of Kosovo: Does Viability Matter?, u: The International Spectator, april – jun 2/2000
- GLIGOROV Vladimir: European Partnership with the Balkans, u: European Balkan Observer, Belgrade Centre for European Integration and Vienna Institute for International Economic Studies, Tom 2, br. 1, maj 2004
- GOATI Vladimir dana 21.12.2002. godine u razgovoru sa VETTER Reinhold: Kud ideš Srbijo? Serbien nach der erfolglosen Präsidentenwahl und dem Mord an Đinđić [Kud ideš Srbijo? Srbija nakon neuspešnih predsedničkih izbora i ubistva Zorana Đinđića], u: Osteuropa, Zeitschrift für Gegenwartsfragen des Ostens, 4/2003
- GÖHLER Gerhard: Konflikt und Integration [Konflikt i integracija], u: KOHLER-KOCH Beate (Izd.): Staat und Demokratie in Europa [Država i demokratija u Evropi], Opladen 1992
- GOLDSTONE Richard J.: Whither Kosovo? Whither Democracy?, u: Global Governance 8/2002
- GROTHUSEN Klaus D. (Izd.): Südosteuropa Handbuch. Jugoslawien, Bd. 1. [Priručnik za jugoistočnu Evropu. Jugoslavija, Tom1], Getingen 1975
- GRUBIŠA Damir: Diplomacija na kraju povjesti [Diplomatija na „kraju istorije“], Zagreb 1996

- GUNTHER Richard i dr. (Izd.): The Politics of Democratic Consolidation. Southern Europe in comparative perspective, Baltimor 1995
- GJATA Mehmet, BUZHALA Berat: Borxhi i Serbisë ndaj Kosovës është disa herë më i lartë se borxhi i Kosovës ndaj botës [Dugovi Srbije prema Kosovu su nešto veći od dugova Kosova prema svetu], u: Zëri Ditor, 17 jun 2003
- GJETAJ Prenkë, u Indexonline, 14. septembar 2014
(<http://indexonline.net/?FaqeID=2&LajmID=115843>)
- HAAR Roberta N.: The Kosovo Crisis and its Consequences for a European Security Architecture, u: SPILLMANN Kurt R., KRAUSE Joachim (Izd.): Kosovo: Lessons Learned for International Cooperative Security, Bern i dr. 2000
- HABERMAS Jürgen: Die Einbeziehung des anderen. Studien zur Politischen Theorie [Uključivanje onog drugog. Studije o političkoj teoriji], Frankfurt na Majni 1996
- HADRI Ali: Narodno-oslobodački pokret na Kosovu 1941 – 1945, Beograd 1973
- HAJRULLAHU Arben: Kosova, Vergangenheit und Zukunft. Kosovos Entwicklung zur Eigenstaatlichkeit und die zukünftigen Chancen auf eine Integration in die Europäische Union, Diplomarbeit an der Universität Wien [Kosovo, prošlost i budućnost. Razvoj Kosova ka nezavisnosti i buduće mogućnosti za integraciju u Evropsku uniju, diplomski rad na Univerzitetu u Beču], Beč 2001
- HAJRULLAHU Arben, SALAMUN Michaela: Der Verfassungsrahmen für die Provisorische Selbstverwaltung in Kosova [Ustavni okvir i privremena samouprava na Kosovu], u: Südosteuropa 1-3/2002
- HASANI Enver: The dissolution of Yugoslavia and the case of Kosova, Tirana 2000
- HASANI Enver: Parimi i mosndryshimit të kufijve në të drejtën dhe mardhëniet ndërkombëtare [Princip nedodirljivosti granica u međunarodnom pravu i međunarodnim odnosima], u: Shqiptarët në Ballkan [Albanci na Balkanu], Instituti Shqiptar për Studime Ndërkombëtare, Tirana 2001
- HATSHIKIAN Magarditsch, TROEBST Stefan (Izd.): Südosteuropa. Gesellschaft, Politik, Wirtschaft, Kultur. Ein Handbuch [Jugoistočna Evropa. Društvo, politika, privreda, kultura. Priručnik], Minhen 1999
- HELD David: Models of Democracy, Kembridž, Oksford 1996
- HEUBERGER Valeria i dr. (Izd.): Brennpunkt Osteuropa, Minderheiten im Kreuzfeuer des Nationalismus [Žarište istočna Evropa, Manjine u unakrsnoj vatri nacionalizma], Beč, Minhen 1996
- HEUBERGER Valeria i dr. (Izd.): Der Balkan. Friedenszone oder Pulverfass? [Balkan. Zona mira ili bure baruta?], Frankfurt na Majni i dr. 1998
- HOBBSBAWM Eric J.: Nationen und Nationalismus. Mythos und Realität seit 1780 [Nacije i nacionalizam. Mit i realnost od 1780], Frankfurt na Majni 1991

- HÖLL Otmar: Österreichs Außenbeziehungen gegenüber Zentral und Osteuropa seit 1995 [Inostrani odnosi Austrije u centralnoj i istočnoj Evropi od 1995. godine], u: Europäische Rundschau 2/2002
- HONNETH Axel (Izd.): Kommunitarismus. Eine Debatte über die moralischen Grundlagen moderner Gesellschaften [Komunitarizam. Rasprava o moralnim osnovama modernih društava], Frankfurt na Majni, Njujork 1993
- HORVAT Vedran: Brain Drain. Threat to Successful Transition in South East Europe?, u: Southeast European Politics, Tom V, br. 1, jun 2004
- HÖSCH Edgar: Geschichte der Balkanländer [Istorija balkanskih zemalja], Minhen 1993
- HOXHAI Enver: Das Memorandum der Serbischen Akademie und die Funktion politischer Mythologie im kosovarischen Konflikt [Memorandum Srpske akademije i funkcija političke mitologije u kosovskom konfliktu], u: Südosteuropa, 10-12/2002
- HOXHSOŦ Xhon: Kolosi i brishtë [Krhki Kolos], u: Kosova, Revistë historike politike, Priština 5/1997
- HUDALLA Anneke, PRADETTO August: Desintegration durch Integration? Dilemmata der Osterweiterung der Europäischen Union und die Europapolitik der neuen Bundesregierung [Dezintegracija putem integracije? Dileme Evropske unije zbog proširenja prema istoku i evropska politika nove Savezne vlade], u: Studien zur Internationalen Politik. Institut für Internationale Politik an der Universität der Bundeswehr Hamburg [Studije o međunarodnoj politici. Institut za međunarodnu politiku na Univerzitetu Bundesvera u Hamburgu], Hamburg 2/1999
- HUNTINGTON Samuel P.: The Third Wave, London 1991
- HUTCHINSON John, SMITH Antony D. (Izd.): Nationalism, Oksford, Njujork 1994
- ILLMEIER Gertraud: Stipe Mesić zu Besuch bei früherem Todfeind Serbien [Stipe Mesić u poseti nekadašnjem smrtnom neprijatelju Srbiji], u: Die Presse, 11 septembar 2003
- INGIMUNDARSON Valur: Pitting Democratic Standards against Sovereign Rights: The nature of International Rule in Kosovo (<http://www.newbalkanpolitics.org.mk/napis.asp?id=11&lang=English>)
- JAHN Egbert: Frieden [Mir], u: BOECKH Andreas (Izd.): Internationale Beziehungen Bd. 6 [Međunarodni opisi, Tom 6] (Lexikon der Politik [Leksikon politike], Izd. NOHLEN Dieter), Minhen 1994
- JANDL Gerhard: Der Kosovokonflikt – mögliche und wahrscheinliche Verhandlungslösungen [Kosovski konflikt – moguća i verovatna pregovaračka rešenja], u: RIEGLER Henriette (Izd.): Der Kosovokonflikt – Bestandsaufnahme und Lösungsszenarien [Kosovski konflikt – popis i scenarija za rešenja], OIIP Beč 2000

- JUDT Tony: Große Illusion Europa. Gefahren und Herausforderungen einer Idee [Velika iluzija Evropa. Opasnosti i izazovi jedne ideje], Minhen, Beč 1996
- JUREKOVIC Predrag: Die Entwicklungen des Konfliktes im Kosovo seit „Dayton“ [Dogadjaji oko konflikta na Kosovu od „Dejtona“], u: Österreichische Militärische Zeitschrift (ÖMZ) 3/1997
- KAISER Karl: Der Balkan als Modell [Balkan kao model], u: Internationale Politik 11/2003
- KASER Karl: Die Verhandlungen in Rambouillet und Paris: Die Frage der Souveränität Jugoslawiens und der Unabhängigkeit für Kosovo [Pregovori u Rambujeu i Parizu: Pitanje suvereniteta Jugoslavije i nezavisnosti za Kosovo], u: Südosteuropa, 1-2/2000
- KEMPE Iris, MEURS van Wim: Neue EU-Nachbarn. Strategien gegenüber Südost- und Osteuropa jenseits der Erweiterung [Novi susedi EU. Strategije prema jugoistočnoj i istočnoj Evropi izvan proširenja], u: Internationale Politik Europa - Archiv 5/2002
- KEMPE Iris, MEURS van Wim: Prospects and Risks Beyond EU Enlargement, 2002/2003 Strategy Paper (<http://balkans.mehedinti.info/studies/Multi-Layered%20Europe.pdf>)
- KIELMANSEGG Graf Peter: Frieden durch Demokratie [Mir kroz demokratiju], u: SENGHAAS Dieter (Izd.): Den Frieden denken, *Si vi pacem, para pacem* [Razmišljati miroljubivo, *Si vi pacem, para pacem*], Frankfurt na Majni 1995
- KNAPP Manfred i dr. (Izd.): Einführung in die Internationale Politik [Uvod u međunarodnu politiku], Minhen, Beč 1996
- KÖCK Herbert F.: Rechtliche und politische Aspekte der NATO-Aktion im Kosovo [Pravni i politički aspekti akcije NATO-a na Kosovu], u: Wiener Blätter zur Friedensforschung, jun 2/1999
- KOHL von Christine, LIBAL Wolfgang: Kosovo: gordischer Knoten des Balkans [Kosovo: gordijev čvor Balkana], Beč, Cirihi 1992
- KOHL von Christine, LIBAL Wolfgang: Europa darf das Kosovo nicht vergessen [Evropa ne sme da zaboravi Kosovo], u: Europäische Rundschau 1992
- KOHLER-KOCH Beate (Izd.): Staat und Demokratie in Europa [Država i demokratija u Evropi], Opladen 1992
- KOHLER-KOCH Beate: The Evolution and Transformation of European Governance, u: Political Science Series No. 58, Institute for Advanced Studies, Beč 1998
- KRASNIQI Mark: The Role of the Serbian orthodox church in anti-Albanian policies in Kosova, u: Kosova, historical, political Review 3 1994
- KRASTEV Ivan: The Balkans: Democracy Without Choices, u: Journal of Democracy, Tom 13, 3/2002

- KRBEK Ivo: Die Verfassung der Sozialistischen Föderativen Republik Jugoslawien vom 7.4.1963 [Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije od 7.4.1963. godine], u: Jahrbuch des öffentlichen Rechts [Godišnjaku javnog prava] 13/1964
- KRIESI Hanspeter i dr. (Izd.): Nation and National Identity. The European Experience in Perspective, Cirihi 1999
- KRISTAN Ivan: Die Dritte Verfassungsrevision in Jugoslawien [Treća ustavna reforma u Jugoslaviji], u: Die Verwaltung 1972
- KRISTAQ Prifti, MARENGLEN Verli: The Truth on Kosova, Tirana 1993
- KRITT Robert R.: Die Londoner Botschafterkonferenz 1912 – 1913, Dissertation an der Universität Wien [Konferencija ambasadora u Londonu 1912 – 1913, Disertacija na Univerzitetu u Beču], Beč 1960
- KUMBARO Dajena: The Kosovo Crisis in an International Law Perspective: Self-Determination, Territorial Integrity and the NATO Intervention, North Atlantic Treaty Organisation. Office of Information and Press, 16 jun 2001
- KUMER Anton i dr. (Izd.): Europäisierung versus Nationalismus. Der ex-jugoslawische Raum auf der Suche nach Stabilität [Evropeizacija protiv nacionalizma. Bivši jugoslovenski prostor u potrazi za stabilnošću], Frankfurt na Majni i dr. 2000
- KUQI Hajredin: Disa aspekte të të drejtës për vetëvendosje të Kosovës [Nekoliko aspekata prava Kosova na samoopredeljenje], u: Shqiptarët në Ballkan [Albanci na Balkanu], Instituti Shqiptar për Studime Ndërkombëtare, Tirana 2001
- KUX Stephan: Ursachen und Lösungsansätze des Balkankonflikts: Folgerungen für das Abkommen von Dayton [Uzroci i pristupi rešavanju balkanskog konflikta: Zaključci Dejtonskog sporazuma], Evropski institut pri Univerzitetu u Bazelu br.16/1996
- KYMLICKA Will: Multicultural Citizenship, a liberal theory of minority rights, Oksford 1995
- KYMLICKA Will, NORMAN Wayne: Citizenship in diverse Societies, Oksford 2000
- LALKOV Milčo: Nationalismus auf dem Balkan heute oder das Erwachen eines alten Dämons [Nacionalizam na Balkanu danas ili buđenje starog demona], u: HEUBERGER Valeria i dr. (Izd.): Der Balkan. Friedenszone oder Pulverfass? [Balkan. Zona mira ili bure baruta?], Frankfurt na Majni i dr. 1998
- LAMERS Karl i dr.: Ordnung und Einverständnis. Der Balkan braucht eine selbsttragende politische Ordnung: die Südost-Europäische Union [Red i dogovor. Balkanu je neophodan samoodrživi politički poredak: jugoistočno-evropska unija], u: Frankfurter Allgemeine Zeitung, 18 jun 2001

- LANGE Klaus: Die UÇK – Anmerkungen zu Geschichte, Struktur und Zielen [OVK – napomene uz istorijat, strukturu i ciljeve], u: Aus Politik und Zeitgeschichte, Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament, 34/20 avgust 1999
- LANGER Alexander Die Mehrheit der Minderheiten, warum wird unsere Welt vom ethnischen Sauberkeitsswahn und vom grundlosen Vertrauen in Mehrheiten beherrscht? [Većina manjina, zašto našim svetom vlada manija etničke čistoće i bezrazložnog poverenja u većine?], Berlin 1996
- LAZIĆ Ivana: Brak sa Albancem, u: Naša Borba, 21/22 mart 1998
- LIBAL Wolfgang, KOHL von Christine: Balkan. Stabilität oder Chaos in Europa [Balkan. Stabilnost ili haos u Evropi], Hamburg, Beč 2000
- LIBAL Wolfgang: Das Ende Jugoslawiens, Chronik einer Selbsterstörung [Kraj Jugoslavije, Hronika jednog samouništenja], Beč, Cirihi 1991
- LIJPHART Arend: Democracies, Nju Haven, London 1984
- LIJPHART Arend: Democratization and Constitutional Choices in Czechoslovakia, Hungary and Poland 1989 – 1991, u: Journal of Theoretical Politics, Tom 4, 1992
 - LIJPHART Arend: Democracies: Forms, performance, and constitutional engineering, u: European Journal of Political Research 25/1994
- LÖFFLER Berthold: Das Elend der Balkanpolitik des Westens am Beispiel des Kosovo [Beda balkanske politike zapada na primeru Kosova], u: Osteuropa, Zeitschrift für Gegenwartsfragen des Ostens, 8/2001
- LOJPUR Aleksandar: Prihvati neminovnost, u: Politika, 23 jun 2003
- LOQUAI Heinz: Der Kosovo-Konflikt – Wege in einen vermeidbaren Krieg [Konflikt na Kosovu – Putevi ka ratu koji se mogao izbeći], Baden-Baden 2000
- LOQUAI Heinz: Gespräch mit Heinz Loquai [Razgovor sa Heinz Loquai], u: Blätter für deutsche und internationale Politik 3/2001
- LUCHTERHANDT Otto: Völkermord: Humanitäre Intervention – Recht contra Moral? Der Fall »Kosovo« [Humanitarna intervencija – pravo nasuprot moralu? Slučaj »Kosovo«], u: Zeitschrift für Genozidforschung 1/1999
- LUDWIG Michael: War der Krieg in Kosovo ein „europäischer Einigungskrieg“? [Da li je rat na Kosovu bio „evropski rat za ujedinjenje“?], u: Frankfurter Allgemeine Zeitung, 29 jun 1999
- LUTOVAC Zoran: All Kosovo Options, u: Vreme, 10 maj 1997
- MACINTYRE Alasdair: Ist Patriotismus eine Tugend? [Da li je patriotizam vrlina?], u: HONNETH AXEL (Izd.): Kommunitarismus. Eine Debatte über die moralischen Grundlagen moderner Gesellschaften [Komunitarizam. Rasprava o moralnim osnovama modernih društava], Frankfurt na Majni, Njujork 1993

- MACK John E.: Nationalism and the self. An essay on the collective narcissism of everyday life, u: The Psychohistory Review, Spring, Njujork 1983
- MAĆKÓW Jerzy: Die Voraussetzungen demokratischer Entwicklung in Mittel-, Nordost-, Südost- und Osteuropa [Preduslovi za demokratski razvoj u centralnoj, severoistočnoj, jugoistočnoj i istočnoj Evropi], u: Aus Politik und Zeitgeschichte, Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament, 3-4/15 januar 1999
- MAIER Viktor: Der Balkan auf dem Prüfstand [Balkan na ispitnom stolu], u: Internationale Politik – Europa Archiv 3/2001
- MALCOLM Noel: Kosovo a short History, London 1998
- MALETIĆ Mihajlo (Izd.): Kosovo nekad i danas, Beograd 1973
- MAPPES-NIEDIEK Norbert: Europa vernachlässigt den Balkan [Evropa ostavila Balkan po strani], Berliner Zeitung, 28. gusht 2014 (<http://www.berliner-zeitung.de/meinung/kommentar-zur-balkan-konferenz-europa-vernachlaessigt-den-balkan,10808020,28252232.html>)
- MARKO Joseph, BORIĆ Tomislav (Izd.): Slowenien-Kroatien-Serbien. Die neuen Verfassungen [Slovenija-Hrvatska-Srbija. Novi ustavi], Beč i dr. 1991
- MARKO Joseph, TRETTER Hannes, BORIĆ Tomislav: Perspektiven des zukünftigen politischen und rechtlichen Status Kosovos [Perspektive budućeg političkog i pravnog statusa Kosova], u: Journal für Rechtspolitik, godina 1/1, Beč 1993
 - MARKO Joseph: Die Rechtliche Stellung der Minderheiten in Serbien [Pravni položaj manjina u Srbiji], u: FROWEIN Jochen A. i dr. (Izd.): Das Minderheitenrecht europäischer Staaten, Teil 2 [Manjinska prava evropskih država, Deo 2], Berlin i dr. 1994
 - MARKO Joseph: Autonomie und Integration. Rechtsinstitute des Nationalitätenrechts im funktionalen Vergleich [Autonomija i integracija. Pravni instituti prava nacionalnosti u funkcionalnom poređenju], Beč i dr. 1995
 - MARKO Joseph: Der Minderheitenschutz in den jugoslawischen Nachfolgestaaten [Zaštita manjina u jugoslovenskim državama naslednicama], Bon 1996
 - MARKO Joseph (Izd.): Gordischer Knoten Kosovo/a: Durchschlagen oder entwirren? [Gordijev čvor Kosovo/a: Preseći ili razmrsiti?], Baden-Baden 1999
 - MARKO Joseph: Kosovo/a – Ein Gordischer Knoten? [Kosovo/a – Gordijev čvor?], u: MARKO Joseph (Izd.): Gordischer Knoten Kosovo/a: Durchschlagen oder entwirren? [Gordijev čvor Kosovo/a: Preseći ili razmrsiti?], Baden-Baden 1999

- MARKO Joseph: Die staatsrechtliche Entwicklung des Kosovo/a von 1913 – 1995 [Državno-pravni razvoj Kosova od 1913 – 1995], u: MARKO Joseph (Izd.): Gordischer Knoten Kosovo/a: Durchschlagen oder entwirren? [Gordijev čvor Kosovo/a: Preseći ili razmrsiti?], Baden-Baden 1999
- MARKO Joseph, POIER Klaus (Izd.): Politik, Staat und Recht im Zeitenbruch [Politika, država i pravo na prekretnici vremena], Beč i dr. 2001
- MARKO Joseph: Staat und Recht im Zeitenbruch [Država i pravo na prekretnici vremena], u: MARKO Joseph, POIER Klaus (Izd.): Politik, Staat und Recht im Zeitenbruch [Politika, država i pravo na prekretnici vremena], Beč i dr. 2001
- MARKO Joseph: „Kosova Republikë!“ Zwischen Recht und Moral [„Kosovo Republika!“ između prava i morala], u: GASHI Skënder, CLASSEN Lothar (Izd.): Dardania. Das Selbstbestimmungsrecht der Kosovaren [Dardania. Pravo Kosovaca na samoopredeljenje], Tom 2, Beč 2001
- MARKO Joseph: Das Verfassungsprovisorium von Dayton [Privremeni ustav iz Dejtona], u: Balkan, Südosteuropäischer Dialog, god. 2 / Svezak 6, Beč i dr. 2002
- MARKO Joseph: The New Kosovo Constitution in a Regional Comparative Perspective [Novi Ustav Kosova u uporednoj regionalnoj perspektivi], u: Review of Central and East European Law 33, 2008

MARMULLAKU Ramadan: Albania and the Albanians, London 1975

MATVEEVA Anna, PAES Wolf-Christian: The Kosovo Serbs: An ethnic minority between collaboration and defiance, u: Small arms and security in South Eastern Europe. Bonn International Center for Conversion, Friedrich Naumann Foundation and Saferworld, jun 2003

MAULL Hanns W., STAHL Bernhard: Durch den Balkan nach Europa? Deutschland und Frankreich in den Jugoslawienkriegen [Kroz Balkan do Evrope? Nemačka i Francuska u jugoslovenskim ratovima], u: Politische Vierteljahresschrift. Zeitschrift der Deutschen Vereinigung für Politische Wissenschaft, 1 mart 2002

MAYER Franz i dr.: Staat-Verfassung-Recht-Verwaltung [Država-Ustav-Pravo-Uprava], u: GROTHUSEN Klaus D. (Izd.): Südosteuropa Handbuch. Jugoslawien, Bd. 1. [Priručnik za jugoistočnu Evropu. Jugoslavija, Tom 1], Göttingen 1975

MELCHERS Konrad: Nationsbildung mit Januskopf. Heutige Gründe und Treibkräfte des Nationalstaats [Izgradnja nacije sa glavom Janusa. Današnji razlozi i pokretačke snage nacionalne države], u: Entwicklungspolitik 1/2/2003

MERKEL Reinhard (Izd.): Der Kosovo-Krieg und das Völkerrecht [Rat na Kosovu i međunarodno pravo], Frankfurt na Majni 2000

MERKEL Wolfgang: Transformationsstrategien, Probleme, Erfahrungen und Grenzen [Strategije transformacije, problemi, iskustva i granice], u: Internationale Politik 6/1995

- MERKEL Wolfgang: Theorien der Transformation: Die demokratische Konsolidierung postautoritärer Gesellschaften [Teorija transformacije: Demokratska konsolidacija post-autoritarnih društava], u: BEYME Klaus von (Izd.): Politische Theorien in der Ära der Transformation [Političke teorije u eri transformacije], Opladen 1996
- MEURS van Wim: Der Balkan am Verhandlungstisch [Balkan za pregovaračkim stolom], u: Europäische Rundschau, 1/2002
- MEURS van Wim: Der Balkan – von Stabilisierung zu Integration [Balkan – od stabilizacije do integracije], u: Europäische Rundschau, 1/2003
- MEURS van Wim: Den Balkan integrieren. Die Europäische Perspektive der Region nach 2004 [Integrirati Balkan. Evropska perspektiva regiona nakon 2004. godine], u: Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament, 10-11/3 mart 2003
- MEURS van Wim: Kosovo's Fifth Anniversary-On the Road to Nowhere?, u: The Global Review of Ethnopolitics, Tom 3, Nr. 3-4, mart/jun 2004
- MEYER Edward C. etj.: Balkans 2010, Report of an Independent Task Force, Council on Foreign Relations/Centre for Preventive Action, Njujork 2002
- MICHALSKI Krzysztof: Wie die Werte in die Welt kommen [Kako vrednosti dolaze na svet], u: Die Presse (Spectrum), 5/6 maj 2001
- MILLER David: On Nationality, Oksford 1995
- MILLER David: Secession and the Principle of Nationality, u: MOORE Margaret (Izd.): National Self-Determination and Secession, Oksford, Njujork 1998
- MILLER Irene: 10 Jahre Zerfall Jugoslawiens. Wir fürchten uns nicht. Wir gehen in jeden Kampf ... [10 godina raspada Jugoslavije. Mi se ne bojimo. Idemo u svaku borbu ...], u: Die Presse, 23 jun 2001
- MIRCEA Eliade: Das Heilige und das Profane. Vom Wesen des Religiösen [Sveto i sekularno. O biću religioznog], Frankfurt na Majni 1984
- MIRCEA Eliade.: Ewige Bilder und Sinnbilder. Über die magisch-religiöse Symbolik [Večite slike i simboli. O magično-verskoj simbolici], Frankfurt na Majni 1986
- MIRCEA Eliade: Mythos und Wirklichkeit [Mit i stvarnost], Frankfurt na Majni 1988
- MITIĆ Miodrag: International Law and the Status of the FR of Yugoslavia in the United Nations, u: Review of the International Affairs, 15 septembra 1998
- MOÏSI Dominique: Dreaming of Europe, u: Foreign Policy, Nr. 115, Uashington 1999
- MONNESLAND Svein: Land ohne Wiederkehr. Ex-Jugoslawien: Die Wurzeln des Krieges [Zemlja bez povratka. Bivša Jugoslavija: Uzroci rata], Klagenfurt 1997

- MOORE Margaret (Izd.): National Self-Determination and Secession, Oksford, Njujork 1998
- MÜNKLER Manfred: Reich, Nation, Europa. Modelle politischer Ordnung [Imperija, nacija, Evropa. Modeli političkog reda], Vajnhajm 1996
- MÜNDEL Frank: Lässt sich die Unabhängigkeit Kosovas völkerrechtlich begründen? [Da li se nezavisnost Kosova može međunarodno-pravno obrazložiti?], u: MARKO Joseph (Izd.): Gordischer Knoten Kosovo/a: Durchschlagen oder entwirren? [Gordijev čvor Kosovo/a: Preseći ili razmrsiti?], Baden-Baden 1999
- MURZAKU Thoma: Politika Ballkanike e Rusisë dhe çështja shqiptare [Balkanska politika Rusije i albansko pitanje], Tirana 1999
- MUSTAFA Muhamet, SADIKU Muhamet: Economic aspect of regional cooperation and Kosova's issue, u: Democracy & Security. Kosova on the agenda. Albanian Institute for International Studies, Tirana 1999
- NAUMANN Klaus: NATO, Kosovo, and Military Intervention, u: Global Governance, United Nation University, Boulder, Tom 8, januar – mart 2002
- NELSON Daniel N.: Kosovo Futures, Western Dilemmas, u: The International Spectator 2/2002
- OFFE Claus: Der Tunnel am Ende des Lichts. Erkundungen der politischen Transformation im Neuen Osten [Tunel na kraju svetla. Ispitivanja političke transformacije u novom istoku], Frankfurt na Majni, Njujork 1994
- OLCAY Bülent: Kosova: From where to where?, u: Euroasian Studies, 17/2000
- OSMANI Jusuf: Kolonizimi serb i Kosovës [Srpska kolonizacija Kosova], Priština 2000
- PANO Nicholas C.: The People's Republic of Albania, Baltimore 1968
- PAPADIMITRIOU Dimitris: The EU's Strategy in the Post-Communist Balkans, u: Southeast European and Black Sea Studies, Tom 1, 3/2001
- PARROTT Bruce: Perspectives on postcommunist democratization, u: DAWISHA Karen, PARROTT Bruce (Izd.): Politics, power, and the struggle for democracy in South-East Europe, Kembriđ 1997
- PELINKA Anton: Die Linke – kein Nachruf [Levica – bez izraza žaljenja], u: Die Presse (Spectrum), 15 mart 2003
- PETRITSCH Wolfgang i dr.: Kosovo Kosova, Mythen Daten Fakten [Kosovo Kosova, Mitovi, podaci i činjenice], Klagenfurt i dr. 1999
- PETRITSCH Wolfgang: Die Blutspur ist nach Belgrad zurückgekehrt [Krvavi trag se vratio u Beograd], u: Der Standard – Beilage/Album, 25 mart 2000
- PHINEMORE David: Stabilisation and Association Agreements: European Agreements for the Western Balkans?, u: European Foreign Affairs Review 8/2003

- PICHL Elmar: Kosovo – Kriegsrecht, Faustrecht und UN Recht. Rechtliche Aspekte des Wiederaufbauens [Kosovo – ratno pravo, pravo jačeg i pravo UN-a. Pravni aspekti rekonstrukcije], u: Südosteuropa 11-12/1999
- PIPA Arshi, REPISHTI Sami (Izd.): Studies on Kosova, Njujork 1984
- PIPA Arshi: Albanian Stalinism: Ideo-political Aspects, Njujork 1990
- POLLAK Johannes: Zur politischen Identität der Europäischen Staatengemeinschaft [O političkom identitetu i evropskoj državnoj zajednici], Europäische Hochschulschriften, Bd./Vol. 364, Frankfurt na Majni i dr. 1998
- POLLO Stefanaq, PUTO Arben: The history of Albania from its origin to the present day, London, Boston 1981
- POND Elizabeth: Ist Frieden auf dem Balkan möglich? [Da li je moguć mir na Balkanu?], u: Internationale Politik – Europa Archiv 5/2002
- POULTON Hugh: The Balkans. Minorities and States in Conflict, London 1993
- PRANTNER Christoph: Die Zeit des Erwachens [Vreme buđenja], u: Der Standard, 30. april i 1./2. maj 2004
- PREUB Ulrich K.: Zwischen Legalität und Gerechtigkeit [Između legalnosti i pravde], u: Blätter für deutsche und internationale Politik 7/1999
- PRIBRAM Alfred F.: Der Geheimvertrag von Österreich-Ungarn 1879 – 1914 [Tajni ugovor iz Austro-Ugarske 1879 – 1914], Kembridž, Masačusets 1920
- PRZEWORSKI Adam: Democracy and the Market. Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America, Kembridž 1995
- PUTNAM Robert D.: Making democracy work: civic traditions in modern Italy, Princeton i dr. 1994
- PUTO Arben: Çështja shqiptare në kohën e luftërave ballkanike dhe gjatë Luftës së parë Botërore [Albansko pitanje u vreme Balkanskih ratova i tokom Prvog svetskog rata], u: Çështja shqiptare në aktet ndërkombëtare të periudhës së imperializmit [Albansko pitanje u međunarodnim aktima u vreme imperijalizma], Tom II, Tirana, 1987
- QOSJA Rexhep: The Albanian National Question in the Serb Political Programs during 1937 – 1944, u: The International Journal of Albanian Studies, Njujork 1/1 1997
- QOSJA Rexhep: Çështja shqiptare, Historia dhe politika [Albansko pitanje, istorija i politika], Tirana 1998
- RAMET Sabrina P., LYON Philip W.: Discord, Denial, Dysfunction. The Serbian-Montenegrin-Kosovar Triangle, u: Problems of Post-Communism, Tom 49, 5/2002

- RAUCH Christian: Struktur und Strukturwandel des jurassischen Separatismus zwischen 1974 und 1994 [Struktura i promena strukture separatizma u Juri između 1974. godine i 1994. godine], Bern 2001
- RAUERT Fee: Das Kosovo: eine völkerrechtliche Studie [Kosovo: studija o međunarodnom pravu], Beč 1999
- REIBMÜLLER Johann G.: Jugoslawien [Jugoslavija], Keln 1971
- REIBMÜLLER Johann G.: Der Krieg vor unserer Haustür: Hintergründe der kroatischen Tragödie [Rat na našem pragu: Pozadina hrvatske tragedije], Štutgart 1992
- REITER Erich (ed.): Der Krieg um das Kosovo 1998/99 [Rat za Kosovo 1998./99. godine], Mainz 2000
- REKA Blerim: Kontinuiteti politik, territorial dhe administrativ i Kosovës [Politički, teritorijalni i administrativni kontinuitet Kosova], u: Kosova, Revistë historike politike, Priština 5/1997
- REKA Blerim: UNMIK as an international governance in post-war Kosova: NATO's Intervention, UN Administration and Kosovar Aspirations, Skoplje i dr. 2003
- RELIĆ Slobodan: Čiji je interes Kosovo?, u: NIN, 19 mart 1998
- RELJIĆ Dušan: Extremisten nutzen das politische Vakuum. In Kosovo wachsen wieder die Spannungen zwischen Serben und Albanern [Ekstremisti koriste politički vakuum. Na Kosovu opet rastu tenzije između Srba i Albanaca], u: Frankfurter Rundschau, 5 septembar 2003
- RENAN Ernest [1882]: Was ist eine Nation? Und andere Politische Schriften [Šta je to nacija? I drugi politički spisi], Beč, Bolzano 1995
- REPISHTI Sami: Një qasje për Resolutën e Bujanit [Tumačenje Bujanske rezolucije], u: REXHEPI Fehmi i dr.. (Izd.): Konferenca e Bujanit [Bujanska konferencija], Instituti i Historisë – Prishtinë, Priština 1998
- REUTER Jens: Die Albaner in Jugoslawien [Albanci u Jugoslaviji], Minhen 1982
- REUTER Jens: Die jüngste Entwicklung in Kosovo [Najnoviji događaji na Kosovu], u: Südosteuropa 6/1989
 - REUTER Jens: Das Albanerproblem in Jugoslawien. Kosovo und Mazedonien als Brennpunkte [Problem sa Albancima u Jugoslaviji. Kosovo i Makedonija kao žarišta], u: Europäische Rundschau 17/1989
 - REUTER Jens: Die Kosovo-Albaner im ehemaligen Jugoslawien [Kosovski Albanci u bivšoj Jugoslaviji], u: BRUNNER Georg, LAMBERG Hans (Izd.): Volksgruppen in Ostmittel- und Südosteuropa [Grupe naroda u Srednjoistočnoj i Jugoistočnoj Evropi], Baden-Baden 1994
 - REUTER Jens: Die internationale Gemeinschaft und der Krieg im Kosovo [Međunarodna zajednica i rat na Kosovu], u: Südosteuropa 7-8/1998

- REUTER Jens: Die Entstehung des Kosovo-Problems [Nastanak kosovskog problema], u: Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung, Das Parlament, 34/20. avgust 1999
- REUTER Jens, CLEWING Konrad (Izd.): Der Kosovo Konflikt – Ursachen, Verlauf, Perspektiven [Konflikt na Kosovu – uzroci, tok, perspektive], Klagenfurt i dr. 2000
- REUTER Jens: Nationalistische Unruhen in Kosovo – Politik der internationalen Gemeinschaft gescheitert? [Nacionalistički nemiri na Kosovu – Da li je zakazala politika međunarodne zajednice?], u: Südosteuropa 10-12/2003
- REXHEPI Fehmi i dr. (Izd.): Konferenca e Bujanit [Bujanska konferencija], Instituti i Historisë – Prishtinë, Priština 1998
- RIEDEL Sabine, KALMAN Michael: Soziale Frage und Gewaltprävention in Südosteuropa [Društveno pitanje i sprečavanje nasilja u jugoistočnoj Evropi], u: Österreichische Osthefte, Beč 2/2000
- RIEGLER Henriette (Izd.): Der Kosovokonflikt – Bestandsaufnahme und Lösungsszenarien [Kosovski konflikt – popis i scenarija za rešenja], OIIP Beč 2000
- RIEGLER Henriette: Der Kosovo im und nach dem Krieg [Kosovo u ratu i nakon rata], u: Anton Kumer i dr. (Izd.): Europäisierung versus Nationalismus. Der ex-jugoslawische Raum auf der Suche nach Stabilität [Evropeizacija protiv nacionalizma. Bivši jugoslovenski prostor u potrazi za stabilnošću], Frankfurt na Majni i dr. 2000
- RIEGLER Henriette: Internationale Protektorate als Modelle zur Stabilisierung von Nachkriegsgebieten im ehemaligen Jugoslawien: Bosnien-Herzegowina und Kosovo im Vergleich [Međunarodni protektorati kao modeli za stabilizaciju posleratnih oblasti u bivšoj Jugoslaviji: Bosna i Hercegovina i Kosovo u poređenju], u: Österreichisches Handbuch für Internationale Politik, Beč 2000
- ROBELLI Enver: Ndarja e Kosovës: Qosiqi e mendoj, Gjingjiri e propozoi dhe Thaçi e negocioi – tinëz! [Podela Kosova: Ćosić zamislio, Đinđić predložio a Taçi pregovarao – tajno!], u: Koha Ditore, 25 april 2014
- ROHRER Anneliese: Albright zur Lage auf dem Balkan: Europa, bitte übernehmen Sie, Interview [Olbrajtova o stanju na Balkanu: Evropo, molimo da preuzmete, intervju], u: Die Presse, 23 oktobar 2003
- RONZITTI Natalino: Options for Kosovo's Final Status, u: The International Spectator, april – jun 2/2000
- ROPERS Norbert: Rollen und Funktionen Dritter Parteien bei der konstruktiven Bearbeitung ethno-politischer Konflikte [Uloge i funkcije trećih strana u konstruktivnoj obradi etno-političkih konflikata], u: Die Friedens-Warte, 71, 4/1996

- ROSANDIC Ruzica: Grappling with Peace Education in Serbia, Peaceworks No. 33, United States Institute of Peace, april 2000 (www.usip.org)
- ROSEGGER Rainer, HALLER Max: Konzepte nationaler Identität in West- und Osteuropa [Koncepti nacionalnog identiteta u zapadnoj i istočnoj Evropi], u: Österreichische Zeitschrift für Soziologie 1/2003
- RÜB Matthias: Kosovo Ursachen und Folgen eines Krieges in Europa [Kosovo, uzroci i posledice jednog rata u Evropi], Minhen 1999
- RÜB Matthias, u: Frankfurter Allgemeine Zeitung, 30 jun 2001
- RUPNIK Jacques: Yugoslavia After Milosevic, u: Survival. The International Institute for Strategic Studies, Tom 43, 2/2001
- RYSEL Gregor: Brüchige Stabilität auf dem Balkan? [Lomljiva stabilnost na Balkanu?], u: Konrad Adenauer Stiftung Auslands Informationen, 11/2002
- SALAMUN Michaela, HAJRULLAHU Arben: Verfassung und demokratisch-politische Aspekte der Verfassungswirklichkeit seit 1990 [Ustav i demokratsko-politički aspekti ustavne stvarnosti od 1990. godine], u: JORDAN Peter i dr. (Izd.): Österreichische Osthefte, Albanien [Istočne austrijske sveske, Albanija], Österreichisches Ost- und Südosteuropa-Institut, Beč 2003
- SALIHU Ismet: Pas zgjedhjes kalimtare ashtu si vepruan të tjerët [Kao što su drugi [tog vremena] delovali u pogledu privremenog rešenja], u: Kosova Sot, 4 decembar 1998
- SARTORI Giovanni: Demokratietheorien [Teorija demokratije], Darmštadt 1997
- SCHIRMACHER Frank (Izd.): Der westliche Kreuzzug: 41 Positionen zum Kosovo-Krieg [Zapadni krstaški rat: 41 stav prema ratu na Kosovu], Stuttgart 1999
- SCHMIDT Fabian: Im Griff der Großmächte. Das Kosovo in der wechselvollen Geschichte des Balkans [U stisku velesila. Kosovo u promenljivoj istoriji Balkana], u: SCHMIDT Thomas: Krieg im Kosovo [Rat na Kosovu], Hamburg 1999
- SCHMIDT Fabian: Die „Albanische Frage“ im Spiegel der regional-albanischen Diskussion [„Albansko pitanje“ u ogledalu regionalno-albanske diskusije], u: Südosteuropa 7-8/2000
- SCHMIDT Manfred G.: Demokratietheorie. Eine Einführung [Teorija demokratije. Uvod], Opladen 1995
- SCHMIDT Manfred G.: Der Januskopf der Transformationsperiode [Janusova glava perioda transformacije], u: BEYME Klaus von (Izd.): Politische Theorien in der Ära der Transformation [Političke teorije u eri transformacije], Opladen 1996
- SCHMIDT Thomas: Krieg im Kosovo [Rat na Kosovu], Hamburg 1999
- SCHMITTER Philippe C.: The Consolidation of Political Democracy in Southern Europe (and Latin Amerika), neobjavljeni rukopis, Firenca 1985

- SCHMITTER Philippe C.: The Consolidation of Democracy in Southern Europe, neobjavljeni rukopisi, Firenca 1988
- SCHMITTER Philippe C.: How to Democratize the European Union ... and Why Bother?, Boston 2000
- SCHNECKENER Ulrich: Regulierung ethnischer Konflikte in Südosteuropa. Die Politik der Anerkennung [Regulisanje etničkih konflikata u jugoistočnoj Evropi. Politika priznanja], u: Internationale Politik – Europa Archiv 9/1999
- SCHNECKENER Ulrich: Sezession als Konfliktlösung – Unabhängigkeit für Montenegro und Kosovo? [Secesija kao rešenje konflikta – nezavisnost za Crnu Goru i Kosovo?], u: Leviathan. Zeitschrift für Sozialwissenschaft, 3/2001
- SCHOCH Bruno: Gegen weitere staatliche Zersplitterung. Plädoyer für multinationale Vielfalt in Belgrad, Podgorica und Pristina [Protiv daljeg cepanja države. Apel za višenacionalnu raznolikost, Beograd, Podgorica i Priština], Hessische Stiftung Friedens- und Konfliktforschung HSKF-Report 2/2003
- SCHULZ Lothar: Die jüngste Verfassungsreform der Sozialistischen Föderativen Republik Jugoslawien [Najnovija ustavna reforma Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije], u: Jahrbuch für Ostrecht 1972
- SCHULZ Lothar: Die neue Verfassung der Sozialistischen Föderativen Republik vom 21. Februar 1974 [Novi Ustav Socijalističke Federativne Republike od 21. februara 1974. godine], u: Jahrbuch für Ostrecht 15/1974
- SCHULZE Hagen: Staat und Nation in der europäischen Geschichte [Država i nacija u evropskoj istoriji], Minhen 1994
- SCHWARZ Axel: Der Aufbau einer kommunalen Selbstverwaltung im Kosovo [Izgradnja opštinske samouprave na Kosovu], u: Osteuropa Recht, 2/2002
- SCHWARZ Axel: Rückkehr des Absolutismus? – Machtstrukturen in UNMIK's Kosovo [Povratak apsolutizma? – Strukture moći na UNMIK-ovom Kosovu], u: Südosteuropa 10-12/2002
- SEIDEL Gerd: A New Dimension of the Right of Self-Determination in Kosovo?, u: TOMUSCHAT Christian (Izd.): Kosovo and the International Community, Hag 2002
- SELL Louis: Kosovo The Key to Balkan Stability, u: Problems of Post-Communism, Tom 49, 1/2002
- SENGHAAS Dieter: Wohin driftet die Welt? [Kuda ide ovaj svet?], Frankfurt na Majni 1994
- SENGHAAS Dieter (Izd.): Den Frieden denken, *Si vi pacem, para pacem* [Razmišljati miroljubivo, *Si vi pacem, para pacem*], Frankfurt na Majni 1995

- SENGHAAS Dieter: Frieden als Zivilisierungsprojekt [Mir kao civilizacijski projekat], u: SENGHAAS Dieter (Izd.): Den Frieden denken, *Si vi pacem, para pacem* [Razmišljati miroljubivo, *Si vi pacem, para pacem*], Frankfurt na Majni 1995
 - SENGHAAS Dieter: Frieden – Ein mehrfaches Komplexprogramm [Mir – jedan višestruko složeni program], u: SENGHAAS Dieter (Izd.): Frieden machen [Izgraditi mir], Frankfurt na Majni 1997
 - SENGHAAS Dieter: Recht auf Nothilfe [Pravo na hitnu pomoć], u: MERKEL Reinhard (Izd.): Der Kosovo-Krieg und das Völkerrecht [Rat na Kosovu i međunarodno pravo], Frankfurt na Majni 2000
- SHARP Jane M. O.: Testfall Kosovo. Die westliche Politik auf dem Prüfstand [Probni slučaj Kosovo. Zapadna politika na probnom stolu], u: Internationale Politik – Europa Archiv 6/1998
- SHOUP Paul: The Government and Constitutional Status of Kosovo: Some Brief Remarks, u: PIPA Arshi, REPISHTI Sami (Izd.): Studies on Kosova, Njujork 1984
- SIK Ota: Der dritte Weg. Die marxistisch-leninistische Theorie und die moderne Industriegesellschaft [Treći put. Marksističko-lenjinistička teorija i moderno industrijsko društvo], Hamburg 1972
- SKENDI Stavo (Izd.): Albania, Njujork 1956
- SMOLAR Alexander: Eine Kraftprobe für Europas Solidarität. Zwischenstaatliche Umverteilung führt zu starken Spannungen in der EU [Test snage evropske solidarnosti. Međudržavna preraspodela dovodi do jakih tenzija unutar EU], u: Die Presse 28 jun 2003
- SMYTH Antony D.: Dating the nation, u: CONVERSI Daniel (Izd.): Ethnonationalism in the Contemporary World. Walker Connor and the study of nationalism, London, Njujork 2002
- SOLANA Javier: Die Erfolge der NATO im Kosovo [Uspesi NATO-a na Kosovu], u: Europäische Rundschau 1/2000
- SONTAG Susan: Das einundzwanzigste Jahrhundert begann in Sarajevo. Von Italien aus gesehen: Keine Hoffnung auf ein schnelles Ende des Kosovo-Krieges [Dvadeset i prvi vek počeo je u Sarajevu. Gledano iz Italije: Nema nade za brzi kraj rata na Kosovu], u: SCHIRMACHER Frank (Izd.): Der westliche Kreuzzug: 41 Positionen zum Kosovo-Krieg [Zapadni krstaški rat: 41 stav prema ratu na Kosovu], Štuttgart 1999
- SPAHIU Nexhmedin: Serbian Tendencies for Partitioning of Kosova, Budapest 1999
- SPILLMANN Kurt R., KRAUSE Joachim (Izd.): Kosovo: Lessons Learned for International Cooperative Security, Bern i dr. 2000

- STAHN Carsten: Constitution Without a State? Kosovo Under the United Nations Constitutional Framework for Self-Government, u: Leiden Journal of International Law 14/2001
- STAHN Carsten: The Agreement on Succession Issues of the Former Socialist Federal Republic of Yugoslavia, u: American Journal of International Law, Tom 96, Izdanje 2, april 2002
- STEINDORFF Ludwig: Der lange Weg zum Kosovo-Krieg [Dugi put do rata na Kosovu], u: Südosteuropa Mitteilungen 3/1999
- STEINKAMM Armin A.: Völkerrecht, Humanitäre Intervention und Legitimation des Bundeswehr-Einsatzes, Völker- und wehrrechtliche Aspekte des Kosovo-Konflikts 1999 [Međunarodno pravo, humanitarna intervencija i opravdanje angažovanja Bundesvera, međunarodno-pravni i odbrambeno pravni aspekti konflikta na Kosovu 1999. godine], u: Südosteuropa 5-6/2000
- STRÖHM Gustav C.: Ohne Tito. Kann Jugoslawien überleben? [Bez Tita. Može li Jugoslavija da preživi?], Graz i dr. 1976
- STUTH Reinhard: Stabilität in Sicht? Fragen an die europäische Balkanpolitik [Stabilnost na vidiku? Pitanja za evropsku politiku na Balkanu], u: Konrad Adenauer Stiftung Auslands Informationen, 4/2000
- SUNDHAUSSEN Holm: Staatsbildung und ethnisch-nationale Gegensätze in Südosteuropa [Izgradnja država i etničko-nacionalne suprotnosti u jugoistočnoj Evropi], u: Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament, 10-11/3 mart 2003
- SUPPAN Arnold: Konvergenz und Divergenz in der Geschichte [Konvergencija i divergencija u istoriji], u: HEUBERGER Valeria i dr. (Izd.): Der Balkan. Friedenszone oder Pulverfass? [Balkan. Zona mira ili bure baruta?], Frankfurt na Majni i dr. 1998
- SURROI Veton: Kosova Political Life: Past as Prologue?, u: Presented Paper at the Policy Conference of United Nations Association of the United States and Instituto Affari Internazionali, Rim 12 – 14 decembar 1999
- SURROI Veton: Das Experiment Kosovo. Ehrgeizige Ziele – Unrealistische Erwartungen [Eksperiment Kosovo. Ambiciozni ciljevi – nerealna očekivanja], u: Internationale Politik – Europa Archiv 3/2001
 - SURROI Veton: Vdekja e kësaj (mos) qeverisje. Fillimi i shekullit: Letër Kërshëndellash për Michael Steinerin (5) [Smrt (ne-) vladanja. Početak veka: Božićno pismo za Mihaela Štajnera ([Deo] 5)], u: Koha Ditore, 22 decembar 2002
- SWORD Keith (Izd.): The Times Guide to Eastern Europe, London 1991
- TALENTINO Andrea Kathryn: Intervention as Nation-Building: Illusion or Possibility?, u: Security Dialogue, Tom 33, 1/2002

- TAMIR Yael: Liberal Nationalism, Princeton 1993
- TAYLOR Charles: Aneinander vorbei: Die Debatte zwischen Liberalismus und Kommunitarismus [Razmimoilaženje: Rasprava između liberalizma i komunitarizma], u: HONNETH Axel (Izd.): Kommunitarismus. Eine Debatte über die moralischen Grundlagen moderner Gesellschaften [Komunitarizam. Rasprava o moralnim osnovama modernih društava], Frankfurt na Majni, Njujork 1993
- TERZIC Slavenko: Albanian Ethnic Cleansing of the Old Serbia, u: Ministry of Internal Affairs of the Republic of Serbia, Extremism, cit. kod MATVEEVA Anna, PAES Wolf-Christian: The Kosovo Serbs: An ethnic minority between collaboration and defiance, u: Small arms and security in South Eastern Europe. Bonn International Center for Conversion, Friedrich Naumann Foundation and Saferworld, jun 2003
- TOMUSCHAT Christian (Izd.): Kosovo and the International Community, Hag 2002
- TRETTNER Hannes: Die Verfolgung der albanischen Volksgruppe im Kosovo [Progon albanske etničke grupe na Kosovu], u: MARKO Joseph (Izd.): Gordischer Knoten Kosovo/a: Durchschlagen oder entwirren? [Gordijev čvor Kosovo/a: Preseći ili razmrstiti?], Baden-Baden 1999
- TRIANTAPHYLLOU Dimitrios, u: What status for Kosovo?, Chaillot Paper 50, Institute for Security Studies of Western European Union, Paris 2001 (<http://www.iss-eu.org/chaillot/chai50e.html>)
- TROEBST Stefan: Chronologie einer gescheiterten Prävention: Vom Konflikt zum Krieg im Kosovo, 1989 – 1999 [Hronologija neuspješne prevencije: Od konflikta do rata na Kosovu, 1989 – 1999 . godine], u: Osteuropa 8/1999
- TROEBST Stefan: Die Albanische Frage – Entwicklungsszenarien und Steuerungsinstrumente [Albansko pitanje – Scenariji razvoja i instrumenti upravljanja], u: Zur Problematik der Stabilisierung des Westbalkans. Schriftenreihe der Landesverteidigungsakademie – Studien und Berichte zur Sicherheitspolitik [O problematici stabilizacije zapadnog Balkana. Serija dokumenata državne odbrambene akademije – studije i izveštaji u vezi sa politikom bezbednosti], Beč 2000
- ULTSCH Christian: Die USA wollen Irak unter Kontrolle behalten [SAD žele da zadrže kontrolu nad Irakom], u: Die Presse, 27 mart 2003
- VARWICK Johannes: The Kosovo Crisis and the European Union: The Stability Pact and its Consequences for EU Enlargement, u: SPILLMANN Kurt R., KRAUSE Joachim (Izd.): Kosovo: Lessons Learned for International Cooperative Security, Bern i dr. 2000
- VERLI Marenglen: Shfrytëzimi ekonomik i Kosovës 1970/1990 [Ekonomska eksploatacija Kosova 1970./1990. godine], Tirana 1994

- VETTER Reinhold: „Konditionierte Unabhängigkeit“ für Kosovo [„Uslovljena nezavisnost“ za Kosovo], u: Südosteuropa 1-3/2003
- VETTER Reinhold: Kud ideš Srbijo? Serbien nach der erfolglosen Präsidentenwahl und dem Mord an Đinđić [Kud ideš Srbijo? Srbija nakon neuspješnih predsjedničkih izbora i ubistva Zorana Đinđića], u: Osteuropa, Zeitschrift für Gegenwartsfragen des Ostens, 4/2003
- VICKERS Miranda: Between Serb and Albanian. A History of Kosovo, London 1998
- VICKERS Miranda: The Albanians. A modern history, London, Njujork, 1995
- VOLLE Angelika, WAGNER Wolfgang (Izd.): Der Krieg auf dem Balkan. Die Hilflosigkeit der Staatenwelt [Rat na Balkanu. Nemoć svetskih država], Bon 1994
- WACHTEL Andrew B.: Making a Nation, Breaking a Nation. Literature and Cultural Politics in Yugoslavia, Stanford-Kalifornija 1998
- WALZER Michael: Die kommunitaristische Kritik am Liberalismus [Komunitaristička kritika liberalizma], u: HONNETH Axel (Izd.): Kommunitarismus. Eine Debatte über die moralischen Grundlagen moderner Gesellschaften [Komunitarizam. Rasprava o moralnim osnovama modernih društava], Frankfurt na Majni, Njujork 1993
- WEILGUNI Werner: Serbien [Serbia], u: HEUBERGER Valeria i dr. (Izd.): Brennpunkt Osteuropa. Minderheiten im Kreuzfeuer des Nationalismus [Žarište istočna Evropa. Manjine u unakrsnoj vatri nacionalizma], Beč, Minhen, 1996
- WEITHMANN Michael W. (Izd.): Der Ruhelose Balkan. Die Konfliktregionen Südosteuropas [Nemirni Balkan. Regioni konflikta u jugoistočnoj Evropi], Minhen 1993
- WEITHMANN Michael W.: Balkan Chronik: 2000 Jahre zwischen Orient und Okzident [Balkanska hronika: 2000 godina između istoka i zapada], Grac i dr. 1995
- WELFES Paul: Stabilizing and Integrating the Balkans – Economic Analysis of the Stability Pact, EU Reform and International Organisations, Berlin 2001
- WHITE Ralph K.: Psychological Aspects of the Kosova Crisis, u: Peace and Conflict. Journal of Peace Psychology, 6, 1/2002
- WIMMER Michaela, BRAUN Stefan, SPIERINGER Joachim: Brennpunkt Jugoslawien. Der Vielvölkerstaat in der Krise. Hintergründe, Geschichte, Analysen [Žarište Jugoslavija. Višenarodna država u krizi. Istorijat, istorija, analize], Minhen 1991
- WITTKOWSKY Andreas: Der Stabilitätspakt für Südosteuropa und die „führende Rolle“ der Europäischen Union [Pakt za stabilnost u jugoistočnoj Evropi i „vodeća uloga“ Evropske unije], u: Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament, 14 jul 2000

- WITTKOWSKY Andreas: Give War a Chance? Optionen zur Konsolidierung des Kosovo [Dati šansu ratu? Opcija za konsolidaciju Kosova], u: Internationale Politik und Gesellschaft, 4/2000
- WOLFF Robert L.: The Balkans in our Time, Harvard University Press 1956
- YANNIS Alexandros: The Creation and Politics of International protectorates in the Balkans: Bridges Over Troubled Waters, u: Journal of International Relations and Development, 5, 3/2002
- ZIMMERMANN Andreas, STAHN Carsten: Yugoslav Territory, United Nations Trusteeship or Sovereign State? Reflections on the Current and Future Legal Status of Kosovo, u: Nordic Journal of the International Law 70/2001
- ZÜRN Michael: Konfliktlinien nach dem Ende des Ost-West-Gegensatzes – global handeln, lokal kämpfen [Linije konflikta na kraju suprotnosti istoka i zapada – globalno delovanje, lokalno ratovanje], u: BEYME Klaus von (Izd.): Politische Theorien in der Ära der Transformation [Političke teorije u eri transformacije], Opladen 1996
- ZHELYAZKOVA Antonina: Ethnische Minderheiten in Serbien und Montenegro. Die Angst der Balkan-Länder vor Separatismus [Etničke manjine u Srbiji i Crnoj Gori. Strah balkanskih zemalja od separatizma], u: Internationale Politik – Europa Archiv 5/2002

Izveštaji

- Amnesty International, Jahresbericht 1990 [Godišnji izveštaj za 1990. godine], Frankfurt na Majni 1990
- Carnegie Endowment for International Peace, Report of the International Commission on the Balkans, The Unfinished Peace, Vašington DC 1996
- Commission of the European Communities, The Stabilisation and Association Process for Countries of South-Eastern Europe, 8 novembar 1999
- East West Institute, The European Stability Initiative, Democracy, Security and the Future of the Stability Pact for South Eastern Europe. A Political Framework, 4 april 2001 (www.esiweb.org)
- European Commission. Federal Republic of Yugoslavia. Country Strategy Paper 2002 – 2006
- European Stability Initiative (ESI), The Ottoman Dilemma. Power and Property Relations under the United Nations Mission in Kosovo. Lessons Learned and Analysis Unit of the European Union Pillar in Kosovo, Priština 8 avgust 2002 (www.esiweb.org)

- European Stability Initiative (ESI), Der westliche Balkan im Jahr 2004. Unterstützung, Kohäsion und die neuen Grenzen Europas. Ein Aufruf zur Reform der Politik der Europäischen Union [Zapadni Balkan u 2004. godini. Podrška, kohezija i nove granice Evrope. Poziv na reformu politike Evropske unije], Berlin i dr. 3 novembar 2002 (www.esiweb.org)
- European Stability Initiative (ESI), The Road to Thessaloniki: Cohesion and the Western Balkans, Berlin 12 mart 2003 (www.esiweb.org)
- European Stability Initiative (ESI), The Lausanne Principle. Multiethnicity, Territory and the Future of Kosovo's Serbs, Berlin/Prishtinë 7 jun 2004, (www.esiweb.org)

Helsinki Watch Report, mart 1990

Independent International Commission on Kosovo: The Follow-Up. Why Conditional Independence?, Štokholm, septembar 2001

International Crisis Group (ICG), After Milosevic. A Practical Agenda for Lasting Balkans Peace, Balkans Report No. 108, Brisel 1 april 2001 (<http://www.crisisweb.org>)

- International Crisis Group (ICG), Kosovo, a Strategy for Economic Development, Balkans Report No. 123, Priština/Brisel 19 decembar 2001 (<http://www.crisisweb.org>)
- International Crisis Group (ICG), A Kosovo Roadmap (I) Addressing Final Status, Balkans Report No. 124, Priština/Brisel 1 mart 2002 (<http://www.crisisweb.org>)
- International Crisis Group (ICG), A Kosovo Roadmap (II) Internal Benchmarks, Balkans Report No. 125, Priština/Brisel 1 mart 2002 (<http://www.crisisweb.org>)
- International Crisis Group (ICG), UNMIK's Kosovo Albatross: Tackling Division in Mitrovica, Balkans Reports No. 131, Priština i dr. 3 jun 2002 (<http://www.crisisweb.org>)
- International Crisis Group (ICG), Kosovo's Ethnic Dilemma: The Need for a Civic Contract, Balkans Report No. 143, Priština/Brisel 28 maj 2003 (<http://www.crisisweb.org>)
- International Crisis Group (ICG), Collapse in Kosovo, Europe Report No. 155, Priština i dr. 22 april 2004, (<http://www.crisisweb.org>)
- Kosova dhe Serbia pas Mendimit të GjND-së, Raport për Evropë i Grupit të Krizave [Kosovo i Srbija nakon mišljenja MSP-a. Izveštaj Krizne grupe za Evropu], No. 206, 26 avgust 2010

Report of Project on Ethnic Relations – Albanians and their neighbours: Is the status quo acceptable?, Lucern 15 – 16 novembar 2002, Objavljeno od strane Project on Ethnic Relations, Rep. 7/8, Nju Džersi 2003

Report of the Independent International Commission on Kosovo, Oksford 2000

United States Institute of Peace (USIP), Special Report, Europe in the 21st Century. A strategy for Achieving Stable Peace, Vašington DC, novembar 2000 (www.usip.org)

- United States Institute of Peace (USIP), Special Report, Albanians in the Balkans, Vašington DC, novembar 2001 (www.usip.org)
- United States Institute of Peace (USIP), Special Report, Kosovo Final Status. Options and Cross-Border Requirements, Vašington DC, jul 2002 (www.usip.org)
- United States Institute of Peace (USIP), Special Report, Stimulating Kosovo. Lessons for Final Status Negotiations, Vašington DC, novembar 2002 (www.usip.org)
- United States Institute of Peace (USIP), Special Report, Kosovo Decision Time. How and When?, Vašington DC, februar 2003 (www.usip.org)

The Kosovo Report: Conflict, International Response, Lesons Learned, Oksford 2000

The World Bank, The Road to Stability and Prosperity in South Eastern Europe. A Regional Strategy Paper, Vašington DC, mart 2000

Dokumenta

Agreement on Succession Issues and Annexes A to G, June 29 2001, u: International Legal Material 41, 3/2002

Comprehensive Proposal for the Kosovo Status Settlement

(http://www.unosek.org/docref/Comprehensive_proposal-english.pdf)

Deklarata politike e Këshillit Koordinues të partive politike shqiptare në Jugosllavi nga 22 dhjetori 1991. (Shkresa e kryetarit të Këshillit Koordinues të partive politike shqiptare të Kosovës dr. Ibrahim Rugova) [Politicka deklaracija Koordinacionog saveta albanskih političkih partija u Jugoslaviji, od 22. decembra 1991. godine. (Pismo predsedavajućeg Koordinacionog saveta albanskih političkih partija Kosova Dr. Ibrahima Rugove)], u: KOHL von Christine, LIBAL Wolfgang: Kosovo: gordischer Knoten des Balkans [Kosovo: godrijski čvor Balkana], Beč, Cirihi 1992

Dokumentation/Dokumente zum Konflikt auf dem Balkan [Dokumentacija/Dokumenta o konfliktu na Balkanu], u: Internationale Politik – Europa Archiv 5/1999

Dosije tajnog dokumenta vojno-obaveštajne službe Austrije (HnaA), u: Profil, 10 april 2000

- Erklärung der Teilnehmer des Balkan-Gipfels zum Stabilitätspakt am 30. Juli 1999 in Sarajevo [Objašnjenje učesnika Balkanske konferencije na najvišem nivou povodom Pakta za stabilnost 30. jula 1999. godine u Sarajevu], u: Internationale Politik – Europa Archiv 8/1999
- Framework Agreement 13.08.2001 (http://faq.macedonia.org/politics/framework_agreement.pdf)
- Final Declaration by the Chair of the Conference on the Western Balkans, Berlin, 28 August 2014
(<http://www.bundesregierung.de/Content/EN/Pressemitteilungen/BPA/2014/2014-08-28-balkan.html>)
- Kërkesa e kryetarit të qeverisë së Kosovës drejtuar Kryesuesit të Konferencës për Jugosllavinë dhe ministrave të jashtëm të shteteve të BE-së për njohjen e Kosovës si shtet sovran dhe të pavarur nga 21 dhjetori 1991 [Zahtev premijera Kosova upućen predsedavajućem Konferencije o Jugoslaviji i ministrima spoljnih poslova država EZ za priznanje Kosova kao suverene i nezavisne države od 21. decembra 1991. godine], u: KOHL von Christine, LIBAL Wolfgang: Kosovo: gordischer Knoten des Balkans [Kosovo: gordijev čvor Balkana], Beč, Cirihi 1992
- Interim Agreement for Peace and Self-Government in Kosovo vom 23. Februar 1999 [Prelazni sporazum za mir i samoupravu na Kosovu od 23. februara 1999] (<http://jurist.law.pitt.edu/ramb.htm>)
- International Court of Justice, 22 jul 2010
(<http://www.unmikonline.org/Documents/ICJ%20decision%20on%20Kosovo%2022%20July%202010.pdf>)
- Kushtetuta e Republikës së Kosovës [Ustav Republike Kosovo], Priština 1990
- Kushtetuta e Republikës së Kosovës [Ustav Republike Kosovo], Priština 2008
(<http://www.kuvendikosoves.org/?cid=1,1>)
- Kuvendi i Kosovës, Vendim, V-014, Prishtinë, më 15 shkurt 2008 [Skupština Kosova, Odluka, V-014, Priština, 15. februara 2008]
(http://www.kuvendikosoves.org/common/docs/Vendim_Rregullorja.pdf)
- Kuvendi i Kosovës, Rezolutë, Nr. 04-R-012, Prishtinë, më 25 korrik 2013 [Skupština Kosova, Rezolucija, br. 04-R-012, Priština, 25. jul 2013]
(http://www.kuvendikosoves.org/common/docs/Rezoluta_R_012.pdf)

- Ligji Nr. 04/L-199, Për ratifikimin e marrëveshjes së parë ndërkombëtare të parimeve që rregullojnë normalizimin e marrëdhënieve mes Republikës së Kosovës dhe Republikës së Serbisë, 27 qershor 2013 [Zakon br. 04/L-199 o ratifikaciji prvog međunarodnog sporazuma principa koji uređuju normalizaciju odnosa između Republike Kosovo i Republike Srbije, 27. jun 2013] (<http://www.kuvendikosoves.org/common/docs/ligjet/Ligji%20per%20ratifikimin%20e%20marrëveshjes%20se%20pare%20per%20normalizimin%20e%20marrëdhënieve%20Kosove%20Serbi.pdf>)
- Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti: Odgovori na kritike, Beograd 1995. godine
- „Memorandum SANU”. Odgovori na kritike (Odgovori na kritike), Beograd 1995. Godine
- Mišljenje br. 9 Badinterove komisije od 4. jula 1992. godine, u: International Legal Materials 31/1992
- Mišljenje Badinterove komisije br. 10 od 4. jula 1992. godine, u: International Legal Materials 31/1992
- Prvi sporazum o načelima koja upravljaju normalizacijom odnosa, 19. april 2013. god.
- Report of the European Union/United States/Russian Federation Troika on Kosovo, 4 decembar 2007 (<http://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/Kosovo%20S2007%20723.pdf>)
- Report of the Special Envoy of the Secretary-General on Kosovo's future status (<http://www.unosek.org/docref/report-english.pdf>)
- Republic of Kosovo, The European Partnership Action Plan 2012. decembar 2011 (http://www.mei-ks.net/repository/docs/European_Partnership_Action_Plan_2012.pdf)
- Rezoluta 01 Nr. 06/91 e Republikës së Kosovës, Kuvendi i Republikës [Rezolucija 01 br. 06/91 Republike Kosovo, Skupština Republike], Priština, 22. septembar 1991. Godine
- Službeni list Kosova, br. 12/1972
- Službeni list Kosova, br. 4/1974
 - Službeni list Kosova, br. 3/1977
 - Službeni list Kosova, br. 34/1978
- Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, br. 14/1963
- Službeni list Savezne Republike Jugoslavije, br. 1/1992
- Sveobuhvatni predlog o rešavanju statusa Kosova, Aneks X (<http://www.kuvendikosoves.org/common/docs/Comprehensive%20Proposal%200.pdf>)

Dokumenti institucija EU

- Bericht der Kommission der Europäischen Gemeinschaften. Der Stabilisierungs- und Assoziierungsprozess für Südosteuropa. Zweiter Jahresbericht, (KOM (2003) 139 endgültig) [Izveštaj Komisije Evropske zajednice. Proces stabilizacije i pridruživanja za jugoistočnu Evropu. Drugi godišnji izveštaj, (KOM (2003. godine) 139 konačni)], Brisel, 26.3.2003
- Bericht der Kommission der Europäischen Gemeinschaften. Der Stabilisierungs- und Assoziierungsprozess für Südosteuropa. Dritter Jahresbericht, (KOM (2004) 202 endgültig), [Izveštaj Evropske komisije. Proces stabilizacije i pridruživanja za jugoistočnu Evropu. Treći godišnji izveštaj, (KOM (2004.) 202 završni)], Brisel, 30.3.2004
(http://europa.eu.int/eur-lex/de/com/rpt/2004/com2004_0202de01.pdf)
- Commission of the European Communities, The Stabilisation and Association Process for South East Europe. First Annual Report, (COM (2002) 163 Final), Brisel 4 april 2002
- Community Assistance for Reconstruction, Development, and Stabilisation. Uredba CARDS (EZ) br. 2666/2000 od 5. decembra 2000. godine, Sl. L 306
- Commission of the European Communities. Communication from the Commission. A European Future for Kosovo, Brisel 20.04.2005 (<http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2005:0156:FIN:EN:PDF>)
- Communication from the Commission to the European Parliament and the Council, Enlargement Strategy and Main Challenges 2012-2013, Brisel 10.10.2012 (http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2012/package/strategy_paper_2012_en.pdf)
- Communication of the European Communities. Communication from the Commission to the European Parliament and the Council. Kosovo* – Fulfilling its European Perspective, Brisel 14.10.2009
(http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2009/kosovo_study_en.pdf)
- Council Decision 2008/213/EC of 18 February 2008 on the principles, priorities and conditions contained in the European Partnership with Serbia including Kosovo as defined by United Nations Security Council Resolution 1244 of 10 June 1999 and repealing Decision 2006/56/EC (<http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2008:080:0046:0070:EN:PDF>)
- Council of the European Union, Council Conclusions on Enlargement and Stabilization and Association process, Brisel, 5 December 2011 (http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/EN/genaff/126577.pdf)

Empfehlung zur Notwendigkeit einer baldigen Beilegung des Konfliktes über die Zukunft von Kosovo [Preporuka o neophodnosti skorašnje obustave konflikta u vezi bezbednosti Kosova], u : Sl. Nr. C 078 od 18. marta 1996

Entschliebung zur Lage im Kosovo im Süden Jugoslawiens [Odluka o situaciji na Kosovu na jugu Jugoslavije], 13 april 1989, u: Sl. Nr. C 120/204

- Entschliebung zu den Menschenrechten im Kosovo [Odluka u vezi ljudskih prava na Kosovu], 12 jul 1990, u: Sl. Nr. C 231/175
- Entschliebung zum Kosovo [Odluka o Kosovu], 11 oktober 1990, u: Sl. Nr. C 284/129
- Entschliebung zur Krise im Kosovo [Odluka o krizi na Kosovu], 21 februar 1991, u: Sl. Nr. C 72/131
- Entschliebung zur Lage in Jugoslawien [Odluka o situaciji u Jugoslaviji], 11 septembra 1991, u: Sl. Nr. C 267/100
- Entschliebung zu den Ereignissen in Jugoslawien [Odluka o događajima u Jugoslaviji], od 10. oktobra 1991. godine, u: Sl. Nr. C 280/127
- Entschliebung zur Krise im Kosovo [Odluka povodom krize na Kosovu], 9 april 1992, u: Sl. Nr. C 125/228
- Entschliebung zur Ausweitung des Konfliktes im ehemaligen Jugoslawien [Odluka povodom širenja konflikta u bivšoj Jugoslaviji], 19. novembra 1992. godine, u: Sl. Nr. C 337/196
- Entschliebung zum Recht auf Intervention aus humanitären Gründen [Odluka u vezi prava na intervenciju iz humanitarnih razloga], 9 maja 1994, u: Sl. Nr. C 128
- Entschliebung zur Lage im ehemaligen Jugoslawien [Odluka u vezi situacije u bivšoj Jugoslaviji], 18 april 1996, u: Sl. Nr. C 141/216

Erklärung der EG zur Anerkennung der jugoslawischen Republiken, vom 16. Dezember 1991 [Izjava EZ u vezi priznavanja jugoslovenskih republika], u: International Legal Materials 1992

European Commission, Commission Communication on a Feasibility Study for a Stabilisation and Association Agreement between the European Union and Kosovo*, Brisel, 23.10.2012

(http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2012/package/ks_analytical_2012_en.pdf)

European Court of Auditors. European Union Assistance to Kosovo related to Rule of Law (Special Report no. 18), 2012

(http://www.eca.europa.eu/Lists/ECADocuments/SR12_18/SR12_18_EN.PDF)

- European Union, Council Regulation 2007 Exceptional Trade Measures for Countries in Transition for Countries or Territories Participating in or Linked to the European Union's Stabilisation and Association Process, 23. septembar 2000, OJ L 240, 23.9.2000
- European Union, Council Regulation 2563, 29 novembar 2000
- Jahresbericht der Europäischen Kommission an den Europäischen Rat und das Europäische Parlament, Jahresbericht 2002 [Godišnji izveštaj Komisije Evropske zajednice upućen Savetu EU i Evropskom parlamentu, godišnji izveštaj za 2002. godinu]
- (http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/external_relations/macroeconomic_en.htm)
- Evropska komisija COM (2012) 602, Brisel 10.10.2012. god, Saopštenje Komisije za Evropski parlament i Savet o studiji izvodljivosti za Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju između Evropske unije i Kosova
- (http://eeas.europa.eu/delegations/kosovo/documents/eu_kosovo/ks_feasibility_study_2012_sq.pdf)
- Mitteilung der Kommission an den Rat und das Europäische Parlament. Der Westbalkan und die europäische Integration [Saopštenje Komisije upućeno Savetu i Evropskom parlamentu. Zapadni Balkan i evropska integracija], Brisel 21.05.2003 (KOM (2003) 285 finale)
- (http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/site/de/com/2003/com2003_0285de01.pdf)
- Richtlinie der EG für die Anerkennung neuer Staaten in Osteuropa und in der Sowjetunion vom 16. Dezember 1991 [Smernica EZ za priznavanje novih država u istočnoj Evropi i Sovjetskom Savezu od 16. decembra 1991. godine], u: International Legal Materials 1992
- Schlussfolgerungen des Vorsitzes des Europäischen Rats in Thessaloniki [Konačni zaključci Predsedništva Evropskog saveta u Solunu], 19. i 20. juna 2003 (http://www.europarl.europa.eu/summits/pdf/the_de.pdf)
- The Thessaloniki agenda for the Western Balkans: Moving towards European integration Annex A. (10369/03 (Presse 166) provisional version) 16.06.2003
- The Thessaloniki agenda for the Western Balkans: Moving towards European integration. Annex A, 16 jun 2003
- Vertrag von Amsterdam zur Änderung des Vertrags über die Europäische Union, der Verträge zur Gründung der Europäischen Gemeinschaften sowie einiger damit zusammenhängender Rechtsakte [Ugovor iz Amsterdama o izmenama ugovora o Evropskoj uniji, ugovora o osnivanju Evropske zajednice, kao i pojedinih pravnih akata s tim u vezi], Sl. Nr. C 340 od 10. novembra 1997. godine (<http://www.europarl.europa.eu/topics/treaty/pdf/amst-de.pdf>)

Dokumenta Ujedinjenih Nacija

UN DOC S/1998/192 od 3. oktobra 1998. godine

- UN DOC S/1999/293 od 17. marta 1999. godine
- UN DOC S/1999/779 od 12. jula 1999. godine

United Nations, A/64/L.65/Rev.1, Resolution adopted by the General Assembly on 9 September 2010, Request for an advisory opinion of the International Court of Justice on whether the unilateral declaration of independence of Kosovo is in accordance with international law

(http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/64/298&referer=http://www.un.org/en/ga/64/resolutions.shtml&Lang=E)

United Nations, A/RES/63/3, Resolution adopted by the General Assembly on 8 October 2008, Request for an advisory opinion of the International Court of Justice on whether the unilateral declaration of independence of Kosovo is in accordance with international law

(http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/63/3)

Rezolucije Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija

UN S/RES/757 od 30. maja 1992. godine

- UN S/RES/827 od 25. maja 1993. godine
- UN S/RES/1160 od 31. marta 1998. godine
- UN S/RES/1199 od 23. septembra 1998. godine
- UN S/RES/1203 od 24. oktobra 1998. godine
- UN S/RES/1239 od 14. maja 1999. godine
- UN S/RES/1244 od 10. juna 1999. Godine

Uredbe UNMIK-a

UNMIK/UR/1999/1 od 25. jula 1999. godine O ovlašćenjima Privremene uprave na Kosovu

- UNMIK/UR/1999/8 od 20. septembra 1999. godine O osnivanju Kosovskog zaštitnog korpusa

- UNMIK/UR/1999/24 od 12. decembra 1999. godine O važećem zakonu na Kosovu
- UNMIK/UR/1999/25 od 12. decembra 1999. godine kojom se menja i dopunjuje Uredba UNMIK-a br.1999/1 O ovlašćenjima privremene uprave na Kosovu
- UNMIK/UR/2000/1 od 14. januara 2000. godine O Zajedničkim privremenim administrativnim strukturama Kosova
- UNMIK/UR/2000/9 od 3. marta 2000. godine O uspostavljanju administrativnog odeljenja za lokalnu upravu
- UNMIK/UR/2000/38 od 30. juna 2000. godine O uspostavljanju institucije Ombudsmana na Kosovu
- UNMIK/UR/2000/45 od 11. avgusta 2000. godine O samoupravi opština na Kosovu
- UNMIK/UR/2001/9 od 15. maja 2001. godine Ustavni okvir za privremenu samoupravu
- UNMIK/UR/2002/12 od 13. juna 2002. godine O uspostavljanju Kosovske povereničke agencije
- UNMIK/UR/2002/13 od 13. juna 2002. godine O uspostavljanju Posebne komore Vrhovnog suda Kosova za pitanja u vezi Kosovske povereničke agencije
- UNMIK/UR/2003/13 od 9. maja 2003. godine O transformaciji prava korišćenja društvene nepokretne imovine

Priručnici

Archiv der Gegenwart [Arhiv sadašnjosti] od 8. avgusta 1990. godine

- Archiv der Gegenwart [Arhiv sadašnjosti] od 3. marta 1993. godine
- Archiv der Gegenwart [Arhiv sadašnjosti] 66/1996

Fact Sheet Kosovo, maj 2003 (http://www.unmikonline.org/eu/index_fs.pdf)

Kosovo/Kosova. As Seen, As Told. An analysis of the human rights findings of the OSCE. Kosovo Verification Mission October 1998 to June 1999, objavljeno od strane OEBS/ODIHR 1999

Dalji izvori na internetu

<http://ec.europa.eu/enlargement/index.htm>
<http://europa.eu/bulletin/de/9904/p104067.htm>
<http://europa.eu/generalreport/de/1999/pt0758.htm#fn1>
http://europa-eu-un.org/articles/lt/article_3818_lt.htm
http://ue.eu.int/ueDocs/cms_Data/docs/pressdata/EN/declarations/73551.pdf
<http://www.euinkosovo.org/>
<http://www.fuhem.es/portal/areas/paz/kosovo/opinion/shkelzen.htm>
<http://www.gfbv.de>
<http://www.idea.int>
http://www.idea.int/europe_cis/balkans/
<http://www.iews.org>
<http://www.mofa.go.jp/policy/oda/index.html>
<http://www.odaekonomike.org>
<http://www.un.org/Overview/growth.htm>
<http://www.un.org/peace/kosovo/s99682.pdf>
<http://www.unmikonline.org/press/2003/pressr/pr1078.pdf>
http://www.unmikonline.org/pub/misc/ksip_eng.pdf
<http://www.whitehouse.gov/news/releases/2003/05/20030502-4.html>

Intervjui

DEMAČI Adem (DEMAČI Adem), Priština, 2. avgust 2004. godine
FRIBERG Michaela (FRIBERG Mihaela), Priština, 3. avgust 2004. godine
HAJRULLAHU Venera (HAJRULLAHU Venera), Priština, 24. jun 2004. godine
HASANI Enver, Priština, 15. jun 2004. godine
IVANOVIĆ Oliver, Mitrovica, 9. april 2004. godine
JANJIĆ Dušan, Beograd, 20. april 2004. godine
KNAUS Verena, Priština, 24. avgust 2004. godine
PECI Lulzim (PECI Ljulzim), Priština, 23. jun 2004. godine

RADOSAVLJEVIĆ Nenad, Priština, 15. april 2004. godine

TUMMERS Lars (TUMERS Lars), Priština, 10. avgust 2004. Godine

Novine / Časopisi / Novinske agencije

Borba, 10.4.1968. godine; 1. mart 1993. godine

Dardania, 2. januar 1993. godine

Der Spiegel, 5 april 1999. godine; 6/5 februar 2001. godine

Der Standard, 17./18. februar 2001. godine; 23/24. jun 2001. godine

Die Presse, 28. januar 1998. godine; 20. mart 2000. godine; 24. jun 2000. godine; 3. septembar 2003. godine; 6. septembar 2003. godine

EU Observer, EU mission in Kosovo rocked by corruption allegations, Brisel, 30 oktobar 2014 (<https://euobserver.com/justice/126319>)

Frankfurter Allgemeine Zeitung, 6. mart 1993. godine; 22. april 1999. godine

International Herald Tribune, 14. februar 2002. godine

Kleine Zeitung, 4. mart 1998. godine

Koha Ditore, 9. jun 2000. godine; 22. novembar 2000. godine; 14. april 2001. godine

Monitordienst von Beta/DW, 08. mart 2003. godine

Naše teme 1-2, 33/1989

Neue Zürcher Zeitung, 24. jul 1996. godine; 4./5. novembar 2000. godine; 26. maj 2004. godine

NIN, 9. avgust 1980. godine

Prawda, 20. februar 1993. godine

Reuters, 23. oktobar 2001. godine

Rilindja, 21. mart 1985. godine; 14. decembar 1988. godine

Süddeutsche Zeitung, 19. decembar 1992. godine

The New York Times, 31. decembar 1943. godine

Večernje Novosti, 7. jun 1996. godine; 7. mart 2002. godine

Zëri, 5. januar 2004. godine; 13. avgust 2004. godine; 14. avgust 2004. godine

* Napomena: Svi izvori sa interneta upotrebljeni u ovoj knjizi bili su 14. maja 2007. godine još dostupni.

* Napomena: Svi izvori sa interneta upotrebljeni u Odeljak VIII (izdanja na albanskom i srpskom jeziku ove knjige) su bila dostupna 16. maja 2015. god.

Prilog

I. Osnovni podaci o kosovskom konfliktu 1912. – 2014. godine

1912	Nezavisnost Albanije. Okupacija Kosova od strane Srbije i Crne Gore. Pogromi, početak kolonizacije Kosova stanovništvom slovenskog porekla i raseljavanje stanovništva koje nije slovenskog porekla.
1914	Okupacija Kosova od strane austro-ugarske i bugarske vojske.
1918	Osnivanje <i>Komiteta za nacionalnu odbranu Kosova</i> (skr. <i>Kosovski komitet</i>). Početak pokreta „ <i>Lëvizja Kaçake</i> ” (Kačaćki pokret) za oslobođenje Kosova. Srbija ponovo zauzima Kosovo.
1941 – 1945	Kosovo okupiraju italijanska, nemačka i bugarska vojska.
1943 – 1944	Bujanska rezolucija. Nakon rata, Kosovo treba samo da odluči o svom ostanku, odn. ne-ostanku u okviru Jugoslavije.
1945	Kosovo se nalazi pod vojnom upravom i biva prinuđeno da ostane u okviru Jugoslavije.
1945 – 1966	Režim <i>Aleksandra Rankovića</i> na Kosovu. Sistematsko ugnjetavanje i proterivanje Albanaca.
1968	Demonstracije na Kosovu. Zahtev za više prava i sopstvenom Republikom Kosovo.
1974	Novi jugoslovenski ustav. Kosovo dobija status sličan republici.
1981	Demonstracije na Kosovu. Zahtev za sopstvenom republikom.
1986	Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti, koji narednim srpskim vladama služi kao „program vlade”.
1989	Neustavno ukidanje autonomije Kosova. Okupacija Kosova od strane Srbije. Početak sistema sličnog aparthejdu na Kosovu.
1990	Skupština Kosova proglasila je Kosovo ravnopravnom republikom u okviru jugoslovenske federacije. Usvajanje Ustava republike Kosovo. Novi srpski ustav. Prvi državno-pravni korak ka dezintegraciji jugoslovenske savezne države.

- 1991 Po izbijanju rata u Sloveniji (jun/jul) i Hrvatskoj, Kosovo proglašava svoju nezavisnost (septembar).
Potvrđivanje deklaracije o nezavisnosti putem referenduma i osnivanje Vlade Kosova u izgnanstvu (oktobar).
- 1992 Parlamentarni i predsednički izbori na Kosovu (maj). I. RUGOVA postaje prvi izabrani predsednik Republike Kosovo.
Strategija nenasilnog otpora.
Početak Londonske konferencije za države naslednice bivše Jugoslavije (avgust).
Početak prve misije KEBS-a na Kosovu (oktobar).
Predsednik SAD Dž. BUŠ pokazuje Srbiji „*crvenu liniju*” na Kosovu (decembar).
- 1993 Srpska vlada proteruje sa Kosova Misiju KEBS-a na Kosovu (jul).
- 1994 Masovna hapšenja kosovskih Albanaca.
- 1995 Predsednik SAD B. KLINTON potvrđuje izjavu Dž. BUŠA iz decembra 1992. godine
Dejtonski sporazum. Konflikt na Kosovu nije uziman u obzir.
- 1996 Početak prvih koordinisanih napada od strane OVK. Odlaganje parlamentarnih i predsedničkih izbora na Kosovu.
- 1997 Početak studentskih demonstracija za povratak u univerzitetske zgrade (oktobar).
Prvo javno pojavljivanje OVK (novembar).
- 1998 Početak otvorenog rata nakon srpske ofanzive u regionu Drenice (februar).
Početak verifikacione Misije OEBS-a (oktobar).
- 1999 Mirovni pregovori u Rambujeu (februar/mart).
24. mart – 12. jun: NATO operacija „Ujedinjena sila”. Kapitulacija srpske vojske na Kosovu.
Usvajanje Rezolucije UN-a 1244: *de facto* Protektorat UN-a, *de jure* Privremena uprava pod odgovornošću SB UN-a sa vojno-bezbednosnim snagama NATO-a.
Sporazum kosovskih Albanaca sa UNMIK-om za stvaranje zajedničkih administrativnih struktura (decembar).
- 2000 Prvi slobodni lokalni izbori (oktobar). Partija LDK koju predvodi I. RUGOVA postaje partija sa najvećim brojem glasova.
- 2001 Potpisivanje „*Ustavnog okvira za privremenu samoupravu*” (maj) kao osnove za „*Privremene institucije samouprave*”.
- 2001 Prvi skupštinski izbori na Kosovu posle 1999. godine. LDK se ponovo dokazuje kao najjača partija po broju glasova.

- 2002 Uspostavljanje „*Privremenih institucija samouprave*” (mart). I. RUGOVA biva izabran za prvog međunarodno priznatog predsednika Kosova.
Pristup „*Standardi pre statusa*” postaje geslo međunarodne politike prema Kosovu.
Drugi lokalni izbori (oktobar). LDK sa I. RUGOVOM na čelu ponovo se dokazuje kao partija sa najvećim brojem glasova.
- 2003 Evropski savet u Briselu (mart) i Evropski savet u Solunu (jun) proglašavaju zemlje zapadnog Balkana za „potencijalne kandidate” za prijem u članstvo EU. Time je takođe utvrđeno da je „Kosovu mesto u Evropi”.
Prvi sastanak između predstavnika Kosova i Srbije o takozvanim tehničkim pitanjima (Beč, 14. oktobar).
- 2004 Izbijanje teških, etnički motivisanih nereda (mart).
Drugi kosovski parlamentarni izbori. Uprkos gubitku glasova birača LDK koju predvodi I. RUGOVA ponovo pobeđuje na izborima kao partija sa najvećim brojem glasova. I. RUGOVA još jednom biva izabran za predsednika Kosova.
- 2005 Izveštaj K. EIDEA o napretku koji je postiglo Kosovo u procesu ispunjavanja standarda.
Savet bezbednosti Ujedinjenih nacija daje svoju saglasnost za početak pregovora o budućem statusu Kosova (oktobar).
- 2006 Smrt predsednika Kosova I. RUGOVE (21. januar). Fatmir SEJDIU biva izabran za novog predsednika Kosova.
Od februara do septembra održavaju se deset rundi pregovora između Prištine i Beograda koje predvodi Specijalni izaslanik UN-a Marti AHTISARI.
- 2007 Specijalni izaslanik za buduću status Kosova, nekadašnji predsednik Finske Marti AHTISARI, predstavlja Savetu bezbednosti UN-a svoje predloge za rešavanje pitanja statusa Kosova (mart).
- 2008 Kosovo proglašava nezavisnost. Srpski poslanici u Skupštini Kosova bojkotuju sednicu. Organizovana i naoružana grupa Srba je uništila dve carinske ispostave na severu Kosova (februar).
Ustav Republike Kosovo stupa na snagu (jun).
- 2009 Prvi lokalni izvori na Kosovu nakon proglašenja nezavisnosti (novembar).

- 2010 Međunarodni sud pravde daje mišljenje da proglašenjem nezavisnosti Kosova nije povređeno međunarodno pravo (jun). Predsednik Kosova, Fatmir SEJDIU, daje ostavku nakon konstatacije Ustavnog suda Republike Kosovo da je prekršio Ustav nastavljajući da istovremeno drži i položaj predsednika stranke (septembar). Održani su parlamentarni izbori na Kosovu, praćeni masivnom zloupotrebom rezultata (decembar).
- 2011 Rezolucija 64/298 Generalna skupština OUN-a prima k znanju savetodavno mišljenje Međunarodnog suda pravde i izražava podršku dijalogu između Kosova i Srbije uz moderiranje EU (mart). Počinje dijalog između Kosova i Srbije o pitanjima kao što su katastarske knjige, knjige građanskog registra, carinskih pečata, slobodne trgovine (mart). Preliminarni rezultati stanovništva pokazuju da na Kosovu živi 1.739.825 stanovnika sledeće etničke pripadnosti: 92,2% Albanaca; 1,6%, Bošnjaka; 1,5% Srba; 1,1% Turaka; 0,9% Aškalija; 0,6% Egipćana; 0,6% Goranaca; 0,6% ostalih; i 0,5% Roma. Međutim, opštine u severnom delu Kosova sa srpskom većinom skoro uopšte nisu učestvovala u popisu stanovništva (april). Nemačka kancelarka Angela MERKEL tokom posete Srbiji poziva srpsku vladu da raspusti paralelne strukture na severu Kosova (avgust).
- 2012 Završava se međunarodno nadgledanje nezavisnosti Kosova (septembar).
- 2013 Premijeri Kosova i Srbije sklapaju prvi sporazum o načelima koja uređuju normalizaciju odnosa (april).
- 2014 Održani parlamentarni izbori za Skupštinu Republike Kosovo (jun).

II. Pokušaj tipizacije političkih snaga na Kosovu posle 1989. godine

Od 1989. – 1999. godine

Ideološki stav	Politička osobina	Metode	Politički ciljevi	Demokratija, Građansko društvo
Pacifisti	Kosovske patriote	Odbijanje nasilja	Međunarodni protektorat kao međustepen ka nezavisnosti Kosova	Postepena reforma, cilj integracije u EU i NATO
Militaristi	a) Kosovski nacionalisti	Spremnost za nasilje	Nezavisno Kosovo	Brzo uspostavljanje novog poretka, eventualno cilj integracije u EU i NATO
	b) Albanski nacionalisti	Bez principijelnog odbijanja nasilja	Ujedinjenje sa Albanijom, svi Albanci u jednoj državi	Zalaganje za proces evropske integracije ili bez jasne pozicije

Od 1999. godine				
Umereni ¹	Kosovske patriote	Odbijanje nasilja	Nezavisno Kosovo	Brzo strukturno prilagođavanje, integracija u EU i NATO
Militanti ²	Albanski nacionalisti	Bez principijelnog odbijanja nasilja	Ujedinjenje sa Albanijom, svi Albanci u jednoj državi	Zalaganje za proces evropske integracije ili bez jasne pozicije

¹ Sve tri veće partije na Kosovu: LDK, PDK, AAK (vidi spisak skraćenica za potpuni opis naziva partije).

² Male partije (sa manje od 1% glasova): LPK (Lëvizja Popullore e Kosovës, Narodni pokret Kosova), LKÇK (Lëvizja Kombëtare për Çlirimin e Kosovës, Nacionalni pokret za oslobođenje Kosova).

III. Dokumenti

1. Zahtev premijera Kosova upućen predsedavajućem Konferencije o Jugoslaviji i ministrima inostranih poslova zemalja EZ za priznavanje Kosova kao suverene i nezavisne države, od 21. decembra 1991. godine

21. decembar 1991. godine

Vaša Ekselencijo,

Pozivajući se na Deklaraciju o Jugoslaviji koja je usvojena 16. decembra 1991. godine na vanrednoj sednici Saveta ministara EZ održanoj u Briselu, ovim dokumentom uzimamo sebi za slobodu da tražimo formalno priznavanje Republike Kosovo kao suverene i nezavisne države. Odluka o ovom službenom zahtevu doneta je 20. decembra 1991. godine na sednici Skupštine Kosova. U skladu sa smernicama Deklaracije o Jugoslaviji od 16. decembra 1991. godine mi stoga svečano izjavljujemo:

I. NAROD KOSOVA ŽELI DA BUDE PRIZNAT KAO NEZAVISNA DRŽAVA.

A. Nezavisnost je pravo

1) Kosovo je na Prvoj konferenciji nacionalnog oslobođenja Kosova održanoj 2. januara 1944. godine – poznatoj kao Bujanska konferencija – u ustavno-pravnom smislu definisano kao suverena teritorija i

pravno priznato kroz jugoslovenski Savezni ustav iz 1946. godine.

2) Izmenjeni Savezni Ustav iz 1974. godine potvrdio je status autonomije Kosova i opisivao je pokrajinu kao jednu od osam konstitutivnih teritorijalnih jedinica jugoslovenske federacije.

3) Usvajanjem neustavne izmene Ustava autonomija Kosova je ukinuta 23. marta 1989. godine.

4) Nakon toga je parlamentarna skupština Kosova, usvajanjem Deklaracije o nezavisnosti dana 2. jula 1990. godine proglasila svoju nezavisnost.

5) Skupština Kosova je 7. septembra 1990. godine proglasila Republiku Kosovo i usvojila Ustav koji se zasniva na principima samoopredeljenja, ravnopravnosti i suverenosti.

B) Nezavisnost je volja naroda

1) Na Kosovu je od 26. do 30. septembra 1991. godine bio organizovan referendum.

2) Na tom referendumu se narod Kosova ogromnom većinom izjasnio u prilog nezavisnosti od Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, čime je potvrdio gore navedene zaključke Skupštine Kosova:

- a) 87, 01 procenata glasača sa pravom glasa je izašlo na glasanje;
- b) 99,7 procenata glasalo je za nezavisnost.

II. VLADA REPUBLIKE KOSOVO PRIHVATA SVE OBAVEZE I ZAHTJEVE KOJE JE EVROPSKA ZAJEDNICA DEFINISALA KAO PREDUSLOVE ZA FORMALNO PRIZNANJE JUGOSLOVENSКИH REPUBLIKA.

III. VLADA KOSOVA PRIHVATA ODREDBE UTVRĐENE NACRTOM SPORAZUMA KONFERENCIJE O JUGOSLAVIJI, UKLJUČUJUĆI I ONE NAVEDENE U POGLAVLJU II O LJUDSKIM PRAVIMA I PRAVIMA NACIONALNIH ILI ETNIČKIH GRUPA.

A) Vlada Kosova prihvata pre svega Poglavlje II o ljudskim pravima i pravima nacionalnih ili etničkih grupa, uključujući: Čl. 2. Odeljak A o ljudskim pravima; Odeljak B o pravima pripadnika nacionalnih ili etničkih grupa; Odeljak C o posebnoj statusu; i Odeljak D (Opšte odredbe).

B) Vlada Kosova prihvata i instrumente koji su navedeni u Poglavlju II, Čl. 2, Odeljak A, Alineja 1:

- 1) Povelju o ljudskim pravima, Međunarodnu konvenciju o građanskim i političkim pravima, Međunarodnu konvenciju Ujedinjenih nacija o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima;
- 2) Završni akt Konferencije o bezbednosti i saradnji u Evropi, Parisku povelju o novoj Evropi i ostala dokumenta KEBS-a u vezi humanitarnih pitanja, a pre svega dokumenta sa Konferencije KEBS-a u Kopenhagenu koji se na nju odnose;
- 3) Konvenciju Saveta Evrope za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda i protokole tih konvencija.

IV. VLADA KOSOVA JE ODLUČNA DA PODRŽI NAPORE GENERALNOG SEKRETARA I SAVETA BEZBEDNOSTI UJEDINJENIH NACIJA KAO I NASTAVAK KONFERENCIJE O JUGOSLAVIJI I MOLI EZ DA LEGITIMNIM PREDSTAVNICIMA KOSOVA OMOGUĆI PUNO I RAVNOPRAVNO UČEŠĆE NA NAREDNIM DISKUSIJAMA.

V. VLADA KOSOVA NAGLAŠAVA DA NIKADA NIJE IMALA TERITORIJALNE ZAHTEVE PREMA NEKOJ SUSEDNOJ DRŽAVI ZAJEDNICE, NITI NAMERAVA DA POSTAVI TAKAV ZAHTEV, KAO NI DA SPROVODI BILO KAKVE NEPRIJATELJSKE PROPAGANDNE DELATNOSTI PREMA SUSEDNOJ DRŽAVI; TO VAŽI I ZA UPOTREBU IMENA KOJE UKLJUČUJE TERITORIJALNE ZAHTEVE.

VI. VLADA KOSOVA JE SPREMNA DA ISPUNI SVE BUDUĆE ZAHTEVE I PREUZME SVE OBAVEZE KOJE EVROPSKA ZAJEDNICA SMATRA NEOPHODNIM ZA PRIZNAVANJE SUVERENE REPUBLIKE KOSOVO.

Vaša Ekselencijo,
Podnosimo Vam ovaj zahtev sa molbom da ga dalje prosledite arbitražnoj komisiji. U prilogu se nalazi službena odluka i izveštaj Skupštine Kosova o pomenutom referendumu iz septembra 1991. godine, odluka o Deklaraciji o nezavisnosti, kao i Ustav Republike Kosova i ratifikovani tekst Ustava Republike Kosova. Takođe se u prilogu nalazi pismo Dr. Ibrahima Rugove, predsednika Koordinacionog saveta albanskih političkih partija Kosova.

Molimo vas da obratite pažnju da je iz nepoznatih razloga izuzetno teško, ako ne i nemoguće uspostaviti vezu iz Evrope prema Kosovu putem telefona ili faksa. Stoga smo otvorili kancelarije u Nemačkoj i Švajcarskoj:

Informacioni centar LDK, Königsstraße 54 B, D-7000 Stuttgart, Tel. 49711221630, Fax: 49711221292, ili

Informacioni centar Republike Kosovo, Casa postale 84, 1211 CH- Genève. Telefon 4122297230 faks 41 22 21 26 52

Sa obavezujućom zahvalnošću na vašoj pažnji i čitanju ovog pisma

S poštovanjem,

Bujar Bukoši s.r.
Predsednik Vlade
Republike Kosovo

Iljaz Ramajli s.r.
Predsedavajući
Skupštine
Republike Kosovo

2. Politička deklaracija Koordinacionog saveta albanskih političkih partija u Jugoslaviji od 22. decembra 1991. godine
(Pismo predsednika Koordinacionog saveta albanskih političkih partija Kosova, Dr. Ibrahima Rugove)

Dr. Ibrahim Rugova Predsednik Koordinacionog saveta albanskih političkih partija Kosova	Adresa: Lakrište II/26 38000 Priština, Kosovo Tel./fax: +381 38 40650	KOORDINACIONI SAVET ALBANSKIH POLITIČKIH PARTIJA U JUGOSLAVIJI Koordinacioni savet albanskih političkih partija u Jugoslaviji je radi rešavanja albanskog pitanja i u vezi sa trenutnim stanjem u Jugoslaviji zaključio sledeću
	22. decembar 1991.	
Vaša ekscelencijo,		
U saglasnosti sa Deklaracijom o Jugoslaviji koja je usvojena 16. decembra 1991. godine na vanrednoj sednici Saveta ministara EZ molim Vas u svojstvu predsednika Koordinacionog saveta albanskih političkih partija Kosova da bez odlaganja uzmete u razmatranje zahtev predsednika Vlade Bujara Bukošija i Skupštine Republike Kosovo, Iljaza Ramajljija, za priznavanje Republike Kosovo kao suverene i nezavisne države.		POLITIČKU DEKLARACIJU A. Albansko nacionalno pitanje u Jugoslaviji je od osnivanja albanske države 1913. godine ostalo nerešeno. Od tada se jedna polovina albanskog stanovništva nalazi izvan granica Albanije, iako nastanjuje kompaktnu teritoriju na kojoj je starosedelačko stanovništvo. Albancima su u Jugoslaviji uvek bila uskraćivana njihova legitimna nacionalna prava i građanska prava. B. Albanci u Jugoslaviji bili su izloženi toj situaciji pošto, u njihovom slučaju, nije bio poštovan nijedan opšte priznati kriterijum za određivanje granica. Nakon Drugog svetskog rata su Albanci u Jugoslaviji bili, osim toga, podeljeni i na više federalnih jedinica: na Kosovo, Srbiju, Makedoniju i Crnu Goru. Albanci na Kosovu od 1945. godine imaju ograničenu političku autonomiju koja je nešto proširena Saveznim ustavom iz 1974. godine, koji je još uvek na snazi, a po kojem je Kosovo konstitutivna jedinica jugoslovenske federacije.
Sa velikom zahvalnošću za vašu pažnju i podršku,		
S poštovanjem,		
Dr. Ibrahim Rugova, s.r. Predsednik Koordinacionog saveta albanskih političkih partija Kosova		
P.S. Koordinacioni savet albanskih političkih partija Kosova zastupa preko jedan milion Albanaca i razne druge pripadnike etničkih grupa, koji su članovi jedanaest političkih partija u Republici.		

C. Srbija je kršenjem Saveznog Ustava ukinula autonomiju Kosova, pokrajinsku skupštinu, vladu Kosova i raspustila je lokalne skupštine i organe vlasti; Srbija je, štaviše, zatvorila masovne medije na albanskom jeziku i udaljila je 100.000 albanskih radnika sa njihovih radnih mesta. Srbija je razorila albanski školski sistem i radi na tome da ga ukloni na svim nivoima. D. Albanci u Jugoslaviji su tokom čitave decenije organizovali mirne proteste, ali svi ti protesti su bili brutalno ugušeni od strane srpske policije i savezne policije; više od 100 ljudi je ubijeno iz vatrenog oružja, više stotina povređeno, više hiljada albanskih učenika otrovano na misteriozan način, na hiljade Albanaca je zatvoreno iz političkih razloga i više od polovine stanovništva doživljava brutalne progone od strane policije. Represija, pre svega na Kosovu, određuje svakodnevnicu Albanaca i stanje je postalo nepodnošljivo. E. Pošto se Jugoslavija pokazala kao neuspešan model za rešavanje nacionalnih i građanskih pitanja, albanski poslanici Skupštine Kosova – koji se sada nalaze u izgnanstvu – proglasili su nezavisnost Kosova 2. jula 1990. godine i Republiku Kosovo 7. septembra 1990. godine. Ti koraci su bili rezultat početka restrukturiranja Jugoslavije. Albanske političke partije u Jugoslaviji koje su odlučne da na osnovu prava svakog naroda za samoopredeljenjem i principa KEBS-a i Pariske konferencije dalje idu putem mirnog i demokratskog rešenja, nude sledeće uopštene opcije kao rešenje za albansko pitanje u Jugoslaviji, kao i rešenje za jugoslovensku krizu:	1) Ako spoljašnje i unutrašnje granice Jugoslavije treba da ostanu nepromenjene, onda Kosovo mora da dobije status republike, jedne suverene i nezavisne države, sa pravom da pristupi savezu drugih suverenih država u Jugoslaviji. Albanci čine 90% stanovništva, dok Srbi, Crnogorci i druge etničke grupe čine 10%. Što se tiče pitanja Srba, Crnogoraca i drugih etničkih grupa, mi njima naravno garantujemo sva nacionalna i građanska prava. Albanci u Makedoniji (oko 40% stanovništva) kao i u Srbiji i Crnoj Gori trebali bi da dobiju status državotvornog elementa i da uživaju sva nacionalna i građanska prava. 2) Ako bi unutrašnje granice između republika trebale da budu promenjene, Albanci u Jugoslaviji zahtevaju stvaranje jedne albanske republike u Jugoslaviji na osnovu primene etničkih i drugih principa koji se primenjuju za Srbe, Hrvate, Slovence i druge narode Jugoslavije. 3) Ako spoljašnje granice Jugoslavije treba da budu promenjene, onda Albanci u Jugoslaviji zahtevaju da se pod međunarodnim nadzorom sprovede referendum i da samo na osnovu njega bude odlučeno o ponovnom sačinjenju Kosova i drugih albanskih teritorija Jugoslavije sa Albanijom. Albanske političke partije u Jugoslaviji prihvataju rezultat narodnog referenduma održanog od 26.-30. septembra 1991. godine, na kojem je glasano u prilog samostalne republike. Kriza u Jugoslaviji počela je na Kosovu kada su Albanci izrazili svoje nezadovoljstvo svojim položajem, i ona se ne može rešiti bez učešća oko 3 miliona Albanaca u Jugoslaviji koji nakon Srba i Hrvata predstavljaju brojaču naciju.
---	---

Konačno bi jedno odgovarajuće rešenje albanskog pitanja u Jugoslaviji Albance koji žive na Balkanu (oko 7 miliona) načinilo stabilizujućim faktorom ne samo u ovom regionu već i u celoj Evropi. Predsednik Koordinacionog saveta albanskih političkih partija u Jugoslaviji 12.10.1991. godine Dr. Ibrahim Rugova s.r.	Sledeće albanske partije pripadaju Odboru: 1) Demokratski savez Kosova 2) Partija demokratskog prosperiteta, Makedonija 3) Seljačka partija Kosova 4) Parlamentarna partija Kosova 5) Albanska hrišćansko-demokratska partija Kosova 6) Demokratski savez u Crnoj Gori 7) Partija albanskog nacionalnog jedinstva Kosova 8) Socijaldemokratska partija Kosova 9) Partija za demokratsko delovanje, Srbija 10) Demokratska narodna partija, Makedonija 11) Albanska demokratska partija, Srbija
--	---

Oba dokumenta nalaze se u:

Christine von KOHL, Wolfgang LIBAL: Kosovo: Gordijev čvor Balkana, Beč, Cirihi 1992. godine.